

„A LÉLEK, A LÉT TÜRELME”
Tanulmányok József Attiláról

„A LÉLEK, A LÉT TÜRELME”

Tanulmányok József Attiláról

A kötetet szerkesztette
VERES ANDRÁS

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

A kötet támogatói

Nemzeti Kulturális Alap

Lukács György Alapítvány

MTA BTK Irodalomtudományi Intézete

A borító Szüts Miklós akvarelljének felhasználásával készült

© A szerkesztő, 2017

© Bagi Zsolt, Bókay Antal, Cséve Anna, Farkas János László örököse, Fenyő D. György,
N. Horváth Béla, Kassai György, Lengyel András, Nothnagel Zoltán,
Rigó Béla örököse, Sárközi Éva, Szilágyi Zsófia, Takáts József, Tverdota György,
Z. Varga Zoltán, Veres András,
2017

ISBN 978-963-456-020-3

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	7
JÓZSEF ATTILA ÉS A NYUGAT	
TVERDOTA GYÖRGY	
Modernség, progresszió, szocializmus: Ady – Juhász Gyula – József Attila	11
SÁRKÖZI ÉVA	
„szegény Adynak”. Ady hatása József Attila életére és költészetére	17
RIGÓ BÉLA	
Dózsa György Ady, Juhász Gyula és József Attila költészetében (előzményekkel és perspektívákkal)	27
BÓKAY ANTAL	
Sorszáró színterek – öngyilkosságpoétikák. József Attila Juhász Gyuláról és önmagáról	39
SZILÁGYI ZSÓFIA	
Jancsi János és József Attila	49
MÓRICZ ZSIGMOND ÉS JÓZSEF ATTILA	
VALACHI ANNA	
„Elejtem képzelt fegyverem”. Móricz Zsigmond és József Attila	57
CSÉVE ANNA	
Írásrétegek és szerzői szándékok. Móricz Zsigmond József Attiláról	73
VERES ANDRÁS	
Egy húrton pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond?	86
TVERDOTA GYÖRGY	
„József Attila emlékeztet magamra”	97
FENYŐ D. GYÖRGY	
„Mert sok a révülni való...” Elemzési kísérlet és tanítási ötletek József Attila <i>Tiszazug</i> című verséhez	113

Z. VARGA ZOLTÁN	
Vágy, verbális agresszió, trágárság	
József Attila és Móricz Zsigmond személyes írásaiban	136
JÓZSEF ATTILA ELMÉLETI TÁJÉKOZÓDÁSA	
VERES ANDRÁS	
József Attila mint irodalomkritikus	145
NOTHNAGEL ZOLTÁN	
Szómágia és marxizmus.	
József Attila „névvarázs-elméletének”	
fejlődésmenete az <i>Irodalom és szocializmus</i> ig	155
FARKAS JÁNOS LÁSZLÓ	
Fordította József Attila	175
KASSAI GYÖRGY	
József Attila és a nyelvészeti idealizmus	187
N. HORVÁTH BÉLA	
József Attila freudomarxista forrása: a <i>Korunk</i>	194
JÓZSEF ATTILA A KÖZÉPOSZTÁLYRÓL	
TAKÁTS JÓZSEF	
Középosztály marxista nyelven.	
József Attila hozzászólása a <i>Cobden</i> 1935-ös középosztály-ankétjához	203
TVERDOTA GYÖRGY	
Várostrom. A középosztály és a vajúdo világ személyes kontextusa	209
LENGYEL ANDRÁS	
„Magával kötve mint a kéve”. József Attila középosztály-értelmezéséhez	217
TUDAT, ÖNTUDAT, OSZTÁLYTUDAT.	
JÓZSEF ATTILA GONDOLKODÁSTÖRTÉNETÉHEZ	
BAGI ZSOLT	
Új kultúrát teremteni. József Attila emancipációs programja 1933 után	229
TVERDOTA GYÖRGY	
Öntudat	242
VERES ANDRÁS	
A tudat–osztálytudat–öntudat probléma alakulása	
József Attila értekező prózájában	267
A LEGGYAKORIBB HIVATKOZÁSOK RÖVIDÍTÉSEI	287

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

József Attila ma is együtt él velünk és bennünk, talán mert konok lázadó volt, aki nem fogta be pörös száját, miközben torokszorító szenvedésben őrlődött fel életerejé. Az idő mintha nem fogna művészetén, új meg új arcát mutatja felénk. Szándékaink szerint ez a tanulmánygyűjtemény is mindenekelőtt az életmű folyamatos megújulásáról próbál tanúskodni. Az utóbbi évek József Attila-irodalmából válogat, leginkább azokból a szövegekből, amelyek a tanulmányíró, a gondolkodót helyezik előtérbe, az ő szellemi kalandjait és próbatételeit vizsgálják, meghökkentő fordulatokon át vezető útját, a ma már jobban felismerhető zseniális meglátásait és elkerülhetetlen tévedéseit. Költeményei persze önmagukban is jótállnak magukért, de hasonlíthatatlanul többet mondanak el nekünk, ha ismerjük és megértjük életrajzi és gondolati háttérüket. Mintegy mottónak és címnek kínálkoznak kései versének alábbi sorai:

A csöndbe térnek a dalok,
kitágu, mint az űr, az elme.
Kitetszik, hogy üres dolog
s mint világ visszája, bolyog
bennem a lélek, a lét türelme.

Tanulmánykötetünk a József Attila 1930 és 1937 közötti értekező prózáját egybegyűjtő és kommentáló kritikai kiadás szomszédságában jelenik meg. Válogatásunk meghatározó szempontja volt, hogy lehetőleg minél többet közreadjunk a kritikai kiadást előkészítő kutatási eredményeket tartalmazó vagy éppen e munka által ihletett tanulmányokból, figyelembe véve az e céllal megrendezett műhelybeszélgetések és konferenciák anyagait is. Egyes kérdésekben bemutatjuk a viták során kifejtett különféle álláspontokat (így Móricz Zsigmond és József Attila kapcsolatának megítélésében vagy a költő középosztály-felfogásának értelmezésében). A legtöbb tanulmány 2013 és 2015 között született; egyetlen esetben tettünk kivételt: fölvevük kötetünkbe korán elhunyt barátunk és kollégánk, Farkas János László 2007-ben publikált, nehezen hozzáférhető, ugyanakkor referenciá-

nak számító írását József Attila fordítói teljesítményéről. Kötetünk szereplője a 2017-ben eltávozott költő barátunk, Rigó Béla is, aki ugyancsak kivette részét a kritikai kiadás munkálataiból. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért ciklusokba rendeztük a szövegeket.

Sokaknak vagyunk adósai közreműködésükért, szakértői és szervezői munkájukért, itt szeretnénk köszönetet mondani Bihari Péternek, Boka Lászlónak, Csókás Máténak, Csorba Csillának, Erős Ferencnek, Finta Gábornak, Gyáni Gábornak, Győrei Zsoltnak, Karády Vikornak, Mesterházi Miklósnak, Molnár Eszternek, Rákai Orsolyának, Somlai Péternek, Szécsi Gábornak, Szénási Zoltánnak, Takács Miklósnak, Visy Beatrixnak, Zeke Zsuzsannának, valamint a József Attila Társaságnak, a Petőfi Irodalmi Múzeumnak, a Pécsi Tudományegyetemnek és az Illyés Gyula Főiskolai Karának, a nagyváradi Partiumi Keresztény Egyetemnek és az MTA Bölcsészettudományi Központja Irodalomtudományi Intézetének, valamint a kötet kiadását anyagilag támogató Nemzeti Kulturális Alapnak és a Lukács György Alapítványnak.

Budapest, 2017. november

József Attila és a *Nyugat*

TVERDOTA GYÖRGY

Modernség, progresszió, szocializmus: Ady – Juhász Gyula – József Attila

Egyetemes emberi tapasztalat, hogy a tulajdonnevek nem olyan semleges közömbösséggel következnek egymás után, mint az ábécé betűi, hogy az affinitás és az összeférhetetlenség vonzó és taszító erői által befolyásolt ízlés határoz arról, hogy leírjuk-e őket együtt egy könyv címlapján vagy egy konferencia programjának élén. Azt is tudjuk, hogy a pusztán szokás vagy az ideológiai mesterkedés összekényszeríthet személyneveket, amelyeknek valójában nincs sok közük egymáshoz, s a kényszerek múltán visszaáll a nyelvi közöny vagy egyenesen az idegenség a személyeket jelölő elnevezések között. Az Ady Endre, Juhász Gyula és József Attila konstelláció nem ilyen. Nevüket együtt látni, ez – azt hiszem – senkiben nem kelti az inkongruencia érzetét, az így felrajzolódó képlet otthonossá tétele képzeletünknek mégis ad némi munkát. Külön-külön ugyanis Ady és Juhász Gyula, Juhász és József Attila, Ady és József Attila relációja reális és jelentőségteljes, ámde ezek a viszonyok más-más síkon alakultak ki és bonyolódtak le.

A síkok azonban mégis metszik egymást. Ezt a nyomvonalat szeretném minde-
nekelőtt felrajzolni. Ady, Juhász Gyula, József Attila: ezt a három együtt kimondott tulajdonnevet szükségképpen a következő köznevekre kell lefordítanunk: ellenzékiiség, progresszió, baloldaliság, modernség, polgári radikalizmus, szocializmus. Mindhárom költőnek külön-külön belső és pozitív köze volt ezekhez a fogalmakhoz, még ha más-más módokon is. Értelmezésük és értékelésük során ezek a fogalmak olyan kulcsok, amelyekről veszteség és a kizárulás veszélye nélkül nem mondhatunk le. A közneveknek ez a bokra még bővíthető is lenne, de az operativitás érdekében célszerűbb kiemelni közülük hármat: a baloldaliságot, a szocializmust és a modernséget mint a három tulajdonnevet körülölelő kulturális-társadalmi atmoszférát.

A kontextus eme alapvető összetevőinek meghatározása természetesen a retrospekció képességét, a mai gondolkodásunkban vészes vérszegénységben tengődő történelmi tudat igénybevételét követeli meg. Azaz kell hogy elképzelésünk legyen arról, mit jelentett baloldalinak, modernnek és szocialistának lenni a 20. század első évtizedeiben. E szavak az azóta eltelt időben, sőt, már az első világháború előtt és után, Juhász és

Ady, illetve József Attila működése során sokféleképpen átértelmeződtek és főleg átértékelődtek. Olyannyira, hogy a posztmodern és az általa teremtett vákuumba belépett és a nyomában kialakult légszomjas atmoszférában virulensen élősködő mítoszképző konzervativizmus már-már a modernség fényének, a baloldal fáklyájának és a szocializmus messzire világító tüzének teljes fogyatkozásával fenyeget. Ha tényleg meg akarjuk érteni, milyenek vagyunk, milyen úton jutottunk el odáig, ahol ma tartunk, akkor Ady, Juhász és József Attila elemzésével, példájuk élesztésével módunk lesz a történetileg megértett fogalmak és a szavak mai értelme és jelentősége közötti folytonosság újrateremtésére.

Legfontosabb feladatunk talán a fogalomhasználatban és a három költői név konstellációjában rejlő feszültségek feloldása. Baloldaliság, szocializmus és modernség ugyanis a köztük lévő átfedések ellenére sem szinonim fogalmak, akár halálos meghasonlás is kialakulhat közöttük, ahogy Ady, Juhász vagy József Attila szuverén költői világi sem hozhatók büntetlenül közös nevezőre. Ugyanakkor biztonságos átjárók is kiépültek közöttük, sőt, vannak pontok, amelyeken észrevétlenül átmennek egymásba. A különbségeknek és átmeneteknek ezt a dialektikáját soha nem veszíthetjük el szem elől. Elsőként mégis a fogalmak átjárhatóságát szeretném hangsúlyozni. Mindhárom költőnek eltérő mértékében és más-más módokon volt jelentős érintkezése a sokarcú szocializmussal. Az is elmondható róluk, hogy egész pályájuk során mindhárman a tágabb vagy szűkebb értelemben vett baloldalhoz tartoztak. De a szocializmus már annyiféle, sokszor előnyös, ám alkalomadtán elborzasztó arculatát mutatta fel a 20. század első felében, s a baloldaliság annyiféle cserebomláson keresztül tartotta fenn jelentését, hogy a három költő hozzájuk való viszonya akár egyetlen pályán belül is nagy belső ellentéteket mutat.

Egy azonban bizonyos: mindezek a tendenciák, törekvések valamilyen módon a modernség széles alapzatára épültek rá. Lehetett valaki szociáldemokrata, kommunista, anarchista, liberális, szabadkőműves vagy másfajta elkötelezettségű, helye és értéke a modernség univerzumában jelölhető ki. A gondolkodásnak, az ízlésnek, a viselkedésnek az a nagy hulláma hordozta a hátán őket, amely a 19. és 20. század fordulóján hazánkat is elérte, végérvényesen elsodorva útjából a konzervatív-retrográd világfelfogás és életvitel korlátait. Ez a nagy hullám politikai elköteleződésektől, világnézeti meggyőződésektől, vallási krédóktól, erkölcsi normáktól függetlenül jelentett valamilyen, alig meghatározható szabad és kritikai viszonyt az öröklött értékekhez és hagyományokhoz, a jelen szituációjához és a jövő programjaihoz. Lehetett valaki politikailag jobboldali, mint amilyenek Kosztolányi vallotta magát, vagy kereshette az utat a katolikus vallási hagyomány felé, mint Babits, a modernség gyanús minőségét mégis megszimatolták rajtuk, a korszerűség-akarásnak, az értékek átértékelőinek kijáró idegenkedéssel fogadták őket a konzervatív közvélemény szószólói.

Ez a gyanakvás, a befogadástól való ódzkodás, az értékelésükben tanúsított habozás még sokkal inkább kijárt a kiemelt három névnek. Az emberiség nagy kataklizmáira,

mint amilyen az első világháború vagy a forradalmak voltak, nekik sem volt előre érvényes válaszuk, a nemzetet ért súlyos csapásokra ők is fájdalmasan felszisszentek, az Isten-keresés szomja őket sem kímélte meg, az idegenséggel szemben bennük sem volt meg mindig a kellő türelem, de a modernség bélyegét mégis, a felsorolt vonatkozásokban is, mindvégig a homlokukon viselték. Ezért egyként jobban hasonlítanak ránk, a Káin-bélyeg viselőire, mint az e bélyegtől makulátlan, ámde terméketlen elmékre, az Ábelekre, ezért hagyatkozunk még ma is rájuk, és nem az – akár miniszterelnöki rangú, grófi származású – ellenfeleikre útkereséseink során. Ady, Juhász és József Attila tehát alkati, tehetségbeli, időbeli különbségeik ellenére is ugyanazt az otthonos modern hagyományt jelentik ma számunkra. Ady volt ennek a modernségnek az egyik nagy kezdeményezője, Juhász Gyula személyes teljesítményével és gyakorlatával továbbvitte és továbbadta ezt az örökséget, József Attila pedig, a szegedi költő tanítványaként is, az időben való folytatásra, a méltó megújításra adott nagyszerű példát.

Nem új felismerések ezek, kezdettől fogva így gondolkodtam a három költőről, nehezemre esett elfogadni az egykori választási kényszereket, amelyek Adyval és Móriczsal szembeállították Babitsot és Kosztolányit, sőt szegény Juhász Gyula is kéretlen kedvéményezettje lett ennek a hamis oppozíciónak, József Attilát pedig szükségképpen Adyból kellett származtatni. Azt hiszem, helyesen járok el, ha a modernnek egységben látására való hajlamot nem sajátítom ki, hanem nemzedéki élményként általánosítom. Olyannyira, hogy erről beszélni közhelyek hangoztatását jelentette. Nem hittem volna, hogy eljön az ideje, amikor a közhelyeket újra hangosan ki kell mondanunk.

De a közhely, lett légyen bármennyire is igaz, csak közhely, elvont kiindulópont, amelytől a konkrétumok irányába kell továbblépni. A három költő közötti konkrét relációk érdemi feltárásához a különbségek tudomásulvételén át vezet az út. A művészi egyéniség, a karakteres teljesítmény a különbséggel kezdődik. A különbséghez viszont az azonosuláson át vezet az út. József Attila gyermekkori identitása édesanyja halálával, a nővére és sógora, azaz a gyámszülők Lovag utcai lakásába költözése után megzavarodott. A ferencvárosi srác polgári milióbe került. A makói gimnáziumot a fiatal fiú már ezzel a megzavart identitással kezdte el. Az érvényét veszített, a napi eligazodásban használhatatlanná vált gyermekkori önazonosságot, a Gát utcai, Mester utcai gyerek identitását villámgyorsan eltakarták egy kiépülő új én körvonalai. A családtag „ridegtartása”, a serdülő távolból való támogatása megkönnyítette a proletár múlt elrejtését a vidéki városbeli ismerősök szeme elől. Az új építőelemek fő lelőhelye az iskola és az intellektuelek társasága volt. A gimnázium biztosította a napi érintkezést a magaskultúrával, a makói bohém pártfogók köre pedig a kifinomult, modern, legszelídebb változatában is a szubverzív kultúra irányában nyitotta ki a személyiséget. Ismerve az ebben a közegben felburjánzó Ady-kultuszt, ez volt a pályakezdő költő számára az Ady költészetével való azonosulás terepe.

A tökéletes azonosulás lehetetlen, József Attila nem változhatott Ady Endrévé. Mégis rendkívül találó a makói gimnazista önjellemzése egy Jolán nővérenek írt dicsekvő

levelében: „Már adybb vagyok Adinál”. A stílusimitáció ugyanis azt jelenti, hogy az utánczó a nagyobb időtávban, természetes módon kialakult, kiötlő stílusjegyeket együtt kapja olvasása során, s módja van tömörítve utánozni őket egy vagy néhány műalkotás szűk terében. Így fellép a stiláris túltelítettség tapasztalata. Az ismétlésben eleve benne rejlik a torzulás veszélye. Már az önisméltésben is, és emiatt is érték vádak Adyt a kritika részéről. A fiatal József Attila számos Ady-imitációja bizonyítja, hogy az utánczatóból akaratlanul karikatúra keletkezik. Ráadásul bármennyire igyekszik felnagyítani magát, a szegény makói gimnazistára túl nagy az Ős Kaján-palást, hiteltelenek a nagyúri gesztusok.

A stílusimitációt időben és a szellemi térben megfelelő összefüggésbe helyezve kell értelmeznünk. Az utánczás itt nem öncél, hanem a költő saját hangja keresésének egyik módja. Az egyszer már bevált hang mintáját a tanítvány egy másik, nagy presztízsű, szuggesztív hatású pályatársánál vélte megtalálni. Az ilyen próbálkozások a pálya kezdeti szakaszán természetesek, sőt, kifejezetten hasznosak lehetnek. Mivel azonban egy tanulási folyamatba illeszkednek bele, ezért az önismeret, azaz a kritikai önvizsgálat ráébresztheti az epigonizmus fogságába esett alanyt, hogy mire van igazán hajlama, mit bír el, hogyan érhet el sikert, mit kell elkerülnie, hol rejtőznek a csapdák, amelyeket óvatosan el kell kerülnie. Amit költői fejlődésnek nevezünk, talán nem is más, mint a költő kísérletezése önmagával, mint folyamatos önkorrekciók, kiigazítások sora.

Így tehát az azonosulás kerülő útja után szükségképpen fellépnek az egyénítő tényezők, a különbséget, a distanciát megteremtő erők. Három ilyen faktort emelek ki. Egyfelől az időt: az irodalom a mindenkori jelenben felvetődött kérdésekre keres választ. Ady, Juhász és József Attila jelen ideje, nem szükséges ezt külön bizonygatni, alapvető eltéréseket mutat. A másik a társadalomban elfoglalt hely (maradjunk ezen belül az irodalmi életben betöltött szerep szűkebb körében): Ady a birtokon belüli pozíciójából, erősen coriolanusai hanghordozással beszél, akinek előjogait sértő módon kétségbe vonták. Juhász periferiális kisközösségekbe száműzött, alábecsült, de jobb sorsot érdemlő írástudóként nyilatkozik meg. József Attila pedig a társadalom peremére szorított értelmiségiként, az alsó, magának történelmi szerepet követelő rétegek szószólójaként lép fel. Végül a három költőt markáns alkati különbségek is elválasztották. Ady szuverén fellépésű, magabiztos személyiség, Juhász visszahúzó, passzív, kudarciban rezignáltan belenyugvó alkat, József Attila pedig intranzigens, radikális egyéniség, aki végzetesen elszigetelődik, s – késői költőtársai által lúzernek minősített mivolta miatt – lelkileg sérült ember. A modernségnek, a baloldaliságnak és a szocializmusnak más-más arculatát ismerhetjük meg verseikben.

A fiatal József Attila az Adyval és Juhással való azonosulás elmaradhatatlan kerülő útja után ráébred, először arra, hogy nem előnyös számára az Ady-modor átvétele, nem ez az optimális módja önmaga költői megvalósításának. Az Ady-hatást az olvasó viszonylag rövid idő után háttérbe szorulni látja verseiben. Hogy valójában mi történik, azt még a kutatás előtt is sűrű homály fedi. A kiötlően adys stílussajátságok kétség-

kívül leépülnek, eltompulnak, ám az Ady-minta nehezen felismerhető és azonosítható módon mégiscsak megemésztődik és felszívódik a költő szellemi-lelki szervezetébe. Elég, ha csak arra utalok, hogy a Gyömrői-versek nyelvezete éppúgy elképzelhetetlen lenne Ady Léda-verseinek a szerelemről kialakított, a nyelvi tabu áthágását megkísértő beszédmódja nélkül, ahogy Szabó Lőrinc szerelmi lírájának számos darabja is az Ady-féle kezdeményezéseket folytatja. Vagy József Attila kései istenes verseinek előzményeit is sok tekintetben Ady istenes lírájában kell keresnünk. A különbség, a poétikai távolság, minden szuverén életmű szükségképpen jegye mindazonáltal megképződik Ady és József Attila között, miközben az együvé tartozásukat biztosító kohézió sohasem szűnik meg.

A megfogalmazásra kívánczó belső késztetések egy költő esetében nem homogének, sőt, leggyakrabban ellentmondóak. Ha a gőg, a lázadás, az offenzív lendület kifejezéséhez legkönnyebben Ady hangját lehetett kölcsönvenni, a szelídség, az alázat, a gátlásosság, a félszegség érzéseivel Juhász Gyula modora kínálkozott útmutatóul. A fölény Ady nyelvében szólalt meg, az alárendelődés, az esendőség helyzetei (a szerelemben, az árvaság következményeiben stb.) Juhász Gyula kifejezésmódjára támaszkodva fogalmazódtak meg. A passzivitás, a kontempláció mint a világhoz való viszony egyik módozata ugyancsak a szegedi mester utánzását tette szükségessé. Juhással a pályakezdő ráadásul személyes közelségbe került, hiszen a szakállas poeta szívesen látott vendég volt a fiatal költőt pártfogásukba vevő makói bohémek körében.

A személyes tapasztalat, a költői tudás közvetlen átadása, a reményt keltő eredmények nagylelkű feldicsérése nagy ajándékot jelentenek egy docilis költőjelölt szemében. Természetes tehát, hogy József Attila egy időben túlértékelte mestere költői jelentőségét. Egyik emlékező írja, hogy szegedi sétájuk során, maguk előtt találva Juhász Gyulát, József Attila megjegyezte, hogy furcsa érzés látni, hogy néhány lépéssel előttünk megy Magyarország legnagyobb élő költője. Ugyanilyen természetes az is, hogy eljött az idő, amikor a tanítvány felismerte tévedését, és minden szeretete és megbecsülése mellett is kiszabadult annak hatása alól. Ez az eltávolodás nem ment feszültségek nélkül. Juhász világosan érezte, hogy kedves öccse a fő riválisához, a radikális formabontás kalandjába bocsátkozott avantgárdhoz pártolt. Szerető aggodalommal, de nyilvánvaló rezignációval reagált a tanítvány eme gyanús választására egy Vojtina-levéiben. De azért a Juhász-minta követése újra meg újra felszínre bukkant az érett József Attila költészetében is, talán gyakrabban tetten érhető módon, mint Ady példája. Nemcsak a *Csodaszarvas* vezethető vissza juhászi mintára, de az *Óda* platonikus megfogalmazásai vagy a *Mama* záróképe is sokat köszönhet Juhász nevezetes *Milyen volt* című költeményének. A különbség, a szükséges távolság mindenesetre József Attila és Juhász Gyula között is létrejött és fennmaradt.

A „céhbeli” költő, ahogyan az érett József Attila a hivatását minden más szempont elé helyező lírikust keresetlenül nevezi, pályája során mindenekelőtt költői gyakorlatának optimális átrendezésére törekszik, nem a következetességre, az eszmei hűségre figyel.

Az a paradigma, amelyben József Attila költészete a harmincas években kibontakozott, idegen volt a költői nyelvnek attól a radikális átszellemítésétől, amelynek keretében Ady lírája kibontakozott. Ezért azokat a befejezetlen erőfeszítéseket, amelyeket pályám kezdetén tettem Ady költészete nyomainak felderítésére József Attila életművében, mai szemmel erősen eltúlzottnak kell minősítenem. A kép, amely főleg Szabolcsi Miklós alapos kutatásainak nyomán a Juhász Gyula-tradíciónak a fiatal József Attila műveibe történő integrálásáról és ennek a költő érett korszakában történő továbbéléséről ma rendelkezésünkre áll, ugyancsak nem elégítheti ki teljesen igényeinket. A hagyomány új vállalkozásba történő felszívódásának rejtélye azonban nem hagyhatja közömbösen a kutatást, s legfőbb ideje, hogy – némi paradoxonnal élve – elkezdjük feltárni a modernséget mint hagyományt, a modernség hagyományát.

SÁRKÖZI ÉVA

„szegény Adynak”.

Ady hatása József Attila életére és költészetére

A fiatal József Attila költői és személyiségfejlődésére jelentős hatást gyakorolt Ady Endre költészete és személyisége. Pontosán tudni lehet, hogyan találkozott először Ady verseivel. Az időpont ellenben csak valószínűsíthető a különböző memoárok és dokumentumgyűjtemények¹ összevetése segítségével. Az 1917–1918-as télen egy Tittel Margit nevű fiatal lány volt albérlő náluk, amikor a család hosszabb ideig lakott egy helyen,² viszonylag rendezett körülmények között, főbérlőként a Ferenc tér 11. szám alatt, egy olyan lakásban, melynek egyetlen lakószobája mellett egy alkóvja is volt. Tittel Margit – József Jolán és Etelka visszaemlékezései³ szerint – hivatalnoklány⁴ volt, aki színésznő akart lenni, és egy műkedvelő társulatban rá is bíztak már egy kis szerepet.⁵ Tőle kapta olvasásra – az akkor már verselő – tizenhárom éves József Attila az első Ady-köteteket, és a lány maga is írt verseket: „Attila mohón rávetette magát ezekre a könyvekre. Már régen aludt az egész ház, de ő még mindig kint ült a lépcsőházban, a ház egyetlen világított részében és olvasott. A versek megbabonázták. Amikor megtudta, hogy Tittel Margit is ír verseket, hűtlen lett első szerelméhez és őt ültette el a szívébe.”⁶ Adyt szavaltak, és saját verseiket kölcsönösen megmutatták egymásnak: „Attila a kis sámlira állt, úgy szavalta Tittel Margitnak: *Én a halál rokona vagyok...* [...] Hosszú, hosszú hetekig csak versben, versekből és verseknek élt. Áhítattal hallgatta Margit költeményeit, és szorongva mondta el, ami-

¹ Vö. JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Cserépfalvi, 1940 (a továbbiakban: JÓZSEF Jolán 1940); JAE 1957; KJA 1987; „*És ámulok, hogy elmulok*”. *József Attila-iratok*, összeállította, bevezető VARGA Katalin, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005; *Idesereglik, ami tovatűnt. József Attila összes fényképe*, szerkesztette és az utószót írta KOVÁCS Ida, előszó BENEY Zsuzsa, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005.

² 1916–1920 között.

³ Lásd JÓZSEF Jolán 1940, 133–135 és JÓZSEF Eta, *Emlékezések közös gyerekkorunkról*, in JAE 1957, 27–34 (a továbbiakban: JÓZSEF Eta 1957).

⁴ JÓZSEF Jolán 1940, 133.

⁵ JÓZSEF Eta 1957, 33.

⁶ JÓZSEF Jolán 1940, 133.

ket ő írt.⁷ Nemsokára azonban a lakó elköltözött tőlük, mert férjhez ment, többé nem hallottak felőle: „elment [...] De otthagya köztünk – Ady Endrét”⁸ – fogalmaz József Jolán. Nemcsak Adyt hagyta ott Tittel Margit, hanem a költőt kamaszszerelemre ihlető nőiségének emlékét is. Neve szerepel a *Szabad-ötletek jegyzékében*,⁹ mégpedig eléggé kiemelt helyen, az első ülés elején, és egy ugyanebben az időben vele készült interjúban azt mondja róla: „ő tanított meg verset írni”.¹⁰ A Margittal kapcsolatos pszichoanalitikus asszociációs naplóbéli bejegyzés folytatása egy – Stoll Béla jegyzete szerint – „Hallod-e te kőrösi lány” kezdetű népies dal meglehetősen obszcén travesztálása.¹¹ Érdekesség, hogy Ady egyik diáktársa úgy emlékezik: a zilahi gimnázium legemlékezetesebb bálján a táncmulatság ezzel a dallal, valójában csárdással vette kezdetét.¹² S még az is lehet, hogy József Attila is tudott erről – hogy ki mondhatta el neki mint anekdotát, az a továbbiakból kiderül.

Szabolcsi Miklós sokáig színházi nyilvántartásokban kereste Tittel Margit nyomát, de a kutatás nem vezetett eredményre. Monográfiája szerint: „Örökre eltűnt hát szemünk elől; szerepe és egyénisége mégis jelentős”.¹³ Költőként azonban megtalálható. Asszonynevén, Földesné Tittel Margit néven jegyzi *Örök égő* című munkáját. A 63 oldalas kötet 49 verset tartalmaz. 1922-ben jelent meg az Arany János Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság kiadásában Budapesten. Gulyás Pál fel is vette a költőnőt életrajzgyűjteményébe: az F betűs kötethez utaló készült,¹⁴ de a T betűs kötetet mindmáig nem adták ki. A biográfus által felvett tétel cédulája hozzáférhető, de sajnos a kötet adatain kívül egyéb információval nem szolgál.¹⁵

Földesné Tittel Margit volt írói neve tehát. Hogy ki volt a férj, az igen gyakori vezeték-név miatt, és utónév hiányában nehezen kideríthetőnek látszott, de a Tittel vezetéknev

⁷ JÓZSEF Jolán 1940, 134.

⁸ JÓZSEF Jolán 1940, 135.

⁹ A költő 1936. május 22-én kezdte el írni. A lány alakja más pszichoanalitikus feljegyzéseiben is felmerül, lásd *Sárgahajúak szövetsége és Rapaport-levelek*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 373–374, 408.

¹⁰ MOLNÁR Tibor, Beszélgetés a magyar Panait Istratival. József Attila három pohár sör mellett egy különös életről, különös lélekről beszél, *Brassói Lapok*, 1936. július 5., 4., in KJA1 1987, 421.

¹¹ Az említés és szövegkörnyezete: „Titelék / Tittel Margit / a te pinád szőrös-e már / van zer a vazán / fő de le kupé / figyeltem, hogy szőrösödik-e / most mondjam el ennek a rohadt nőnek” – lásd JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke*, közléteszi STOLL Béla, Budapest, Atlantisz–Medvetánc, 1990, 14, 71–72.

¹² SZUNYOGHY Farkas, *A zilahi kollégium poétája. Képek Ady Endre diákkorából*, in *Emlékezések Ady Endréről*, I, gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette KOVALOVSKY Miklós, Budapest, Akadémiai, 1961, 434–484 (447) (a továbbiakban: SZUNYOGHY 1961).

¹³ SZABOLCSI Miklós, *József Attila élete és pályája*, I–II, Budapest, Kossuth, 2005, I, 88.

¹⁴ Földesné → Tittel Margit.

¹⁵ *A Magyar írók élete és munkái* című sorozat Gulyás Pál életében csak a D kezdőbetűs szerzők végéig készült el; a sajtó alá rendezést Viczián János folytatta, az utolsó megjelent kötet határai: N. Árpádné – Özséb, P[áter]. Gulyás a gyűjtést cédulákon vezette, természetesen A-tól Zs-ig. A fennmaradt cédulák az MTA Kézirattárában hozzáférhetők, P-től Zs-ig digitalizálva is.

viszonylag ritka, így megkíséreltem Margit családi hátterének felderítését. Az alapján, amit a visszaemlékezések¹⁶ említenek róla, meg lehet rajzolni a portréját. Nagyon fiatal,¹⁷ nagyon modern és önálló lány, rövidre nyírt hajjal, ami akkoriban ritkaságnak számított.¹⁸ Iskolázott volt, polgárit, esetleg gimnáziumot, de legalább gyors- és gépiró szakiskolát végzett. Sok és drága könyvet hozott magával az albérletbe, és művészi ambíciói voltak. Mindezekből arra következtettem, hogy értelmiségi vagy művészcsaládból származott, s a családja nem Budapesten élt. A korabeli zenés színházi, illetve zenei világban ismert volt Tittel Bernát hegedűművész neve. A bécsi születésű művész az idő tájt még Bécsben élt, de néhány évvel később, 1923-ban, a pesti Operaház karnagya lett. Születési idejét tekintve is lehetett volna apja Margitnak.¹⁹ A korabeli névtárak²⁰ még öt Tittel vezetéknevű személyt ismernek: Ferenc adótitst Székelyudvarhelyen, József útbiztos a Párdányi járásban, Sándor gondnok a budapesti egyetemen, Károly mérnök Nagykovácsán és Lajos tanár a lőcsei gimnáziumban. Tittel Margit apjaként az említett hegedűművész mellett még ez utóbbi tűnt a legvalószínűbbnek. Ennél többre nem derült fény, egészen 2014 teléig. Ekkor tette közzé kutatásainak eredményeit Lengyel András. Egy anyakönyvre specializálódott szakember, Salla György segítségével kiderítette, hogy Tittel Margit 1897. november 17-én született Kisújszálláson. Apja néhai Tittel Sándor, anyja Farkas Franciska. 1919. május 5-én kötött házasságot a nála egy évvel idősebb Földes Zoltán aszói születésű, budapesti lakos főiskolai hallgatóval, akitől 1920. július 31-én el is vált.²¹ A lány – kötete megjelenése után – valószínűleg felhagyott a versírással, ugyanis sehol nincs nyoma további munkásságának. Nincs adat arra sem, hogy József Attila és Tittel Margit a későbbiekben találkozott volna. De felettébb érdekes, hogy egy – művei alapján – meglehetősen dilettáns „Versíró nő”,²² ilyen nagy hatással legyen egy olyan tehetséges ifjúra, mint József Attila.

A korai József Attila-versek között – különböző arányban, de – egyaránt találunk Ady-, Babits-, Juhász-, Kosztolányi-, Tóth Árpád- és Kassák-inspirációkat, Petőfi- és Vörösmarty-reminiszenciákat. Az Ady-szöveg- és -stílusimitációk korszaka időben a legelső, és körülbelül 1924-ig tart. A későbbi korszakok verseiben is lehet találni Adyhoz kapcsolható párhuzamokat, de a már kialakult saját nyelv jelkészetéhez és motívumrendszeréhez szervesülve, mintegy a két költői nyelv párbeszédéeként. A hatás kialakulása, fejlődése, változása nyomon követésének elsődleges eszköze természetesen a verskorpusz

¹⁶ Vö. József Eta és József Jolán.

¹⁷ József Attila *Szabad-ötletek jegyzékében* tett utalása arra enged következtetni, hogy nem volt húsznál több.

¹⁸ „Csinos, magas lány volt, rövidre vágott hajjal.” – JÓZSEF ETA 1957, 33.

¹⁹ Bernhard Tittel (1873–1942).

²⁰ *Magyarország Tiszti Czim- és Névtára* 1916–1918 közötti kötetei.

²¹ Lásd LENGYEL András, „Ő tanított meg verset írni”. József Attila és Tittel Margit, *Tiszatáj*, 2014/12. (december), 72–76.

²² Lásd *Sárgahajúak szövetsége*, in HORVÁTH-TVERDOTA 1992, 408.

vizsgálata és elemzése. De a levelezés tanulmányozása is szolgálhat tanulságokkal, továbbá a kutatások eddigi eredményeinek pontosítására, kiegészítésére is mód nyílik a forráskritika, illetve a források körének bővítése segítségével.

József Attila fennmaradt levelezésében tizenkilenc olyan levél van, amelyben Ady neve említésre kerül, vagy Adyval kapcsolatos utalás található benne. Közülük tizenegy a József Attila által írt és nyolc a neki szóló levelek száma. A neki címzett levelek 1924–1937 között datálódtak. 1924-ben Rozsnyay Kálmántól és Pintér Ferenctől kapott Adyval kapcsolatos levelet, '25-ben Taussig Ármintól, '28-ban Vágó Mártától, '30-ban Szegő Endrétől, '36-ban Anton Strakától és Kőhalmi Bélától, végül '37-ben Franyó Zoltántól.

Mind a Rozsnyay-, mind a Pintér-levél szövegéből egyértelműen kiderül, hogy azok egy-egy hosszabb levélváltás egyetlen fennmaradt darabjai, s minden bizonnyal József Attila maga is írt e levélváltásban Adyról. Rozsnyay verset kért József Attilától az Ady tiszteletére tervezett antológiába.²³ A fennmaradt levélben a kapott verset köszöni meg, s kéri, hogy József Attila írja meg, hol és mikor született a mű. Pintér a következőt írja: „van egy új botrány! Demeter Ödön előad. Képzeld csak, »Szabó Dezső és Ady Endre« a címe az előadásának.”²⁴ A Taussig-levél képeslap Párizsból, melyben a levélíró tudatja, hogy éppen Léda otthona közelében ebédel.²⁵ Válaszlevél rá nem ismert, s bizonytalan, hogy ha mégis volt, reagált-e a közlésre. Vágó Márta Adyt idézi, s József Attila is így tesz válaszlevelében.²⁶ Ez azonban az utolsó eset. Szegő levelére²⁷ József Attila nagy valószínűséggel egyáltalán nem válaszolt, a Straka-²⁸ és a Kőhalmi-(kör)levélben²⁹ pedig Ady neve csupán egy felsorolás részeként szerepel, az előbbire a válaszlevél nem ismert, az utóbbira József Attila bizonyítottan nem is válaszolt. A Szegő-levél azonban igen érdekes, ugyanis Szegő József Attila Babits-bírálatá miatt írt felháborodott levelet, amelyben az *Ady-víziót*³⁰ is emlegeti, de nem tudjuk, hogy erre született-e válaszlevél. Végül Franyó feljánlja levelében,³¹ hogy németre fordítja József Attila verseit, s hivatkozik korábbi Ady-fordításaira: „eddig csak Ady verseit fordítottam németre” – írja. Itt sem ismerjük a válaszlevél szövegét, de Franyó fordításait közölte később a *Szép Szó*.

²³ *Ady koszorúja*, magyar költők verseiből egybefűzte ROZSNYAY Kálmán, Szeghalom, Tóth–Mező ny., 1925. A küldött vers: *Sírdomb a hegycsúcson*.

²⁴ Rozsnyay Kálmán – József Attilának, Szeghalom, (1924. aug. 18.) (71. sz.) és Pintér Ferenc – József Attilának, Budapest, 1924. nov. 19. (81. sz.), in JAL 2006, 58, 65–66.

²⁵ Taussig Ármintól – József Attilának, Paris, 1925. V. 25., in JAL 2006, 83.

²⁶ Vágó Márta – József Attilának, London, 1928. okt. 13. (és 14.), in JAL 2006, 301–306. és József Attila – Vágó Mártának, Pest, 1928. okt. 20., in JAL 2006, 309–312.

²⁷ Szegő Endre – József Attilának, Budapest, 1930. jan. 15., in JAL 2006, 358–363.

²⁸ Anton Straka – József Attilának, Praha, [1936.] máj. 24., in JAL 2006, 448–449.

²⁹ Kőhalmi Béla – József Attilának, Budapest, 1936. jún., in JAL 2006, 455–457.

³⁰ József Attila cikke *A Toll* 1929-es Ady-vitájában: JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, *A Toll*, 1929/18. (augusztus 18.) 16–26.

³¹ Franyó Zoltán József Attilának, Temesvár, 1937. márc. 8., in JAL 2006, 503–504.

A József Attila által írt levelek az 1921–1928 közötti időszakból valók. 1921-ből kettő, 1924-ből és 1925-ből egy-egy, 1926-ból öt, végül 1927-ből és 1928-ból egy-egy levél. Az ennél későbbi levelekben József Attila nem tesz Adyról említést. A tizenkét levél közül hét József Jolánnak szól, kettő Espersit Jánosnak, egy-egy pedig Galamb Ödönnek és Vágó Mártának.

Tehát csupán nyolc olyan év van, amikor József Attilát a levelezésében is foglalkoztatja Ady, tizenhat éves, amikor az elsőt, huszonnégy, amikor az utolsót megírja. Figyelemre méltó, hogyan hullámzik a levelekben az Adyval kapcsolatos érzelmek: rajongás, vetélkedés, gúny, düh, elismerés.

Az első általa írt levélben beszámol új verseiről és megköszöni Jolán nővérenek a kapott Ady-kötetet. „Van egy egész csomó új- meg újabb versem, az internátus igazgatója evvel kapcsolatban azt mondta, hogy született nyugatista vagyok. Közülök küldök most egy kettőt.”³² – írja Makóról 1921 októberében; pár mondattal később pedig így folytatja: „Nagyon köszönöm Adyt – már adybb vagyok Adinál.”³³

A levelet Patyi Sándor közölte először, 1955-ben, s kommentárja szerint a levélben említett internátusigazgató Gebe Mihály.³⁴ A József Attila válogatott levelezését sajtó alá rendező Fehér Erzsébet – Péter Lászlóra hivatkozva – revideálja az adatot, és Kalyáni Ferencet nevezi meg.³⁵ Stoll Béla a teljes levelezés 2006-os kiadásában nem foglal állást, azaz nem jegyzeteli meg a kérdést. De szinte kizárt, hogy József Attila fent idézett mondatai Kalyáni Ferencre vonatkoztak volna (bár Péter adata nem téves, az internátus vezetője ekkor valóban Kalyáni Ferenc volt). A közlés az 1921/1922-es tanév gimnáziumi értesítőjének tanári személyzetét felsoroló táblázatán³⁶ és az iskolai év történetét bemutató fejezetén³⁷ alapul. A táblázat szerint ebben a tanévben Kalyáni Ferenc az állami internátus főfelügyelője, egyben az V. osztály görög tanára. A tanévtörténetben pedig az olvasható, hogy Kalyáni állását szeptember elején foglalta el. Ennek ellenére nem lehetséges, hogy a tanár és József Attila között a fent idézett levél idejére az írtnak megfelelő bizalmas viszony alakulhatott volna ki.

Kalyáni Ferenc ugyanis a tanév elején még csak névleg vezette a kollégiumot, a diákokkal szinte nem is került kapcsolatba, mert a kollégium átszervezését és felújítását

³² József Attila József Jolánnak, Makó, 1921. X. 23. (27. sz.), in JAL 2006, 24.

³³ Uo.

³⁴ PATYI Sándor, József Attila leveleiből, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1955/2. 208.

³⁵ Lásd JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FEHÉR Erzsébet, Budapest, Akadémiai, 1976, 394; PÉTER László, József Attila Makón. Életrajzi részlet, *Irodalomtörténet*, 1957/1. 18.

³⁶ *Az iskolai év története*, in Makói M. Kir. Állami Csanád Vezér Főgimnázium értesítője, összeállította GEDEON Alajos, Szeged, Mars ny., 1922, 6.

³⁷ *Tanári személyzet*, in Uo. 2–5. (2.)

irányította.³⁸ A tanár korábban nem tanított Makón, Nagykállóból érkezett, és 1921. szeptember 8-án vette át hivatalát. A kollégium épülete az első világháború alatt jelentősen megrongálódott, a legszükségesebb javítási munkálatok elvégzése egészen szeptember 19-ig tartott, az internátus csak ekkor nyitott ki, és csupán negyvenöt diákot tudott befogadni. A felújítás, továbbá a kollégiumi élet átszervezése még további két hónapot vett igénybe, s ez alatt az időszak alatt Kalyáni felmentést kapott tanári kötelezettségei alól is. Erre szüksége is volt, mert az épületet teljesen fel kellett újítani, s az első év végére a diákok létszámát meg kellett duplázni, továbbá új, nagyobb tanári testületet kellett létrehozni és kiszolgáló személyzetet felvenni. Mindezeket maga a tanár foglalja össze egy néhány évvel későbbi (1925/1926-os), összevont gimnáziumi és kollégiumi értesítőben.³⁹

József Attilát az 1920/1921-es tanévben vették fel a makói gimnázium kollégiumába⁴⁰ és V. osztályába. A DMKE Diákothton igazgatója ekkor Gebe Mihály mennyiség-tan–természettan szakos tanár volt, s a levél megírásának idején a gyakorlatban még ő felügyelte a kollégium diákjait, a mondat tehát rá vonatkozott. Ez a tény nemcsak a közismert Gebe Márta-szerelem és -versek miatt bír jelentőséggel. Ugyanis huszonhat éves korában, közvetlenül egyetemi tanulmányai befejezése után, de még az oklevél megszerzése előtt, Gebe Mihály két évig tanított a zilahi gimnáziumban.⁴¹ A nyolcadikosokat, Ady osztályát, nem tanította, de másik három tanártársával elkísérte őket Pestre a millenniumi kiállításra.⁴² Osztályfőnöke volt az ötödikeseknek, emiatt biztosan figyelemmel kísérte az önképzőkör munkáját,⁴³ hiszen tanulói érdekeltek voltak benne: „Az V. és VI. osztályosok rendkívüli tagként [...] szavalatokkal és dolgozatokkal vehettek részt” a kör munkájában – áll a gimnázium értesítőjében. Minden bizonnyal baráti viszonyt ápolt a csak néhány évvel fiatalabb nagydiákokkal, és részt vett a diákbálokon is. Gebe Mihály volt József Attila első pártfogója Makón, neki mutatta meg először verseit a gimnáziumban, ez áll Galamb Ödönnek a makói évekről szóló könyvében is, mint

³⁸ Az 1921/1922-es tanév számos változást hozott a gimnázium és a kollégium életében. A Makói Magyar Királyi Állami Főgimnázium felvette a Csanád Vezér nevet, az internátus kezelését pedig az azt 1906-ban megalapító Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesülettől átvette a Vallás- és Közoktatási Minisztérium. A kollégium állami kezelésbe vételét miniszteri rendelettel szabályozták, mely az átszervezés lebonyolításáért felelős új vezető személyéről is rendelkezett. A kollégium is új nevet, a vezetéséért felelős személy pedig új rangot kapott; a DMKE Diákothtonból Makói Magyar Királyi Állami Internátus lett, s igazgató helyett főfelügyelő irányította ezután.

³⁹ KALYÁNI Ferenc, *Az intézet története, in Makói M. Kir. Állami Csanád Vezér Reál-gimnázium és a vele kapcsolatos Állami Internátus értesítője. 1925–26. iskolai év, összeállította MAGYAR József, Makó, Gaál László könyvnyomdája, 1926, 77–85.*

⁴⁰ Az internátus ekkor igen kis létszámú diáknak adott otthont, csak harmincötön laktak ott.

⁴¹ Ady az 5. osztálytól, 1892 szeptemberétől tanult Zilahon, előtte a nagykárolyi piaristáknál volt diák. A nyolcadik osztályt az 1895/1896-os tanévben fejezte be. Gebe Mihály az 1896/1897-es tanévben diplomázott. Ez idő alatt is Zilahon maradt állásban, de sokszor helyettesíteni kellett őt.

⁴² SZUNYOGHY 1961, 460, 480–481.

⁴³ Ady jeles tagja volt a körnek.

ahogy az is, hogy Gebe hívta fel a figyelmét az ifjú diákra és verseire. Galamb emlékezete szerint ezek Kossuth-versek voltak.⁴⁴ Kettőt ismerünk: *Pogányos hitvallás magyarul* és *Esik eső magyar földre...* Ez utóbbi a költő első nyomtatásban megjelent verse, a makói *Dongóban*, 1922. október 22-én. Ady első önképzőköri versei közt is volt Kossuth-vers, mégpedig az első nyomtatásban megjelent verse, a *Március 20* című, a zilahi *Szilágyban*, 1896. március 22-én.

A Kossuth-versek párhuzamára Galamb Ödön is felfigyelt.⁴⁵ Minden bizonnyal ennek köszönhető, hogy tehetségesnek tartott diákjának éppen Ady-köteteket adott először, mint ahogy József Attila a következő Jolánnak szóló levelében megírja: „tegnapelőtt írtam egy verset, ez a legutóbbi – egyik tanár, aki különben igen művelt és mégis szerény ember azt mondta rá, hogy ebből az egy versemből látja először azt a szellemet, amely érvényesülni fog. S erre föl adott három kötet Adyt, ezek: »A magunk szerelme«, »Uj versek« s »A halottak élén.« / Majd otthon őket mind áttanulmányozzuk – az enyéimet! – jó? Karácsonyra csakis Adyt kérek!”⁴⁶

A versről a tanár is megemlékezik memoárjában, mint az első olyanról, amit már eredetinek érzett – ellentétben a korábban látottakkal, melyeket ügyesnek, de középszerűnek talált. Sem a levelezés, sem a versek kritikai kiadásai nem igazítanak el afelől, hogy melyik vers lehetett az, pedig jelentősége lenne azonosításának, hiszen ez a vers keltette fel a tanár segítő figyelmét. Diákja korábban kéretlenül halmozta el műveivel, az emlékezés érezteti, hogy terhére volt a nagy bizalom, de a kollégiumi összecsúszásban nem tudott kitérni előle.⁴⁷ Ez a vers viszont annyira hatással volt rá, hogy részletes leírást és elemzést adott róla évtizedek múltán is. „Anyjáról szolt.” – írta Galamb Ödön.⁴⁸ Rövid, néhány strófás verset kell keresnünk, melyben az árva fiú anyja után sóvárog, „kiegészülést és kiengesztelődést” keresve. Vívódó, fájdalmas költemény, de megkülönböztette a többi hasonlótól erőteljes, egyéni hangja, a saját stílus megnyilvánulása. Még annyi a nyom, hogy a tanár nem találta a verset diákja első kötetében.⁴⁹ Ha feltételezzük, hogy az ilyen

⁴⁴ GALAMB Ödön, *Makói évek*, függelék: JÓZSEF Attila válogatott, kiadatlan versei RADNÓTI Miklós jegyzetével. Budapest, Cserépfalvi, 1941 (a továbbiakban: GALAMB 1941).

⁴⁵ „Elég ügyes hazafias versek voltak, megütötték az önképzőköri átlagot, gondolati tartalmuk is, kifejezőkészségük is a közkeletűnek felelt meg. Később az jutott eszembe róluk, hogy az ifjú Ady Endre is először Kossuth-verseket írogatott.” GALAMB 1941, 13.

⁴⁶ József Attila József Jolánnak, Makó, 1921. dec. 2. (29. sz.), in JAL 2006, 25–26.

⁴⁷ „Eredetiséget nem sokat találtam még ezekben a versekben. Nem is nagyon kértem őket, de Attila hozta s mutatta a következőket is. Az internátusban egy fedél alatt éltünk, délutáni internátusi elfoglaltságaim idején mindennap együtt voltunk Attilával a latin korrepetálás befejeztével is.” GALAMB 1941, 13.

⁴⁸ I. m. 13.

⁴⁹ „Egyszer mutatott egy rövid, pár strófás verset. Anyjáról szolt. Nem találok ezt a verset a *Szépség Koldusa* [!] darabjai között sem, de sajátságos, hogy ugyanaz az érzés adott ajkára először erőteljesebb hangokat, amely fejlődése későbbi korában, sőt legutolsó vívódó, fájdalmas költeményeiben is legmélyebbnek, leghatalmasabbnak bizonyult. Az árvasors, a szerető anya utáni sóvárgás, a kiegészülés és kiengesztelődés keresése, – akár szimbolumnak fogjuk fel ezt, akár a fiúi szeretet elhatalmasodó

fontos művek nem vesznek el, érdemes megnézni a fiatalkori verseket ebből a szempontból. Két anyavers maradt fenn a makói korszakból: az *Erőének* és az *Ad sidera...* Mindkettő rövid költemény, de az előbbi egyetlen hosszú versszak, s a vers szerepel a *Szépség koldusa* kötetben. Az *Ad sidera...* viszont minden kritériumnak megfelel, de a kritikai kiadások 1923-ra datálják. A versnek két kézírata és egy gépirata ismert.⁵⁰ Mindkét kézirat tisztázat, s az úgynevezett Saitos-füzetekben maradt fenn. Ezek a füzetek a feltevés szerint kötettervek, felsorolást is tartalmaznak a tervezett kötet verseiről. Az egyik fekete ceruzairás, datálatlan. A másik fekete tintaírás, 1923. január 19-ére datálva. A gépirat szintén datált: 1923. február. A két datálás közötti különbség arra is utalhat, hogy a datálás nem a vers megírásának idejét, hanem a tisztázat, illetve a gépirat keletkezésének idejét mutatja. Van példa és bizonyíték erre: a *Névnapi dicséret* című verset József Attila 1922 őszén levélben küldte el a *Nyugat*nak. A vers meg is jelent a folyóirat 1923. április 16-ai számában. Ismert a versnek egy gépirata is, melyen a keltezés: „Kiszombor, 1923. jul.” Továbbá a vers egy tisztázata benne van egy kötettervben, egy 1924 októberében készült füzetben is.⁵¹ Az, hogy a keltezés egy tisztázaton talán csak a letisztázás kelte, Stoll Béla szerint is lehetséges, például a *Szeged alatt* című vers jegyzetében erre utal.⁵² Ezek alapján lehetséges, hogy az *Ad sidera...* valójában sokkal korábbi, tehát az az önképzőköri vers, amelyet Galamb Ödön a fentiekben jellemez. (Adyhoz persze nincs köze, csak a datálás miatt tartottam érdemesnek végigkövetni.)

A két Espersit Jánosnak szóló levél közül az 1924-esben a makói mentor könyvkéréseinek teljesítéséről számol be József Attila. Többek közt Földessy Gyula *Ady-tanulmányok* című 1921-es kötetét próbálja beszerezni Espersit Jánosnak.⁵³ Az irodalombarát ügyvéd különösen Adyt szerette, minden versét számontartotta, s minden róla szóló művet elolvasott.⁵⁴ Az 1926-os levélben pedig Ady Bakonyát emlegeti párizsi útjával kapcsolatban. Ezt a levelet József Attila Hatvany Lajos nővéreinek hatvani kastélyából küldte.⁵⁵

A két időpont között három József Jolánnak szóló levélben esik Adyról említés. Az elsőt Bécsből írta 1925-ben.⁵⁶ Öt versét is mellékelte hozzá, köztük az *Isten* című verset, amivel kapcsolatban ezt írta: „szegény Adynak ehez képest a leggyönyörűbb vergődő

nyilatkozásának, – költészetének mindig egyik legjellemzőbb vonása maradt. Ez a verse győzött meg először arról, hogy írója költő, kire a középszernél nagyobb hivatás vár. Meg is mondtam neki.” GALAMB 1941, 13.

⁵⁰ Lelőhely, jelzetek: Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Analekta JA 556, JA 557, JA 985.

⁵¹ JÓZSEF Attila *Összes versei. Kritikai kiadás*, I. kötet, közléteszi STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2005, 68–69.

⁵² JÓZSEF Attila *Összes versei. Kritikai kiadás*, III. kötet, közléteszi STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2005, 97.

⁵³ József Attila Espersit Jánosnak, Budapest, 1924. febr. 25. és júl. 7. (64. sz.), in JAL 2006, 50.

⁵⁴ Vö. GALAMB 1941, 17–18.

⁵⁵ József Attila Espersit Jánosnak, Hatvan, 1926/VIII, 10 (131. sz.), in JAL 2006, 116–117.

⁵⁶ József Attila József Jolánnak, [Bécs, 1925. nov. 24. után] (107. sz.), in JAL 2006, 90–91.

fohásza is csak szándék, csak szándéka, terve a kimondásnak, mikroszkóp alatt felboncolt csira a Mindenség életéhez képest. Mert itt, ebben a versben az egész mindenséget megfogtam és fölemeltem, mint egy almát.” Három évvel később – 1928-ban – ezt a verset választotta ki, s adta *A Hét* újságírójának, barátjának, Márer Györgynek, hogy tegye a róla készült pályakép végére.⁵⁷ A cikk Hatvany Lajossal való megismerkedését is elmeséli. Bécsi egyetemi hallgató korában József Attila gyakran vállalt fizikai munkát a megélhetésért. Egy alkalommal – mindez 1926 tavaszán történt –, miközben bútorokat cipelt, Ady-verseket szavalt. A bútorok tulajdonosa – Lesznai Anna – emiatt beszédbe elegyedett vele, s összebarátkoztak. Pár nap múlva pedig elvitte bemutatni Hatvany Lajosnak. A megismerkedésnek más változatai is ismertek, melyek kevésbé regényesek, viszont a pályakép verzióját erősíti, hogy József Jolán⁵⁸ és Lukács György⁵⁹ is éppen így tudta a történetet. A valóságtartalom azonban jelen esetben valójában indifferens. József Attila ugyanis ezt a legendát táplálta, azt akarta, hogy ez a kép legyen róla nyilvános: a fiatal költő, aki Adyt szaval. Az Ady-kultusz ebben az időben, az Ady halálát követő évtizedben a legerősebb. A progresszív értelmiség szellemi vezéréként tekintett rá. Jó okkal feltételezhető, hogy a költő tudatosan használta fel Adyt kapcsolatteremtésre, mert, mint ekkori leveleiből kitűnik, hódolata Ady iránt korántsem volt feltétlen.

A következő két levelet még mindig Bécsből küldi József Attila. 1926 tavaszán – tehát éppen a Lesznai Annával és Hatvany Lajossal való megismerkedése idején – hosszú levélben költészetfelfogásáról értekezik nővérével.⁶⁰ Vitába száll Jolánnak azzal a kijelentésével, hogy nem lehet Ady-verset írni, „mert igenis lehet – fogalmaz József Attila. – Mert az Ady-vers szabályai már ismeretesek, tehát csupán alkalmazni kell őket”⁶¹ De a forma átvétele nem elégséges – állapítja meg –, a költészet ennél sokkal misztikusabb dolog. 1926 júliusának elején meghívást kap a hatvani kastélyba, s beszámol nővérének arról, hogy a báró Ady levelezésének sajtó alá rendezését akarja rábízni.⁶² A Hatvany által szerkesztett *Ady a kortársak közt. Ady Endre levelei és levelek Ady Endréhez* című kötet 1927-ben jelent meg. Hatvany Földessy Gyulát kérte fel a kötetben való – anonim, de jól megfizetett – közreműködésre. Sűrű levélváltásukban⁶³ azonban egyetlen szó sem esik arról, hogy Hatvany József Attilát is be akarta vonni a munkába. Viszont az is igaz, hogy a megjelent levelezéskötet válogatás, azaz lappanghat még levél, amely fényt derít arra, miért és hogyan esett el József Attila a megbízástól. (Bár nagy a valószínűsége annak,

⁵⁷ [Szerző nélkül] [MÁRER György], Uj magyar költő, akinek élete Jack Londonéval vetekedik, *A Hét*, 1928. május 4., 4–5.

⁵⁸ JÓZSEF Jolán 1940, 254.

⁵⁹ LUKÁCS György, Válaszol: Lukács György – kérdez Kovács András, *Kritika*, 1972/5. 4.

⁶⁰ József Attila József Jolánnak, [Bécs, 1926. márc. eleje?] (116. sz.), in JAL 2006, 100–104.

⁶¹ Uo. 104.

⁶² József Attila József Jolánnak, [Bécs, 1926. júl.?] (126. sz.), in JAL 2006, 111–113.

⁶³ *Hatvany Lajos levelei*, válogatás és szöveggondozás HATVANY Lajosné, ROZSICS István, jegyzetek HATVANY Lajos, ROZSICS István, előszó ILLÉS Endre, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 139–171.

hogy Hatvany eleve Földessyt akarta megbízni, s József Attila legföljebb besegített volna ifjú famulusként ebbe a munkába.)

Hatvany Lajos és testvére, Irén jóvoltából jut el József Attila Párizsba, s a két nővérenek, továbbá egy Galamb Ödönnek innen írt levelében is felbukkan Ady neve. 1926 szeptemberében érkezik, az október közepén küldött levél – hasonlóan a korábban említettet – újra a költészetről értekezik, és azt emlegeti, hogy „Ady különösen kedvelte a nagy és bús fogalmakat”.⁶⁴ József Attila kezdetben rajong Párizsért – „Párizs tűzbe hoz, de Párizs és az ötödik emelet nem találkoznak gyakran”⁶⁵ – írja. Tehát már kezdetben is nehezen élt ott, és súlyos anyagi gondjai gyorsan megkeserítik az ott-tartózkodást, bizonyára ez a fő oka az alig egy hónappal későbbi váratlan kifakadásnak, miszerint: „Párizsról le kell beszéljelek, azt hiszem, ha most kijönnél, még jobban csalódnál abban a buta összezavart Mah-Jong partiban, amelyet a Baedekerek Paris néven neveznek. Hogy Ady, ez az iszákos hülye mit látott a pálinkában, az más lapra tartozik.”⁶⁶ Egy Galamb Ödönnek címzett levélben, de Tettamanti Bélának szól az az üzenet, melyben – Ady-hívó volt tanárát tréfálkozó túlzással bosszantva – elismeréssel adózik azért, mert az már nem hódol feltétel nélkül Adynak, örül, hogy a tanár magába szállt, s látja, hogy „Ady az smafú”.⁶⁷

József Attila és Vágó Márta 1928 májusa és 1929 márciusa között szinte hetente írt egymásnak. Mindebből 66 levél maradt fenn. Költészetről gyakran esik szó bennük, Adyról viszont csupán két ízben. Először Vágó Márta idéz Ady *Az Eddig ámene* című verséből – emlékezetből, mert pontatlanul – kétségbeesett élethelyzetének érzékeltetésére.⁶⁸ A válaszban József Attila *A tavasznak alkonyata* című vers két sorát idézi, szintén emlékezetből, nagyon pontatlanul, teljesen átírva, mintegy József Attilá-sítva a sorokat. Az eredeti így szól: „Kissé tulságos jámbor volt az eszköz, / De jó, szép volt a cél.” Az átköltés pedig így: „Kicsit talán jámbor volt az eszköz, / de szép, jó volt a cél.” S hozzáfűzte még: „Látom, hogy már én is kell ily bölcs, mindenre citálható verseket írjak, mert téged nem elégít ki a tiszta költészet gyönyörűsége.”⁶⁹

Végül a legismertebbekről csak említést teszek, kiállításáról Ady mellett az 1929-es Kosztolányi–Ady-vitában és az 1930. márciusi *Ady emlékezete* című versről. A hatás egészen 1930-ig hullámmzó volt, hol közeledett, hol távolodott nagy költőelődjétől, ezután inkább egyfajta poétikai eltávolodás figyelhető meg, a „szimbóliumi lehetőségek” elutasítása, bár a *Myllittát* még megemlíti a *Szabad-ötletek jegyzékében*.

⁶⁴ József Attila József Jolánnak, Paris, 1926. okt. 15. (141. sz.), in JAL 2006, 122–126. (125.)

⁶⁵ József Attila József Jolánnak, Paris, le 25. sept. 926. (139. sz.), in JAL 2006, 121–122. (122.)

⁶⁶ József Attila József Jolánnak, Párizs, 1926. nov. 24. (147. sz.), in JAL 2006, 135–136. (135.)

⁶⁷ József Attila Galamb Ödönnek, Paris, 27. jan. 23. (159. sz.), in JAL 2006, 149–151. (151.)

⁶⁸ Vágó Márta József Attilának, London, 1928. okt. 13. (és 14.), in JAL 2006, 301–306. (304.)

⁶⁹ József Attila Vágó Mártának, Pest, 1928. okt. 20., in JAL 2006, 309–312. (310.)

Dózsa György
Ady, Juhász Gyula és József Attila költészetében
(előzményekkel és perspektívákkal)¹

Félezer év ide vagy oda, ma nem ünnepeljük Dózsa Györgyöt. Megkérdezhetjük, hogy miért nem, vagy inkább azt, hogy mit ünnepeltünk eddig. Mindig mást. A Dózsa-kultusznak lényegében három korszakát tudjuk megkülönböztetni: a reformkort, a 20. század elejét és a pártállamit.

A lázadó parasztok mindenütt nehezen juthatnak be a kultuszhősök szűk protokolljába, bár példákat azért találhatunk rá. Az oroszoknál Pugacsovot maga Puskin protezsálta be egyenesen a világirodalomba. Népi kultusza inkább Sztjepán (Sztjenka) Razinnak volt. A reformációval összekapcsolódó német parasztháborúk hősei máig irodalmi témák. Valaha egyetemi tananyag volt Engels levélvitája Ferdinand Lasalle-lal. Dózsa tehát nem különleges jelenség az európai irodalomban, még sincs hazai vetélytársa. Pedig lehetne Budai Nagy Antaltól Cserni Jovánon, Gubecz Mátén át Szegedinác Péróig, Hóráig és Kloskáig, vagy az 1831-es koleralázadás névtelenjeiig bárki. Kétségtelen, hogy köztük Dózsa volt a legnagyobb, de hát a német emlékezet sem azt mérlegeli, mekkora volt Geyer Flóriánhoz képest Kohlhaas Mihály.

Jókai elmarad egy brosúrával

Dózsa-kultuszunkat Eötvös József, egy Werbőczy-utód indította el. A Zápolya-utódokat akarta engedékenységre bírni a reformkor törvényhozási csatározásaiban. Ám az elbukott szabadságharc után a történelmi helyzet megváltozott. Ezt saját bőrén tapasztalhatta Jókai Mór, aki tíz évvel a *Magyarország 1514-ben* megjelenése után ennek alapján írt egy szomorújátékot *Dózsa György* címen. Ezért legerősebben éppen az Eötvös-táborból támadták – Gyulai meg Csengery. És nem csak irodalmi hiányosságaiért! Túlzottnak ítélik demokratizmusát is. Jókai viszonzválaszában jogosan kérdezett rá, miért nemzeti bűn Dózsa költői tárgyul választani a „*politikai csend idején*”, amikor „*egy kitörésre készülő zivatar*

¹ Egy hosszabb tanulmánynak a szerző által rövidített változata. A lábjegyzeteket érintetlenül hagytuk, a hiányzó adatokat sem kívántuk pótolni. – *A szerk.*

küszöbén” Eötvös művét a legnagyobb elismeréssel fogadták. A „csend” a krími háború és Solferino között rövid életűnek bizonyult. Jókai színművét hamarosan Szigligeti Ede dolgozta fel operalibrettónak Erkel számára. A következő tízéves évfordulóra, 1867-ben meg is volt a bemutató. Ezt a Jókai ellen elkötelezett Gyulai végképp nem tudta megbocsátani. Erkelbe persze nem mert belerúgni, csak Jókaiába, de nagyon gorombán. Gúnyversének (*Egy drámaíró politikusra*) maga a címe a legcsattanósabb pofon. Az 1869-ben már második parlamenti ciklusát kezdő Jókaiából szerinte – megfosztva íróságától – politikai ripacs lett:

Megirtad Dózsa György-öt,
E rossz tragédiát;
Vadásztál benne tapsot,
De néma volt hazád.

Most már nem irsz, csak játszod
Siralmas színműved’,
S karzat kicsinyje, nagyja
Tetszést rivall neked.

Kisült amit nem vártunk,
Mutatja a hatás:
Rossz drámaíró voltál,
De jó komédiás.

Nagy Dózsa-vers – név nélkül

1847 márciusában Petőfi is megírja a maga Dózsa-versét (*A nép nevében*). Épp úgy fenyeget, mint Eötvös, csak amíg a báró figyelmeztetni akar, elkerülni a népharag kitörését, addig a plebejus költő éppen annak bekövetkeztében reménykedik. Van benne négy sor, amely különleges figyelmet érdemel:

S a nép hajdan csak eledelt kívánt,
Mivelhogy akkor még *állat* vala;
De az *állatból* végre *ember* lett,
S *emberhez* illik, hogy legyen joga.²

Ez a gondolat egy év múlva szinte kísérteties pontossággal ismétlődik meg egy másik Petőfi-költeményben. 1848 elején, Pesten a „márciusi ifjak” már készülnek a várható

² Kiemelések tőlem – R. B.

nagy történelmi szerepre. Március 19-ére szerveznek egy bankettet, ahol természetesen Petőfi is fellép majd az ünnepi alkalomra írt költeményével. A vers március 11-re elkészült. Bőséges szakirodalmához most hozzátenném, hogy a *Dicsőséges nagyurak...* tulajdonképpen egy Dózsa-szerep, amit magának írt a színpadot minden porcikájában érző egykori vándorkomédiás. Korábbi versének kulcsszavait ismétlésekkel erősíti fel:

Tudjátok-e, mennyit kértünk / Titeket,
Hogy irántunk *emberiek* / Legyetek,
Vegyetek be az *emberek* / Sorába...
Rimáncodott a szegény nép, / hiába.

Állatoknak tartottátok / A népet;
Hát ha most mint *állat* fizet / Tinéktek?
Ha megrohan, mint *vadállat* / Bennetek,
S körmét, fogát véretekkel / Festi meg?³

Amikor a költő eddig eljutott, bizonyára rájött, hogy bankettre ez túl erős. De egy remekművet csak nem barmolhat át saját alkotója! Inkább megpróbál a folytatásban visszatáncolni. Demonstrálnia kell, hogy ő és a mögötte álló tömeg még ezek után is kész az egyezkedésre. Ám saját lázító észérveivel szemben nehéz érzelmes-érzelgős indokokat állítani. Így jut el – tőle szokatlanul – a politikai giccs határáig:

Legyünk nagyok, amint illik / Mihozzánk,
Hogy az isten gyönyörködve / Nézzen ránk,
S örömeben mindenható / Kezével
Fejeinkre örök áldást / Tetézzon.

Nem jár jobban, amikor a felajánlott nemzeti megbékélés feltételeit próbálja megfogalmazni. Ennek kínjait mi is átérezhetjük a vers ritmusában botladozva:

Felejtsük az ezer éves / Kínokat,
Ha az úr most testvérenek / Befogad;
Ha elveti kevélységét, / Címerit,
S teljes egyenlőségünk el- / Ismerit.

Ez már nem Dózsa György-monológ, inkább egy Petőfi-paródia. Jobb, mint Karinthy *Talpramagyar Sándora*. A politikus Petőfi – kényszerből – felülbírált a költő Petőfit. Mint láthatjuk, nem igazán sikerült. Nem csoda, hogy a vers végül fiókba került, helyette

³ Kiemelések tőlem – R. B.

készül el – a kívánt nemzeti egység nevében és érdekében – a *Nemzeti dal*. Még szerencse, mert bankett helyett a forrongó utca adja majd a közönséget a premierhez március 15-én.

A Dózsa-hangot akkoriban sokan kihallották a *Dicsőséges nagyurak...-ból*. A „szamizdat”-ként terjedő verssel együtt röppent szárnyra a hír, hogy Petőfi (akár egykor Dózsa) negyvenezer paraszt élén áll Rákoson. Petőfi büszkén cáfolta: ha kell, kétszer annyi parasztot is oda tud hívni. Később ennek a tábornak töredéke is elég lett volna Szabadszálláson...⁴

„Werbőczy feltámadt Deák Ferencben”

A Dózsa-kultusz következő stációja a 20. század elejére esik. Az Eötvös által reprezentált Dózsa-hagyománynak nincs folytatása. A báró-író-politikus anno Deák Ferencknek ajánlotta művét. Ezt a szereposztást a kilencszázas évek elején már nem lehet kiállítani. Akkori politikusgarnitúránk nem volt hajlandó kijózanodni a millennium gögös mámorából – egészen Trianonig.

Dózsa a baloldalra maradt. Megtalálták maguknak már a századforduló parasztmozgalmai is. Ők Adynak is fontosak: „Áchim Andrással van nekem egy régen ápoltság ideám: állítsunk haragos szép magyar szobrot vitézlő Dózsa Györgynek.” Ám a Petőfi által is megjövendőlt szobor ügyét a szociáldemokraták karolták fel újra és újra – az internacionalista tradíciók mellé magyar hagyományokat keresve.

Adynak, a költőnek két Dózsa-korszaka volt. Az első a forradalmi lírájának kezdetével, a másik annak végével esik egybe. Az *utca éneke* talán a legprovokálóbb ciklusa *Az Illés szekerén* (1908) című kötetnek (*Csák Máté földjén, A hadak útja, A grófi szérűn* stb.) Ezeket a kultuszverseket két Dózsa-költemény foglalja keretbe. Az első – igazi remeklés – a *Dózsa György lakomáján*:

Sebő pajtás, mit szól a gyomrod?
Pajtás, ebeké a vérünk:
Fejünk fölött varjak kárognak.
Pajtás, meghalt a vezérünk.

⁴ Némely történészek szerint Petőfi a ludas, hogy a tüzes trón hamis legendája elterjedt. De könnyen bizonyíthatjuk, hogy az ő korában – az ősforrások, Taurinus és Sommerus után – mindenki ezt tartotta igaznak. Eötvös ugyan nem akarta a kivégzést véres valóságában megeleveníteni, de a siralomházban a porkoláb világosan elmondja az elítéltnak, mi vár rá: „Várj csak holnapig, majd megkoronáznak. Ha akarod, felhozom ékességeidet. Egészen új koronád kerékvasból csinálták a cigányok. Királyi pálcád jó 15 font. A karszék magas és kényelmes, mint királyhoz illék. Ha majd a korona, s pálca szép vörös lesz, s izzó székedre ültettek, akkor szólj büszkén, ha férfi vagy.”

Ha számításba vesszük, hogy a kuruc elnevezést a keresztesektől kapták Thököly, majd Rákóczi katonái, akkor ez az első „*két kuruc beszélget*”. Végül a versben Dózsából nem közönséges mártír, hanem egy paraszt-Krisztus lesz:

Lesz bőjtje a nagy lakomának,
Lesz új vezér és új Dózsa,
Sebő pajtás, ne köpködj: megvált
Bennünket a Dózsa trónja.

A *Hunn, új legendával* csaknem egy időben írta meg a publicista és a költő erényeit egyesítő Ady az *Ülj törvényt, Werbőczy* című kiválóságát. Kétség sem férhet hozzá, hogy Werbőczy is része a Dózsa-legendáriumnak. Ady éles szemmel veszi észre a kínálkozó aktuális témát. Amerikába elsősorban Dózsa népének utódai, a nincstelenek, a földnélküli parasztok menekülnek ki szerencsét próbálni. Történelmi távlatból nézve mindez nagy visszavágónak tűnik a Werbőczy-törvények által röghöz kötöttek számára.

Éles a hajósíp,
Hallja baj-tetőzve
Zselénszky gulyása,
Tisza urak csőszje.
Hivogatja a síp,
Nyomor eldobolja:
Úgy elfogy a magyar,
Mintha nem lett volna.

Elmegy a kútágas;
Marad csak a kútja,
Meg híres Werbőczy
Úri pereputtya.
Árvult kastély gondját
Kóbor kutya őrzi,
Hivasd a törvénybe,
Ha tudod, Werbőczy.

Ez a versrészlet – az egész helyett is – magáért beszél, a háttér-információkat már az iskolában is tanultuk. Idézniék viszont Adynak egy évtizeddel korábban írt publicisztikájából, amely 1902 márciusában jelent meg a *Nagyváradi Napló*ban, megadva Tisza Kálmánnak a végtisztességet: „Werbőczy feltámadt Deák Ferencben s Deák Ferenc újra tökéletesebb alakot fog öltetni egy bizonyosan eljövendő valakiben, aki talán a szociális igazságoknak fog adni magyar formát. Rákóczi föltámadott Kossuthban s az eljövendő új Kossuth még

tisztultabb teremtő tűzű lesz. Teleki uram, a kancellár Tisza ingeniumában nyert új életet s kellő időben eljön az új Tisza Kálmán, akiben a konszolidáló zseni még gyönyörűbb lesz.” Tisza Kálmán alakját nem feltétlenül kell összemosni a fiáéval. De megfontolandó: a Dózsa mellett elkötelezett Ady miért Deák Ferencben látja Werbőczy utódát.

Ady Dózsa-képe lényegében sosem változik, legfeljebb részleteiben gazdagodik. Ahogy mondja: „Fütyülök az iskolai históriára. Nekem Gyula vezér, Dózsa György és Martinovics voltak mindenha a kedvenceim.” Werbőczy-képe viszont állandóan alakul. Legösszetettebben talán a *Budapesti Napló* 1907. október 8-i számában fogalmazza meg:

„Werbőczy lelke nem uralkodott soha diadalmasabban a magyar mocsár-vizek fölött. Werbőczy, az ugoctai köz-úr, nagy ember volt, mi is bevalljuk, ha a nagyságot morális skrupulusok nélkül mérjük. Abból a melegágyból kelt, ahonnan a legszebb, legkülönösebb magyar palánták. Onnan, ahol az elkoldusodott magyar nemes már-már szinte belesüllyed a legmagyarabb semmibe, a paraszt népbe. Nagy törvénye van annak, hogy ugyanazon sorból jöttek szinte egyszerre Dózsa és Werbőczy. Werbőczy azt a vért hozta magával, amely a magyar nemesek ázsiai őseiben zabolátlankodhatott. Kiraboltak azok mindenkit a besenyőkön kívül, akik ehhez náluk is jobban értettek. Szolgává süllyesztettek mindenkit, akit csak szolgává süllyeszthettek. Legelső sorban önfajuk drága, nagyszerű táplálóját, a legértékesebb és legboldogtalanabb parasztot, a magyart. A megkínzott, elnyomott paraszt impotenciája s a sors bosszúja az, hogy ez az ország kicsi, félszeg, lázár, elmaradt. A populus Werbőczianus gondoskodott arról, hogy végső rothadásig együttmaradjon, s legfeljebb lézengő, külföldi rittereket vett a maga soraiba. Az úri, halódó Magyarországnak méltó profétája volt ő, Werbőczy István. Pártvezérnek, diplomatának, palatinusnak, bírónak, tudósnak és szónoknak egyformán magyar. [...] alkalmas időben született, kegyetlen tudatossággal emelkedett. Becsapott mindenkit, s nem volt pör vagy kár, ami ne őt gazdagította volna. Tudott kegyes lenni mindenkire, akiből kihúzhatott valamit. Az első magyar politikus volt ő, ki krétával számította ki, hogy a nemzetieskedés, vagy mai szótárunk szerint, hazafiaskodás, kitűnő üzlet.”

A szövegben hemzsegenek az aktualitások. Időszerűbb, mint az egyébként nagyon jó Werbőczy-vers. Ady publicisztikájának a legjava épp olyan maradandó, mint költészete.

Háziszóttas – egy kis Arannyal

A *Dózsa feje* remekmű. A Dózsa-líra egyik csúcsa. Juhász Gyula ebben a versben más hagyományokhoz nyúl, mint elődei és kortársai. Sok kutató tartotta valószínűnek, hogy Dózsa harca és kínhalála nyomot hagyott a folklórban is. (Ez még a nevesebb betyároknak is kijárt.) Ám a török világ másfél évszázada sok mindent kitörölt kollektív emlékezetünkéből. Juhász Gyula kicsiben olyasmire vállalkozott, mint Arany a hun trilógiájában.

Fehér gyolcsban, setét éjben
 – Ezeröttszáz tizennégyben –
 A kakas épp harmadszor szólt,
 Dózsa feje Szegeden volt.

Pálfi bíró fölemelte,
 Hajnal előtt sírba tette,
 Lenn a sírban, némán, mélyen,
 Alszik a fej vaksötétben.

Pálfi bíró Piros lánya
 Hófehér lón nemsokára,
 Mint viola rózsza mellett,
 Hervad ő is Dózsa mellett.

Mindössze három szakaszban egy különös tömörségű balladát olvashatunk. Szövegében – a műfaj szabályai szerint – az is benne van, amit, köztudottnak vélvén, nem mond ki a szöveg. Az izzó vastrón és vaskorona legendájával szemben ez egy másik történet. Középkori szokás szerint a bűnös testét szétdarabolták, és az egyes tagokat szétküldték az ország fontos városaiba, hogy ott szegezzék ki elrettentésképpen. A néphagyomány szerint Dózsa feje Szegedre került az alsóvárosi temetőbe. Juhász Gyula ezt a történetet éleszti fel és formálja megdöbbenő erejű balladává.

A *Dózsa fejének* csupán egyetlen titkát próbálnám magyarázni, a rímelését. Juhászban nem ezt szoktuk szeretni. Az iránta elfogult József Attila a Babits bosszantására felhozott ellenpéldák között ezt mondja róla: „Juhász Gyula többnyire lomposnak látszik, de az értő tudja, milyen értékes háziszóttos van rajta.” Cs. Szabó László pár év múlva a *Nyugatban* írt nekrológiájában már keményebben fogalmaz: „Hanyagul verselt, jelzői ellomposodtak, rímei elfáradtak...” De a *Dózsa feje* szerinte is kivétel. A balladának majdnem a felét idézi, hogy szemléltesse: „Annyira költő volt, hogy a legfáradtabb szó is arannyá vált az érintésétől.”

A *Dózsa fejében* Juhász archaizál és folklorizál. A magyar rímelésben a 19. század folyamán megtörtént egy paradigmaváltás. Korábban – Balassitól Csokonaiig – a legnagyobbak is többnyire ragrímeket használtak. Nem véletlenül: a könyvnyomtatás következményeként a dalszövegek olvasott verssé önállósodnak. Ezekben a ritmusnak, rímnek fokozottabb igényességgel kellett őriznie a muzikalitást. Erre különösen alkalmasak a több szótagos tiszta rímek. Egy többféle toldalékot használó nyelvben ilyeneket összehozni nem kunszt. Akkor nem is művészet?

Ez már a 19. század – jelképesen még húrokat pengető – költőinek a dilemmája. Szerencsénkre maga Arany János fogalmazta meg ezt – versben és tanulmányban is (*Vojtina levelei öccséhez*, 1850; *Valami az asszonánról*, 1854). „Te ugyanazon szót hangoztatod

/ Igét igével, raggal a ragot... / Mint a Tinódi százötven valá-ja... (Ha ugyan jól emlékezem reája).” A pozitív példát is kimondja: „...holmi rossz rímnél becsesb zománc / A versen a szép csengő asszonánc.” Tanulmányában tételesen felsorolja, mit tilt nyelvünk szelleme (például „rag ismétlésből rím nem ered”). Aztán pontokba szedve sorra veszi a tiszta ragrímeket pótló asszonáncokkal kapcsolatos lehetséges kompromisszumokat. A magánhangzók mellé milyen mássalhangzók kellenek az összhangzáshoz, vagy milyen ragozott szavakból alkothatunk ragrímnek nem minősülő sorvégeket. (Csak a több szótagú asszonáncokhoz tíz ilyen kategóriát talál.)

Arany persze még nem sejtette, hogy az általa felismert és részleteiben is definiált folyamat hova vezet. Hosszú évtizedek telnek el, amíg kialakul a mindmáig érvényes modern magyar rím (amely többnyire asszonánc.) Először a *Nyugat* induló új nagy költőnemzedékének elemzői veszik észre, hogyan élnek az ifjú titánok új, modern fegyverükkel. Pedig a különbség első pillantásra nem is olyan nagy. Az Arany- vagy akár a Csokonai-rímszótár is jórészt érvényben maradt. A forradalmat az csinálta, ami pótlólag került bele. A ragrímek személytelen, kényelmes karámok voltak, amelyek közé be lehetett terelni a szöveget. Az új rímestmény gyökeresen más. Ahogy József Attila mondja az *Ady-vízió*ban, „a rím olyan dolgokat fon össze, amelyeknek különben semmi közük egymáshoz”. Ez már az igazságnak legalább a fele. Tegyük még hozzá: nem volt közük, de lett az összecsendülés pillanatában. (Erre éppen József Attila adja a legjobb példákat: a *gyermek* szót megfejthető rejtvényként háromszor rímelteti a *termekkel*; ugyanakkor a *gyermek-vernek* rímnek is egész holdudvara van.) A modern rím: poén - amikor elcsattan, akkor értjük meg, érezzük át üzenetét. Ebből sok minden következik, ami korábban nem volt, az egy vershez, egy költőhöz kapcsolható rímektől az elkoptatott rímeken át a túlrímelés problémájáig. Az is megérne sok-sok tanulmányt, milyen téma és mondandó engedélyezhet olyan rímbravúr verseket, mint József Attilától a *Születésnapomra* vagy a *Költőnk és kora*, Kosztlányinál az *Ilona* vagy a *Litánia*. Annak a ténynek is lehetnek elméleti konzekvenciái, hogy miért szabad az úgynevezett könnyű műfajnak korlátlanul rímakrobatikáznia. Aminek logikus következménye, hogy az Arany által felkarolni próbált makáma formának miért a két kőkorszaki szaki szinkronja biztosított diadalmenetet a magyar közönség füléhez, szívéhez.

Juhász Gyula generációjának jeleseként – főleg pályája elején – szinte mámorosan élt a rímelés varázsával. Néha túlzásokba is esett, ahogy ezt egyik leghozzáértőbb kritikus, Tóth Árpád megállapította: „Ez a ciklus [...] nem férközhetett [...] közel hozzám. Sok ezek közt a pointees és a témamegverselő költemény [...] Készséggel elismerem, pontosan izzanak ezek a Juhász-féle szóparaszak [...] de a líra, Juhász finom lírája kevés versben szólal meg...”

A népköltészetben ugyanis sosem vált el a szöveg a dallamtól. Így aztán ott, az Arany János által is példának állított asszonáncok mellett békésen megfértek a ragrímek, az aligrímek, sőt a rímként funkcionáló szóismétlések is. (Az utóbbiak között találhatjuk Tinódi „valái”-nak testvéreit: „Vót nekem egy szép szeretőm, / de az olyan vót, / ha egy nap

nem láttuk egymást, / két nap beteg vót // Harmadik nap elővettem, / téged mi lelt vót? / A szívemet a szerelem, / körülfogta vót.”) Juhász Gyulának kettős feladata van: egyrészt, hogy modern rímekkel varázsolja el modern olvasóit, másrészt, hogy megadja nekik a népköltészet stílusvilágának illúzióját is. Ennek úgy tesz eleget, hogy a sor végéről beljebb teszi az igazi rímeket, és a tompítás érdekében elfedi azokat egy szóismétléssel: „*Mint viola rózsza* mellett / *hervad ő is Dózsa* mellett.” Ezt a tükröt egyébként a népköltészet is megcsinálja: „*Este van már, este* van, / *Andrásfalva messze* van, / *a galambom benne* van, / *minden kedvem nála* van.” Mint láthatjuk, a névtelen alkotóközösség a második sorban végigfuttat egy asszonáncot is, de az utolsó sorban ezt elhagyja – megáll a vers anélkül is.

Alkotott persze Juhász ennél bonyolultabb – három részből összetett – rímet is. A legelső vonulat ragrím, aztán a húzórim, végül a szóismétlés következik: „*Zsarátnok lesz, ami tűz* volt, / *síri világ, aki szűz* volt.” Ilyen titkai vannak annak, hogyan lehet halott legendákat feltámasztani.

Alkalmilag megemlítve

József Attila Dózsa nevét két megrendelésre írt alkalmi költeményben említi,⁵ de mindkétszer szabadon választotta művei fontos alkotóelemének a Dózsa-ikont. Mindkét vers klasszikus értékű műalkotás, különösen *A Dunánál* Dózsát is megnevező sorait szoktuk előszeretettel idézni.

Az első „Dózsa-emlékhely” az *Ady emlékezete*. Ezt a Bartha Miklós Társaság Ady-emlékünnepejére írta a költő, és el is szavalta ott 1930. március 23-án. József Attila ebben az időszakban közelebb állt a Bartha Miklós Társasághoz, mint a korábbi vagy későbbi önmagához. Nem esett nehezeére úgy dönteni, hogy egy évvel a nagy Ady-vita után meg-egyezhetnek abban: a költő továbbra is halhatatlan. Életművéből pedig az antifeudalista forradalmár a legaktuálisabb. Szóval ki a faluba, Adyval is!

József Attila sokféle Ady-víziót tudott megfogalmazni. Babits-bosszantójában például ilyesmiket írt: „Ady a forma fagyasztó ormain ököltre ment Istennel, anyaggal... Állatbőrökben járt. Nem szabta azokat semmilyen szabó – mégis királyi volt. És mielőtt meglátogatta volna Istenét, mindig új vadállatot ejtett el, úgy járult elé...” De mindez irodalmi belügy. Most tömegekhez kell szólania.

⁵ Meg kell említeni, hogy a magyar költészet társadalmi szerepéből következően sok figyelemre méltó alkalmi költeményt tarthatunk számon. Meggyőződésem, hogy ebben a műfajban József Attilát bátran tekinthetjük primus inter paresnek. Ő, aki gyakran szenvedett a nyilvánosság hiányától, nagyon tudta értékelni az alkalmi vers eleve biztosított válogatott közönségét. Éppen ezért igyekezett mindent kihozni az adott témából. Az ő alkalmi verseinek többsége nagy versei közé tartozik.

– Meghalt? Hát akkor mért ölik naponta
szóval, tettel és hallgatással is?
Mért békitik a símák alattomba'
lány-duzzogássá haragvásait?
Földön a magyar és földben a költő,
dühödt markába rögöket szorít,
melléről égre libbent föl a felhő,
de tovább vívja forradalmait.

A vers első szakasza a téma időszerűségét hangsúlyozza. Adyt támadják – a gyónás ideidézett formulája által sugallva – bűnös módon. Meghamisítani is próbálják. Tehát él. Életművében folytatja azt, amit életében tett.

A televény titokzatos honában
izgat tovább, nem nyugszik, nem feled.
Ezer holdon kiált és haragjában
szeleket űz a Hortobágy felett.
Szeleket, melyek úri passzióból
a begyűjtött kis szénát szétszedik
s a sülyedt falun fölkapják a hóból
Dózsa népének zsuppfedeleit.

A második szakaszban az életművet idézi meg az emlékező. Pontosabban a választott témára szűkíti az életművet. Újrafogalmazódik benne a magyar ugar szent humusza, a fölötte elsuhanó kacagó szél, a hóba süppedt téli Magyarország stb. Ebben a milióban kap hangsúlyos szerepet Dózsa, pontosabban Dózsa népe, amelyről nem kell külön elmondani, hogy megnyomorított nép, és azt sem, hogy örökké lázad megnyomorítóival szemben.

A versek titkait kutatók számára külön ajándék, ha bepillanthatnak az alkotó műhelyébe. Itt most megtudhatjuk, hogy az Ady-életmű felidézését először más hívószavakra, nevekre képzelte el József Attila:

Esze Tamás komája. Mindhiába,
megjött a Tamás, elment az esze.
Ady népének gödörben a lába
és bilincsben vagy ölben a keze.
Mellén felhők, hajában varjófészek,
ajkán a dalnak pattogzott helye.

Nem szeretem a találgatásokat, de nagyon valószínű, hogy Esze Tamás nevével tréfálkozni (Mikszáth is megtette *A fekete városban*) azért lett volna ünneprontó, mert a Barthások

szellemi vezére, Bajcsy Zsilinszky Endre ekkor már parlamenti visszatérését készítette elő a tarpai választókerületben. (Az alkalmi versekben gyakran jutnak szerephez a külső körülmények. A műfaj egyik remekművét, a *Thomas Mann üdvözlését* sem tiltották volna be, ha az értő cenzorok nem fejtik meg rafinált célzássorozatából a legutolsót és egyben legfájóbbat, a Horthy fehéreire utalót – a „*fehérek közt egy európaít*”).

A benne előforduló Dózsa név végett óvakodnék fejszemet belevágni *A Dunánál* hatalmas fájába. Csupán egyetlen levelet, leginkább ágat érintenék. A vers eredetéről elmondhatjuk, hogy ez volt József Attila életének legfontosabb megrendelése. Fejtő Ferenc, a költő barátja és szerkesztőtársa az 1936-os könyvnapra hozta ki a *Szép Szó* ma is haszonnal forgatható tanulmánykötetét *Mai magyarok régi magyarokról* címmel. Értékei túlbecsülhetetlenek. Fejtő mindenkit meg tudott győzni az ügy fontosságáról. Babits is vállalta, hogy ír bele Széchenyiről, Móricz autentikus Bethlen Gábor-portrét alkotott, Németh Andor Mária Teréziáról, a „nagy” Ignotus Deákról, a fia Kemény Zsigmondról, maga a szerkesztő, Fejtő pedig Martinovitsról írt. Ezt koronázta meg József Attila nyitó verse, *A Dunánál*. Jelenlegi témánk szempontjából csupán egyetlen szakasza fontos:

A világ vagyok – minden, ami volt, van:
a sok nemzedék, mely egymásra tör.
A honfoglalók győznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyötör.
Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa –
török, tatár, tót, román kavarog
e szívben, mely e multnak már adósa
szelíd jövővel – mai magyarok!

Magyaráztaképpen Szabolcsi Miklós monográfiájából idéznék: „Az utolsó két versszak azután valóban »alkalmi vers«, a különszám indokolása és politikai program. Mert a nagy biológiai-történelmi egység gondolatából aktuális politikai, társadalmi egység-gondolatot vezet le, megindokolván egyúttal a különszám válogatását, hiszen Horváth Tibor *Árpádjának* és Málnási Ödön *Werbőczijének* olvasása nélkül aligha álltak volna fel az ellentétpárok: Árpád és Zalán, Werbőczy és Dózsa. Mint ahogy a »honfoglalók« – »meghódoltak« ellentétpár is a különszám anyagára épít.”⁶ Mindezzel csak egyetérthetünk, még ha némi gonoszkodással fel is vetném azt a sejtésemet, hogy költeményeinek megírásához József Attila az egyik felemlített tanulmányt sem olvasta el. Különben feltűnt volna, hogy Zalán már rég le van váltva, még ha utódját, Szvatoplukot sem nevezi meg Horváth Tibor, aki írása végén elnézést kér „Árpádot ígérve talán túl sokat szoltam

⁶ SZABOLCSI 1998, 621.

az avarokról”.⁷ Ha pedig valaki a kiváló Málnási-írást elolvassa, annak feltűnik, hogy Werbőczy neve i-vel írandó, József Attilánál pedig ez y-nal szerepel. De ez sem olyan nagy baj. Lehet, hogy a részletek még meg is zavarhatták volna történelmi megbékélés tervezetének négsarkos szimbólumrendszerét.

Magyar jakobinus ellendala

A létező szocializmus államosította a Dózsa-kultuszt. Nemcsak a régóta ígérgetett szobrok készültek el fölös számban, hanem életünk minden területén megjelent a Dózsa-ikon. „Dózsa népe, bontsd ki a zászlód, itt a helyed...” – énekelt a felvonuló tömeg a Dózsa György úton. Később a metróállomásba leereszkedve Szász Endre Dózsa-falicsempéiben is gyönyörködhetett, onnan pedig kiutazhatott a Dózsa-stadionba. A kurzus be is árazta hőseit: Petőfi tíz forint, Dózsa hús, Rákóczi ötven, Kossuth száz. Érdekes, hogy bár a kultusz kincstári volt, ám a belőle sarjadó alkotások gyakran ellenzékiek.

A Dózsa-versek tengeréből számomra Ratkó József Fábry Zoltánnak ajánlott *Tánc* című költeménye emelkedik ki. Ennek négy szakasza Ady *Magyar jakobinus dala* versével felel:

Magyarország temetőföld, / toroz és vígad.
 Holtjaiból kóstolót küld, / szomszédainak.
 Duna környék szétszóratott, / éhes népei,
 vagyunk ma is ama Székely / György vendégei.
 Magyar, oláh, szláv – mindigre / ebhitű pogány,
 csúrdöngölőt járunk ma is / Ady homlokán.
 Hát múlassunk! Egyiket se / gyűlölöm, hiszen
 én érettem él az is, ki / engemet eszen.

Megint egy költő, aki Ady közbeiktatásával idézi Dózsát. Szomorú szintézis. Ady víziója túl optimista volt a múlt század első évtizedében a történelmi Magyarország túlélési lehetőségeiről.

⁷ HORVÁTH Tibor, *Árpád*, in *Mai magyarok régi magyarokról*, Budapest, Szép Szó-Cserépfalvi-Gondolat-Tevan, 1991 (Reprint), 20.

BÓKAY ANTAL

Sorszáro szinterek – öngyilkosságpoétikák. József Attila Juhász Gyuláról és önmagáról

„...hallgatom a híreket,
miket mélyemből énszavam hoz.”
(József Attila: *Irgalom*)
(1936. október 8.)

A mottóként idézett versrészlet zseniálisan összefoglalja a kései József Attila poétikai hitét, egyrészt befelé fordulását, másrészt azt, hogy ez a megváltozott irányú figyelem „énszavak”-ra, az ént megjelenítő tárgyi-nyelvi elemekre irányul. Az énszó zseniális találmány, jóval később a pszichoanalízis majd szelf-tárgynak fogja ezt nevezni. Ez egy tárgyiasult, megnevezhetővé, elemezhetővé vált éntartalom, nem fantázia, nem élmény, hanem egy belső, önalkotó konstrukció, vagyis az identitás építőkockája. Ilyen énszó, egyfajta önteremtési aktus volt József Attila számára az öngyilkosság. 1937 tavaszán Juhász Gyula halála kifejezetten alkalmas volt ennek az énszónak a megfogalmazására.

Poétikai bevezetőként: József Attila költészete két jelentős poétikai beszédmódot adott a magyar költészetnek. Mottóm háttérével úgy is fogalmazhatnánk, hogy létrehozott egy tárgyizó költészetet, aztán valamikor 1934 után egy új énszó költészetet is. Tárgyizó költészetének csúcsteljesítményei a harmincas évek első harmadában született hosszú versek, a *Téli éjszaka*, az *Elégia* vagy éppen a *Külvárosi éj*. Ez a költészeti modell a korábbi szecessziós-szimbolikus poétikai beszédmód után valamikor a húszas évek elején vált Európában és Amerikában is uralkodóvá. A tárgyias költészet az élményt az objektum korrelátumának tekintette, személytelenséget vallott, úgy gondolta, hogy egy tárgyi egyenértékesben, a világ felállása logikájában a szubjektum is szükségszerűen megtalálható, a belső és külső rend egyetlen nagy tiszta beszédű törvény formájában verselhető meg.

1934-ben, egy minden szempontból válságos időben, egészen pontosan az *Eszmélet* VII. szakaszában közli a költő azt a felismerését, hogy a tiszta beszédű törvény valahol mindig megbicsaklik, a szövedék fölfeslik. Jelzi továbbá azt, hogy az eddig totálisnak gondolt rendnél mélyebb látvány a tárgyi törvény szubjektív kiegészítésével érhető el, az „álmaim gözein” át történhet meg. Ez a felismerés arra készíti a költőt, hogy költészete utolsó éveiben elsődlegesen ezt az „álmaim gözeit” kutassa, a bensőség tárgyainak lírai

analízise felé forduljon. Ez lett József Attila második, ugyancsak jelentős hatású poétikai újítása. Ezt a költészeti módot korábban (amerikai költészeti párhuzama miatt) *vallomásos költészetnek* neveztem. Az elnevezés azonban megtévesztő, mert egyfajta visszafordulást sejtet a romantikus-szecessziós vallomásosság felé, pontosabb lenne tehát a „*belső tárgy költészete*” megnevezés.

A *belső tárgy költészete* azt jelenti, hogy a költő szerint vannak olyan tárgyak, kép-konstrukciók, amelyek kifejezetten a bensőség tevékenységi területén adódnak, és a világ egyéb dolgai igazából csak ezek sokféle fénytörésű prizmaín keresztül érzékelhetők. Ezek a *belső tárgy*ak nem szimbólumfantáziák, hanem a személyes identitás, a szelf önismereten, önteremtésen keresztül megtalált tárgyai. Elkerülhetetlen a pszichoanalízis idézése, mert ennek elvei és önismereti gyakorlata pontosan a szelf ilyen természetének a felismerésére épült, Freud a tudattalant nem véletlenül definiálta „*belső külvilág*”-ként. A kései József Attila költészete ilyen énszavak változatos konstrukciójára épül. A legfontosabb közülük a szelf, a beszélő személy saját identitása, centrális önképe, a *gyermek* figurája. A kései költészet a szubjektív lényeg, az önazonosság mint gyermeki létpozíció kutatása, megformálása lesz. A gyermek természete, lényege szerint relációs lény, kapcsolódásai, az apai és anyai kontaktusok adják azt az álomgőzt, amelyen keresztül a személyesség mélysége látszik. Az anya-gyermek viszonyban például a szeretet és hiánya, a csalódás, az apa-gyermek viszonyban a bűn és büntelenség, a felnőtt-gyermek kapcsolatban az értelmetlenség, a melankólia domináns.

Az öngyilkosságról, a saját halálról szóló versek is „énszavak”, olyanok, amelyek a gyermek mindhárom viszonylatában szóhoz jutnak, és végül tragikus módon megírják, megköltik a saját halál eseményét is. Két verscsoportot értelmeznék, az egyik a *Meghalt Juhász Gyula* című vers és a körötte, hozzá kapcsolódóan keletkezett töredékek csoportja. Ezek az öngyilkosság énszavát a felnőtt és az apai-gyermeki relációban mondják ki. Egy másik csoport, melyek keletkezését későbbre (1937-re) tehetjük, az anya-gyermek reláció alapján gondolják végig a saját halált. Ide elsősorban a *Majd...* című vers és változatai, illetve az *Édesanyám, egyetlen, drága...* kezdetű töredéknek mondott vers tartozik.

*

A *Meghalt Juhász Gyula* egyszerű epitáfiumnak, József Attila magyarításában „sírversnek” tűnik, a költőtárs búcsúbeszéde.¹

¹ A vers az 1937. novemberi *Szép Szó*ban jelent meg, több mint fél évvel Juhász Gyula halála (1937. április 6.) után.

MEGHALT JUHÁSZ GYULA

Szól a telefon, fáj a hír,
 hogy megölted magad, barátom,
 hogy konokul fekszel az ágyon.
 A bolondok között se bírt

szíved a sorssal. Sehol írt
 nem leltél arra, hogy ne fájjon
 a képzelt kín e földi tájon,
 mely békén nyitja, lám, a sírt.

Mit mondjak most? Hogy ég veled?
 Hogy rég megölt a képzelet?
 Még nő szép szakállad s hajad.

Fölmondjuk sok szép versedet.
 Mosdatnak most. Anyád sirat
 s társadtól jön egy sírirat.

(1937. április)

A versben különös módon semmi nyoma sincs annak, hogy Juhász atyai támogatója volt a fiatal József Attilának, egyszerűen „barátom” a halott, akinek jelenéről, múltjáról tárgyilagos beszámolót kapunk. A vers aposztrófikus, valahol a beszélő és a másik között képződik meg benne a jelentés, de ez az aposztrófikusság könnyen lehet, hogy az epifánum gyakori temetői stílusfordulata, a sírbeszéd a halott utolsó e világi megszólítása. A két tábor, a halott és az élők, azonban határozottan elválasztódnak azzal, hogy a társak jelen vannak és beszélnek. Meglepően sok beszédjelzés, nyelvhasználati esemény van:

- szól a telefon
- Mit mondjak most?
- Fölmondjuk sok szép versedet
- társadtól jön egy sírirat

Közülük talán csak a „Mit mondjak most?”, a megszólító tanácstalanságát jelző kérdés a különös. A másik oldalon a halott nyilván hallgat, de felidézett múltjában is meghatározó a szó helyett az érzés, az élmény, a fájdalom, a néma melankólia különböző kifejezési formája:

- fáj a hír
- írt nem leltél arra, hogy ne fájjon
- képzelt kín e földi tájon

E kínok lesznek a halál okai, nyitják a sírt. A „képzelt kín” kifejezetten pszichoanalitikus fogalom is lehetne, a melankólia, a depresszió egy olyan érvesztes, amelynek (szemben a gyásszal) nincs tényleges alapja, hanem egy nagyon korai életkorban megképződött belső hiány, lyuk, szakadék betölthetetlen fantáziája nyomán mint énhány keletkezik. Különösen érdekes a vers időkonstrukciója, vagy még pontosabban a játék, a kontraszt benne a különböző időkkel. A cím ugyan múlt idejű, tényközlő, de az első sor már jelen idejű, az élők világában játszódik („Szól a telefon, fáj a hír”), a „hír”, amit a telefonba bementek, azonban pontosan az, amit a cím közöl még az első sor előtt. A történet következő lépése a halott test „most”-ja és vele szemben a halálhoz vezető belső hasadás tényei. Egy háttérben játszódó *unheimlich* történet vagy eseménysor is követhető, ez a holttest felravatalozása, a sír megnyitása, közben a hulla különös abjektyszerű utolsó életjelei, a növekvő haj és szakáll, végül a halottmosdatás következik. De maga a beszélő távol levőnek tűnik mindettől, ahogy telefonon jött a hír, úgy a záró sorban papíron, távolról íródik a „sírirat” is. Így, önmagában a sírirat nem igazán jelentős, megszokott, ismert fordulatokat használ, alig több egy szép szokásos sírbeszédnél. Érdekessé teszi viszont az a két változat, töredék, amely jelentősen átpozícionálja és megbonyolítja az alapverset.

*

Pedig az egyik alig különbözik az eredetitől:

Szól a telefon, fáj a hír,
 hogy megölted magad, barátom,
 és konokul fekszel az ágyon.
 A bolondok között se bírt

szíved a sorssal. Seholy írt
 nem leltél arra, hogy ne fájjon
 a képzelt kín e földi tájon,
 mely békén nyitja most a sírt.

(1937. december 3.)

Fontos e megírt töredék tárgyi helye. József Attila külön cetlin, minden indoklás nélkül tette ezt a két strófát egy levélbe, amelyet december 3-án, néhány órával öngyilkossága előtt Cserépfalvinak írt. A két szöveg között formai különbség az, hogy a december 3-i vers nem szonett, azaz lemarad a szigorú lírai-formai szerkezet, helyette két négysoros szakasz marad. Igen fontos intertextuális különbség az, hogy a későbbi változathoz mi maradt ki. Nincs benne a másik halála, nincs megnevezve Juhász Gyula. A név elma-

radása bizonytalan státusúvá teszi a telefonon kapott hírt. Nem tudjuk, kinek kapcsán telefonálnak, alapvetően homályos és labilis így a megszólítás. Kimaradt a megnyíló sír utáni események, tények felsorolása, és persze nincs említés a „társ” által írott „sírirat”-ról sem. Ezzel átrendeződnek a szöveg hangsúlyai, végponttá, a vers végévé válik maga a „sír”, a halott test föld alatti helye. Maga a történet, a halott története egyszerűbb, absztraktabb lesz így, mindössze két helyszínnel, a halottas ágygal és a sírral. Kimarad így a halottmosdatás és kimarad az az *unheimlich*, abjektyszerű tény is, hogy az embernek halála után is „nő szép szakálla és haja”.

Egyetlen olyan különbség van, amely nem a kihagyásokból, hanem a szövegszerű változtatásból jön: a költő második szakasz „lám” szavát, ezt a rámutató, ráutaló, azaz egy másiknak (a beszélő költőnek) a figyelemfelhívó jelenlétét sejtető, az aposztrófiát fenntartó szavát kicseréli „most”-ra. A „békésen nyitja most a sírt” már nem aposztrófikus bemutatás, hanem lírai monológ, a lét adottságából megvalósuló, létrejövő éppen mostról van benne szó. Ezzel az előző vers másikról szóló története átíródik a saját sorsra. A telefont már nem József Attila fogja kapni, hanem Cserépfalvi Imre, és az öngyilkos nem Juhász Gyula, hanem József Attila lesz.

Ezzel azonban nem merült ki a Juhász Gyula-vers üzenete, mert van egy meghatározhatatlan datálású (1938 novemberében jelenik meg a *Szép Szóban*) töredékes *harmadik változat* is. Formájában látszólag az eredeti verset ismétli, mert következetesen (a hiányzó sorokat is jelölve) szonettforma. Tartalmilag azonban teljesen átfogalmazza, sőt ellentétezi ez az előbbit:

Te öngyilkos, micsoda példát
adtál nekünk, kik szeretünk!
Megnehezited szerepünk.
Hát más nem éppen annyit élt át,

mást nem roskaszt-e annyi vélt vád

.....
.....
.....

Kinek a szeme muló könnyü,
elmenni annak ilyen könnyü?
Mért bánts? Én nem bántottalak!

Versed csengése mért pereg?
Ugy tettél, mint a kisgyerek
ki becsöngetett s elszaladt.

Ez a vers is aposztrófikus, az értelem, a jelentés itt is egy megszólításban megképződő két szereplő között alakul ki. A szonett első része vádló, számonkérő, benne az öngyilkosság bűn a társak ellen. Az öngyilkosság-tett értelmetlen, mert szeretetellenes és érvényteleníti az itt maradt társak sorsprogramját. E sors, az itt maradtaké, „szerep”-ként értelmeződik. Az elkészült öt sor az öngyilkosságot az apa-gyermek-bűnösség viszonyba helyezi, hiszen a beszélő hang felsőbbrendű, felnőttébb, vádló helyzetű az öngyilkosságot elkövetővel szemben. Az első három sornak van egy – valószínűleg korábbi – változata is. Ennek a harmadik sora („tested eljárás alatt áll”) visszautal a *Meghalt Juhász Gyula* testtörténetére (a kiterített holttest, a megholton tovább növő szakáll, haj és a „mosdatnak” sorozatára).

Jelentősen más hangulatú a szonett kétszer háromsoros második fele. A megszólítás itt már nem vád, hanem kérdés, a megszólító szeretné megtudni az öngyilkosság emberi lényegét, indokát. Nem lehetetlen ezt a részt úgy olvasni, hogy az pontosítás, reakció a *Meghalt Juhász Gyula* ugyanazon a helyen hozott kérdésére, a „Mit mondjak most?”-ra. A költő beszélő nem mond dolgokat, hanem kérdez, a hat sor jelentős részét elfoglalja a négy kérdés, amire persze a megszólított nem válaszol, hiszen halott. Olvasható azonban a sok kérdés úgy is, hogy ezek egy önmegszólítás részei, ha az „öngyilkos” (akinek itt már nem tudjuk meg a nevét) épp a verset író lehet. És itt már megkeveredik a szöveg, az előző rész világos jelentése helyett többértelmű, meghatározatlan, személyközeli asz-zociációk jelennek meg.

A kétszer három sor legvilágosabb visszautalása a Juhász Gyula-szonettre a negyedik sor, a „Versed csengése mért pereg?” kérdés. Ott még a „Fölmondjuk sok szép versedet” szövegben a költői szó életre kel az itt maradt társak által. Most ebben a változatban már maga a költői szó működik egy bizonyos módon (pereg), és e talányos szó is sokértelmű. Mert pereghet valami föld-, homokszerű, a halál a sír allegóriájaként, de lehet valakinek a nyelve, szava pergő. Visszautalhat azonban a pereg szó a sírásra, hisz azt is mondjuk, hogy valakinek „pereg a könnye”. Ráadásul a vers nem azt mondja, hogy „versed mért pereg”, hanem azt, hogy „Versed *csengése* mért pereg?”, azaz valahol a szó hangzósága maga vett fel ismétlődő, tartós, monoton természetet. Abszolút talányos a „Miért bántsz? Én nem bántottalak!” És vajon milyen értelmű ez a bántás? Talán az eltávozás, az öngyilkosság egy olyan cselekedet, amely lerombolja a másikban átélt szeretettárgyat.

Az utolsó két sor az egész öngyilkosság-történetet egy metaforikus hasonlattal átteszi a „gyermek” szelf-képzetére, illetve a gyermek-felnőtt viszonyra. Logikusnak tűnik, hogy a becsöngetés a versekkel (versed csengése – mondja az első sor) párhuzamos, a kisgyerek a költővel, az öngyilkosság pedig az elfutással.

*

Az öngyilkosság-verseknek született egy másfajta típusa az utolsó, 1937-es év második felében. Ezek a versek az anyához, a halott anyához akart megtéréshez kapcsolják a szelfet elpusztító cselekedetet. A *Meghalt Juhász Gyula* verscsoport apai kapcsolatú, szabályokat rendelkeztető, társadalmi cselekedeteket és bűnöket emleget, és lényegéhez tartozott az, hogy az öngyilkos ellép, gyermekként leválik az apai világról. Az öngyilkosság anyai

verseiben éppen ellenkező az irány, a gyermek odamegy, csatlakozik, megtér az anyához. A körbefogó világ is más persze, az apa-világ élő, valóságos (hisz hívnak valakit a telefonon), jelen van, az anya-világ viszont a halott anya személyéhez kapcsol, múltbeli, kísértetszerű.

Az anyakapcsolatú saját halál talán első² megfogalmazása az *Édesanyám, egyetlen, drága* című töredék. Persze egyáltalán nem biztos, hogy töredék, nagyon kereknek és lezártnak tűnik:

Édesanyám, egyetlen, drága,
te szüzesség kinyílt virága
önnön fájdalom boldogsága.

Istent alkotok (szivem szenved),
hogyan élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogyan jó legyek s utánad menjek!

Ez a vers is aposztrófikus, tehát a személyes értelem ebben a gyermek-anya viszonyban bomlik ki benne. A megszólítás szava, az „Édesanyám” azonban nem gyakori József Attila költészetében, talán csak kétszer fordul még elő, *A Dunánál* („S mint édesanyám, ringatott, mesélt”) elején és a szintén 1937-es „Irgalom, édesanyám, mama, nézd, jaj kész ez a vers is!” töredékben. Az, ami megkülönbözteti e megszólítást a máskor használt „mama” és „anyám” szavaktól, az egy hangsúlyozott közelség: az „édes” végül is érzéki kvalitás is, az ízelet, az orális vágy kellemes eseménye.³

A vers első fele, háromsoros szakasza pontosan ezt az édesanyát határozza meg az ödipális fiúszerelem szavaival. Négy minőségét tudjuk meg. Az első kettő, az, hogy „egyetlen” és hogy „drága”, abszolút értéként állítja őt. Ezt az abszolútót folytatja a második sor meghatározása, hogy a mama egy kiemelő, határozott „te” megszólító szó után a „szüzesség kinyílt virága”. A mamát, a halott anyát így a Szűz Mária allegóriával jellemzi, ő egy olyan nő, olyan anya, aki (ellentétben a *Kései sirató* anyám-jával) úgy szült, hogy férfitől érintetlen volt. Ugyanakkor van a sorban valami egyáltalán nem rejtett erotika is: a mama nemcsak szűz, hanem „kinyílt virága” is a szüzességnek, a feltárlt, erotikus nő allegóriájaként olvasható. A harmadik sor pontosan ezt az ödipális fiú-erotikát jelzi, az anya mint „önnön fájdalom boldogsága” a szülés, a fordított, fájdalom és élvezet között megvalósuló érzéki aktusát jelzi. Ez az első szakasz a mama személyének a meghatározása, olyan definíció, amely a korábbi anyaversekhez képest

² A verset Stoll Béla az 1937. január–júliusi időszakban a sor első harmadába tette, a *Majd* csoportját viszont ennek a szakasznak a végére. Nem tudom az okát.

³ És mennyire más, mint a *Kései sirató* mamája, a könnyű, lenge lány, a szajha, aki a halállal meg persze az apával megcsalja a fiúcskát. Pedig a *Kései sirató*ban különösen fontos esemény az evés, ott persze éppen elvonja magát a gyerektől az „édes”.

jelentősen más beszélői szándék mentén született. A következő szakasz már a gyermek, az „én” kijelölését végzi el. A fiú, az anya máriai allegóriája miatt, jézusi természetű (ilyet már az ugyancsak 1937 első felében keletkezett *Könnyű fehér ruhában* című versben is olvashatunk).

Az „Istent alkotok (szivem szenved)” szöveg furcsamód apát teremt. Nem talál, hanem önmagából létrehoz egy nem-ödipális apafigurát, olyan apát, amilyen az 1925-ös Isten-versekben szerepelt, nem büntető, nem szabályzó személy lesz ő, hanem mint egy szelf-konstruktív kapcsolódási tükörlehetőség létezik. Freud „előidejű apának” nevezte őt, ő a korai, beszéd előtti primer narcisztikus identitás megszerkesztésének tükré. És ennek az Isten-teremtésnek adekvát tere (metaforája) a szív, amely itt már nem „tisztá”, mint 1925-ben volt, hanem szenvedő: előntötte a melankólia élménye. És ez az előidejű, még messze az ödipális háromszög előtti isteni figura⁴ (aki itt hirtelen egyes szám harmadik személyűvé, a harmadikká! válik – a pszichoanalízis az előidejű apával hozza kapcsolatba a „harmadik” képzetét.) hoz létre egy olyan ideális teret (teremt mennyet), ahova a halott anyát mint Eurüdikét vissza lehet hozni, ahol a mama, a halott „élhet”. Egy transzcendens, misztikus, de szeretetlehetőséggel teli semmi, egy boldogító úr születik. A gyermek, a *Kései sirató* rossz gyerekével szemben jó gyerek, azaz a mama elvárásainak, vágyainak megfelelő, és ez lehetővé teszi az egyesülést a halott mamával. Ez az „utánad menjek” az öngyilkosság várt, tervezett aktuusa.

Ugyanezt az öngyilkosság-poétikát olvashatjuk a több változatban megírt, nehéz ön-teremtésben született *Majd...* című versben:

Majd eljön értem a halott,
 ki szült, ki dajkált énekelve.
 És elmulik szivem szerelme.
 A hűség is eloldalog.
 A csöndbe térnek a dalok,
 kitágul mint az úr, az elme.
 Kitetszik, hogy üres dolog
 s mint világ visszája, bolyong
 bennem a lélek, a lét türelme.
 Széthull a testem, mint a kelme,
 mit összerágtak a molyok.
 S majd összeszedi a halott,
 ki élt, ki dajkált énekelve.
 (Szép Szó, 1937. július-augusztus)

⁴ József Attila persze írt nagyszerű ödipális apaverseket is az apa-gyerek viszony kutatása közben, ilyen a *Bukj föl az árból* vagy a *Nem emel föl*.

A tárgyalt anyai öngyilkosság versek közül ez az egyetlen, amely a költő életében megjelent (Szép Szó, 1937. július–augusztus) és emiatt kidolgozott, végleges. Maga a cím lényeges irányt jelez. A *Meghalt Juhász Gyula* körüli versek és persze a búcsúlevél változata mind a „most”-ra koncentráltak, arra a jelenre, amelyben az önhalál eseménye történik. Az anyaversekben, címmé is emelve, a megjelent változatban a keretet adó nyitó és verszáró két-két sorban egyértelműen és nagyon hangsúlyosan ismételve a „majd” uralkodik. Vagyis egy életprogramot, egy sorstervet, egy jövőre vonatkozó önelemzést kapunk. E miatt a saját sors projekció miatt a vers történetre épül, egy majdani eseményt vizionál (az előbbi versben csak az életet záró másvilágba lépés jelent meg). Ez a majdani esemény, a halott anya eljövetele, a keretező két-két sor története, közte, a vers nagyobb része a beszélő személy, a gyermeki szelf története, halálhoz eljutásának belső útja olvasható. Ebben az útban minden esemény, ige (elmulik, eloldalog, csöndbe térnek, kitágul, széthull) az elmulás, szétesés történetét jelzi.

Az első lépés a saját erotika, érzékiség, vágy felszámolódása, az „elmulik szívem szerelme” teljes vágytalanságot jelöl. Valamilyen értelemben „tisztá szív”-hez jut itt is, amit persze pontosabban „üres szív”-nek mondhatunk. Ebben már nincs jelen az, amit az előbbi vers szenvedésnek mondott. A rövid jelzés súlyos háttérrel jelez: a szelf ödipális alapjainak, az anya-fiú szeretetviszonynak a felszámolódását állítja. Ezt a tényt ismétli a „hűség is eloldalog”, ezzel felszámolódik az a kötődés, amely a Flóra-ciklus *Rejtelmekjében* még úgy szólt, hogy „Bebujtattál engemet talpig nehéz hűségbe”. József Attila költészetében visszatérő, meghatározó motívum a „csend”. Egykor, 1932-ben a mélységet, a tárgyi-téri kontextust jelezte („Csendes vidék”, mondta a *Téli éjszaka*, „Csönd - -”, mondta a *Külvárosi éj*, és végig a csend háttérébe épül a *Falu* világa). Itt a csend már személyes: felszívja, negálja a költészetet, a beszédet. Ezek voltak a szelf felszámolódásának kifejező mutató relációi, benne kétféle alapviszony: a szeretet (a világlelés), illetve a kreativitás, a világalakítás megszűnése.

A következő lépés a tudatosság felszámolódása. A „kitágul, mint az úr az elme” a Babits-kritika emlékezetes antropológiai alapképletére utal vissza, amely megállapítja, hogy az „anyag végtelen, határtalan”, és ez a végtelenség „az elme számára örület, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára [...] világhiány” lenne. Itt most viszont maga az elme lesz azonos az üres végtelennel, ő maga válik a „táguló világegyetem” terévé. A következő szétesésként átélt énszó, feloldódó szelf-komponens a „lélek”, az ésszel szemben a képzelet, az érzelem. Itt is van kapcsolat a Babits-kritikával, ami ott „képtelenség” volt, az itt „üres dolog”, valami, amiben nincsen semmi, és a „világ visszája” is köthető az 1930-as írásban megfogalmazott „világhiány”-hoz. Sorban utolsó, záró fragmentuma a szelfnek a test, amit egy ugyancsak gyakori és fontos József Attila-kép, a szöttes jelöl. De az *Eszmélet* VII. szakaszában még csak a „törvény szövedéke” feslett fel, itt már egy sokkal bensőbb tárgy, a saját test bomlik szét. Megszűnik ezzel az integritása, a személy létezésének koherenciája.

A keretező két-két sor ennek a szétesett, szétszéledő személynek utolsó, a halálban integráló lehetőségét jelzi. Nem a fiú megy a halott mama után, hanem a mama jön el érte. De ebben a versben, az itt megjelenített kapcsolatban már nincs „édesanyám”, nincs „mama” vagy akár „anyám”, hanem csak és kizárólag „a halott”. Megnevezés, megszólítás helyett részben szükségszerű, részben igen különös, misztikus szerep osztódik az anyára. Három dolgot tudunk meg róla: azt, hogy „szült”, hogy „élt” és hogy „dajkált énekelve”. Ez utóbbi a preödipális gyerekkorra megy vissza, a dajkálás a nagyon kicsi gyermeknek szól, a kommunikáció vele még nem szó, hanem az ének dallama (emlékezünk, *A Dunánál*ban még szólt a mama: „S mint édesanyám, ringatott, mesélt”, és a *Kései sirató*ban is az anyai szó volt az anyakutatás csúcspontja, „nem hallod, mama? Szólj rám!”, követelte ott a gyermek.

A „halott” két cselekedete a vers elején az, hogy „Majd eljön értem”, a vers végén pedig „majd összeszedi a halott” a szétesett testet. A fiúból már minden vágy, akarat eltűnt, csak itt van, teljes ürességben, ürességéhez érkezik, illik a halott, a nem élő, innen a halálból remél összeszedettséget. Sok évvel korábban még egy saját belső élmény, a melankólia élménye tudta „összeszedni” magát, a *Bánat*ban olvassuk, hogy „s kijöttem, hogy erőm összeszedje, / mint néni a gallyat, a bánat”. Most ez a „néni”, e mesei „öreganyám” a valós anya kísérteteként jelenik meg újra, és nem a szétesett érzéseket, hanem magát a testet szedi össze.

Az öngyilkosság kapcsán egy további „verset” kell említeni, magát az öngyilkosság aktusát. Mert a költő végül is abban a mostban, ami december 3-án megtörtént, saját testére írja, vési ezt a halált. A vonat kerekei vállalt hatására valóban széthullt a teste, mint a kelme. És az öngyilkosság ideje, időzítése is erősíti ennek az inskripciónak a meglétét. József Attila számára nagyon fontos volt a saját neve, születésnapja. Ebben az utolsó pillanatban azonban már ő maga kiürült, eltűnt belőle a név és a születésnap, helyette a halott lett a fontos, aki szülte, és a halott neve (születésnapja és névnapja) lett döntő. December 4. ugyanis Borbála-nap, és ez a nap volt a „halott”, a mama születésnapja is.

SZILÁGYI ZSÓFIA

Jancsi János és József Attila

Kosztolányi egy novellájában, a *Barkochbában* „megírta” József Attila életének egyik nevezetes eseményét (az idézőjeles kifejezésre, illetve ennek változataira, ha az interneten keresgélünk, többnyire minden jelzés nélkül találunk rá). Itt-ott szóba kerül az is, hogy egy Esti Kornél-novellában jelenik meg Jancsi János, ahogy az is, hogy az eset valamiképpen az *Óda* című vers keletkezéstörténetéhez kapcsolódik. Hiszen a Lillafüredről, az Írók Gazdasági Egyesületének kongresszusáról hazatérő József Attila zsebében találta meg akkori élettársa, Szántó Judit az *Óda* kéziratát, szembesült vele, hogy a vers nem neki íródott, majd az ekkor kitört veszekedést követően vett be negyven gramm kinint, öngyilkos szándékkal. Persze messze nem pusztán a középiskolásoknak szóló összefoglalók állítják a *megírást* ilyen egyértelműséggel: így tett már József Jolán is, aki, úgy tűnik, az egész történet közelében sem járt.¹

A közvetlenül érintett asszony, vagyis Szántó Judit pedig így fogalmaz visszaemlékezésében: „Hogy azután a társaság hogy szerzett erről tudomást, azt Kosztolányi egyik novellájából, ha túlzásokkal is, de meg lehet ismerni.”² Kosztolányi nem is azt írta meg, ezek szerint, ami történt: novellájának középpontjába ugyanis az került, hogy az asszonnyal történtek egy barkochba-játék segítségével találtattak ki. Azért írom körül ilyen módon, mert Kosztolányinál mindez egy kávéházban zajlik, a kérdező Dr. Scholz, a görög és a latin nyelv okleveles, állástalan tanára, jelen van maga Esti Kornél is, aki aztán az egész eset elbeszélője lesz.³ Németh Andornál viszont, aki, József Jolánnal vagy akár magával Szántó Judittal szemben szem- és fültanúja volt a faggatózásnak, arról olvashatunk, hogy az eset az otthonukban történt, a kérdező Németh Andor felesége volt, a kíváncsi kérdéseket és a rövid válaszokat, illetve az egész akadozó beszélgetést

¹ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Cserépfalvi, [1940] 1989, 328–329.

² SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*, sajtó alá rendezte MURÁNYI Gábor, Budapest, Noran, 2005, 133–134.

³ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ezerkilencszázharminchárom* [a novella eredeti címe], in KJA1 1987, 316–324.

pedig senki sem azonosította ott, akkor, barkochbázásként.⁴ És az eseményről beszámoló kortársak sora tovább is folytatható lenne, érdemes elolvasni ebből a szempontból is Tverdota Györgynek a József Attila-újraolvasóban megjelent *Barkochba* című írását: ebből kiderül, hogy Arthur Koestler a *The Invisible Writing* című visszaemlékezésében, Remenyik Zsigmond pedig a *Költő és valóság* című regényében tér ki az esetre.⁵ Nem is volt „szabályos” ez a barkochba, ha hihetünk Németh Andornak, József Attila ugyanis nem pusztán igen-nem-is-sel válaszolt, és nem történt olyan „elemelkedés”, amilyenről a Kosztolányi-novellában olvashatunk, ahol először a társaság kérdezőgeti Jancsi Jánost, majd a minden keresztretjvényt megfejtő barkochba-mester ad magában nevet annak, mi is zajlik éppen, és veszi át az irányítást ennek megfelelően:

Azt hiszi, hogy ezek most barkochbáznak. De téved. Még nem barkochbáznak, legalábbis ők még nem tudják. Az ösztönösen kíváncsi kérdések és ösztönösen kurta feleletek lassan, észrevétlenül billennek át a valóságból a játékba, mint amikor a repülőgép felemelkedik a földről, és fölötte lebeg, de egyelőre csak pár arasszal.⁶

Talán Németh Andorra is az hathatott vissza, ahogyan Kosztolányi a novellájában barkochbázással alakította a kérdezősködést: amikor ugyanis leírja felesége kérdéseit és József Attila válaszait, eszünkbe sem jutna, hogy itt a tragikus történetet semmibe vevő játszadozásról van szó. A következő mentegetőzését voltaképpen csak a Kosztolányi-novella ismeretében lehet megérteni:

Sietek megnyugtatni mindazokat, akik felháborítónak találják e felelőtlen és gyerekes játszadozást, hogy mire Attila hazajutott, Judit is otthon volt. Kibékültek. A verset Judit is szépnak találta. Akiről szólt, mintha csak azért tűnt volna fel Attila életében, hogy kiváltsa belőle a beethoveni zengzeteket, nem tűnt fel újra.⁷

Különös kapcsolat van tehát elmesélt anekdota, megírt novella, majd szöveggé formált emlékek közt. Ahogy Tverdota György írja a *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes munka jegyzeteiben, Kosztolányi 1933–1934-es naplójára támaszkodva, a *Barkochba* szerzője Németh Andortól értesülhetett a kérdezősködésről, és pontosan tudta, ki volt a faggatózó, és mi is volt a helyszín.⁸ De ennyi elég is Szántó Juditból, Németh Andorékból, különösen pedig az esetbe belekeveredett „ihletből”, dr. Marton Mártából – az eddigieket

⁴ NÉMETH Andor, *József Attila*, in *Uő, József Attiláról*, sajtó alá rendezte RÉZ Pál, Budapest, Gondolat, 1989, 88–89.

⁵ TVERDOTA György, *Barkochba*, in *Újraolvasó. Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette KABDEBŐ Lóránt és mások, Budapest, Anonymus, 2001, 58–63.

⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, I. m., 321.

⁷ NÉMETH Andor, I. m., 89.

⁸ KJA1 1987, 788.

csak azért idéztem fel, vázlatosan és összefoglalóan, hogy jelezzem: nem hiszem, hogy a *Barkochba* című novella a József Attila-életrajz mélyebb ismeretéhez vinne el. Már talán többet is tudunk minderről, mint amennyit érdemes – de akkor hogyan, miként látom érdemesnek mégis olvasni és értelmezni a *Barkochbát*?

Egyik lehetőségként az kínálkozik, hogy a novellát beleágyazzuk a Kosztolányi–József Attila-kapcsolat kontextusába, vagyis megnézzük mindazokat a szövegeket (legyenek azok akár motivikusan, látásmódjukban összeköthető versek, akár a másik alakját megidéző alkotások, vagy róla szóló bírálatok), amelyek Kosztolányi és József Attila költői és emberi kapcsolatához közelebb vihetnek. Nemcsak magukra a szövegekre, a két író egymásról kialakított véleményére, de számos fontos értelmezésre is támaszkodni lehetne, ha így járnék el: érdemes kiemelni Angyalosi Gergelynek a két író szellemi kapcsolatáról szóló elemzését, Veres Andrásnak József Attila Kosztolányi-bírálatáról írt tanulmányát, illetve Tverdota Györgynek még kéziratban lévő, *Gyermek és költő* című hosszú írását.⁹ A másik, és számomra most a legizgalmasabb (bár tagadhatatlanul inkább a Kosztolányira kíváncsiságból származó) lehetőségnek azt látom, hogy a *Barkochbát* más Kosztolányi-szövegekkel olvassam össze, és ilyen módon keressem arra a választ, milyen módon bukkan fel, az életmű kezdetén és a vége felé, az egymást követő nemzedékek viszonya. Hiszen a *Barkochba* sokkal inkább szól, ha egyáltalán ilyesmi mondható, Esti Kornél és Jancsi János nemzedékének kapcsolatáról, mint „Marika” öngyilkosságáról, ahogy ezt a novella egyik kulcsmondata is jelzi: „Két nemzedék még nem különbözött annyira egymástól, mint a miénk, meg az övék.”¹⁰ S hogy melyek lennének azok az írások, amelyeket a Kosztolányi-életműből „előhívhat” a *Barkochba*? Az egyik, számomra kiemelten fontos szöveg, Kosztolányi legelső, nyomtatásban megjelent novellája, a *Szeged és Vidékében* 1904-ben még *Kifelé*, majd a *Boszorkányos esték* kötetben *Károly apja* címen, a másik pedig az *Esti Kornél* kötet ötödik fejezete. Ez utóbbinak és a *Barkochbának* az összetartozása még nyilvánvalóbb, ha megnézzük a lapbeli közlések címét: az ötödik fejezet ugyanis 1928-ban a *Bács megyei Naplóban*, illetve 1929-ben a *Nyugatban* még *1909 szeptember 10.* címmel jelent meg, a *Barkochba* pedig 1933 szeptemberében a *Pesti Hírlap* Vasárnapjában még *Ezerkilencszázharminchárom* címmel volt olvasható.

Látványos, ám könnyen kikezdehető ellentétet megképezve mondhatnám azt is, két, a „fiú” nézőpontjából megírt novella állítható szembe az „apa” szemszögéből megírt *Barkochbával*, és mindhárom ráadásul a művészgenerációk közti váltásokat is megmutatja, vagyis, ha a három novellát egymás mellé tesszük, eljuthatunk Kosztolányinak az öt megelőző, illetve az öt követő írónemzedékhez, vagyis József Attila nemzedékéhez

⁹ ANGYALOSI Gergely, „Az istenek ellen, könnyű, fehér ruhában”. *Megjegyzések József Attila és Kosztolányi Dezső szellemi kapcsolatáról*, in *Költőnk és korunk. Tanulmányok József Attiláról*, szerkesztette FENYŐ D. György–GELNICZKY György, Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1983, 358–377; VERES András, *Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi bírálatáról*, in *Testet öltött érv. Az értekező József Attila*, szerkesztette TVERDOTA György, VERES András, Budapest, Balassi, 2003, 64–77.

¹⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, I. m., 318.

való viszonyáig. A helyzet azonban persze sokkal összetettebb ennél: például azért, mert az *Esti Kornél* ötödik fejezetében szinte egyáltalán nem látunk a kávéházban időző műfordítók, regényírók és esztétikusok körül „öregeket”. Legfeljebb egy villanásra: „A telefonon undok alakok lógtak, piócák gyanánt, németül beszéltek, vén fráterek, negyven-ötvenévesek, akik nemsokára úgyis meg fognak dögölni.” – írja az épp negyven és ötven közti Kosztolányi. A *Károly apja* viszont, amelynek első változata a még huszadik évét sem betöltött, valóban fiatal író műve, minden zsengesége ellenére is összetettebb annál, amit a novella eredeti elgondolását összefoglaló, Juhász Gyulának írott levél sugall. Egy részlet a levélből:

Az eszközöket is kiválasztottam: a régi világ képviselője az apa, az újé a fiú lesz, s egy kiábrándult idealista, s egy fölfelé törő, nyugalmat nem ismerő temperamentum forradalmas kavargásában fog megtisztulni az a gondolat, hogy bárkihez, – s szüleinkhez is – csak annyiban van közünk, a mennyiben lelkünkhöz rokon. A fiú felveszi a harcot a szülői ház nyárspolgárságával, aprólékoskodásával, az apa rövidlátóságával, meghasonlik az egész családdal s végre egy hóbortos és bölcs barátja karján ott hagyja a tisztos és öreg embert, a szülőanyát, a testvéreket, azzal a cinikus, de lélekemelő mondással, hogy »ezekhez az emberekhez« nincs semmi köze.¹¹

A novellában azonban nemcsak apa és fia szembeállításuk történik meg, de a közelítésük is: nem nyárspolgár apáról és művész fiúról van szó (még akkor sem, ha a Párizsból visszatérő fiút azzal fogadja az apa, hogy „Vezetél könyvet a napi kiadásaidról?”), hanem két művészről. Az apa nem egyszerűen a múlt megtettesítője, hiszen már szakított a múltjával, a fiatalabb pedig „[é]rezte, hogy ezek a néma-tétlen napok őt is meg fogják látogatni s összeborzadt”. Az apa-fiú kapcsolat így azt a távlatot kapja meg, hogy a két, egymáshoz hasonlító férfiú (a novella első mondata: „Károly nagyon hasonlított az apjához.”) eltérő életfázisokat mutat meg: a fiú nem jobb, mint az apa, hiszen az övéhez hasonló sors vár rá is. Az apa-fiú viszony ráadásul meg is fordul a novellában. Leépülő, alkoholistá apjával úgy bánik Károly, mint a gyermekével („megsimogatta ősz haját, mint az engedelmes gyermekeknek szokták”), róla magáról pedig ezt olvassuk: „Ez a fiatal-öreg arc a reggeli levegő fagyosságában nagyon hasonlított az apjához.” Amikor pedig az apa végül egy közös biciklizés során behajtatja a folyóba, olvashatjuk ezt a jelenetet egy mítosz újraírásaként is, egyszerre valóságos és szimbolikus apagyilkosságként (az apának már korábban eszébe jut „a hitrege Zeusa, aki atyját megölette s aztán a trónjára lépett”), de arra is figyelniük kell, hogy az apáról az utolsó kép az, hogy magasan a fia fölé kerül: „A gép kavargott s egyszerre egy arcot látott a levegőben magasan, hihetetlenül magasan.”

¹¹ Kosztolányi Dezső levele Juhász Gyulának (Szabadka, 1904. július 21.), in *KOSZTOLÁNYI Dezső Levelezése I. 1901–1907*, szerkesztette BUDA Attila, Pozsony, Kalligram, 2013, 133.

Nem véletlen, és nem is egyedi, hogy Kosztolányi az 1920–1930-as évek fordulóján különösen elevennek látta a nemzedékkérdést. A 20. század történelmi traumái és azok generációkként eltérő tapasztalata, elsősorban az első világháború, majd annak lezárása mint töréspont miatt akkortájt erősen érzékelhetővé vált a generációs tapasztalatok elkülönülővé. Az irodalom létfeltételeinek megváltozása pedig a „kenyérharcot” is élessé tette ekkortájt. Míg a pályájukat az első világháború előtt kezdők, egyre növekvő nehézségek árán ugyan, de továbbra is meg tudtak élni az irodalomból és az újságírástól (kombinálva mindezt esetleg a színházi tevékenységgel), addig a húszas–harmincas években indulók nemzedéke számára a pályára lépés, értve ezen a hivatásszerű írói tevékenységet, szinte lehetetlenné vált, éhezéssel, nyomorral, munkanélküliséggel kellett küzdeniük. Legyen bármennyire is egymást ismétlő az *Esti Kornél* ötödik fejezetében leírt ifjú művészcsapat és Jancsi Jánosék társasága a Szíriuszban, jelentősen elkülöníti a két nemzedéket az, hogy az előbbi írásban még megjelent novellákról, előlegként felvett honoráriumról is olvashatunk, a másokban már csak munka nélküli, önmaguknak és magáért az írásért alkotó ifjú szerzőkről. Ez a kérdés Kosztolányinak az irodalom gyakorlati kérdései iránt élénken érdeklődő nemzedéktársa, Móricz Zsigmond számára annyira fontos volt, hogy ugyanebben az időben több beszédében tért vissza rá, a *Nyugot* huszonöt éves jubileuma vagy Kodolányi János szerzői estje kapcsán. Ez utóbbi, a hagyatékban fennmaradt szövegében elmondott egy példamesét egy miniszterről, aki egyetemet építtetett a velencei Szent Márk tér mintájára, majd hozatott oda galambokat is, csak az nem tetszett neki, hogy ezek a madarak szürkek, nem hófehérek. Kifejezte kívánságát, hogy hozzanak új, hófehér galambokat – amikor pedig figyelmeztették rá, hogy a szürke galambok egy idő után megfertőzik a pedigrés, hófehér galambokat, és lassan újra szürke lesz mindegyik, kijelentette: pusztítsák el az összes régi galambot. Majd innen Móricz az irodalomra fordította a szót:

Az irodalomban is így kellene tenni. Mire ez a sok szürke író. Ki kellene őket irtani: hát nem elég egy ilyen tönkrement kis országnak a Corvin-láncos írók társasága?

Hölgyeim és Uraim, ennek a kis mesének semmi jelentősége nincs.

Mi, a szürke írógalambok tovább is itt fogunk röpködni a magyar mezők és ligetek, szántók és erdőségek fölött. Kis nehézségeink vannak ugyan, néha nem engednek leszállani és énekelni.¹²

Sok idézetet lehetett volna Móricztól hozni, de talán szemléletesen mutatja ez, hogy Kosztolányi és Móricz, akiknek egymás mellé helyezését nem pusztán József Attilát támogató és elismerő, voltaképpen konfliktusmentes viszonyuk indokolja, a nemzedékek közti szembenállást a harmincas évek elején nem József Attiláékra gondolva éli meg,

¹² MÓRICZ Zsigmond, *Megnyitó beszéd. Kodolányi János szerzői estjén*, in MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 741–742.

egyszerűbben fogalmazva, máshol látták az ellenséget. (Az persze nem kevésbé izgalmas kérdés lenne, vajon ugyanígy volt-e ezzel a József Attila–Kodolányi-nemzedék, hiszen nyilvánvalóan: *nem*.) Kosztolányi és Móricz másképp is összekapcsolható a mostani gondolatmenetben: a *Barkochba* című novella, miként erre 1994-es esszéjében Hózsza Éva is felhívta a figyelmet, a *várákozást* kapcsolja a legerősebben Jancsi Jánoshoz¹³ – Móricz pedig József Attilához: *Nagyon fáj* című (és igen beszédes alcímű: *Az egyetlen teher: az élet. József Attila emlékeztet magamra*) esszéjében, arról szólva, hogyan mesélte el neki József Attila, amikor kisfiúként, pénz nélkül elküldték, szerezzen kenyeret, így összegez: „Hát ő elment a boltjába, háború volt, sokan voltak. Ő szerényen várt. Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás. Sorra várni.”¹⁴

De szó sincs arról, hogy Móricz és Kosztolányi József Attilához való viszonyát, vagy a hozzá kapcsolódó szövegeiket összemoshatónak gondolnám: a nemzedék mint kérdés azonban éppen az egyénről és a csoportról, az egyediről és a nemzedéket egészében jellemzőről való gondolkodásra készítet. Ahogy arra is, hogy a két alkotó, József Attila és Kosztolányi emberi és írói kapcsolatát kiemeljük abból a viszonyrendszerből, amelyet a két generáció konfliktusai és barátságai rajzoltak meg. S ha így teszünk, talán van még mit mondani erről a feltáratlannak a legkevésbé sem nevezhető, különös, irodalmi apa-fiú kapcsolatról is.

¹³ Lásd HÓZSA Éva, *Az ugaroltak időszerűsége (A várákozó én attitűdje József Attila és Kosztolányi kötelekeinek látószögéből)*, in *Uő, Melyik Kosztolányi(m)? Kapcsolatformálódások*, Szabadka, Életjel, 2011, 53–66.

¹⁴ KJA2 1987, 959.

Móricz Zsigmond és József Attila

VALACHI ANNA

„Elejtem képzelt fegyverem”.

Móricz Zsigmond és József Attila

„Soha reménytelenebb szemeket, mint József Attilaé volt, most egy éve. Telefónon hívott, szeretne velem beszélni. Váratlan volt, hogy rám gondol s úgy tűnt fel, mintha régen nagyon közel volnánk s valami gát tartott távol, ketten, valakik valahogyan egymásra utaltak s nem érintkezhetők. Közös atmoszféra s kozmikus távolság. Folyton élnek számomra lelkek, kikkel lehetetlen egybegyűlni s mégis együvé tartozunk, egy bandába, egy irodalmi társaságba, egy szellemi közösségbe, s ezek a legdrágábbak, fizikai akadályok miatt sem egymással, sem velem nem akadnak össze: folyók csak a tengerben találkoznak, ahol már megszűnnek létezni s ott egybekavarodva felsóhajtanak: akkor kellett volna, egynemű, egycélú, idefutók s mégis csak a cél előtt identikusak.”¹ Móricz Zsigmond írta e megrendült-fölkavaró sorokat néhány héttel József Attila halála után a *Szép Szó* 1938. január-februári emlékszámában. A kikerülhetetlen sors hatalmát érzékeltető „kései siratóhoz” panaszos, vallomásos címek tartoztak: *Nagyon fáj. Az egyetlen teher az élet. József Attila emlékeztet magamra.*

Önvád és lelkifurdalás gyötörte a kortársakat a költő tragédiája óta. Móricz a jóvátehetetlenül elszalasztott lehetőségek miatt szenvedett, amiért túl későn ismerte föl lelki rokonát a költőben. Kettejük kapcsolata ugyanis nem nélkülözte a konfliktusokat.

Itt a nyilam, kibe löjtem?

József Attila az *Előrs* munkatársaként a húszas-harmincas évek fordulóján sorra megbántotta kora irodalmi tekintélyeit. Az ifjú költőt – apakomplexusból, rivalizálási kényszerből fakadó – „itt a nyilam, kibe löjtem” jellegű, polgárpukkasztó indulat hevítette. Sokáig úgy tűnt, hogy Móricz kimaradhat a bálványdöntögető akcióból, hiszen 1931-ig kizárólag pozitív hivatkozási alapként bukkant fel a neve József Attila írásaiban. Még az

¹ KJA 1987, 956.

1929–1930 körül publikált, vitriolos hangú kritikákban ő az etalon.² A nagyrabecsülés mértékére a költő leghírhedtebb írásműve, a Babits-ellenes pamflet alapján következtethetünk.³ Az önmagát „költészettudósnak” nevező József Attila itt Baudelaire, Villon, Rodin és Shakespeare mellett (!) tüntette föl Móricz Zsigmond nevét, annak szemléltetésére, hogy a széptan híveinek felfogásával ellentétben az igazi művész a köznapi szemlélet számára rút témából is képes „tökéletes művet” alkotni.⁴ A kimondott és leírt szó teremtőerejében hívó költő – földidézve a számára fontos „tárgyak”, esetünkben a megnevezett mesterek „lelkét” –, az egyetemes művészet legnagyobb alakjaival együtt emlegetve Móriczot, világirodalmi rangra emelte írásművészetét. Ám a Babitsot gyalázó szövegkörnyezetben mindez úgy hat, mintha a kritikus kijátszaná egymás ellen a *Nyugatot* két szerkesztőjét. Az író és a költő későbbi kapcsolatát is sajátos kettősség jellemzi.

„Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli”

Ezzel a – malackodó Móricka-vicekre asszociáltató – címmel jelent meg az „epés” korszakát élő József Attila egyetlen Móricz-bírálatát *A Toll* 1931. március 31-i számában.⁵ A költő abban az elmérgesedő vitasorozatban hallatta a hangját, melyet a *Nyugatban* közölt, *Az irodalom és a „faji jelleg”* című Móricz-cikk gerjesztett.⁶

Alapvetően különbözik a „nagy Móriczot” bíráló írás a költő többi „harapós” kritikájától, mert érzelmi ambivalencia tükröződik a szövegben. Olyan benyomást kelt, mintha kötelező penzumként kapta volna József Attila a feladatot, hogy a csupa vitacikket közlő lapszámban szálljon ringbe Móricz ellen. Erre utal az a – Tasi József kutatásai alapján ismertté vált – tény is, hogy az egy évvel korábbi, rossz emlékezetű Babits-pamflet Hatvany Lajos és *A Toll* főszerkesztője, Zsolt Béla biztatására született.⁷

² Vö. JÓZSEF Attila, „Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete”, *Előőr*, 1929. október 26. 10–12.; november 2. 13–14.; november 9. 14–15.; *Nagy Lajos*: Lecke, *Kritika*, 1930. május 18–25. 24–25.; Forrás a sivatagban, *Kortárs*, 1930. augusztus 25. 50–51.

³ *A Toll* 1930. január 10-i számában publikált, *Az Istenek hálnak, az Ember él* című „tárgyi kritikai tanulmányát” különnyomatban is megjelentette.

⁴ Többek között ezt írja: „A széptan tételei minden valóságos alakra vonatkoznak, tehát a műre is, azonban csak a mű lényegtelen tulajdonságára vetnek világot. T. i. a műforma magának az emberi ihletnek tárgyiasult ereje, a valóság-alak pedig az isteni ihleté. Mármost ha tulmegyünk a fölületes tetszésen és nem azt vizsgáljuk, hogy ocsmány-e az édesanyánk bele, fönséges-e a téli vihar a Kárpátokban, hanem tökéletes-e, miféle forma ez, tehát mifajta szellem gyurta itt rettenthetetlenül az anyagot, – akkor valóságbólseletet (metafizikát) csinálunk [...]”

⁵ Tíz nappal korábban jelent meg József Attila negyedik verseskötete *Dönts d a tőkét, ne siránozz* címmel.

⁶ Móricz említett cikke a *Nyugat* 1931. március 1-jei számában jelent meg. Az ügy előzményeit lásd RÁDICS Károly, *Évtizedek kaptatóin. Tanulmányok, esszék, interjúk*, Budapest, Argumentum, 1998, 25–30.

⁷ TASI József, *Babits, Zsolt Béla, Hatvany és József Attila. (Adalékok a „Tárgyi kritikai tanulmány” történetéhez)*, in *Mint különös hírmondó. Tanulmányok és dokumentumok Babits Mihályról*, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum–Népművelési Propaganda Iroda, 1983, 135–170.

A vitacikk első mondatából („Móricz Zsigmond szellemet idézett, korszellemet”) ki-
deríthető, mivel haragította magára az író *A Toll* szerkesztőit, amikor két héttel korábbi
cikkében⁸ a *Légy jó mindhalálig* debreceni premierjéről beszámolt: „Láz és lelkesedés
volt a színházban. Másnap egy egyetemi Bajtárs Egyesület tüntetést rendezett, mert a
darab főszerepét zsidó fiú játszotta. [...] A tüntetés, hogy a Bajtársak nem voltak tekin-
tettel sem a darab címére, se témájára, se helyi eredetére, se a jelenlevő íróra, mélyen
megdöbbenett, de nem vettem tragikusan, mert *arra gondoltam, hogy ha az én fiaim
élnének s ott volnának, talán ők is részt vettek volna benne. Ez a kor szelleme az ifjúság-
nál.* De hát ez az a korszellem, amely ellen a vezető testületeknek s nem nekem, harcolni
kell...” (Kiemelés tőlem – V. A.)

E gondolatmenetben nem csupán az aktuális társadalmi mentalitás – a nacionalista,
antiszemita korszellem –, hanem a korán meghalt fiai emlékét idéző, lányos apa kihe-
verhetetlen gyásza is tükröződik. Az örökös apakereső-árva József Attilát ez a felismerés
készítette arra, hogy ezúttal szelídebb harcmódban vívja meg nemzedéki harcát, s
ő is személyes életével kapcsolatos utalásokkal illusztrálja cikkét. „Móricznak igaza van,
de nincsen igazsága” – dicsérte és bírálta egyszerre a tudományos szocializmus szellemét
érvényesítő költő az „építő magyarság” jelszavát meghirdető író, akit azért minősített
történelmi idealistának, mert olyan fogalmak alapján szeretné megmenteni a nemzetet,
amelyek jól hangzanak, de nem jelentenek semmit. József Attila cikke mindvégig azt a
benyomást kelti, mintha a szigort és elismerést váltogató költő azzal kísérletezett volna –
amit nem sokkal később maga is paradox vállalkozásnak tartott –, hogy miképp foghat a
macska egyszerre kint és bent egeret. Így írt például: „elcsodálkozom azon a könnyelmű-
ségen, amellyel értékes adatait Móricz eltékozolja. Amellyel gyöngyszemeket főz abba az
elvetemült rotyogó kásába, amely eredményeinek foglatát jelképezi. Amellyel azt hiszi,
hogy szellem ellen kell harcolnia és nem a világ dologi összefüggéseit megváltoztatni”.

Szövege pedáns sorsleltározónak mutatja a költőt, akiben az uralkodó osztályba be-
nem fogadott gyermek metaforája saját kirekesztettségélményeit, mindenekelőtt a Vágó
Mártával tervezett házasság kudarcát tudatosította. „Engem például nem fogadtak gyer-
meküknek” – írta. – „Sőt, ott kellett hagynom a szegedi egyetemet egy versem miatt,
mert az egyik méltóságos ny. r. tanár úr kijelentette előttem, hogy aki ilyen verseket ír,
abból amíg ő él, nem lehet középiskolai tanár. Mellesleg erről az egyetlen versről hét
cikket olvastam és Ignotus idézte, írt róla a Neovojtinában: »Lelkemben dédelgetem,
simogatom, dűnnyögöm és mormolgotom... gyönyörűszép« stb.”. (Hat évvel később, a
*Curriculum vitae*ben idézi föl újra ezeket az emlékeket, ugyanebben a sorrendben – de
ott sem a helyükön, hiszen munkáltatónak szánt önéletrajzban nem szokás ifjúkori sé-
relmeket és élményeket elősorolni.)

⁸ *A magyar lélek válsága és a nemzeti irodalom kötelessége* címmel jelent meg a *Nyugat* 1931. március 16-i
számában, és a nagy vitát kiváltó előző cikk észrevételeire reagált.

Szabolcsi Miklós szerint József Attila írására a továbbiakban senki sem hivatkozott. Szerinte az író „vagy el sem olvasta a cikket, vagy ha igen, mosolygott rajta, Babitscsal ellentétben nem haragudott meg József Attilára (tanúság rá szép nekrológja).”⁹ Ám Móricz érzékenységet ismervé feltételezhető, hogy nem volt kedve mosolyogni a nevével viccelő publicisztikán, mely nyilván nem kerülte el a figyelmét – hiába akart róla később elfeledkezni.

Titkos jóvátétel – álnéven

A konzervatív körök célkeresztjébe került Móricznak a személyeskedő vitában nemcsak ellenfelei, hanem hívei is akadtak. A *Vásárhelyi Friss Újság* 1931. március 22-i számában Makai Ödön neve alatt nyílt levél jelent meg Szathmáry Tihamérnak, a lap szerkesztőjének címezve, Móricz Zsigmond védelmében. A szöveget 1977-ben helytörténeti dokumentumként közreadó Szigeti János úgy vélte, hogy „Makait cikkének megírásában József Attila inspirálhatta”, s a költő tollára valló kifejezésekre hivatkozott.¹⁰ A metaforákban és ironikus fordulatokban gazdag, lendületes publicisztika stílusa kétségkívül arra vall, hogy a szöveget döntő mértékben József Attila írta, illetve stilizálta. Neki tulajdoníthatjuk az idegen szavak zárójeles magyar megfelelőinek következetes alkalmazását éppúgy, mint Móricz kifejezéseinek átvételét és azt a készséget, hogy a vendégszöveg alapján mintegy virtuális párbeszédet kezdeményezzen azzal, akiről és akiért az írás megszületett. „Litterátus ember vagy és én is dolgozom a tollal” – rímél például az első mondat Móricz egy héttel korábbi cikkének¹¹ szövegére: „A *Hét krajcár* óta minden írásom komoly elgondolás alapján született, s nem hiszem, hogy kritikusaím valaha is a fejemre olvasták volna, hogy könnyelműen játszom a tollal, s hogy játékosan megtagadtam volna ma, amit tegnap kimondtam, mert az hiszem, ezt tekintik bohémságnak.” (Kiemelés tőlem – V. A.)

A sógora maszkját viselő költő azonban a jelek szerint „bohém” gesztussal „játékosan megtagadta” mindazt, amit korábbi cikkében kimondott – így egyeztetve össze magában a rokonszenves apafigura iránti ambivalens érzéseit. Makai nyílt levelének névtelen társ-szerzőjeként tehát már *A Toll*-beli „bántás” elkövetésével egy időben Móricz védelmére kelt – önmaga ellenében. S nem ez volt az egyedüli alkalom, hogy József Attila más neve alatt publikált.¹²

Összevetve a két, József Attilának tulajdonítható szöveget, úgy tűnik, mintha a költő ugyanannak a tettesnek a vád- és védőbeszédére vállalkozott volna. Úgy „haragudott” Móriczra, hogy közben érte perelt. *A Toll* publicistáját ingerelték az író ilyen mondatai:

⁹ SZABOLCSI 1998, 126.

¹⁰ *József Attila Hódmezővásárhelyen*, szerkesztette SZIGETI JÁNOS, SZEMENYEI SAROLTA, Hódmezővásárhely, Hódmezővásárhelyi Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1977 (Vásárhelyi Tanulmányok VIII., Helytörténeti dolgozatok).

¹¹ Lásd a 8. jegyzetet.

¹² Vö. VALACHI ANNA, „Nem én kiáltok”. József Attila ismert és titkos álnévei, *Café Babel*, 2001/4. 55–63.

„[...] én nem vagyok újságolvasó ember. Hozzám nyolc-tíz napilap jár, de az íróasztalomra heteken át be sem engedem tétetni a napilapokat, mert rettenetesen szenvedek általuk, s megakadályoz a napilap tartalma az írói munkában.”¹³ József Attila ekkor így reagált: „Móricz [...] nem olvas újságot. Nem bír újságot olvasni. [...] Mert az újságokban is csak a »szellemet« látja és ügyet sem vet a testre, amelynek a szellem csak egyik megnyilatkozása. Nem törődik azzal, hogy csődöt mond a világ rendje [...]”¹⁴ Makai neve alatt viszont már a Móricz-művek iránti tömeges olvasói érdeklődés örvendetes jelenségét hangsúlyozta – mintegy hatástalanítva „a széthúzás tűzcsöváját”, amelyet a szöveg szerint Móricz ellenfelei dobtak az irodalomba.¹⁵

Szathmáry Tihamér felelős szerkesztő igencsak meglepődött Makai Ödön nyílt levelén. Másnapi válaszcikkében így fogalmazott: „még e percben sem tudtam rájönni arra, hogy mi volt a szándékom, mikor hozzám adresszáltad mondanivalódat. Hozzám, a szürke kis vidéki dilettáns újságíróhoz, kinek a Hegedűs, Négyesy, Pekár és Móricz vitáról az volt a felfogásom, hogy szerénytelenség lenne a nagyok harcába beleavatkoznom”.¹⁶ Az illetéktelenségére hivatkozó szerkesztő föltehetőleg csak jobb híján keveredett bele „a nagyok harcáról” szóló sajtóvitába. Ezúttal az olvasói levél műfajából adódó pompás lehetőséget használta ki József Attila és Makai Ödön, hogy nyilvánosan elmondhassák Móricz melletti védőbeszédüket.¹⁷

Párhuzamosok véletlen találkozására

Móricz nyilván nem kereste ekkoriban a vitriolos tollú költő társaságát – noha az irodalmi élet gyakran kínált alkalmat az együttlétre. A költő fényképeit közlő ikonográfia 51. számú csoportképen mindketten egyazon összejövetelel láthatók, bár nem egymás szomszédságában.¹⁸ Az Írók Gazdasági Egyesülete (IGE) elnökeként Móricz többször

¹³ Lásd a 8. jegyzetet.

¹⁴ JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, in JAÖM3 1958, 105–108.

¹⁵ József Attilának nem okozhatott gondot, hogy bármilyen cikket megjelentessen a hódmezővásárhelyi *Friss Újságban*, hiszen 1928 novembere óta (amióta a Makai család Pestről az alföldi városba költözött) ő is gyakran vendégeskedett náluk, és szoros kapcsolatba került a helybeli értelmiségiekkel. Egy évvel korábban, 1930. március 25-én ugyanebben az újságban jelent meg *Álarcosok kifosztották egy Szentesi utcán lakó úricsalád éléskamráját* címmel egy tréfás – névtelen – tudósítása, mely a Makaiéknál tartott farsangi bál és „Luca ángyi” lakomájának gyomorterhelő következményeit taglalta. Szövegét lásd KJA1 1987, 171–174.

¹⁶ Szathmáry Tihamér válaszában szövegét lásd SZIGETI János: *Dr. Makai Ödön Móricz Zsigmond védelmében*, in *József Attila Hódmezővásárhelyen*, i. m., 138.

¹⁷ A közös írást föltehetően el is küldték – a szerkesztő válaszcikkével együtt – az írónak Leányfalura. Móricz 1931. április 6-án Makai Ödönnek írt, „Kedves Barátom” megszólítású levelében megköszönte a kiállást. Szövegét lásd *Móricz Zsigmond élete leveleinek tükrében* [MZSÉLT], sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta RÁDICS Károly, Budapest, Orpheusz, 1997, 157.

¹⁸ A képaláírás kétféle datálást is valószínűsít, de bármelyik időpontot tekintjük hitelesnek, a fotó mindenképpen a Móriczot kioktató József Attila-cikk után ábrázolja a két alkotót, egyazon társaságban.

találkozhatott a költő nevével, amikor kimutatást készített a rendszeres segélyre szoruló tagokról,¹⁹ de valószínűleg csak 1934 tavaszán, Hódmezővásárhelyen, Makai Ödön ebédlőasztalánál kerültek először kényszerű társalgási helyzetbe.

A találkozás részleteiről Móricz Zsigmond a *Szép Szó* József Attila- emlékszámban közölt írásában számolt be.²⁰

Néhány éve Hódmezővásárhelyen ebédre voltam meghíva egy ügyvédhez, mert szép paraszt cserép s más ipardísz gyűjteménye van, mondták, muszály látni. Kényelmetlen volt, én mindent a maga helyén szeretek [...] Rózsává faragott sőtartó meissenai porcelántányérok közt, francia ételek párájába borulva ült egy hosszúnyakú, szégyenkezve vakmerő pillantású, fiatal, zúzott bajszú idegen s azt kérdi:

– Mit gondol, Zsiga bátyám, hol születtem én?

Ránéztem. Éppen az napokban olvastam, hogy Makón született. Furcsállottam: hol szed valaki Makón ilyen penetráns szociális hagymaszagot?

Nagyot nevetett. Soká, kétszer is kezdte a nevetést s oly édesen gyerek lett s belepirult:

– A Ferencvárosban születtem.

Mulatott meglepetésembe. Mohó túlzással:

– A Haller-mozgóban volt takarítóné az édesanyám, ott ült a pénztárban az egyik nővérem, cukroslány volt a másik nővérem, én pedig vizet árultam.

Olyan recézett hangja volt, mint a mutáló kamasznak s ahogy rám nevetett, apró fogai külön nevetgeltek sárgás nevetős bajsza alatt, a kunkorú szőrszálak ráborultak piros egészséges ajkára, mint parti fűz a patakra s csillogva nevettek.

Néztem s csak néztem: mi a fene, ez az ügyvéd nemcsak östehetségű parasztvackokat gyűjt, hanem francstadtlert költőket is? [...]

– Mióta van itt, József Attila?

Elhúzta a száját kicsit:

– Már két hónap óta.

Hihetetlen volt. Két hónapja. Mit keres egy hódmezővásárhelyi doktor úrnál két hónapig egy költő? Nem kérdezhettem meg, féltem, kényes kérdés... Hallottam, Hatvany Laci is sokat... látta vendégül... „költősors”...?

Lásd *Négyszemközt az utókorral. József Attila fényképeinek ikonográfiája*, szerkesztette MACHT Ilona, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, 1980, 84.

¹⁹ A hagyatékában megőrzött – Kiss Ferenc tulajdonában levő, illetve Móricz Virág által publikált – listák szerint költőnk neve a „törzstagok” között, a 150 pengős II. kategóriában szerepelt, akiket Móricz utasítása szerint – még Pakots József rendelkezése alapján – az elsők között kell segíteni. A kimutatás szerint József Attila a negyedik legjobban támogatott költőnek számított, csak Kodolányi János, Tersánszky Józsi Jenő és Somlyó Zoltán előzte meg, 350, 302, illetve 285 pengős összesített segéllyel. Lásd MÓRICZ Virág, *Tíz év*, I–II, Budapest, Szépirodalmi, 1981, I, 64–69.

²⁰ Az emlékezés teljes szöveget lásd KJA2 1987, 956–960.

Ezzel beborult előttem a kétes helyzetbe zuhant élet... Igazán úgy is tűnt fel, mintha „lengyelje” lett volna a háznak, ahol szabad volt a legvastagabb szivarra gyújtani, de beleszóló dolgokba mintha nem lett volna.

A találkozás Péter László szerint 1934. március 7-én lehetett²¹ – de maga a költő mond ellent e föltevésnek, hiszen Móricz látogatásakor már két hónapja élvezte Makaiék vendégszeretét.²² Rapaport Samunak írt, 1934. május 8-án keltezett levele alapján a vendégeskedést a dátumozással egy napra tehetjük: „Ma már 9. van, tegnap különböző látogatók miatt nem irhattam, bár belekezdtem.”²³

Az írók gazdasági helyzetét érzékenyen számon tartó Móricznak fogalma sem lehetett vásárhelyi híve és a segélyekre szoruló József Attila rokoni kapcsolatáról. Érthető, miért látta a „hosszúnyakú, fiatal, zúzott bajszú idegen” tekintetét „szégyenkezve vakmerőnek”, és miért furcsálkodhatott „penetráns szociális hagymaszagán”, melyre kritikái szellemisége alapján következtethetett.

József Attila bizonyára röstelkedett *A Toll*-beli cikke miatt, és szerette volna kiengesztelni a megbántott írókat, aki 1933-tól egyre többet foglalkozott a városi proletariátussal, Budapesttel, s kiváltképp a Ferencvárossal. Társalgást kezdeményező kérdésével – „Mit gondol, Zsiga bátyám, hol születtem én?” – Móricz egy korábbi, *Budapest költői* című cikkére utalt, melyben az író így vélekedett: „Budapest fiatal város, fiatalságát semmi sem bizonyítja jobban, mint az a társasjáték, amit egy év óta folytatok. Akárhonnan vagyok társaságban, mindig megszámlálom, hogy a jelenlevők közül hányan vannak budapesti születésűek. És az a csodálatos, hogy nagyon ritkán fordul elő, hogy az életben, a budapesti életben szerepet vivők között, valódi budapesti születésű ember legyen.”²⁴

A pesti asztaltársaságok származási összetételét feltérképező, miniatűr népszámlálás ötletéhez kapcsolódott József Attila, amikor szokott bizalomkeltő „módszerével” igyekezett levenni a lábáról „a nagy Móriczot”.²⁵ Eleven cáfolatként kínálta föl magát az íróknak, hogy bebizonyítsa, nincs igaza, amikor azt hiszi, hogy Budapest kulturális életét kizárólag a vidékről felözönlő ifjú tehetségek alakítják, és a Ferencvárostól Óbudáig terjedő, egymástól egészen különböző világok „még nem találták meg a maguk költőjét és íróját”. Ha sikerül tovább beszélgetniük, bizonyára fölhívja Móricz figyelmét 1932 októberében megjelent *Külvárosi éj* című verseskötetére, s benne a hiányolt ferencvárosi munkásmilió költői ábrázolására. De sem bizalmas beszélgetésre, sem könyvdedikációra nem adódott ekkor alkalom.

²¹ PÉTER László, *József Attila közöttünk Makón, Szegeden, Vásárhelyen*, Szeged, Somogyi-könyvtár, 1980, 91.

²² József Attila 1934. március 2. és június 23. között Hódmezővásárhelyről keltezi a leveleit. Vö. SZABOLCSI Miklós, i. m., 339.

²³ HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 366.

²⁴ Móricz *Budapest költői* című cikke a *Magyarország* 1933. december 31-i számában jelent meg.

²⁵ Ahogy költőtársai verseit fejből idézte, ezúttal Móricz publikációiból bizonyult „naprakésznek”.

Találkozásukat követően Móricz – emlékcikke tanúsága szerint – idegenkedő zavarral gondolt a kisvárosi (saját kifejezésével „paraszt-polgári”) környezetben megismert proletársarjra. Sokat tűnődhetett furcsa pályarajzán, hiszen az ebéd közben megkezdett beszélgetés gondolatait szötte tovább pár héttel később *Paraszt és proletár* című cikkében,²⁶ s tán akkor is földerengett előtte a költő alakja, amikor hírlapi jegyzeteiben az állástalan fiatalok, a munkanélküli felnőttek sorsával foglalkozott.²⁷ Csak 1936 őszén tudta meg József Attilától, milyen minőségben ebédelt két évvel azelőtt Makaiéknál. De addigra már munkatársi kapcsolatba kerültek.

Ignotus Pál 1936. január 13-án szellemi együttműködési lehetőséget kínált Móricz Zsigmondnak, bejelentve: „József Attilával irodalmi szemlét indítunk. Programjáról keveset tudok mondani; »irodalmat« akarunk csinálni, a szó legklasszikusabb és egyszersmind legmodernebb értelmében, minden klikkbeli vagy egyéb megkötöttség nélkül, minden generációsdi nélkül. [...] Mondanom sem kell, mennyire hálásak lennénk Neked, ha a lapunkba dolgoznál.”²⁸

A *Szép Szó* 1936. májusi, *Mai magyarok régi magyarokról* című tematikus összeállításában már Móricz is közreműködött. Az *Erdély-trilógia* írója Bethlen Gáborról írt tanulmányával, a költő-szerkesztő József Attila pedig *A Dunánál* című versével szerepelt az összeállításban. Ignotus Pál egyik emlékezésében úgy emlegette Móriczot, mint aki közös barátja volt neki és József Attilának.²⁹ Ez a kijelentés 1936 tavaszán–nyarán még nem állta volna ki a valóság próbáját, hiszen a baráti kapcsolathoz nem elegendő ugyanabban a folyóiratban publikálni. Előbb tisztáznia kellett magát a költőnek Móricz előtt.

Mélyinterjú a Hadik kávéházban

A Leányfalun és Budapesten felváltva élő író 1936 őszén–telén hetente háromszor, délutánonként a Hadik kávéházban adott randevút azoknak, akik a társaságát keresték – köztük József Attilának is, aki telefonon arra kérte, hogy tervezett szerzői estjén beszéljen majd vele a pódiumon. A meglepett író segítőkészen, kíváncsian – majd ahogy az idő múlt, mind bosszúsabban – várta a szívességet kérő költőt, aki alaposan elkésett a találkozóóról. „Hiába néztem, vártam és kietlenkedtem: József Attila nem jött meg, két teljes óráig, akkor felálltam s elmorogtam, zörögtem: tedd bolonddá a nagyapádat. Alig értem haza, szólt a telefon: ne haragudjak, elkésett, de annak roppant nagy oka van s szeretné, ha új terminusban állapodunk meg”³⁰ – idézte fel a történeteket Móricz,

²⁶ A cikk 1934. május 26-án jelent meg a *Magyarország* hasábjain.

²⁷ Móricz Zsigmond *Fordított tükörkép. Állástalan fiatalok és munkanélküli felnőttek* című cikke a *Magyarország* 1934. június 17-i számában jelent meg.

²⁸ Ignotus Pál levele Móricz Zsigmondnak. PIM, M. 100/797/1.

²⁹ SZABOLCSI Miklós, i. m., 563.

³⁰ KJA2 1987, 958.

s legközelebbre bizalmasát, Kálmán Katát, a kor neves szociofotósát, Hevesy Iván fotó- és filmesztéta feleségét is odarendelte az asztalához. Pár nappal korábban arra kérte a fotográfusnőt, hogy készítsen környezettanulmánnyal fölérő képriportsorozatot új védencéről, modelljéről és műzsájáról, Csibéről, azaz Litkei Erzsébetről. Kálmán Kata a József Attilával megbeszélt második randevű napján hozta el megmutatni a Csibe varázsától elbűvölt írónak a felvételeket.³¹

Amikor a *Szép Szó* költő-szerkesztője megérkezett a találkozóra, Kálmán Kata följegyzései szerint hamar kiderült, hogy József Attila nem ismeri a Csibéről szóló elbeszéléseket. „Erre az öreg előveszi az egyiket, külön asztalhoz ülteti s elolvastatja vele. S azután megmutatja a képeket.”

A lumpenkörnyezetben lefotografált lány talán a fiatal Jolánra vagy Etusra, s rajtuk keresztül gyermekkori számkivetettségére emlékeztethette a költőt, aki – Móricz tanúsága szerint – „rémülettel nézett bele a képcsomagba”, majd „zavar, habozás és sápadozás után szólalni kezdett.

– Kérlek, Zsiga bátyám, hát ez az én életem... Ez az én bajom, hogy ez az életem... én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom és e miatt nagyon nehéz is nekem ez az élet, hidd el...”³²

Kálmán Kata szerint „József Attila másnap elmondta neki az élettörténetét. Külön e célból találkoztak ott újra. Elmondta csibeszerű hányatott sorsát.”³³

A költő hagyatékában fennmaradt egy 1936 novemberében kelt levél, melyben újabb átaludt találkozó miatt kért elnézést,³⁴ a levélhez mellékelte *Medvetánc* kötetet pedig így dedikálta: „Móricz Zsigmondnak mély szeretettel. Bp. 1936. nov. József Attila.” (A mély jelző fiúi vallomással érhetett föl a mélylélektan iránt elkötelezett költő tollán.)³⁵ Föltehe-

³¹ Kálmán Kata szerint 1936 telén „Móricz Zsigmond szerelmet érzett »irodalmi modellje« iránt”, de ezt „erősen titkolta, be nem vallotta, bármennyire nyilvánvaló volt is”, és ez a szerelem 1937 tavaszáig mind nagyobb méreteket öltött. „Ő, aki legszívesebben kíváncsi szemmel belesett volna a Bercsényi ucca 50. szám alá, elküldött engem, hogy gépemmel pótoljam az ő mindenre kíváncsi, fűrkésző szemét, vagyis úgy használt, mint egy televíziót” – írta különös küldetéséről naplójában. Vö. VALACHI Anna, *Pygmalionok. Móricz Zsigmond, Makai Ödön és József Attila, Új Dunatáj*, 2001/4. 50–63.

³² KJA2 1987, 956.

³³ KÁLMÁN Kata, *A Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*, sajtó alá rendezte VARGA Katalin, Budapest, Palatinus, 2012, 36.

³⁴ „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam. [...] Itt küldöm a *Medvetáncot* és kérlek, hogy elbeszéléseid kéziratát add át emberemnek. Üzend meg véle, légy szíves, hogy magad akarsz-e korrekktúrát csinálni, vagy elegendő-e, hogy a nyomda házi korrigálása után én és a Pali csinálunk másodkorrekktúrát és revíziót. Igaz szeretettel ölel József Attila.” A levelet Réz Pál publikálta először 1954-ben, az *Irodalomtörténet* 1958/3–4. számában (460). Szövegét lásd *József Attila válogatott levelezése*, sajtó alá rendezte FEHÉR Erzsébet, „Új Magyar Múzeum”, Budapest, Akadémiai, 1976, 346.

³⁵ Pszichoanalitikus szempontból József Attilát amolyan titkos „testvér-rivalizálásból” fakadó vágy is inspirálhatta, hogy elnyerje Móricz bizalmát, miután a vele egy nemzedékhez tartozó, nála sokkal sikeresebben érvényesülő – a *Válasz* köréhez tartozó, de Babits bizalmát is élvező – Illyés Gyula *Pusz-*

tően már az első Hadik-beli találkozón összetegeződtek, s Móricz akkor ígérte oda a *Szép Szónak* egyik novelláját – mely a decemberi számban *Csibe csipog* címmel meg is jelent.

A „mélyinterjú” pontos idejét és helyét Móricz sajátos jelrendszerrel rögzítette noteszában: „361124.16.30 *Hadik*” – ez dekódolva azt jelenti, hogy a törzskávéházában 1936. november 24-én délután fél 5-kor kezdte írni a József Attiláról készített följegyzéseit. A lelki válságban vergődő költőnek – aki ekkoriban forralt bosszút „szeretni gyáva” analitikusa, Gyömrői Edit ellen – sokat jelenthetett ez a bizalmas beszélgetés. Úgy érezhette, mintha egy új pszichoterapeutára – aki Sigmund Freud keresztnevének magyar változatát viselte –, egyszersmind a tékozló fiának megbocsátó apára lelt volna az íróban, aki lélekben mindig azonosult modelljeivel, s most is részvétellel hallgathatta a „fiú-Csibe” kávéházi gyónását. „Akkor mi ketten éjfélig együtt maradtunk József Attilával. Ő szegény bús élete különös hányattatásait mesélte [...] De minden eseményének filozófiája oda torkollott: belőle nem lehet semmi, mert nem lehet elhiteni sem a világgal, sem önmagával, hogy ő még ebben az életben valamit elérhet” – idézte föl később a panaszos kitarulkozás emlékét.³⁶

József Attila iránti érdeklődését új fölfedezettje, a cserfes proletárlány is ösztökélhette. Kántor Lajos egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Csibének kell jönnie Móricz életébe, hogy közel tudjon kerülni József Attilához.”³⁷ Maga az író is erre a következtetésre juthatott, amikor a tragikus véget ért költő sorsáról elmélkedett: „Hát a *szerelem*: az egyetlen erő, mely áthidalhatja az »osztályokat«?”³⁸ Az érzelmileg megperzselődött Móriczot ekkoriban mindennél jobban érdekelt, ami Csibével és a lány társadalmi környezetébe tartozó emberekkel történt – ezért József Attila sorsára is érzékenyebben rezonált. A feltárukozó költő monológja alapján Móricz novellává formálta a költő gyermekkorának egyik epizódját, amikor a súlyosan beteg Mama kiszökött a kórházból, hogy megvizgaltassa a másik kórházban utána síró kisfiát.

ták népe című könyvét a következőképp méltatta a kor legnagyobb prózaírója: „egy költői lélek vallo-mása”. (Lásd MÓRICZ Zsigmond, *A helyzet képe tisztul, Magyarország*, 1936. július 26.) József Attila Illyéssel kapcsolatos vetélytársi érzelmeire 1934 júliusában írt, elveszett vitacikke címéből is következtethetünk: *Miért nem én? Vö. NAGY Csaba, Miért nem ő? Eseménytörténeti és szövegrekonstrukció*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 325–353.

³⁶ KJA2 1987, 959.

³⁷ KÁNTOR Lajos, *Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidékén*, Bukarest, Ifjúsági, 1968, 127.

³⁸ KJA2 1987, 960.

„Karácsonykor jobban fáj...”

Ez a címe Móricz elbeszélésének, amely a *Pester Lloyd* karácsonyi számában jelent meg németül, József Áronné Pócze Borbála halálának 17. évfordulóján.³⁹ Derűs-megható hangszerelésben találkozunk itt a költő nyomasztó gyermekkori emlékeivel, noha – felidézve a *Nagyon fáj* kötetének megjelenésére váró költő zaklatott lelkiállapotát – biztosak lehetünk benne, hogy leplezetlen keserűséggel panaszkolta el Móricznak hányattatásait. Már-már arra gyanakszunk, hogy az élőbeszédet mesterien rögzítő író pontatlanul jegyzetelt. Pedig csak szubjektív módon választotta meg írása műfaját. Nem szociográfiát írt, hanem elbeszélést, annál is inkább, mert Móricznak, Németh László találó kifejezésével, „novella-agya” volt, „novellaként élte a világot”, „agya albumában sok ezer embert őrzött”,⁴⁰ s intuíciója szerint formálta meg nyersanyagát.

Móricz ekkoriban ugyanazon a szemüvegen át szemlélhette József Attila múltját, mint Csibéét, aki oly frappáns humorral és szókimondó természetességgel tudott csacsogni mostoha gyermekkoráról fogadott „apukájának”, hogy az író bevallottan úgy érezte: „társzerzőjére” akadt, aki lediktálja neki a kész novellát. Móricz a költő elbeszélésében az életösztön bravúrait csodálhatta – ezért szólalt meg a kisfiú irodalmi alakmása az édes-bús tündéri realista karácsonyi történetben Csibe hangján.

Ugyanakkor az önmagához abszolút őszinte, naplóíró Móricz a „mélyinterjú” másnapjának estéjén felismerhetően a költő különös életútjáról – az alacsony sorból magasba törő József Jolánról és családjáról, valamint Csibe sorslehetőségeiről – tűnődött: „Ma rájöttem, hogy a proletáriátusból csak két segítség emelhet fel: a genitáliák és a genie – írta. – Ha egy proli lány férjhez megy, egy proli családot visz magával. Annak a bizonyos magasabb társadalmi rétegben levő férfinak az archimedesi csiga szerepét kell játszania: az ő segítségével felvontatja magát egy egész csoport. A szülők, a testvérek, a rokonok s az ismerősök [...] A Csibe regényének is csak az lehet a vége, hogy a lány nemi kivirulása az egész frekvenciát kiemeli a sárból.

Sokáig az volt a problémám, hogy a lány lehúzza maga mellé, a saját színvonalára a fiút, de ez nonsens. A lány nem marad meg a mélyben: nem azért ad neki az isten egy

³⁹ Az elbeszélés *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...* címmel jelent meg a *Pester Lloyd* 1936. december 25-i számában, Lázár Leó fordításában. Szövegét lásd KJA1 1987, 430–433, 829–831. Az eredeti magyar szöveg csak 1957. november 29-én jelent meg az *Élet és Irodalomban* – s talán nem véletlenül maradt ilyen sokáig a Móricz-hagyaték kiadatlan darabja. Réz Pál gyűjtötte kötetbe a hátramaradt műveket, s ő úgy ítélte meg a két alkotó kapcsolatát, hogy Móricz „talán még nem látta meg József Attilában a nagy költőt: a proletárfiú érdekelte, aki íróvá lett, a környezet, amely küldte, a munkások, akik mind nagyobb helyet kapnak Móricz novelláiban, riportjaiban az író élete vége felé.” *Móricz Zsigmond hagyatékából*, szerkesztette Réz Pál, Budapest, 1980 (Magyar Múzeum Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 4), 465–466.

⁴⁰ NÉMETH László, *Móricz Zsigmond*, Budapest, Turul, 1943, 14.

előkelő fiút, hogy ő azt tönkretégye, hanem azért, hogy ő annak a segítségével női magasságokba emelkedjen.⁴¹

A házassági válsággal küzdő Móricz, önnön pszichoterapeutájaként, mélylélektani alapossággal, a freudi fogalmakat metaforizálva elemezte magát: „Mintha valóban volna egy belső én, amelyet nem lehet becsapni. Nem hagyja magát. Neki megvan a maga véleménye a dologról, s attól nem tágít. [...] A nappal énje, mondjuk az ÉN és az éjjeli én, mondjuk a MÉLYÉN (a tudatalatti én) nem vitatkoznak egymással. Mind a kettő végzi a maga munkáját. Az ÉN persze magyaráz és igazol és dönt, a MÉLYÉNeK erre nincs módja: ez az őszintébb, ez csak működik s retteg.”⁴²

Mindazonáltal 1936 őszén Móricznak sem oka, sem késztetése nem volt arra, hogy a költő megrázó élménybeszámolója alapján szenvedéstörténetet írjon. Annál is kevésbé, hiszen nyolc évvel korábban maga az „éhségek hetyke poétája” is kérkedve, szinte dicsekedve számolt be ifjúkori hányattatásairól a vele készült interjúban.⁴³ Csak József Attila halála után tudatosodhatott Móriczban, hogy tévesen hangszerelte novellájában a költő egykori vallomását. Kései felismerését tükrözi az emlékcikkben kifejeződő nyelvzavar, melyet Balassa Péter a szöveg eklektikus jellege és „stiláris gikszerei” alapján azonosított.⁴⁴

Feleselés – versben és prózában

József Attilában is mély nyomot hagyhatott a Móricz előtti föltárulkozás élménye. *Irgalom* című versének⁴⁵ több motívuma arra utal, hogy a büntudatos költőt erősen foglalkoztatta kettejük kapcsolata. „Móricznak mindvégig igaza van ellenfeleivel szemben, és támadói ellen védem is” – írta 1931 márciusában *A Tollban*. „Mit oltalmaztunk, nincs jelen, / azt most már támadóink védik. / Elejtem képzelt fegyverem, / mit kovácsoltam harminc évig” – variálta az *Irgalom* harmadik versszakában az öt és fél évvel korábbi prózai formulát, mintegy megelőlegezve *A Dunánál* kollektív tanulságot sugalló zárósortait: „A harcot, melyet őseink vívtak, / békévé oldja az emlékezés”.

Az író föltehetően rendezte magában „közös dolgaikat” – erre utal a József Attila művei iránt föltámadt érdeklődése. Vészi Endre 1936–1937 fordulójáról a következő élményét jegyezte föl: „Autóbuszon jöttem Visegrádról. [...] Leányfalun Móricz Zsigmond szállt fel. Vastag kabát, komoly kalap, némi méltósággal, s az arc tömör melegsége: a szépen rajzolt húsos áll, a kitüremkedő haj, a bajusz ágas nyugalma. Amint leült, táskájából könyvet vett elő, franciásan keskeny, elegáns kötetet, és olvasni kezdett. A Lukács fürdőig

⁴¹ *Móricz Zsigmond naplója*. PIM M. 100/3958.

⁴² Az 1936. december 13-i följegyzéséből. Lásd Cséve Anna, *Móricz Zsigmond naplójából*, *Holmi*, 2001/7. 895–897.

⁴³ Lásd KJA1 1987, 110–118.

⁴⁴ BALASSA Péter, *Hiba, lehetőség. Móricz Zsigmond – József Attiláról*, in *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerkesztette KENYERES Zoltán, GINTLI Tibor, Budapest, Anonymus, 2002, 290–295.

⁴⁵ *A Szép Szó* 1936. október végén megjelent számában olvasható.

föl sem nézett belőle. A tördelés sötét foltjaiból, a karcsú oszlopokból látni lehetett, verset olvas. Komolyan, elmerülten, mint egy regényt, mint egy jelentést, mint egy levelet, amit neki címeztek. Fejét körülfogta a pillanat csöndje, akár egy embléma kerete. S amikor egyszer, talán szemét pihentetve, kis időre eltartotta magától a könyvet, látható lett a fedél. Nagyon fáj. József Attiláé. A nemesen szép Cserépfalvi kiadás.⁴⁶

E kötet 43. oldalán olvashatta Móricz az *Irgalom* című verset is, melyben hajdani kritikusa egy avatatlanok előtt láthatatlan gondolatrím révén igyekezett jóvátenni egykori ironizáló sorait, miszerint „Móricz [...] nem olvas újságot. Nem bír újságot olvasni.” A lírai ellentételezés, a külső helyett a belső világ fontosságának hangsúlyozása és a kibékülés szava itt így hangzik: „És hallgatom a híreket, / miket mélyemből énszavam hoz. / Amíg a világ ily veszett, / én irgalmas leszek magamhoz.”

Költőhalál – móríci olvasatban

Kálmán Kata 1937. december 6-án – a költő temetésének másnapján – följegyezte, mi képp reagált az író a szárszói tragédia hírére. „Zsiga bá nagyon határozottan kijelentette, hogy József Attilának valószínűleg vérbaja volt, s biztosan higanykúrával kezelték. [...] Tompának is ugyanez volt a baja, és ő is ugyanúgy mindenkivel összeveszett.”⁴⁷ Ekkor már megjelentek a József Attilát méltató első nekrológok, amelyek szerzői – akárcsak az irodalmi közvélemény – a költő elmebajában látták öngyilkossága okát. Móricz azonban – miután magától József Attilától tudta, milyen bugyrokot járt meg tiszta öntudattal, s volt annyi emberismerete, hogy megkülönböztesse a szorongó izgékonyt a háborodottságtól – talán a nagy költőelőd, Ady betegségének átruházásával próbálta megkímélni a friss halottat a posztumusz stigmatizációtól. (Ezzel ugyan ellentmondott korábbi önmagának, hiszen 1930. november 1-jén megjelent *Ady* című cikkében hajdani barátja szellemének épségét és művészi zsenialitását éppen azokkal szemben védelmezte, akik a szifilisz gondolatromboló hatását igyekeztek kimutatni a súlyos betegségéből kikezelt költő verseiben.)⁴⁸ Kálmán Kata így kommentálta naplójában József Attila állítólagos vérbajának ötletét: „Zsiga bá’ ezt olyan biztos, megingathatatlan hangon mondta, hogy irigyeltem érte. Milyen jó, ha valakinek megvan az a hite, hogy minden bajnak testi alapja van.”⁴⁹

Móricz mint a költő „betegségének” – önsorsrontó hajlamának és élhetetlenségének – legelső antipszichiátriai diagnosztája, a Zeneakadémián felolvasott emlékbeszédében találó kifejezéssel jellemezte a proletársorból származó tehetséget: „elrontott emberi

⁴⁶ Vészi Endre, Emlék a pillanatról. Móricz Zsigmond és József Attila, *Kortárs*, 1972/9. 1473–1474.

⁴⁷ Kálmán Kata e kézírásos följegyzése a kissé „öncenzúrázott” gépiratban már nem szerepel.

⁴⁸ Lásd MÓRICZ Zsigmond, *Tanulmányok*, összegyűjtötte, szerkesztette és a szöveget gondozta SZABÓ Ferenc, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 621–625.

⁴⁹ KÁLMÁN Kata, i. m., 138–139.

példány”. A tragédiát követő napokban talán még nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy József Attila köztudomásúan évek óta pszichoanalitikus kezelésre járt. Ezért hihette, hogy a költő Hadik-beli találkozásuk és a Csibe-fotók hatására foglalkozott intenzíven élete utolsó periódusában a gyermekkorával. „Most egy éve lehetett. Nem, már el is múlt. Akkor felkeveredett benne a gyerekkora s megkért, hogy újra eljöhessen és elmesélje” – idézte föl emlékeit Móricz a Hevesy házaspár előtt,⁵⁰ majd nagy vonalakban – pontatlanul – elmondta mindazt, amit a költő annak idején a gyermekkoráról mesélt neki. A zavaros családtörténetben Makai Ödön ekkor már határozottan ellenszenves figuraként tűnt fel az író előadásában, aki iskoláztatta ugyan a költőt, „de úgy, hogy a konyhán kellett ennie, és úgy kellett szólítania a sógorát, hogy Doctor úr, a nővérét, hogy Nagyságos Asszony”.⁵¹

Ezt a motívumot eredetileg szó szerint beemelte a *Szép Szó* József Attila-emlékszámba szánt írásába is – ám Fejtő Ferenc 1938. január 10-én kelt levelében diplomatikusan lebeszélte erről.⁵² A lapszerkesztő ugyanarra az etikai évrre hivatkozott, amivel 1937. december 6-án a valóság utánozhatatlan fordulataitól mindig ihletett állapotba kerülő regényíró maga is számolt: „nem írhatom meg ezt, ezek még mind élnek”.⁵³ Móricz tehát diplomatikusan eleget tett a szerkesztőség kérésének, s átírta a kifogásolt mondatot. Valószínűleg nem tudott arról, hogy Makai Ödön 1937. február 16-án meghalt – de a költőtől hallott intim információk alapján láthatóan átértékelte magában egykori vásárhelyi hívéről őrzött pozitív benyomásait; ezért emlegethette feltűnő ellenszenvvel a népművészeti tárgyakat lakásdíszként felhalmozó, kegyvesztetté vált „Doctor urat”. A „Nagyságos Asszonyként” aposztrofált József Jolán pedig még nem sejtette, hogy két év múlva ő írja meg majd *József Attila élete* címmel családjuk szokatlan fordulatokban gazdag történetét.⁵⁴

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² „Kedves Zsiga bátyám! [...] Egy nagy kérésünk volna Hozzád, bár nem a magunk érdekében. Attiláról szóló gyönyörű megemlékezésedben szerepel egy mondat, amely szerint szegény Attilánknak annak idején nővérét nagyságos asszonynak, sógorát doktor úrnak kellett szólítania. Bár ez a közlésed teljesen megfelel a valóságnak, s Attila nekünk is többször említést tett róla, nagyon kérnénk, változtasd meg olyféleképpen a mondatot, hogy például: »nővéremben a nagyságos asszonyt, sógoromban a doktor urat kellett látnom«. A helyzet ugyanis az, hogy nővére, akiről itt szó van, jelenleg irtózatossá idegállapotban van épp Attila tragédiájából kifolyólag, s bár ő igazán nem tehetett férje brutális intézkedéséről és elválással fenyegetőzött akkor stb., most állandóan önmagát vádolja, és úgy érezzük, cikked e passzusa, ha akaratlanul is, de súlyosbítaná a helyzetét. Nagyon kérünk, vedd sorainkat fontolóra és közöld velünk sürgősen elhatározásodat.” Közli NAGY Csaba, A *Szép Szó* levelesládájából, *Kritika*, 1986/8. 15.

⁵³ KÁLMÁN Kata, i. m.

⁵⁴ József Jolán pályájáról lásd részletesen VALACHI Anna, *József Jolán, az édes mostoha. Egy önérvényesítő nő a XX. század első felében*, Budapest, Papirus Book, 1998.

A költő mint posztumusz ihletforrás

A temetést követően a kollektív lelkiismeret-furdalástól motivált bűnbakkeresők nemcsak a Baumgarten-díj főkurátora, Babits Mihály felelősségét firtatták tetemrehívással felérő, indulatos cikkekben, hanem mindenkit megvádoltak, aki József Attila közelében élt, és megítélésük szerint hozzájárult a költő halálához. G. Hajnal László Móriczot is a felelősök között emlegette.⁵⁵ Lidérces emlék maradhatott Móricz számára az 1938. február 20-i József Attila-emlékest is a Zeneakadémián, mert előadása közben az „ébredő magyarok” zsidóellenes tüntetésükön igyekeztek botránnyá dagasztani az amúgy is zaklatott-tragikus hangulatot. Karinthy Frigyes maga tudósította a *Magyarország* olvasóit a nyilasok röpcédula-dobálásával, kiabálásával megzavart estről és Móricz szerepléséről.⁵⁶

A többhetes ormánsági riportútjáról akkoriban hazatérő Móricz az emlékestén felolvasott írásban⁵⁷ József Attila sorsán keresztül igyekezett társadalmi érvényű tanulságot levonni a baranyai falvakban tapasztalt szociológiai jelenség, a földműves réteg kulturális felemelkedését kísérő „egykézés” szokásának elemzésével. „József Attila bizalmas perceiben megvallotta barátai előtt, dicsekedve a társadalmi bélyeggel, hogy ő proletár gyermek. Nos, a mai társadalmi életnek ez a legfőbb karaktervonása, hogy a *proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni*. Ez eddig nem volt s nem lehetett. Költőket régen az arisztokrácia adott. [...] De a városi proletariátus, azt hiszem, Magyarországon, József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe. Ez a tény tektonikus rázkódást jelez a magyar globuszon.”⁵⁸

Ebben az írásában Móricz mintegy visszautalt *Budapest költői* című egykori cikkére is, melynek konklúzióját a néhai költő már 1934-es találkozásuk alkalmával cáfolni szeretne volna – és most az író ismerte be: a főváros is adhat kivételes tehetségeket az országnak.

Amikor két évvel később József Jolán megírta fivére életrajzát,⁵⁹ s a korabeli kritika irodalmi szenzációként üdvözölte az ismeretlenségből felbukkant szerzőt, Móricz Zsig-

⁵⁵ G. HAJNAL László cikke *Ignotus súlyos támadása vagy inkább a magyar írók lelkiismerete* címmel a *Csütörtök* című lap 1937. december 15-i számában jelent meg. Többek között ezt írja: „idézniem kell a legnagyobb magyar írókat, Herczeg Ferencet, Móricz Zsigmondot, Molnár Ferencet, hogy csak a legnagyobbakat említsem s kérdezem, vajjon ki tud arról, hogy ezek az írók akár csak egyetlen egyszer is odaállottak a bebizonyosodottan tehetséges fiatal írók érdekei mögé, *ki tud arról, hogy a magyar írók élgárdája valaha is fáradságot vett magának arra, hogy egyengesse a nehézsorsú író társadalom göröngyös útjait*. Nem szemrehányás ez, mert hiszen nem is követelhetjük meg a magyar íróktól a szociális elfogulatlanág érzését, ha azok hiányoznak belőlük. [...] Mégis fájdalmas, hogy nincs egyetlen egy sem a mi népszerűink között, aki lehajolna a kevésbé szerencsés sorsú írók problémáihoz.” JKA1 1987, 644. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁶ Lásd KJA2 1987, 1088–1089.

⁵⁷ Móricz előadásának szövege *Várostrom. A nép kultúráját akar* címmel négy nappal később, a *Pesti Napló* 1938. február 24. számában jelent meg.

⁵⁸ KJA2 1987, 1092–1093. (Kiemelések az eredetiben.)

⁵⁹ JÓZSEF Jolán, *József Attila élete*, Budapest, Cserépfalvi, 1940.

mond nyílt levelet intézett hozzá a *Kelet Népe* 1940. június 1-jei számában: „Kedves Jolán, az éjjel s ma reggel a maga könyvét olvastam, amit szegény Attiláról írt. Soha szelídebb, jószágosabb, önmérséklőbb s egyben soha őszintébb, igazabb, támadóbb könyvet nem sirtam végig. Kedves Jolán, csak a legnagyobb írónak adatott, hogy ennyire szíven markoljon.”⁶⁰

Ugyanezekben a hetekben jelent meg a *Kelet Népe* hasábjain Móricz Árvácskája, folytatásokban. Ahogy a költő elbeszélése alapján született karácsonyi elbeszélés hangnemére négy évvel korábban Csibe üde lényé nyomta rá a bélyegét, a zsoldárokból álló, nyomasztóan komor regény hangulatát immár a másik, a tragikus véget ért egykori menhelyi gyerek, József Attila fölzaklató emléke inspirálta.

Akkor érthetjük meg talán, mit értett lelki rokonságon a költőre emlékező Móricz, ha megnézzük, mit válogatott be tőle a *Magvető* című magyar irodalmi olvasókönyvbe. Az 1940-es kiadásban még nem szerepel József Attila-vers, de az 1942-esben már kettő is: a *Holt vidék* és *A város peremén*. E közléssel a kötet szerkesztő író – saját értékrendje alapján – „az ucca és a föld fiának” állított emléket, aki a vidéki és a városi szegények, elnyomottak, megaláztatottak és megszorítottak között éppúgy nem tett különbséget, mint ő maga.

Móricz még megérte a fiatalon elhunyt költő budapesti újratemetését, melynek alkalmából az általa szerkesztett *Kelet Népe* 1942. május 1-jén József Attila-emlékszámként jelent meg, s az összeállításban József Jolán is közreadta családi emlékeit.⁶¹ Öt hónappal később pedig már a szeptember 5-én elhunyt Móricz Zsigmondot búcsúztatta a költő nővére a *Híd* 1942. október 1-jei számában.

De Móricznak és József Attilának ekkor már nem volt szüksége mégoly jelképes hídra sem. A két, hasonló medrű „folyó” végre az írói öröklétet jelképező „tengerben” találkozhatott.

⁶⁰ KJA2 1987, 1267.

⁶¹ Lásd KJA3 1987, 1639–1643.

CSÉVE ANNA

Írásrétegek és szerzői szándékok. Móricz Zsigmond József Attiláról

Móricz Zsigmond első publikációja, melyben József Attila gyerekkori életeseményei szerepelnek, a *Karácsonykor jobban fáj* című novella német nyelvű fordítása volt, mely *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...*¹ címmel 1936. december 25-én jelent meg. Ennek az írásnak, éppen József Attila felismerhető életrajzi adatai miatt, dokumentumértéke volt a korábbi szakirodalmi megközelítésekben, ugyanis Móricz ezt József Attila saját elbeszélése és találkozásuk hatására írta meg.

Az 1936. november 24-i Hadik kávéházi beszélgetés jegyzetéből mára adatszerűen rekonstruálni lehet a József Attila által elmondottakat. Ez a szöveg alapot kínál arra, hogy rátekintést nyerjünk, valójában milyen részleteket választott ki az író József Attila történetéből. Az egyes szám első személyű felnőtt elbeszélő emlékező monológjába belekerült az ötért vásárolt tepertő esete, a csokoládé- (itt: cukor)lopás, a kocsmázó albérlő figurája, a takarítónő mama képe, a gyermek József Attila betegségei és kórházi élményei.² Meglepően sok ebben az írásban a novellafigura gyerekkorának kölcsönzött boldogságleírás.³ A befejezés is hasonlóan újdonság a jegyzethez képest: a kisfiú a kórházban megbocsát a mamának.

Valachi Anna „*Elejtem képzelt fegyverem*” című, Móricz Zsigmond és József Attila kapcsolatát áttekintő összefoglaló tanulmányában némi csalódottsággal a novella műfaját teszi felelőssé a *Karácsonykor jobban fáj* – József Attila életrajzához viszonyított – pontatlanságaiért: „Már-már arra gyanakszunk – írja –, hogy az élőbeszédet mesterien rögzítő író pontatlanul jegyzetelt. Pedig csak szubjektív módon választotta meg írása műfaját.

¹ Zsigmond MÓRICZ, *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...*, fordította LÁZÁR Leó, *Pester Lloyd*, 1936. december 25. Weihnachts-Feuilleton beilage, 33-34.

² Lásd Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról, közlésezi CsÉVE Anna, *Literatura*, 2015/4. 391-394.

³ Vö. „visszagondolok gyermekségemnek erre a boldog és különösen forgalmas idejére”, „világháború a gyerekek számára igen víg világ volt”, „Az utcák pedig tele voltak vidám, daloló katonákkal”, „akkor jó volt a gyerekeknek”, „Az volt a gyerekek paradicsoma, vidámság, boldog gyerekidő”. MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fáj*, in Uő, *Elbeszélések IV.*, Budapest, Szépirodalmi, 1974, 507-509.

Nem szociográfiát írt, hanem elbeszélést”.⁴ Balassa Péter *Hiba, lehetőség* című írásában József Attila alakjára mint „már meglévő, részben megírt” – továbbírt – „remek novella-figuraként” tekintett.⁵ Az olvasási kiindulópontok sokfélesége és a novella „értéke” a József Attila- és a Móricz-recepció szempontjából, azok egymáshoz képest is viszonyuló történetiségében is módosult. Többen kerestek adatokban fellelhető hitelességet az író és a költő kapcsolatának rekonstruálásához. Például Vargha Kálmán elismerően értékelte, hogy az író „minél kevesebb alakítással, átformálással őrizze meg írásában a József Attila gyerekkorát felidéző eredeti anyagot”.⁶ Az irodalomtörténészek más-más József Attila-képhez kerestek jól illeszkedő részeket. A magyar nyelvű novella, mely 1957-ben jelent meg először az *Élet és Irodalomban*,⁷ megfelelően simul abba a recepciótörténeti folyamatba, amely egy megszelídített József Attila-arc kultuszépítésében volt érdekelt.

Móricz a harmincas évek olvasóközönségének figyelembevételére és a német nyelvű publikáció időpontja miatt alakította a traumatikus gyerekkori élményekre emlékező költő mondatait a pozitív érzések és a megbocsátás jegyében, hiszen a novella a *Pester Lloyd* karácsonyi ünnepi számában jelent meg, erre címével is utalt.

A magyar szöveg német nyelvű fordításra szánt írás volt. Fordításra készülő szövegeit Móricz naplóiban „export-novellá”-nak nevezte.⁸ Ezt a kifejezést eredetileg a külföldi publikálási lehetőségek elősegítésére találta ki, hogy művei könnyebben áttehetőek lehessenek idegen nyelvre, elsősorban németre. A *Pester Lloyd*-beli publikáció esetében okkal feltételezhető, hogy eleve „exportra” írhatta meg. Ezt a magyarázó részek („Budapest a háború alatt megállt a fejlődésben”, „ez a jobb időkben volt, mikor nem kellett sorba állni kenyérjeggel”), a mama és a gyerek alakjának ellenpontozása („mi fejlődtünk, ő tönkrement”; „ő meghalt, én meggyógyultam”) és problémátlan naivitása, a szóismétlések („derék boltosok”, „derék gyerek”, „derék ember”) is alátámasztják.

A *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...* és magyar nyers szövegének József Attiláról szóló információértéke nyilvánvalóan nem a beszélgetés hiteles közlésében rejlik. Ellenkezőleg, a szerző igyekezete arra irányult, hogy a benne foglalt és esetleg felismerhető „adatközlőt” elrejtse. Az író célja éppen az eltüntetetés; a német nyelvű korlátozott hozzáféréssel pedig a nagyobb nyilvánosságtól való elzárkózás volt. Miért választotta mégis József Attilát, hogy modellje legyen a karácsonyi novellának: Miért a találkozás után szinte azonnal? Hiszen Móricz nehezen oldotta meg írójilag, hogy az élettényeket

⁴ VALACHI Anna, „Elejem képzelt fegyverem”. Móricz Zsigmond és József Attila, *Forrás*, 2003/12. 37–49.

⁵ BALASSA PÉTER, *Hiba, lehetőség. Móricz Zsigmond – József Attiláról*, in *Pillanatkép. A hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán, GINTLI Tibor, Budapest, Anonymus, 2002, 295.

⁶ VARGHA Kálmán, *Móricz Zsigmond és az irodalom*, Budapest, Akadémiai, 1962, 301.

⁷ MÓRICZ Zsigmond, Karácsonykor jobban fáj, *Élet és Irodalom*, 1957. november 29. 5.

⁸ „Ez nagyon érdekes vállalkozás, amit most csinálók: export novellákat. [...] A fordító úgysis leegyszerűsíti s elközönségesíti a magyar szójátékosságot, jobb, ha én magam segítek neki benne.” *Móricz Zsigmond napló*, Leányfalu 1933. V. 24. fél őt., kézirát, Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Kézirattára M. 130.

szépirodalmi formába öntse. Az 1936. november 24-i beszélgetés után egy héttel három változatban⁹ is összeszótta a költő élettörténetének adalékaiból a novellát. Letisztázásra sem maradt ideje, a gépiratokon jelzett autográf ceruzairású datálás szerint a december 2-i (első) kézirat¹⁰ a december 3-i (második) változat¹¹ kéziratlapjait is tartalmazza, melyeken kihúzásokkal javított. A korábban ismeretlen eredetű gyermekkori emlékező személyiségét egy társadalmi értelemben beérkezett művész megjelenítésével, egy operaénekes főhős kiválasztásával módosította, aki sikerei csúcspontján emlékezik. Ebben az eddig publikálatlan verzióban a ma ismert szöveg egy művésznovella kereteibe ágyazódik. Az eddig ismeretlen szövegek a következők:

– Karácsonykor jobban fáj a szívem, – mondta a világhírű operaénekes s lehajtotta a fejét és a fényben tomboló helyiségben, körülvéve a feléje sugárzó szemektől, elkezdett halkán vallani. Még úgy volt, remek frakkjában, vagyonerő gombjaival, ápolt kezeivel és a bor ízekkel telve, ahogy a dobogóról leszállott s az éjfél utáni feszült hangulatban. [...]

A világhírű énekes lehajtotta a fejét. Szép feje úgy esett le, soha egy szerepében sem volt ennyi *tiszta* fájdalom. A hatalmas étteremben még sokan voltak, s a távolból mindenki csodálva és elragadtatva nézett a híres emberre, aki csak vendégszerepelni jött haza, Budapestre s szeretnék volna hallani, mit beszél oly halkán és megindultan. [...]

Szeméből hirtelen könnyek áradtak. Szép kezével eltörülte, mélyeket, nagyokat sóhajtott.¹²

Az idő (éjfél után) és a tér („hatalmas étteremben”) az 1936. november 24-i találkozás idejének¹³ és helyszínének felidézése.¹⁴ A vallomástétel nyilvános, intimitása mégis védett, a hallgató mindvégig háttérben marad. Az író a beszélgetőszituáció referenciális tartalmait is belefoglalja a szövegbe.

A novella értelmezését akár egy harmadik irányban is kimozdíthatónak tartom – mely összefügghet a művésznovella tipológiájában jellegzetes alkotói önreflexív vonásokkal – azoknak a részleteknek az alapján, melyekben érzékelhető a *Hét krajcár*nak, az életmű

⁹ Egy javított, egy hiányos és egy töredékes gépiratváltozat található a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a tisztázatnak nincs nyoma.

¹⁰ PIM Kézirattára M. 100/3959/341.

¹¹ PIM Kézirattára M. 100/3959/342.

¹² Uo.

¹³ A Hadik kávéház jegyzetét 16.30-kor kezdte írni Móricz. Az éjfélbeli időpontot későbbi írásában említi. Vö. „Akkor mi ketten éjfélig együtt maradtunk József Attilával.” MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj. Egyetlen teher: az élet. József Attila emlékeztet magamra*, in Uő, *Tanulmányok I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 895.

¹⁴ Vö. „Ez egy túlvilágított rideg hombár.” MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 894.

emblemikus darabjának a mintája, például az anyáé, távolabbról pedig az író édesanyjának, Pallagi Erzsébetnek a beidézése is: „A mama mindig ki tudott találni valami érdekeset, amivel megnevettetett bennünket, mert a mama jobb családból született.”¹⁵ A *Hét krajcár* anya- és a *Karácsonykor jobban fáj* mamaalakjának áldozatjellege, melyet a kiontott „vér” hitelesít, szintén közös: „Vér volt, az ő drága, szent vére.”¹⁶ „a vér szakadt az ereiből...”¹⁷ Az elbeszélést megszépítő klasszikus retorika jele a *Hét krajcár*ban és a *Karácsonykor jobban fáj*ban az a részlet, mely a humorban és a nevetésben vigaszt találó szegénység beszédnyelvi fordulatait őrzi, a tárgyak lélekkel bírnak, és részt vesznek az örömeikben és bajokban. Így fizetnek a fűtőtestek,¹⁸ és így hallják meg a fiókok a nekik szánt prédikációt.¹⁹ A „Hét krajcár-ars poeticát” Móricz 1932-ben újraidézte egy rádió-előadásában: „Jól rendelték az istenek, hogy a szegényember is tudjon kacagni. [...] Ezt írtam legelső novellámba, s ma huszonöt év múlva is ez a meggyőződésem [...]”²⁰ A novella ebben az értelemben jellegzetes Móricz-írás, éppen olyan, amilyenre a *Pester Lloyd* a lap tradíciójához híven ezekben az években számított a prózaírótól.²¹

A német szöveg összevetése az eddig ismert magyar változattal újabb meglepetéssel jár, a *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher...* nem egyezik meg a *Karácsonykor jobban fáj* eddig ismert, publicitást kapott szövegével. A szerzőnek a végleges szöveg kialakításával kapcsolatos problémái nem oldódtak meg a lapok cserélgetésével, ezzel az egy betoldással pedig csak bővültek. Ez az írás aligha olvasható egységes szerzői hang megnyilatkozásának.

A papa elment a világháborúba s többet nem láttuk. A papa hetyke, nyalka férfi volt, soha többet nem írt, nem üzent, nem is hallottunk azóta róla s ennek húsz éve. Eltűnt. Valószínűleg elesett, persze, csak a legjobbakat teszem fel róla. Apám.²²

A részlet a tartalom redundanciáját hozta létre, ismétlése az előző bekezdésnek. Továbbra is érződik a szerzői „tanácstalanság” és ez a kéziratverziók prioritásának kérdését is felveti. Móricz a gépiratokat művei között *csak* archiválta – a művésznovella-változatra

¹⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fáj*, in MÓRICZ Zsigmond, *Elbeszélések IV.*, i. m., 507.

¹⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Hét krajcár*, in Uő, *Elbeszélések I.*, Budapest, Szépirodalmi, 1973, 278.

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fáj*, in Uő, *Elbeszélések IV.*, i. m., 509.

¹⁸ „[...] a fűtőtestek fizetnek nekünk, hogy melegíthetnek.” MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fáj*, in Uő, *Elbeszélések IV.*, i. m., 507.

¹⁹ „Kihúzta a fiókot: – Gyere csak kis fiam, azér is keressük meg a gonoszakat.” MÓRICZ Zsigmond, *Hét krajcár*, i. m., 274.

²⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Nyári történetek*, in *Móricz Zsigmond hagyatékából*, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta RÉZ Pál, Budapest, Akadémiai, 1960 (Új Magyar Múzeum, 4), 254.

²¹ Vö. „Hiszen a Pester Lloyd tradíciójához a Pester Lloyd karácsonyi számában az idén sem szabad hiányozni egy tárcának a Te tolladból.” Ottlik György Móricz Zsigmondnak, 1937. november 27. PIM Kézirattára M. 100/1692/2.

²² PIM Kézirattára M. 100/ 3959/340.

rájegyezte: „P. Lloyd 1936/60.”²³ Beszédes tény, hogy a *Karácsonykor jobban fájt* Móricz a költő halála után sem vállalta magyar szöveggként és szerzői nevével. A vallomás mélyebb volt, a személyesség védelme pedig erős, hiszen, ahogy József Attila nővérének elmondta, az író engedélyt kért és kapott a jegyzetelésre.²⁴

A magyar és német verzió eddig a Móricz- és József Attila-szövegközlések által vált ismertté. Ezek a gyűjteményes kiadások²⁵ nem vizsgálták meg az eredeti forrásokat, így eltűntek a jegyzet- és novellaváltozatok kéziratainak ismeretében észrevehető eredeti kontextusok. A fikciót a kommunikációnak alárendelt struktúráként tekintve a novella 1936-ban, az egyszeri közlésben nyerte el pragmatikus célját. Ha azonosíthatók is általa az egyes életrajzi események, nem ezek az elsődlegesek: a szöveg változatainak genezisében rendelkezik többletinformációval. A novellavariánsok következtetni engednek arra, hogy a József Attila-élmény egyszerre hívta elő a proletár- és művészként megírhatóságát. Tehát túlzás lenne feltételezni, hogy a *Karácsonykor jobban fájt* megformálásában Litkei Erzsébet hatása érződik, mint Valachi Anna vélte: „a költő elbeszélése alapján született karácsonyi elbeszélés hangnemére négy évvel korábban Csibe üde lényé nyomta rá a bélyegét”.²⁶ Nem valószínű az sem, hogy Csibe érzékennyé tette volna Móriczot József Attila sorsára.²⁷ Látható, hogy a szöveg, mivel friss élményt formázott, folyamatosan mozgásban volt, s talán nem is lett belőle végleges kézirat,²⁸ hiszen a szövegváltozatok és áttemelések kétségessé teszik, hogy magyar nyelven a befejezett művet olvassuk-e egyáltalán?

A kérdésekből még számos adódik. A novellában a József Attila-i gyerekkormodell alapján a polgárosodás folyamatát („nem hagyott minket elproletárosodni, megindult a polgárosodás”²⁹) mutatja-e be, s ezzel összhangban a művészsorsot? Móricz már pályakezdésétől kezdve érdeklődött például Reviczky Gyula életrajza iránt, akinek tragédiáját családi melegséget nélkülöző gyerekkorából vezette le korai tanulmányában.³⁰ Lehetséges, hogy ezek a ráhangolódások nyíltak meg a költő hatására is, mint ahogy Móricz Virág utal rá egy kéziratban, melyet az író Reviczky-jegyzeteihez fűz: „Különös, Reviczky – ha

²³ PIM Kézirattára M. 100/ 3959/342.

²⁴ KJA1 1987, 828.

²⁵ Például JAE 1957, 23–26.

²⁶ VALACHI Anna, i. m., 45.

²⁷ „Az érzelmileg megperzselődött Móriczot ekkoriban mindennél jobban érdekelte, ami Csibével és a lány társadalmi környezetébe tartozó emberekkel történt – ezért József Attila sorsára is érzékenyebben rezonált.” VALACHI Anna, i. m., 42.

²⁸ Vö. „Móricz szövegeit gépiratból közöljük; az eredeti a hagyatékban található. A novellának két kidolgozása is fennmaradt, az eltérések jelentéktelenek, feltüntetetésük a kritikai kiadás feladata lesz.” *Móricz Zsigmond hagyatékából*, i. m., 828. A hagyaték már a Petőfi Irodalmi Múzeumban található. A betoldott lapokon a szerzői javítások olyan látványosak, hogy nem lehet „jelentéktelen eltérésekről” beszélni. Lehet, hogy Móricz Virág gépiratos tisztázata volt a kiadás forrása.

²⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fájt*, in Uő, *Elbeszélések IV.*, i. m., 507.

³⁰ MÓRICZ Zsigmond, Reviczky Gyula, *Uránia*, 1902. június 1., 170–193.

ez a jegyzet 1902-ben készült, 13 éve halott. Nem is csoda, ha apám, a József Attilával való kései barátkozás után elővette Reviczkyt és újra jegyezgetni kezdett róla egyet-mást, regény céljából.³¹ Érdeklődése a költői életút iránt – mint ahogy Csokonai iránt is, akinek gyerekkoráról szintén novellát írt³² – mutatja, hogy nem József Attila az egyetlen, aki a költőmodellje volt. Ez a novellaváltozat tágabb összefüggésbe helyezi a korábban felvetődő kérdéseket.

A Hadik kávéházban írt kusza sorok és témátöredékek a tényeket tisztelő Móricz figyelmének dokumentumai. A művek lehetséges szövegösszefüggéseinek alapjai lelhetők fel bennük, miután a kézirat elemei elbeszélhető konstrukcióba szerveződnek, irodalmilag hasznosítható értékévé válnak. Egyelőre az egyetlen beszélgető-kézirat ismeretében ez mégsem állítható bizonyosan. A Hadik-jegyzetet nem lehet szövegalapnak tekinteni, hiszen cáfolja ezt a megközelítést az a tény, hogy József Attila beszédhangjának írásnyomai, melyek a jegyzetek tényközlő világához tartozónak tűnnek, a művekben is jelen vannak. Példaként álljon itt a *Karácsonykor jobban fáj* gépiratainak egyik oldalán található részlet, amely minden változathoz kimaradt. Ez a részlet a „vizet áruló” gyermek József Attila ügyességének és ügyetlenségének leírása, mely a jegyzetdokumentum³³ „továbbírásaként” olvasható.

[...] én voltam a vizes fiú. Borzasztóan büszke voltam rá, mert nagy felelősséggel járt. Volt egy drótkosaram s abba hat pohár fért bele s nekem a pénzzel el kellett számolni. Ha egy pohár víz kiömlött, akkor annak az árát is meg kellett fizetni, pedig akkor az emberek nagyon tolakodók voltak s lökdöstek, ha a sorban valakinek beljebb kellett adni egy pohár vizet.³⁴

A Nagyon fáj. Egyetlen teher az élet. József Attila emlékeztet magamra című, József Attilát búcsúztató írásban is mindvégig érzékelhető retorikailag a jegyzet-hang. Balassa Péter – a *Szép Szó*-beli esszé eddigi legteljesebb elemzője – szinte kizárólag azokra a részekre reflektált, melyek nyomokban őrzik a jegyző módszer jellegzetességeit: „írói eklektikája és »fonetikai zavara« is megmutatkozik [...] a hibás beszéd megírásának sajátos, élete vége felé egyre erősödő törekvése [...] a hiány, a törés, a hiba élőbeszédből adódó normaszegése és önkéntelen többletképző retorikája felől”.³⁵ Véleménye szerint ez az, amit Móricz az irodalomhoz újként „tesz hozzá, amit ma új módon többletként is lehet értelmezni”.³⁶ Balassa éppen abból az irányból érzékeli az újdonság megjelenését, amely

³¹ PIM Kézirattára, Móricz-hagyaték.

³² MÓRICZ Zsigmond, Misike, *Az Újság*, 1905/141.

³³ „én vizes fiú / el kellett számolni a vízzel”, in *Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról*, i. m., 394.

³⁴ PIM Kézirattára M. 100/3959/340.

³⁵ BALASSA Péter, i. m., 292.

³⁶ I. m. 293.

a magánhasználatban működő jegyzetelési módszer filozófiája felől érkezik az esszébe. Mintha az olvasás iránya megfordulna, a szöveg akusztikáját egyszerre lehetne József Attiláénak és a szerzőének tulajdonítani egyfajta elválaszthatatlanságban.

A *Szép Szó* 1938-as emlékező írásában is kimutatható a feljegyzett eseményekből néhány: a mama takarítónői állása és a csokoládé- (cukor-, itt béles)lopás története. A *Pester Lloyd*-beli novellában és ebben az írásban is előkerülnek a háborúban eltűnt apa és az anyára maradt terhek témái. De több is jut ide a szavakból, amelyek a jegyzetben nincsenek leírva: a sokat idézett Csibe-sorssal való hasonlóság az árvaságban, a sors kényszerítő erejének érzete: „ebből a mélységből származom és e miatt nagyon nehéz is nekem ez az élet, hidd el... mert az ember soha le nem vetkezheti önmagát, az ember haláláig egy és oszthatatlan marad”.³⁷

A beszélgetősituáció a legkülönbözőbb műfajú szövegekbe keveredhet, míg az a jegyzetből hiányzik. Nem kizárható, hanem inkább feltételezhető, hogy más feljegyzések lappanganak még valahol. Az 1936. márciusi naplóban is található egy részlet, Móricz a költő hangját idézi fel egy gyerekkori barátára, Jókay Lajosra emlékezve.

[...] a legcinikusabb ember volt, akit kisdíák koromban ismertem. Olyan kis törpe figura volt, József Attilára hasonlít, még a hangja is. A szája állandóan tele volt szar, kurva s más efféle szavakkal [...]³⁸

Nem derül ki, hogy a költőre mennyiben vonatkozik Jókay Lajos beszédmódjának szabadosága, hacsak nem ez az egy sor juthat eszünkbe a Hadik-jegyzetből: „hova az any[ám] picisájába [men]jek”.³⁹ A *Nagyon fáj* esszébe „mentve” tudjuk meg kicsit másként, hogyan hallotta a költőt: „Olyan recézett hangja volt, mint a mutáló kamasznak”⁴⁰ – írja 1938-ban. Az idézettség szétszóródik, nem lehet pontosan tudni, hogy a József Attila-i beszédszólam a későbbiekben más összefüggésekben, például az *Árvácska* szöveggörnyezetében hogyan tárható fel.

„Az élőbeszéd szimulációjának szemléletileg talán naiv, ugyanakkor retorikailag termékeny igyekezete” és a „hitelesítés és tanúság szóvátételének példája” – így szól a *Szép Szó*-nekrológ olvasási ajánlata Balassától.⁴¹ De vajon szimuláció-e vagy egy (vagy több?) jegyzetszöveg íródik tovább? A fenti jelenségek alapján megállapítható, hogy a *Karácsonykor jobban fáj* és a *Nagyon fáj* nem egymás után következő állomásai az írásnak, mint Balassa vélte. Nem egymásnak átíratái és továbbírásai, hiszen az intertextualitás jelöletlen, az „oratio recta” a jegyzetnek, a naplónak és a műveknek egyaránt az anya-

³⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 894.

³⁸ Móricz Zsigmond *naplói*, Leányfalu 1936. március 5. 11.45, kézirat, magántulajdonban.

³⁹ Móricz Zsigmond *jegyzetei József Attiláról*, i. m., 392.

⁴⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 893.

⁴¹ BALASSA Péter, i. m., 294.

ga.⁴² Úgy tűnik, a *Nagyon fáj* nem lehet csak a beszélgetés jelen idejű alakulásának a szimulációja. „Ez a közelítő fókuszálási mód – mely Móricz (Tükör-)jegyzeteinek⁴³ is általános jellemzője – egy előre nem minősített állapot iránti figyelem aktusaként *nem valaki helyett való beszéd*,⁴⁴ hanem a beszéd helyén egy érzéki közelség megnyitása [...]”⁴⁵

A személyes találkozás és a valóságos beszélgetésemény sehonnan nem rekonstruálható élmény- és nyelvemlékezete a szerzőé. Az emlék(ezés) jelenlétet követel, s ezt a Móricz Zsigmond-i jelenlétet őrzi a Hadik-jegyzet, annak tárgyi dokumentuma, de a beszéd és írás egyidejűsége az emlékezés megalapozására is szolgál. József Attila mondatai és mondandója a kávéházi környezetben társas cselekvésbe ágyazódott, kölcsönhatásban a kérdezővel, Móricz Zsigmonddal, aki vállalása és nyilatkozatai szerint soha nem írt olyat, amit át ne élt volna. Ez Móricz részéről *tett* – „az írás konkrét (órákban, időben mérhető) munkája és nem csak a megírása, de a leírása (jegyzetelésé, rögzítése) is”⁴⁶ –, egyben személyes ottléte, látása, hallása. A jegyzet papírlapjainak hátoldalán József Attila nevét és a találkozás dátumát megismétli, ezzel mintegy „bekeretezi” az írást, melyhez auktori szándék fűzi, neve megemlézése nélkül is. A beszélgetés során Móricz már íróként, kialakított rutinnal figyel. Nem a hallottak tökéletes lefedésére törekszik, hanem mint a jegyzetelés és örökkön írás „szent betege”, ahogy Ignotus nevezte,⁴⁷ „dolgozik” a résztvevővel szemben ülve. Mint (regény)író nézi az életet, megfigyelésének célja, ahogy erről vallomásai egyikében kifejti: „az embereket a maguk legteltesebb egyéni létükben láthassam, megismerhessem, s valósággal magamba iktathassam őket”.⁴⁸

⁴² Vö. „Az intertextualitás, mely minden szöveg létfeltétele, természetesen nem korlátozódik források és hatások problémájára; az intertextus anonim formulák, tudattalan vagy automatikus, idézőjelek nélkül alkalmazott idézetek általános mezeje. Episztemológiai szempontból nézve az intertextus fogalma biztosítja a szöveg elméletének a szocialitás irányába való kiterjeszhetőségét: a megelőző és a kortársi nyelvezet egésze részt vesz a szövegben, nem a feltárható leszármazás, vagy a tudatos imitáció, hanem egyfajta disszemináció, szétszóródás útján – ez az a szóképp, amely a szöveg számára nem a reprodukció, hanem a produktivitás státuszát jelöli ki.” (Roland Barthes) Idézi ANGYALOSI Gergely, Az intertextualitás kalandja, *Helikon*, 1996/1–2. 6.

⁴³ Móricz Zsigmond könyvbe kötött vagy mappában tartott jegyzeteinek borítóján szerepel a *Tükör* cím. A jegyzetelési metódus a nem bekötött jegyzetekre is jellemző, József Attiláról a Hadik kávéházban készített jegyzete is idetartozik.

⁴⁴ Balassa Péter említi „József Attila életének szó-előttiségét”. BALASSA Péter, i. m., 295.

⁴⁵ NAGY Krisztián, „... aki jelentéktelen statisztika...” (*Portré és test Móricz Tükör-köteteiben*), in *Emlékezés egy nyár-éjszakára. Interdiszciplináris tanulmányok 1914 mikrotörténelméről*, szerkesztette KAPPANYOS András, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015, 102.

⁴⁶ RÁKAI Orsolya, Genealógia és reflexió. Móricz Zsigmond „irodalomtörténete(i)”, *Alföld*, 2005/9. 94.

⁴⁷ „Móricz Zsigmondról kettőt tudok – hogy úgy mondjam: jelen voltam nála. Az egyik az a szent betege, hogy nem tudja élni az életet, mert szakadatlan följegyzti, betű szerint: a papiros ki nem kerül kezéből, a ceruza meg nem áll benne, s jártában, keltében, ha sétálsz vele, ha beszélget, ha asztalhoz ültök [...]” IGNOTUS, Regénytárgy, *Nyugat*, 1926. július 26., 67–69.

⁴⁸ MÓRICZ Zsigmond, *Hogy nézi a regényíró az életet*, in *Móricz Zsigmond hagyatékából*, i. m., 453.

A költővel való találkozások többet jelentettek, mint egy modell vagy egy sors megfigyelését, ismeretségek kötését; egész pályájára kiterjedő írói identitáskérdés volt,⁴⁹ vagyis az írásfolyamatban nemcsak a művek létrehozása teremtette meg a szerzői nevet, hanem a meg nem írt művek is hozzátartoztak.⁵⁰

[...] szakadatlanul végzem ezt a lejegyző munkát. [...] teljes három óráig járkáltam a piacon, az esti korzón, s igyekeztem minél többet megjegyezni a csoportokban sétáló és vidáman mulató lányok csevegéséből. Ha megírok egy ilyen jelenetet, ezek a jegyzeteim bele fognak kerülni.⁵¹

Egy keltezés nélküli kézirat – Móricz szépen formált kalligrafikus betűkkel írt címe alatt – lexikonszócikk-szerűen foglalja össze a jegyzetírás lényegi feladatát:

Jegyzetek. / Folyton jegyzetek. Ezer regényben nem lehetne feldolgozni, amit összeírtam. / Mit jegyzek fel? Ami annyira jellemez, hogy kár volna elfeledni. / Ezekben a jegyzetekben sosincs művészi kiképzés, csak tárgyi rögzítés. Tény. Pillanatkép. Fonogramm. Élet.⁵²

A kidolgozott írói módszer egyben magára mért penzumként működött. Ennek a fajta írói működésnek az alapjára az 1930-as években egyre erősödő izolációérzése, az irodalmi közéletben és családban érzett magányossága és alkotói problémái miatt mindinkább szüksége volt. A Móricz és József Attila-téma kibontásakor eljárhatunk úgy is, hogy az alkotói identifikáció kérdését előtérbe helyezzük. Az író hallgatja a költőt, közben figyel rá, ha keveset is, de kérdez. A maga egyszerűségében, hétköznapi kávéházi helyzetben, mégis identitásépítő alkalom. Annak a szempontnak, hogy melyikük „mekkora” írónak vagy költőnek gondolja magát, és személyiségében hogyan éli meg, azt még a kortárs recepció alapján sem lehet biztosan tudni, mindenesetre az irodalomtörténet-írásból bizonyosan nem kellene rávetíteni a kapcsolatra.

A József Attila költészetéről folytatott diskurzushoz mára Móricz Zsigmond is hozzákapcsolódhat az 1937. február 10-én papírra vetett, töredékesnek mondható, de igen

⁴⁹ Vö. „Tisztviselő sem voltam, s most a tisztviselőéletet írom. Néha beleborzadok. Lelkiismeretlenségnek tekintem, hogy egyhónapi utánjárással két hónapi írásmunkát végzek.” *Móricz Zsigmond naplói*, Leányfalu 1934. június 27. d. 12 ó, kézirat, PIM Kézirattára M. 130.

⁵⁰ Vö. „»írónak költőnek lenni« a 19. századtól nem kizárólag egy adott mű létrehozására szóló akarat lesz, hanem folyamatosan fenntartott lehetőségként a meg nem írt szövegekre is kiterjed”. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az intencionáltság szintjei*, in *A látható könyv. Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerkesztette HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2006, 61.

⁵¹ Móricz Zsigmond elmondja *A Reggel*-nek, hogyan „plagizálta” a Kerek Ferkót, *A Reggel*, 1932. december 12. 7.

⁵² PIM Kézirattára M. 100/4146/346/8.

érdekes olvasói jegyzetének közzétételével.⁵³ Móricz az olvasás sorrendjében néhány kiválasztott versre reflektál, e lejegyzettek első olvasásra furcsa egyveleget alkotnak. Érzékeny a „proli” gondolkodásmód általa észlelt jeleire: „proliba ágyazott kultúra” (*Ha a hold süt*), „a proli [...] folyton kihágásban van” (*A bűn*), „Ez tiszta proletár szemlélet csak a külvárosi proli érezi” (*A város peremén*), „a proli mind egyéniség” (*Én nem tudtam*). Reflektál József Attila költészetének poétikai vonásaira, szépségére: „könnyű játékká olvad át” (*Ha a hold süt*), „Egész jó kép” (*Én nem tudtam*), „A tépett esőben / szél vergődik, mint hálóban a hal szép kép” (*Harag*).

A proletárlét és az esztétikai szempontok együttesében megnyilvánuló szűkös kötöttség és távlat feszültsége látszik feloldódni, ha Móricz publicisztikai írásait és naplóit olvasuk az 1930-as évekből. A „kultúrmélységekből” származók, a proletárok „keményen kiformált egyéniségek” – írja –, a kultúremberek, a szellemieket birtoklók, a színházba járók a „jólneveltek, a jól elrontottak”.⁵⁴ Móricz nézőpontja szerint nem a magas műveltség az, ami a szellemi teljesítményeket létrehozza, hanem az alacsony származásából adódó nem konvencionális lehetőségek, melyek karaktert képesek kiformálni. Ezt a gondolatot Tverdota György „a kultúra művelésének paradoxonjaként”⁵⁵ érvényesíti József Attilára. Móricz a *Ha a hold süt* című versről lejegyzett két gondolatának összevonása „– proliba ágyazott kultúra – formai tökéletessége [...]” is lehet ennek az általa is felismert paradoxonnak az olvasata.

Az olvasmányjegyzetben körvonalazódik Móricz polgári műveltségének néhány vonatkoztatási pontja is: „fogalmilag nincs vele tisztában (Pázmány) nem tudja, mi a *bűn*”. Az írás rövidségéhez mérten igen feltűnő a törvény és törvényszerűségek keresésének szándéka, észrevételei a következők: „törvény tilt”, „törvény van már” (*A bűn*, *A bünt keresem én*), „ismeretlen törvényt sért”, „ez az amit tilt a törvény”, „*Ez alaptörvény*” (*Én nem tudtam*), „Itt igen finom törvény jelenik meg” (*Mint gyermek...*).

A feljegyzettek teljes elemzésére e tanulmányban nincs lehetőség, de az utóbbi vershez, és elsősorban a Móricz megjegyzéseire vonatkozóan néhány gondolat felvetése elengedhetetlen: Móricz az általa „finom törvény”-nek nevezett megérzését, felismerését háromszor is szavakba önti, variálja és kibővíti, s az ezen belül teremtett tartalmakat – a verssorokat követve – ok-okozati összefüggésbe állítja:

⁵³ Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról, i. m., 394-396.

⁵⁴ MÓRICZ ZSIGMOND, *A tragikus hős halálára*, in *Uő, Tanulmányok III.*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 415.

⁵⁵ „A kultúra művelésének egyik paradoxonja, hogy azokat a mondatokat, amelyek a korról az igazán érvényes költői tudást jelentették, épp a szellemi tőke birtoklásának és az előnyös pozíció teljes hiányának József Attilára jellemző helyzetéből lehetett megfogalmazni.” TVERDOTA György, „születtem, elvegyültem és kiváltam”. A József Attila-életrajz időszerűsége, *Budapesti Könyvszemle*, 2012/1–2. 30.

Mint gyermek aki bosszút esküdött
és felgyújtotta az apai házat
s most idegenség lepi, mint a köd,
s csak annak mellén aki lázad

tudná magát kisírni.

1. gyermek anyából kiszakadása: *planéték születése*
2. *horror vacui*
3. a planéta bemenekül a Világmindenség közösségébe
 1. Bolygó-indulás *Natatio*
 2. Horror vacui
 3. Kozmikus otthon
 1. A bolygó, a test, az egyéniség kiszületik s ezzel felégeti a méhet
 2. magára maradvá irtózik a felelősségtől
 3. otthon kell s az anyaméhet felnyitja a Kozmoszig s ez az otthon.

Ahhoz, hogy az itt felsorolt fogalmakat helyesen értsük, Móricz Zsigmond bölcséleti jellegű, filozófiai és természetfilozófiai műveltségének jellemzőiről kell többet tudnunk, közelebbről a kozmosz, a natatio fogalmakról. Móricz gyerekkori emlékein alapszik az első kozmoszfelfogás, melyet a *Móricz Zsigmond hagyatékából* című posztumusz válogatásból ismerünk: a *Damaszkuszi élmény* (1933) és a *Hit-vallás* (1936): „Az én kicsi anyám nekem egy kozmogóniai képet adott”, „nem a Biblia képét, hanem a természettudományoknak egy olyan világgképét, amely eljutott hozzám s az ő értelmét is ellátta valamelyes szemlélettel”.⁵⁶ Ennek az eredetvilágnak metaforikus változata ötlük fel 1936-ban egy publicisztikai írásában: „az édesanya kozmikus ölelése”.⁵⁷

A korabeli magánszövegekben részleteiben megnyilatkozik Móricz természettudományos műveltsége, melyekben a kozmosz, a mikro- és makrovilág is előfordul.

Egyre erősebb bennem az az érzés, hogy ha meg akarom ismerni a legnagyobb törvényeket, a legkisebb pillanatok vizsgálatából kell azt megkeresni. A napokban azt írtam be, gondolom Brúnó olvasása közben, hogy nincs ok – okok, okorok, csak okhalmazatok vannak. Ahogy a chemia felbontotta a sejtet alkotórészekre, atomokra s az atomot szétrobbantotta, s műszerrel meg nem látható neonokra analizálta: s erre a neonra azt mondtam tréfásan, hogy egy neon egy egész Kozmosz lesz, melynek egyik Földjén éppen ezen törük a fejüket az emberek, hogy bontsák

⁵⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Hit-vallás*, in *Móricz Zsigmond hagyatékából*, i. m., 272.

⁵⁷ MÓRICZ Zsigmond, *A magyar hadifogoly. Kádár Lajos juhászbojtár naplója*, in *Uő, Tanulmányok III.*, i. m., 395.

még tovább az ő neonjukat... Így vagyunk az okkal. Az ok, hogy mindennek megvan a maga oka, csak egy összefoglaló, kipreparált, szimbolikus kifejezés. A legtisztábban oknak látszó mozzanat, az okok egész gúláját, piramisát jelenti.

A Móricz megközelítésében vázolt anya-kozmosz kapcsolat valóban illik József Attila költészetének elemeire, erről több tanulmány született.⁵⁸ Tverdota György a táguló világ-egyetem elméletével megismerkedő József Attila kozmológiai világgképének alapképletét például a *Kiknek adtam a boldogot...*, a *Költőnk és kora* című verséből olvasta ki.⁵⁹ De vajon hogyan kapcsolódik a *Mint gyermek...*-ből kimásolt első öt sorhoz?

Móricz számozásaiban egy mikro- és makrokozmosz (bolygó és világmindenség, születés és otthonkeresés) közötti analógiasor mutatkozik meg, melyet a következőképpen lehetne összefoglalni a verssorok viszonylatában: a test születésével (a „gyermek”) maga mögött hagyja, felégeti a méhet („felgyújtotta”), majd az egyéniség megszületésével megkezdí önálló életét („felgyújtotta az apai házat”). A magára maradottság és az üres tér („köd”) élményével együtt megjelenik a félelem érzése is a felelősségtől, s egyben saját otthontalanságának tudata („s most idegenség lepi, mint a köd”). A közösség- és az otthonkeresés visszavezet a kezdethez, az anyai attribútumokkal (anyamell) jelzett visszatéréshez. A magára maradás és a félelem eltörlése csak az újakezdéssel, az anyaméh felnyitásával, az újraszületéssel, a kozmoszsal felvett kontaktussal lenne lehetséges („s csak annak mellén aki lázad / tudná magát kisírni”).⁶⁰

A jegyzetben aláhúzásokkal kiemelt, így valamiként a „finom törvény”-hez vezető kulcsszó lehet a „bolygó indulás” mellé írt „natatio”.⁶¹ Jelentése a „nat” szótöböl képzett „nativitás” alakban: születés. Móricz fogalomhasználatának eredete nem ismert, azonban közel hozható jelentésének holdudvarához az a natalitásfogalom, mely a születést a jelenvalóság, a cselekvés és a mindenkori újakezdés képességeként írja le.⁶² A születés eszerint ismételhető mint létállapot: „Minden ilyen kezdés egy megújítása a születéssel adott impulzusnak, minden cselekvés és új kezdés a születés aktusának megisméltése.”⁶³ Móricz „verselemzése” nem egyszerűen kinyerhető, közérthető magyarázat, hanem a *Mint gyermek...* megértésének igyekezetében kifomált továbbgondolás, mely esszenciális, szimbolikus szövegtöredéket eredményezett. Az így értelmezett Születés, illetve az 1.

⁵⁸ Vö. „kozmi kússa tágult anyahiány” (Szöke György), „az anya [...] kozmosz egésze” (Király István), idézi: SZIGETI Lajos Sándor, *A József Attila-i teljességigény*, Budapest, Magvető, 1988, 46, 85.

⁵⁹ TVERDOTA György, József Attila költészetének kozmológiai vonatkozásai, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1979/2. 121–134.

⁶⁰ Móricz pontatlanul idézi a verset, helyesen: „s csak annak mellén, aki ellen lázadt, // tudná magát kisírni,”

⁶¹ Natatio (lat.): úszás.

⁶² Köszönetet mondok Valastyán Tamásnak a natalitás fogalmáról való útmutató megjegyzéseieért.

⁶³ Köszönöm Balogh László Leventének, hogy Hannah Arendt *Vita Activa* című művéröl szóló doktori disszertációja *Natalitás és kezdés* című részfejezetét rendelkezésemre bocsátotta.

és 3. pontokban rokonítható összefüggése a *Nagyon fáj* című vallomásos szövegben is megtalálható („nemzheti-e a sejt önmagát?”), már a József Attila-verstől függetlenül, de József Attilára vonatkozóan. Az újrakezdés lehetőségeit általános értelemben firtató kérdések már József Attila halála után az eredetben, a származásban, a proletárlétben meghatározott költőre vonatkoznak a tragédia okának keresésekor.

Móricz mint író és publikáló személy egyként azonosul számunkra, azonban az életműhöz „hozzáadatlan”, feltűnően nagy mennyiségű leírt jegyzet, legépelte napló és kéziratváltozat is az életmű produktív oldalának része, meg tudja mutatni a nem nyilvánvalóan feltáruló tartalmakat. Móricz különböző alkalmakkor és különböző műfajokban, nyilvános és nem nyilvános írásaiban, más-más intenciókkal rendelkező szövegeiről, azokról is, melyeknek József Attila személye vagy költészete volt a tárgya. Többféle módon kapcsolódott József Attilához: a jegyzetelő figyelmet fordított rá, a prózaíró mint témát nem tudta elengedni, az olvasó a versekkel együtt gondolkodott.

VERES ANDRÁS

Egy húr-on pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond?

Írásom címe szándékosan provokatív. Hiszen a válasz magától értetődőnek tűnik. Aki valamelyes ismerettel rendelkezik a két alkotó emberi és művészi beállítottságáról, valamint társadalmi környezetéről, aligha gondolhat arra, hogy ők ketten bármiben is rokoníthatók lennének egymással, leszámítva persze írói kvalitásukat és talán a feszegetett, ügyetlen társasági viselkedésüket.

Merőben más szociális égtájról érkeztek meg az értelmiségi pályára, József Attilának nem nyújtott gyermekkor a csécsei „tündérsziget”-hez hasonló élményt. Móricz vállalkozó szellemű, feltörekvő parasztember apja legalább mintát kínált fia számára, ha már megfelelő anyagi keretet nem is tudott biztosítani neki. A József család kiemelkedése is a mélynyomorból kivételesnek tekinthető, mivel az idősebb nővér előnyös házasságkötése mellett még az anya korai halála is szerepet kapott abban, hogy Attila és másik nővére életét immár jómódú gyám egyengette. Nem kívánom Makai Ödön érdemeit kisebbiteni, de az ő segítségével József Attila iskoláztatásában aligha mérhető ahhoz, amit a diák Móricz számára az anyai nagybácsi, Pallagi Gyula, a kisújszállási gimnázium igazgatójának támogatása jelentett. Az alkati különbségek mellett a gyermekkori és a rokoni háttér nagyobb biztonságának is része lehetett abban, hogy Móricz indulása jóval kiegyensúlyozottabb volt. Egyikük sem fejezte be ugyan egyetemi tanulmányait, de míg József Attila beilleszkedési próbálkozása a polgári életmódba ismételten zátonyra futott (kezdvé a Vágó Márta-szerelem kudarcával), addig Móricz Zsigmondé szinte harmonikusnak mondható, újságíróként helyezkedett el, családot alapított.

Nemcsak mentalitásuk és vérmérsékletük különbözött (például Móricztól mi sem állt távolabb, mint József Attila szexuál-lélektani zavarai és öngyilkossági késztetései), de politikai tájékozódásuk és művészi szemléletük is fényévekre esett egymástól. Móricz politikai ellenzékiése sokat változott ugyan az idők folyamán, de mindenkor mérsékeltnek volt mondható József Attila radikalizmusához képest, aki végtére is eljutott az illegális kommunista mozgalomig, sőt szellemi értelemben még annál is tovább, hiszen töredékben maradt nagy kései tanulmányában, melyet *Hegel – Marx – Freud* címen ismerünk, már a marxi történelemkép modernizálására vállalkozott. Móricz irodalomfelfogása

igen közel állt Ady életes esztétikájához, míg József Attilát messzemenően érdekelte „a költészet maga” is (éles ellentétben az *Ars poetica* című versének dacos kijelentésével), és az irodalomról részben Kosztolányihoz hasonlóan gondolkodott.

De az utóbbi – nemzedéken átnyúló – egyezés sem kisebbíti annak jelentőségét, hogy Móricz és József Attila eltérő generációhoz tartoztak. Ismeretes, hogy éppen Kosztolányi mutatta be az *Ezerkilencszázharminchárom* című, majd *Barkochba* névre átkeresztelt elbeszélésében a háború előtt és a háború után indult költőnemzedék között fennálló szemléleti szakadékot. Az azonos generációba tartozásnak is része lehetett abban, hogy egyszer-mászor meglepő párhuzamok, interferenciák mutatkoznak Kosztolányi és Móricz látásmódjában.

Például az említett elbeszélésében Kosztolányi így jellemzi a József Attiláról mintázott szereplőt: „Rövid életének hosszú éveit azzal töltötte el, hogy várakozott. Várt arra, hogy a nap feljöjjön, aztán arra várt, hogy a nap lenyugodjék. De hogy miért várt arra, vagy erre, azt maga se tudta volna megmagyarázni.”¹ Móricz pedig, amikor József Attila elbeszélése nyomán a költő gyermekkori emlékeit idézi fel nekrológiájában, hasonlóképp a várakozást emeli ki a költő domináns magatartásformájaként: „Hát ő elment a boltjába, háború volt, sokan voltak. Ő szerényen várt. Már akkor tudta, hogy neki a sorsa a várás. Sorra várni. Akkor ő esetleg kaphat.”²

A szegények között feltételezett szolidaritáshiányt is mintha hasonló előítéletességgel látta volna Kosztolányi és Móricz. „A szegény emberek kedélytelen atyafisága fűzte őket egybe – olvashatjuk az *Édes Anna* című regényben Ficsorról és a vele rokonságban levő címszereplőről –, kiknek a vérségi kapcsolat vajmi keveset jelent, mert nincsenek kedves, közös emlékeik, csak egymás mellett élnek, folyton dolgozva, önmagukba zárva, egymásnak áthatolhatatlanul, nagy távolságban.”³ Móricz pedig a következő kommentárt fűzi az *En nem tudtam* című József Attila-vershez: „A proli mind egyéniség és folyton összebúvik. A proli nem tud egyedül megállni, amint összekerül, már marja egymást, de össze kell bújni. *Ez alaptörvény.*”⁴

Arról se feledkezzünk meg, hogy a két írónemzedék merőben más költészettörténeti kontextust tudhatott maga mögött. A kilencszáz-as-tízes évek Ady-kultuszához képest a húszas-harmincas évtizedekben megjelenő újabb hullám már csaknem kizárólag politikai jellegű, szinte teljes süketiséggel Ady művészi teljesítményére. Ennek következménye

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ezerkilencszázharminchárom*, in KJA1 1987, 317.

² MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj. Az egyetlen teher: az Élet. József Attila emlékeztet magamra*, in KJA2 1987, 959.

³ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, kritikai kiadás, szerkesztette VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 175.

⁴ Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról (közéletesi CSÉVE Anna), *Literatura*, 2015/4. 396. (Kiemelés az eredetiben.)

lett az (is), hogy – ha hinni lehet Németh Andor 1937-es látéletének – ekkor már az új költőnemzedéknek nem Ady, hanem Kosztolányi az eligazodási pontja.⁵

Hogyan vetődhetett fel mégis az írásom címében jelzett dilemma, Móricz Zsigmond és József Attila közelítése-rokonítása egymással? Úgy látom, mindenekelőtt Valachi Anna úttörő tanulmánya, amely elsőként tekintette át a két író kapcsolatának alakulástörténetét, állította be úgy az alakjukat, mint akik kart karba téve mutatkoznak meg az alaposabban vizsgálódó tekintet előtt.⁶

Valachi Anna nem akármilyen érveket talált álláspontja alátámasztásául. A *Szép Szó* József Attila-émlékszámban olvasható Móricz-nekrológnak már a címe is ez: *Nagyon fáj. Az egyetlen teher: az Élet. József Attila emlékeztet magamra*. Móricz őszinte megrendüléssel beszél itt arról, hogy bár felismerte a költőben lelki rokonát, csak későn és csak ritkán találkozott vele, és csak most, amikor már jóvátehetetlen, tudatosan benne az elszalasztott lehetőség. A nekrológ elsősorban kettejük kapcsolatán keresztül szól arról, hogy milyenek ismerte meg József Attilát.⁷

Az első találkozásuk Makón, Makai Ödön házában, 1934-ben még véletlenszerű és esetleges volt. Az író a házigazda vendége volt, így futott össze az éppen ott tartózkodó fiatalemberrel. De 1936 novemberében Budán, a Hadik kávéházban, ahová a költő azért ment, hogy tervezett szerzői estjére (amely végül nem valósult meg) beszélgetőtársnak nyerje meg Móriczot, váratlan fordulatot vett kapcsolatuk.

Miután az író elolvastatta vele az egyik Csibe-novelláját, és kezébe adta a fiatal fotográfus, Kálmán Kata frissen elkészült képeit, amelyek Csibe nyomorúságos mélyvilágáról tudósítottak, József Attila – mint Móricz írja – „rémülettel nézett bele a képcsomagba”, majd „zavar, habozás és sápadozás után szólalni kezdett. – Kérlek, Zsiga bátyám, hát ez az én életem... Ez az én bajom, hogy ez az életem... én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom és e miatt nagyon nehéz is nekem ez az élet, hidd el...”⁸

A jelenet másik tanúja, a fotográfus is – kevésbé színes szavakkal, de – a lényegyet tekintve hasonlóképp idézte fel a történeteket: „Nagy hatást gyakorolt József Attilára a dolog. Szó szót követ, s lassan kibontakozik Csibe ágrólszakadt árvasága. József Attila úgy érzi, a maga sorsát hallja. Azt mondja: Én is egy Csibe vagyok.” Kálmán Kata szerint ekkor találtak egymásra. „József Attila másnap elmondta neki az élettörténetét. Külön e célból találkoztak ott újra. Elmondta Csibe-szerű hányatott sorsát.”⁹

⁵ Vö. NÉMETH Andor, *A magyar irodalom és Európa*, in *Mi a magyar most?*, *Szép Szó*, IV. kötet, II. rész, 1937. június, 78.

⁶ VALACHI Anna, „Elejtem képzelt fegyverem”. Móricz Zsigmond és József Attila, *Forrás*, 2003/12. 37–49, valamint a jelen kötetben.

⁷ Vö. MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 960.

⁸ I. m., 958.

⁹ KÁLMÁN Kata, *A Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*, sajtó alá rendezte VARGA Katalin, Budapest, Palatinus, 2012, 36.

Maga Móricz a nekrológiájában így emlékezett erre: „Akkor mi ketten éjfélig együtt maradtunk József Attilával. Ő szegény bús élete különös hányattatásait mesélte [...] De minden eseményének filozófiája oda torkollott: belőle nem lehet semmi, mert nem lehet elhítenni sem a világgal, sem önmagával, hogy ő még ebben az életben valamit elérhet. Nem is tudja, mi az, amit elérhet.”¹⁰

Valachi Anna tanulmánya árnyaltan elemzi a maga nemében különösnek mondható beszédhelyzetet, amelynek ezúttal ismerjük pontos dátumát Móricz naplóbejegyzése alapján: 1936. november 24-én délután fél ötkor kezdte meghallgatni és feljegyezni költőtársa vallomását. „A lelki válságban vergődő költőnek – írja Valachi –, aki ekkoriban forralt bosszút »szeretni gyáva« analitikusa, Gyömrői Edit ellen, sokat jelenthetett ez a bizalmas beszélgetés. Úgy érezhette, mintha új pszichoterapeutára – aki Sigmund Freud keresztnevének magyar változatát viselte –, egyszersmind tékozló fiának megbocsátó apára lelt volna az íróban, aki lélekben mindig azonosult modelljeivel, s most is részvétellel hallgathatta a »fiú-Csibe« kávéházi gyónását.”¹¹ A hasonlóság Csibe sorsával nemcsak József Attilát készítette saját gyermekkori emlékeinek elmondására, hanem Móriczot is arra, hogy meghallgassa őt. Elsőként Kántor Lajos figyelt fel rá, hogy „Csibének kell jönnie Móricz életébe, hogy közel tudjon kerülni József Attilához.”¹² Valachi Anna is abból indul ki, hogy a cserfes proletárlánytól „ézelmileg megperzselődött” író ekkoriban minden érdekelte, ami Csibével és a lány társadalmi környezetébe tartozó emberekkel történt.

A költő vallomását – melyet Valachi némi szabadsággal „mélyinterjú”-nak nevez – nem sokkal az elhangzása után Móricz felhasználta a *Karácsonykor jobban fáj* című novellájában, amely németre fordítva jelent meg a *Pester Lloyd* 1936. karácsonyi számában. (Az eredeti magyar nyelvű változat csak az író hagyatékából vált ismertté. Lehet, hogy Móriczot erre a szokványosnak nem mondható gesztusára a József Attila iránti tapintat indította.)¹³ Az egyes szám első személyben előadott történet az elbeszélő gyermekkorát mutatja be, sok apró epizódból összerakva. Az események középpontjában valójában a mama alakja áll. A két igazán súlyos emlék közül az első a fiú cukorlopással járó megszégyenülését beszéli el, a második pedig azt, hogy a súlyosan beteg mama miként szökik ki a kórházból, hogy meglátogassa és megvigasztalja egy másik kórházban fekvő, utána síró kisfiát. Valachi Anna joggal hangsúlyozza, hogy a költő vallomásának nyomasztó és tragikus atmoszféráját kiemelő nekrológgal szemben a novella hangneme részben derűs, részben pedig megható.¹⁴

¹⁰ KJA2 1987, 959.

¹¹ VALACHI Anna, i. m., 42.

¹² KÁNTOR Lajos, *Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidéken*, Bukarest, Ifjúsági, 1968, 127. (Idézi VALACHI Anna is, i. m., 42.)

¹³ ZSIGMOND MÓRICZ, *Zu Weihnachten ist's schmerzlicher*, in KJA1 1987, 430–433, illetve 829–831.

¹⁴ VALACHI Anna, i. m., 42.

Móricz a nekrológiájában újra felidézte a József Attilától hallottakat. Itt a történet leszűkül a lopás históriájára, viszont kiegészül a család társadalmi emelkedésének jelzésével. Jolán házasságához az író a következő reflexiót fűzi: „Hát a szerelem: ez az egyetlen erő, mely áthidalja az »osztályokat?»” Ugyanakkor fontosnak tartja József Attila szavait idézni arról is, hogy helyzetének jobbra fordulása milyen felemás, visszás következménnyel járt: „úgy tartottak a háznál, mint szegény rokont. Növérémben a nagyságos asszonyt láttam s a sógoromban a doktor urat”.¹⁵

A nekrológ címében szereplő *Nagyon fáj* szerepeltetése sem véletlen. Móricz nagy érdeklődéssel olvasta el a költő utolsó verseskötetét, és fennmaradtak a hozzá írt jegyzeti (korábban már idéztem is belőlük). Móricz mondanivalóját abban látom, hogy itt is, mint a később írt nekrológiájában, József Attila az ő szemében valamiképp a proletársors nehézkedési törvényeit reprezentálja, és az író leginkább az foglalkoztatta, hogy lehet-e egyáltalán, s ha igen, akkor miképp lehet dacolni a beleszületés determinációjával, Móricz saját szavaival: „az egyéniség megválthatja-e, megfordíthatja-e, új útra viheti-e saját valóját?”¹⁶ Mindkét szöveghelyen – a verskommentárjában is, a nekrológiájában is – *külső nézőpontból* vizsgálja a kérdést. Éppen ezért annyira talányos az utóbbi esetben, hogy miért foglalta bele címébe: József Attila önmagára emlékezteti.

Úgy látom, hogy csak utóbb adta meg erre a választ, az 1938. február 20-án a zeneakadémiai József Attila-emlékesten elmondott beszédében. Itt jelentette ki, némi túlzással, hogy a városi proletariátus Magyarországon József Attilával küldte be az első költőt az irodalomtörténetbe. Hangsúlyos helyen, beszéde végén nyilatkozik arról, hogy a kultúra várának megostromlásában egynek tudja magát József Attilával, csak hogy az ő indulása szerencsésebb volt: „Nekem az apám tette meg ezt az első lépést: *el a földtől!* s be a kultúrtömkeleg kellős közepébe! Ha az apám meg nem teszi, akkor én ma vagy a csécsi kocsmában elmélkedek, vagy ha alkalom adatott volna, magam járom a József Attilák, az első előőrsök útját.”¹⁷ Tehát egy *több lépcsős út* vezetett a kapcsolatfelvételtől az azonosulásig. Valachi Anna föltehetően a vége felől nyilvánította rokonnak a két alkotót.

A *Várostrom* című és *A nép kultúráját akar* alcímű zeneakadémiai emlékbeszédet Tverdota György is kulcsjelentőségűnek tartja egy új József Attila-életrajz megírása szempontjából.¹⁸ Hosszan idézi Móricz gondolatmenetét arról, hogy míg korábban az arisztokrácia adott költőket, az elmúlt században pedig a törpebirtokos, kisiparos rend, addig a jelen „legfőbb karaktervonása, hogy a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni [...] hirtelen a földből nőve, mintha a kövek elevenedtek volna meg, – megjelentek irodalmi s művészeti horizontunkon az *östehetségek*. Hat elemivel előállott egyik, mint elsőrendű

¹⁵ MÓRICZ Zsigmond, i. m., 960.

¹⁶ I. m., 958.

¹⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Várostrom. A nép kultúráját akar*, in KJA2 1987, 1094.

¹⁸ TVERDOTA György, „születtem, elvegyültem és kiváltam”. A József Attila-életrajz időszerűsége, BUKSZ, 2012. tavasz, 37–42.

novellista. Hat elemivel a másik, mint elsőrendű szociológus. Hat elemivel egész tömeg talentum, mint festő, szobrász, faragó, fúró, szónokoló, vezércikkíró, képviselő és vállalkozó.”¹⁹

Tverdota szerint Móricznak igaza van abban, hogy József Attila nem magányos jelen-ség a származás tekintetében, annyira nem, hogy nem lett volna szabad megfedkeznie Kassák Lajosról sem. De az író némiképp túlfeszíti a húrt, hiszen József Attila csak egy van, „zseni nagyon-nagyon kevés terem, és csak szép ábránd, hogy a nép kulturális felemelkedése azt jelentené, hogy egy egész tömeg kivételesen nagy alkotó, gondolkodó ember jelent volna meg a színen. De azt se jelenti, hogy aki nem a népből származik, az el lenne zárva attól a lehetőségtől, hogy zseniálisat vagy akár csak jelentőset alkosson”.²⁰ Ha jól értem, Tverdota abban egyetért Valachival, hogy Móricz valóban rokon lélek a költő-vel, ezért tudta belülről látni és láttatni József Attila kiemelkedésének példázatos voltát.

A továbbiakban ezt a szép, de szerintem megalapozatlan elképzelést szeretném meg-cáfolni. Természetesen nem azt vitatom, amit Móricz leírt, ami mellett hitet tett, tehát azt, hogy utóbb ne érezte volna magát közel József Attilához – hangsúlyozom: *utóbb* – tulajdonképpen *a költő halála után*, akkor, amikor sokan mások is, nála jóval távolabb állók is, hirtelen felfedezték József Attilában a rokon lelket.

Mindenekelőtt József Attila „mélyinterjú”-nak nevezett vallomástevéséről szeretném leszögezni, hogy valójában csak azt találom benne szokatlannak, hogy olyan valaki előtt nyílt meg, akivel korábban nem állt személyes kontaktusban. Életének, küszködéseinek történetét, a Móricznak is elmondott epizódokat az analitikus kezelést követően má-sokkal is megosztotta (amennyire következtetni lehet erre Németh Andor emlékezései alapján). Még a *Szabad ötletek jegyzéke* sem hirtelen pattant ki belőle, mint azt feltételezni szokták – a megfogalmazás számos helyen begyakorlottnak tűnik. A *Curriculum vitae* pedig (melyet eleve a nyilvánosságnak szánt) ugyancsak leplezetlenül vall élete számos meghatározó eseményéről.

Először Valachi Anna tanulmányának azokra az érveire térnék ki, amelyekről eddig nem szóltam. Valachi ugyanis nemcsak azt mutatja be, hogy Móricz miképp került sze-mélyes kapcsolatba a költővel és hogyan mélyült el az iránta érzett rokonszenve, hanem azt is, hogy József Attila milyen nagyra tartotta az író-t. Nem kétséges, hogy nagyra tartotta – nem ezt vitatom. De korántsem mindegy, hogy *miért* becsülte ő-t.

Valachi Anna méltán hangsúlyozza, hogy a húszas–harmincas évek fordulóján József Attilát „polgárpukkasztó indulat hevítette”, és megbántotta a kor szinte valamennyi irodalmi tekintélyét, Móriczot azonban kímélte. 1931-ig kizárólag pozitív példaként bukkant fel írásaiban a neve. Feltűnő, hogy még a Babits-ellenes pamfletjében is dicsérte ő-t – Baudelaire, Villon, Rodin és Shakespeare mellett (!) szerepeltette Móriczot, annak szemléltetésére, hogy a széptan híveinek felfogásával ellentétben az igazi művész a rút

¹⁹ MÓRICZ Zsigmond, i. m., 1092–1093.

²⁰ TVERDOTA György, i. m., 38.

témából is képes „tökéletes művet” alkotni. Valachi szerint az 1929–1930 körül publikált „vitriolos hangú kritikákban” Móricz „az etalon”. Igaz, hozzáteszi, „hogya a Babitsot gyalázó szövegkörnyezetben mindez úgy hat, mintha a kritikus kijátszaná egymás ellen a *Nyugat* két szerkesztőjét”.²¹ Szerintem nemcsak úgy hat, hanem könnyen lehet, hogy ez is volt József Attila eredeti szándéka. De sem az ekkori kritikáiban, sem a Babits-pamfletjében nem Móricz volt az etalon.

A Babits-bírálat logikai felépítését és hangnemét egyaránt az a szándék vezérli, hogy bebizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművészeknek. Mindenekelőtt Adyt, Kosztolányit és Juhász Gyulát vonultatja fel (három ízben is) pozitív példaként Babitscsal szemben. Ellenem lehetne vetni, hogy költők összehasonlításáról van szó. Csakhogy a formaművészet mibenlétét megvilágító híres „szallagút” metafora után közvetlenül a következő állítás olvasható: „Kosztolányi így írja a legszebb magyar *prózá*t.”²² Tehát Babitscsal szemben Kosztolányit tekinti igazi formaművészeknek.

Móricz csak egy mellékágon kap említést.²³ Hasonlóképp kifejtetlen, tipizáló szándékú felsorolásba kerül bele, mint amilyen a valamivel korábbi *Ady-vízió* című vitacikk végén is találkozunk, amikor Ady három verstípusa közül az elsőt mutatja be (amely eleget tesz a József Attila által favorizált koncentrált versmodell követelményének). „Adynak sok az úgynevezett teljesen egyszerű verse – írja József Attila –, ami önmagában nem sokat jelent, de ezek a versek eredetiek szerkezetükben, valóságuk belső, kapcsolódásai igen sűrűn olyan távoli dolgokat kötnek egyetlen egészbe [...] hogy az nem csupán a korabeli fokokként épülő versektől különíti el munkáit kategorikusan, hanem Homeroszt, Shakespearet, Petőfit és Hugo Viktort leszámítva, a világirodalom minden más költőjétől is, mikor is Dante, valamint Goethe és Horatius önmagában állítanak külön osztályt.”²⁴ Itt is rövidre zárt, csupán a tendenciát jelző, némiképp tudálékos, világirodalmi nagyságokkal teletűzdelt felsorolást találunk, mint a Babits-pamflet Móriczot szerepeltető szöveghelyén.

Mindezzel nem azt akarom állítani, hogy az ifjú költő ne respektálta volna nagynevű kortársát. A Bartha Miklós Társaságnak három szentje között Ady és Szabó Dezső mellett Móricz is ott feszített, hatása alól József Attila sem vonta, vonhatta ki magát. De nem annyira a művészi, mint inkább a *valóságábrázoló* kvalitása miatt értékelte. Figyelemre méltónak tartom, hogy Pintér Jenő magyar irodalomtörténetének Móriczra vonatkozó csacska megállapításával vitázva (miszerint „A magyar lélek nem üdül, hanem elkeseredik az ilyen művek olvasásakor”) József Attila azt veti ellene: „Móricz műveinek olvasásakor

²¹ VALACHI Anna, i. m., 37.

²² JATCI 1995, 220.

²³ I. m., 232.

²⁴ I. m., 169.

a magyar lélek nem a mű, hanem a műben megmutatkozó valóság miatt keseredik el, azon valóban nem üdülhet.”²⁵

Ismétlem: az igazi formaművészt Kosztolányiban látta, nem Móriczban. Ma korántsem könnyű felmérni József Attila esztétikai ítéletének a maga idején kivételes jelentőségét. A kortársak Móricz bővületében éltek. Példaképpen Komlós Aladárra hivatkozom, aki akkor a költő baráti köréhez tartozott. A *Korunk* 1927. februári számában Komlós cikket publikált, amelyben a magyar széppróza 1926. évi termését tekintette át. Egyetlen remekművet talált, Móricztól a *Kivilágos kivraddig* című regényt, az *Édes Annát* csak úgy említette, mint jól sikerültet.²⁶ Egy percig sem vitatom Móricz művének nagyszerűségét (sőt életműve egyik kiemelkedő darabjának tartom), de az *Édes Anna* leértékelését nem tudom elfogadni. Lehet, hogy elfogult vagyok ebben a kérdésben, ahogy József Attila is az volt – és talán éppen ez segítette hozzá, hogy amikor az *Esti Kornél* megjelent, Németh Andor mellett egyedül ő ismerje fel igazi jelentőségét²⁷ –, csak hogy a Babits-pamflet megírása idején még előtte volt a Kosztolányival való személyes ismeretségnek és barátságának.

A vitahelyzetből adódik, hogy József Attila Móricz-értékelését le kellett szállítanom a szerintem tényleges helyére. Valachi Annának viszont azt a koncepciójával ellentétes eseményt kellett „semlegesítenie”, hogy 1931-ben, amikor a felvidéki magyarságról tett nyilatkozatai miatt gyalázatos hajsza folyt Móricz ellen (például Zemplén vármegye köztestületileg ítélte el az író „hazaárulásáért”), József Attila ahelyett, hogy védte volna, bár ellentétes irányból, de élesen bírálta őt, és *A Tollban* – ugyanott, ahol korábban a Babits-pamflet megjelent – a hetykén, sőt pökhendien hangzó *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* címmel publikálta vitacikkét. A maga tudományos szocialista hitének magaslatáról nyilvánította semmitmondónak az író által meghirdetett „építő magyarság”-ot.²⁸ Valachi úgy próbálja meg kicsinyíteni a Móricz elleni filippika súlyát, hogy hitelt ad annak a legendának, miszerint József Attila – mintegy „jóvátételként” – nyílt levelet írt és jelentetett volna meg Móricz mellett, gyámja, Makai Ödön neve alatt.²⁹

Itt nem térek ki a legenda cáfolására, hiszen megtette Sárközi Éva.³⁰ Csak annyit jegyzek meg, hogy mi sem állt távolabb a költő jellemétől, mint effajta kettősség vállalása, és 1931-ben – újdonsült kommunista párttagként – nagyon is kapható volt szélsőséges, sőt elvakult ítéletalkotásra. Egyetértek Szabolcsi Miklós kommentárjával, melyet a vitacikkről adott. József Attila helytelenül járt el, amikor nem méltányolta Móricz jó szándékát és

²⁵ I. m., 188–189.

²⁶ Vö. KOMLÓS Aladár, A magyar irodalom 1926-ban. A magyarországi magyar irodalom, *Korunk*, 1927. február, 83–84.

²⁷ Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél*, kritikai kiadás, szerkesztette TÓTH-CZIFRA Júlia, VERES András, Pozsony, Kalligram, 2011, 656.

²⁸ Vö. JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, in JAÖM3 1958, 105–108.

²⁹ VALACHI Anna, i. m., 39.

³⁰ Lásd SÁRKÖZI Éva, *Ahogy azt a nagy Móricz – Hegedűs, Négyesy és József Attila – elképzeli. Egy 1931-es vita és háttere*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2017/2. 248.

lebecsülte kockázatvállalását, mint ahogy az ellentábor erejét is.³¹ „Móricznak könnyű a dolga velük szemben” – írta, holott csöppet sem volt az, annyira nem, hogy végül Móriczot rászorították a nyilvános bocsánatkérésre. De éppen azért, mert szerintem is meggondolatlan és súlytalan József Attila írása (Móricz talán nem is szerzett róla tudomást), nem tulajdonítok nagy jelentőséget neki a kettejük kapcsolatának alakulása szempontjából.

Most rátérek a másik fél, Móricz Zsigmond József Attila-értékelésének problémájára, amelyről már korábban is esett szó. Egymásra találásukat szerintem is komolyan kell venni, de látni kell e kapcsolat határait is. Mindenekelőtt sietek leszögezni: *Móriczot nem a költő érdekelte, hanem József Attila emberi habitusa és társadalmi dinamikája*. A Hadik kávéházban meghallgatott vallomás írói nyersanyag volt számára, érdekes és tanulságos, de nem több. S ha elismerjük is e találkozás fontosságát, nem becsüljük túl – végül is nem követte újabb. Nekrológiájában Móricz éppen ennek elmaradását fájlalta.

A *Nagyon fáj* kötet verseihez fűzött megjegyzései is szinte kizárólag a *proletár mentalitás* sajátosságait próbálják meg számba venni. József Attilát az író mint egy társadalmi réteg képviselőjét fogja fel és fogadja el. A *bűn* című vers alapján azt a következtetést vonja le, hogy a bűn a költő előtt „tisztázatlan, misztikus valami, mint a proli előtt, aki nem tudja, mi a bűn és csak annyit érez, hogy állandóan a feje fölött lóg a pallós ismeretlen bűnökért”. Az *Én nem tudtam* című vers attitűdjét abban látja, hogy „a proli gyerek felvilágosul a freudizmusban s első alapérzése, hogy hisz ez az, amit tilt a törvény”. A *város pereméből* a „társadalom öntőformái” megfogalmazását emeli ki, és a „tisztá proletár szemlélet” megnyilatkozásának nevezi, amit „csak a külvárosi proli” érez igazán.³²

A *Várostrom* című emlékbeszédében is, ahol Móricz a legtovább ment el a költővel való azonosulás kinyilvánításában, a szoros olvasás számára nyilvánvaló a szerző *distancírozó* gesztusa is. „József Attila bizalmas perceiben megvallotta barátai előtt, dicsekedve a társadalmi bélyeggel, hogy ő proletár gyermek.” – írja Móricz, s ő éppen ebből indul ki. „Megmozdult a föld. Tízezer éven át mint fekete sár feküdt, lenyomva s összepréselve az az elem, melyet ma proletariátusnak nevezünk. Eddig is tele volt zseni-csírakkal, de azok kivétel nélkül mind elhaltak, mielőtt felvirágozhattak volna. Ha csak át nem ültette őket a sors a magasabban fekvő ágyakba, ahonnan kinőve a magasabban fekvő rétegek értékévé váltak. De József Attilában küzdött az ősiség s már a mai szellemiséggel találkozva, benne maradt a gyermeki múlt a férfikorig s költészete alapján véve a proletariátus vergődése volt az idegen környezetben.”³³

Tehát Móricz számára a kultúra meghódításának esélye és kockázata az igazi kérdés. József Attila költészetének sajátos helyzetét abban látja, hogy nem próbál „a magasabban fekvő rétegek értékévé válni”, hanem a saját társadalmi rétegét akarja képviselni.

³¹ Lásd a Szabolcsi Miklós által sajtó alá rendezett kritikai kiadás 343. lapján.

³² Lásd *Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról*, i. m., 396.

³³ KJA2 1987, 1093.

Sorsa az „előőröké” – szemben az övével, amely már *betagozódott a polgári kultúrába*. Ennek tükrében idézném fel újra az emlékbeszéd végét: „Nekem az apám tette meg ezt az első lépést: *el a földtől!* s be a kultúrtömkeleg kellős közepébe! Ha az apám meg nem teszi, akkor én ma vagy a csécsi kocsmában elmélkedek, vagy ha alkalom adatott volna, magam járom a József Attilák, az első előőrök útját.”³⁴

A probléma természetesen jóval összetettebb. Az új írónemzedék más személyiségei is – mint Veres Péter és Szabó Pál – inkább a saját osztályuk szószólói kívántak lenni, mint a polgári kultúra szereplői. Maga József Attila sokáig hitt ugyan a proletárkultúra megteremtésének lehetőségében, de a harmincas évek derekán már megrendülni látszik a hite. Abban egyetérttek Tverdota Györggyel, hogy Móricznak a mélyről jövők iránt érzett rokonszenve és elismerése fejeződik ki a József Attiláról írt szavaiban, de valójában nem társának tekintette őt, hanem – a családi-nemzetségi metaforánál maradva – távoli rokonának.

A nekrológiájában éppen a proletár származás ódiúmát próbálta meg körüljárni. Kulcskérdésnek tartom, hogy mit értett a *proletár* fogalmán. Ezért hosszabban idézem ezt a szövegrészt:

A proletárgyermek ott nyüzsög az utca porában, mint pondró a hordóban, a napon. De a proletárgyermekből nem lesz pillangó, csak proletár: elrontott emberi példány.

Mert a proletár, az nem valami egységes típusa a társadalomnak, sőt, a proletár a félben maradt lény, akiből nem lett se paraszt, se gazda, se gyári előmunkás [sic!], se gondterhes kereskedőfőnök. Aki elért valahova, az már nem proletár, azt meg lehet nevezni műfaj szerint: éjjeli portás vagy szén és fa kiskereskedő, vagy bádogos, vagy valami, aminek neve van, mert a neve után adót fizet: a polgár ott állapodik meg, az adófizetés az ő stigmája. De a proletár az a semmi. Az a híg és kocsonyás élőlény, amely egyszer gilisztának látszik, mert földet majszol, máskor békának, mert kuruttyol, vagy lócitromnak, mert ott felejtette a sors a kerekek alatt: pedig mindig ugyanaz, a semmivé alakult valami, amiből már soha valami nem lesz, mert elnyelte a semmi.

S e fölöttébb negatív jellemzés után egyenesen paradoxnak, sőt abszurdnak hat a kérdés, amelyet Móricz még hozzáfűz – ami őt leginkább foglalkoztatja: „Most ez a Semmi, ez megválthatja-e magát: hogy lesz némely semmiből Valaki?”³⁵

Figyelemre méltónak tartom, hogy Móricz valójában nem szociológiai, hanem *érték-kategóriaként* írja le a proletárt, még hozzá valamifajta maradék-elv alapján, miután megfosztja minden lehetséges társadalmi konkrétságától. A proletár fogalmán eredetileg az alsóbb néposztályt volt szokás érteni, általánosságban ugyan, de számos megnevezhető

³⁴ I. m., 1094.

³⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 959.

kategóriát magába foglalva. A marxista megközelítés is a megfosztottságot hangsúlyozza ugyan, de csak a korai marxi szövegekben elvont ez, ahol a proletár osztály történelmi küldetésére esik a hangsúly. Később Marx, nagyon is célzatosan, *a termelőeszköztől való megfosztottságot* nevezte meg legfontosabb kritériumként. Ekkor már a gyári előmunkás is úgy jelenik meg, mint a proletariátus prototípusa, vagy (még később, a bolsevik felfogásban) az „élharcosa” – semmiképp sincs szembeállítva a kettő, mint Móricznál.

Míg a marxi elemzést a szociológiai és a történetfilozófiai sík egymásba csúsztatása teszi kétértelművé, Móricz megközelítését a fogalom *kiüresítése*, metaforizálása. Az előítéletesség, melyet korábban már jeleztem Kosztolányi és Móricz szegénységvíziójában, a nekrológ szövegében is kísért. Móricz szemében az a proletár, aki legalul van. Csakhogy ez a jellemzés a *lumpenre* illik inkább.

Újabb paradoxon, hogy a magát öntudatosan proletárnak valló József Attilára – aki származását tekintve kétségtelenül az, de felnőttként a polgári létezésbe beilleszkedni nem tudó és nem akaró életmódot folytatott – akár helytálló is lehetne Móricz leírása. Nem kívánok itt foglalkozni a költő identitástudatának szerfölött bonyolult problematikájával. De annyit bizton meg lehet állapítani, hogy Móricz egy pillanatig sem vállalta a József Attilának tulajdonított proletár pozíciót. Ő mindenkor „megbízható adófizető” polgár akart maradni.

Ugyanakkor a mélyről jövő társadalmi dinamikája szinte pályája kezdetétől izgatta. Már a *Sárarany* Turi Danijának alakjában modellálni próbálta a körülményekkel dacoló, feltörekedni próbáló ember teremtőképességét és ugyanakkor fenyegető-pusztító erejét – önmagával szemben is, környezetével szemben is. József Attila gyötrelmes vallomása, önpusztító élete és halála is megerősíthette abban, hogy a kiemelkedésnek rettenetes ára lehet. (És ebben nem is tévedett.)

De a *Várostrom* című emlékbeszéde másról szól. Nem József Attiláról. Valójában az alsóbb néposztály a főszereplője, amely úgy próbál védekezni (az Ormánságban) a nyomorúság ellen, hogy szabályozza szaporulatát. De úgy is, hogy igyekszik megváltoztatni utódainak jövőjét. Az iskolázottság útjára lépő, az arctalan proletársorból arccal rendelkező értelmiséggé, iparossá vagy más foglalatosságok művelőjévé váló egyéniségek mintegy megváltják magukat és hozzátartozóikat. Ebben a folyamatban látja sorstársának Móricz József Attilát. Meglehetősen széles az a mező, ahol mindketten elférnek.

TVERDOTA GYÖRGY

„József Attila emlékeztet magamra”

Nagyon fáj című írásában Móricz Zsigmond gondosan megvonta József Attilához fűződő kapcsolatának mérlegét: „úgy tűnt fel, mintha régen nagyon közel volnánk s valami gát tartott távol, ketten, valakik valahogyan egymásra utaltak s nem érintkezhetők. Közös atmoszféra s kozmikus távolság. Folyton élnek számomra lelkek, kikkel lehetetlen egybegyűlni s mégis együvé tartozunk, egy bandába, egy »irodalmi társaságba«, egy szellemi közösségbe, s ezek a legdrágábbak, fizikai akadályok miatt sem egymással, sem velem nem szakadnak össze: folyók csak a tengerben találkoznak, ahol már megszűnnek létezni s ott egybekavarodva felsóhajtanak: akkor kellett volna, egynemű, egycélú, idefutók s mégis csak a cél előtt identikusak”.¹ Az érintkezés elmaradásáról, a kozmikus távolságról, a fizikai akadályokról, a közöttük húzóódó gátról tett móríczi kijelentéseket nem kezelhetjük kedélyes nemtörődomséggel, jóindulatú hanyagsággal. Veres András valóságos tényekre alapozza, és nyomós érvekkel támasztja alá tanulmánya indító tételét, amely szerint „akik valamelyes ismerettel rendelkeznek a két alkotó emberi és művészi beállítottságáról, valamint társadalmi környezetéről, aligha gondolhatnak arra, hogy ők ketten bármiben is rokoníthatók lennének egymással, leszámítva persze írói kvalitásukat és talán a feszélyezett, ügyetlen viselkedésüket társaságban”.²

Csakugyan, hiába a közös hivatás, a szorosabban vett műhelykérdések merőben más módon foglalkoztatnak egy költőt, mint egy író. József Attila szépprózája elhanyagolható, Móricz lírája pedig, a gyermekverseket nem számítva, jelentéktelen. József Attilát évtizedeken át proletárköltőként méltatta a kritika, Móricz Zsigmond a nyugatos modernség képviselője volt, akinek támogatására a költő nemzedéktársai közül inkább a népi írók számíthattak. Móriczot a falu és a vidék küldte az irodalomba, József Attila a külváros szülötte volt. Az író egyik ágon a történelmi középosztályba gyökerezett, a költő a vidéki szegénységből verbuválódott nagyvárosi munkásosztály gyermeke volt.

¹ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*. Az egyetlen teher: az Élet. József Attila emlékeztet magamra, *Szép Szó*, 1938. január–február, VI. kötet, 1. füzet, 21. sz. 23.

² VERES András, *Egy húron pendült-e József Attila és Móricz Zsigmond?*, *Literatura*, 2015/4. 410–420.

Az író jó módban élte le életét, a költő egész pályája során nélkülözött. Móricz szavára figyelt a közvélemény, József Attila nem kapott mandátumot országos ügyek vitelére. Móricz sok és fájdalmas magánéleti viszontagságai között meg tudta őrizni lelki épségét, József Attila elvesztette egyensúlyát, s pályája tragikus fordulatot vett. Kapcsolatuk későn kezdődött, s a költő kedélyének elborulása miatt sem idejük, sem alkalmuk nem maradt arra, hogy kapcsolatuk szoros személyes barátsággá fonódjon. Hasonlóságokat keresni közöttük hiábavaló erőfeszítés lenne.

De akkor honnan eredt Móriczban a közös atmoszféra érzékelése, az egymásra utaltság, az együvé tartozás, az egyneműség, egycélúság érzete? Mi volt az József Attilában, ami vallomása alcíme szerint magára emlékeztette őt? Miért az ő emlékezésével indította a szerkesztőség a *Szép Szó* gyászszámának búcsúztató írásait? Miért tartotta fontosnak az idősebb társ, hogy a *Szép Szó* 1938. februári zeneakadémiai emlékestjén tartott előadásával, a *Várostrom*mal együtt két írásban is kifejtse véleményét a fiatalabbik művész sorsáról és teljesítményéről?³ Az okot nem nehéz megjelölni. Móricz megpróbálta megérteni József Attilát, és 1938 elején összegezte erőfeszítéseinek eredményét.

A megértés nem igényel rokonságot, nem teszi szükségessé, hogy hasonlóságot erőltessünk az irodalmi élet két kiemelkedő képviselője között. A megértés nem azt jelenti, hogy elfogadjuk a másik álláspontját és egyúttal feladjuk a magunkét. Még csak be se kell látnunk a másik igazságát, elegendő felismernünk, hogy a partnerünk álláspontjában van egy mag, amely korrekcióként, iránymódosításként beépíthető a magunk gondolatrendszerébe. A két Móricz-írás, különösen a *Várostrom* gondolatmenetének belső arányai azonban arra is figyelmeztetnek, hogy az író e megértés révén belátásra kívánt szert tenni egy olyan területen, amelyre a tragikus véget ért pálya vezette el, és amelyen a halott költő igazította el tekintetét. Írásomban nem ragadok le a görcsös rokonságkeresésnél, hanem ennek a móríczi elszánásnak és értelmezői teljesítménynek az elemzésére vállalkozom.

Móricz egy jól körülhatárolható szituációban tűzte ki célul József Attila megértését, alátámasztva a gondolkodás léthez kötöttségének mannheimi tételét.⁴ Ennek a szituációnak van egy lényegi időindexe, és számolnunk kell egy hellyel a társadalmi térben, ahonnan az író szemügyre vette a költő pozícióját, amely ugyanezen tér egy másik pontján helyezkedett el, illetve ennek körében mozgott. Keresve sem találunk ellentétebb helyzetet, mint azt, amelyet a két alkotó első érdemi találkozásakor, 1934 tavaszán, Hódmezővásárhelyen elfoglalt. Az ötvenöt éves Móricz, akinek ötvenedik születésnapját már 1929-ben fényes és zajos ünnepséggel ülték meg szülőhelyén, nemigen érti, mit keres vendéglátója, Makai Ödön ügyvéd házában a huszonkilenc éves költő. Éles szemű megfigyelőként megsejti, hogy a fiatalember a ház „lengyele”: a fővárosban jövedelem nélkül maradván, az irodalmi élet margójára szorulva csakugyan Etelka nővére és sógora tartja el őt néhány hónapig. A vendég, akihez a „zúzott bajszú idegen” Zsiga bátyám

³ MÓRICZ Zsigmond, *Várostrom*, *Pesti Napló*, 1938. február 24., 9.

⁴ Vö. MANNHEIM Károly, *Ideológia és utópia*, Budapest, Atlantisz, 1996, 96.

megszólítással fordul, tekintélyes, beérkezett író, a mester pozíciójában. József Attila neve ugyan mond valamit neki, de a költőben, aki ekkor írja az *Eszmélet* strófáit, nem lát többet, mint egyikét a névtelen, önálló egzisztenciával nem rendelkező, kétes értékű írójelölteknek, akik Hatvany Lajos támogatásából próbálnak meg a felszínen maradni.⁵ A megismerkedésükig Móriczot bizonyosan nem foglalkoztatta József Attila kiléte, hovatartozása az érdektelenség homályába burkolódzott előtte. Még az 1931-es vele szemben keménykedő és fölényeskedő vitacikkét is aligha tartotta számon.⁶ Éretlennek ítéltette, mint Kosztolányi az *Ady-víziót* 1929-ben. A mester szemében a költő még nem nőtt ki a tanítványi sorból, s még csak a saját tanítványai közé sem sorolhatta őt. József Attila pontosan tisztában volt Móricznak az irodalmi és a közéletben betöltött szerepével, a presztízzsel, amellyel az író rendelkezett.

Az ellentétes pozíció mindvégig jellemzi viszonyukat, de az 1934-es tavaszi helyzethez képest jelentős módosulásokkal. Mire 1936 novemberének végén a Hadik kávéházban újra találkoztak,⁷ a köztük húzódoó rangkülönbség már számottevően csökkent. Az eltelt bő két évben József Attila költői elismertsége határozottan megnőtt. Egy, a viták keresztüztüében működő, de markáns arculatú folyóirat, a *Szép Szó* szerkesztője lett, ebben a minőségében kérte Móriczot, hogy fogadja őt. Anyagi helyzete az 1934 tavaszi mélyponthoz képest megszilárdult. Az időbeli kontraszt nem tűnt el, s József Attila az idősebb, tapasztaltabb társnak és a tekintélynek kijáró tisztelettel viszonyult Móriczhoz. 1936 novemberében „mély szeretettel” küldhette el a mesternek a válogatott verseit tartalmazó *Medvetánc* kötetet.⁸ De ennek a gyűjteménynek a szerzőjével az írónak már illet egyenrangú társként bánnia. A Hadik kávéházban két, azonos talajon álló értelmiségi, két mester folytatott egymással beszélgetést.

Helyzetük megismerkedésükkor a társadalmi térben is ellentétet képezett. Korábbi teljesítményeik a társadalom más-más osztályai melletti elkötelezettségükről tanúskodtak. Móricz több regényében azzal a közösséggel viaskodott, amelyhez anyai ágon kapcsolódott: a történelmi középosztállyal. Életmódját tekintve ugyanakkor mélyen belegyökerezett a polgárságba. Az apai, paraszti vonal érzékennyé tette őt a falusi szegénység ügye iránt, s ez a gravitációs erő a népi mozgalomhoz közelítette őt. József Attila ellenben néhány si-

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 23-25.

⁶ JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, *A Toll*, 1931/3. március 31., 76-80. In JAÖM3 1958, 105-108.

⁷ Móricz Zsigmond a *Nagyon fáj* című írásában számol be erről a második találkozásról (25-28). Valachi Anna az „*Elejtem képzelt fegyverem*”. *Móricz Zsigmond és József Attila* című tanulmányában Móricz notesz-bejegyzésére hivatkozva 1936. november 24-ét jelölte meg a találkozás időpontjával: „A »mély-interjú« pontos idejét és helyét Móricz sajátos jelrendszerrel rögzítette noteszában: »361124.16.30 Hadik« – ez dekódolva azt jelenti, hogy törzskávéházában 1936. november 24-én délután fél 5-kor kezdte írni a József Attiláról készített följegyzéseit.” VALACHI Anna, „*Elejtem képzelt fegyverem*”. *Móricz Zsigmond és József Attila. Forrás*, 2003/12. 37-49.

⁸ József Attila – Móricz Zsigmondnak [Budapest, 1936. nov.] leveléhez mellékelte az idézett szöveggel dedikált *Medvetánc* kötetet. Lásd JAL 2006, 486.

kertelen kísérlet után hátat fordított a polgári világnak, s programszerű közösséget vállalt a proletariátussal. Nála is fellelhető volt a Móriczéval párhuzamba állítható, elsősorban anyai ágon közvetített paraszti kötődés. Ez azonban a költőnél tisztábban plebejus színezetű maradt, kevésbé kapcsolódott nemzeti-romantikus tartalmakhoz, mint az író műveiben.

Móricz már első találkozásuk nyomán finoman megérezte világérzékelésük azonosságait és különbségeit, s ez a felismerés testesült meg a költő verseiről alkotott ambivalens ítéletében: „csuda magyarsága belerontva a pesti jassz proliságba”.⁹ Ami társadalmi tapasztalatukat markánsan elválasztotta, az a közöttük húzóódó szociokulturális korlát volt. S nemcsak egy mozdíthatatlan fal meglétével kell számolnunk, hanem egy dinamikus elemmel, a versengve emancipálódó társadalmi rétegek közötti gyanakvás, rivalizálás és irritáció befolyásával is.

Ha kettejük kapcsolatának kezdeti állapotát, közös történetük kiindulópontját meg akarjuk érteni, egy másik mannheimi tételre célszerű támaszkodnunk, amely szerint a modernség története során a harmincas évekre kibontakozott és megszilárdult egy sajátos gondolkodási mód: a totális ideológiakritika.¹⁰ 1931-ben, az *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli* című vitacikkében József Attila az ideológiakritika szellemében Móricznak nem egyik vagy másik nézetét utasította el, hanem alapjaiban vonta kétségbe azt a gondolkodásmódot, amelyet az író képviselt: „Nem törődik azzal, hogy csődöt mond a világ rendje és a Collegium Hungaricumokat kifogásolja.” – vetette az író szemére.¹¹ Hogyan is vehette volna komolyan Móricznak az oktatáspolitikai terén kifejtett mégoly kritikus álláspontját, amikor egészében ítélte reménytelenül terméketlennek a polgári gondolkodást, Móriczét és az ellenfeleit egy füst alatt. Ahol a világ rendje borul fel, nevetséges fontoskodás a Collegium Hungaricumok ügyével pepecselni. De a totális ideológiakritikától Móricz sem volt mentes. Ő a kommunista rendszerkritika hitelét vontja alapjaiban kétségbe, s az ország sorsát irányító elit kemény bírálatával sem lépett ki a polgári rend keretei közül.

Ha a két író a véletlen nem 1934-ben, hanem 1931-ben ültette volna ugyanazon terített asztalnál egymás szomszédságába, akkor Móricz és Négyesi elmérgesedett viszállyáról beszélve a mindkettejüket nyűgöző, kölcsönös totális ideológiakritika gátat állított volna az egyetértésük elé. Nem rendelkeztek volna közös nyelvvél. Az 1934-es találkozás idején már mindketten jelentős mértékben elmozdultak korábbi összeférhetetlen álláspontjukról. Az *Eszmélet* költője már eltávolodott korábbi bolsevik meggyőződésétől. A nácizmus győzelme eloszlatta világforradalmi ábrándjait. A történelmi középosztályban csalódott és a polgári jómódon átlátó Móricz pedig a *Boldog emberrel* immár nem először,

⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 25.

¹⁰ Mannheim a totális ideológiakritika József Attila által is gyakorolt formáját a totális ideológiakritika speciális változataként elemzi, szemben az általános változattal, amelynek van bátorsága belátni önmön álláspontjának ideologikus voltát is. (MANNHEIM Károly, i. m., 95.)

¹¹ JÓZSEF Attila, *Ahogy azt a nagy Móricz elképzeli*, i. m., 106.

mélyen elmerült a falusi szegénység világába. Szemét és szívét a nélkülözők és nehezen élők látványához szoktatta. A hódmezővásárhelyi találkozás során a beszélgetőtárs elmozdulását még nemigen vették észre. A vásárhelyi vendégség csak egy állomás volt abban a folyamatban, amely a rá következő két és fél évben lendületesen folytatódott, s a két pályát anélkül is közelebb hozta egymáshoz, hogy a két író erről tudomást vett volna.

Mély beidegződésünk ké vált az ilyen találkozások egyoldalú szereposztás szerinti elrendezése. Móricz készségét a költő fogadására a Hadik asztalánál hajlamosak vagyunk a tekintélyes mester jótéteményének vagy legalább Zsiga bátyámos udvarias gesztusnak látni. A fiatalok megértésében a kedves tanítványok pártfogását, a lehetőségek fölött diszponáló beérkezettek felelősségérzetének megnyilvánulását véljük felfedezni. Az idősebbek bíráló, korholó szavaiban pedig az őket a fiatalabbak részéről ért nemzedéki sérelmek szövé tételére gyanakszunk. Pedig a mestert nemegyszer az önérdék, az önérvényesítés szükséglete kényszeríti rá a későbbi nemzedékek magatartásának értelmezésére. Ki kell terjesztenie a jelenre korlátozódó figyelmét a jövő várható fejleményeire, mérlegelnie kell, milyen esélyei vannak arra, hogy önnön törekvései sikeresen folytatódjanak. Erőfeszítéseket kell tennie személyes világa határainak időbeli kitágítására. Különösen érzékeny kérdés volt ez a modernnek körében, akik a régivel való szakítással, az új iránti korlátlan nyitottság utópiájával léptek az irodalmi élet színterére. A modernség lendületét fenntartani, ez mindannyiukban elemi önvédelmi reflex és hallgatólagosan vállalt parancsolat volt.

E paradox rászorultság a fiatalokra tudatosult Adyban, amikor önnön továbbélését ifjú szívekre bízta. Babitsnál ugyanez a generációs szorongás fonákjára fordult, és a művekben és esszéikben inkább a konfliktusokat, zavarokat exponálta, amelyek őt az utána következő nemzedékekkel szembeállították. Kosztolányi sem volt kivétel. Nemcsak az *Aranysárkány*ban követte aggódó tekintettel a fiatalok útjait, de egyik *Esti Kornél*-novellájában, a *Barkochbában* is, éppen József Attilát választva modellnek, az egykorú fiatal írók életesélyeit és attitűdjeit tette mérlegre. Amikor a Hadik kávéházban folytatott beszélgetés során Móricz érdeklődése az új nemzedék egy tagja felé fordult, ő is kapni akart valamit beszélgetőpartnerétől, erősen redukálva ezzel a nemzedéki különbségükből eredő távolságot.

A generációs határzáraknak ezt a feloldását erőteljesen serkentette a másik oldalról, a fiatalok részéről megnyilvánuló igény a meghallgattatásra és az idősebb társakkal való párbeszéd kezdeményezése. A kölcsönös megértésre sóvárgás nem véletlenül azzal a költővel, Babitscsal szemben fogalmazódott meg József Attilában, akivel annyi fájdalmas konfliktus állította őt szembe: „hiszen lehetnénk / jóbarátok, együtt mehetnénk / a kávéházba s teát kavarva, / szépet, jót, igazat akarva / beszélgethetnénk irodalomról, / vagy más ily fontos emberi lomról”. Ez az ábránd nem teljesülhetett a két költő között. József Attila és Móricz kapcsolatának előzményeit viszont nem terhelték súlyos nézeteltérések.

A nyitottság, majd az azt követő párbeszéd természetesen első körben a hivatáshoz kapcsolódott, apák és fiúk az ars kérdéseire keresték a közös vagy eltérő válaszokat. Az eszmecserék gyakran megmaradtak ebben a szűkebb irodalomkritikai térben, mint

ezt leginkább Babits esete példázza. Érdekes módon az idősödő Kassáknál, a Munka-kör fiataljainak szigorú nevelőjénél is a generációk közötti feszültségek és ezek feloldása került előtérbe. Kosztolányi *Barkochba* című novellája két irányban tért el ettől, az irodalmi Ödipusz-komplexus által terhelt apa-fiú relációtól. Az író figyelme egyrészt kiterjedt az értelmiségi létmódok, attitűdök tágabb körére, az egzisztenciális és a lélektani dimenziókra, másrészt, és talán ez a fontosabb, egy nemzedéket, a háború után indult, a Sirius kávéházban lebzselő fiatal írástudókat önmagában, közösséggként, nem generációs függő viszonyban vette szemügyre. Nagy Lajos *Budapest Nagykávéház* című regényében a keresztmetszeti kép középpontját ugyancsak a korabeli fiatal író értelmiség foglalta el. A felsorolt példákra mindazonáltal egyfajta értelmiségi belterjesség nyomta rá a bélyegét.

Móricz megértési törekvése döntő ponton tért el az eddig sorra vett esetektől. Az ő gondolkodásában a társadalmi tér belső megosztottsága tett szert elsőrendű fontosságra. Megértési igénye olyan világra irányult, amelyet a magától idegennek érzett, de amelynek fontosságát, akár ígéretes, akár fenyegető jelenlétét és szerepét a jövő alakításában megsejtette. A szegénység univerzumáról van szó. Úgy érezte, ha nem sikerül behatolnia ebbe a világba, ha nem láthatja, mi készül ebben a füstölgő kráterben, valami döntő fontosságú dolog birtokbavételéről maradhat le, és ez meghiúsíthatja az őt körülvevő világ megértésére tett erőfeszítéseit. Aggodalmai alighanem eltúlzottak voltak, a magával szembeni követelményeit mértéken felüli szigorral fogalmazta meg, de ezek a túlzások nyilván lendületet adtak az írói felfedező munkához, az anyaggyűjtéshez és a tapasztalatok feldolgozásához szükséges eltökéltséget biztosították számára.

Ezen a terepen Móricz szemében József Attila is irigylésre méltó otthonossággal mozgott. A magáénak érezhette a szegények közösségét, s osztozott a sorsukban: a szükség szorításából még konszolidáltabb utolsó éveiben sem szabadult meg. Amit a polgári jómódban élő író csak kívülről figyelhetett meg, azt a fiatalabb társ a saját bőrén érezte. A költő pár évvel korábban még az osztályöntudat bátyáival védelmezte „a város érdes részét”, a számára sivárságában is oly drága holt vidékeket, nem tartotta volna elképzelhetőnek, hogy olyanokat kalauzolja el e tájakon, akik sorsától idegenek. Nem tékozolta volna bizalmát még Móriczra sem. De 1933-ban változás indult meg gondolkodásában. A fordulatról a korábban már idézett, Babitsnak szóló [*Magad emésztő...*] nyújtja a leg-hitelesebb képet, két vonatkozásban is. Egyrészt belátja a szenvedés egyetemességét, a minden emberre érvényes, az osztályhatárokat közömbösítő condition humaine-t: „Igy él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is”. Másrészt felismeri, hogy a polgári művész szavának is lehet hitele: „Pörös felek / szemben álltunk, de te szintén / más ügyben, más talaj felett / tanuskodtál, mint én.” A két megállapítás a Móriczhoz való viszonyát is új alapokra helyezte. Voltaképpen azt jelentette be a költő, hogy hozzáfogott a totális ideológiakritika felszámolásához. Megtisztította az utat a szegénységről szerzett tapasztalatai megosztása előtt olyanokkal, akiket eddig hamis tudattal és a valóság kiderítésére való alkalmatlansággal vádolt meg.

A Hadik-beli találkozás természetét azonban nem érthetjük meg, ha lineáris, egyvonalú fejlődésként rekonstruáljuk a két értelmiségi közeledését. Mintha bizony Móricz csak 1936-ban érkezett volna el a szegénység észleléséhez, mintha csupán ekkor ismerte volna föl, hogy az alsó néprétegek felfelé törekvése átrajzolhatja a magyar társadalom felépítését és működését. Szilágyi Zsófia joggal figyelmeztet arra, hogy a szegénység iránti érzékenység a kezdetektől, a *Hét krajcár* kötetből, a *Szegény emberek*en, a *Tündéerkerten*, a *Kivilágos kivirradtig* Szűcs bácsiján, *A boldog emberen* át az *Árvácskáig* jelen volt Móriczban. Tehát sokkal inkább az írói figyelem fókuszának szeizmográfszerű rezgéseiről volt szó, amely hol a mélyszegénység botránya felé mozdult el, hol a pénz világa felé lendült ki. Ha a jobboldali közvélemény által könnyen osztogatott „kommunista” bélyeget Móricz nem is érdemelte ki, József Attila a pálya korábbi szakaszain is lépten-nyomon megtalálhatta a szociális érzékenység, az alsóbb néprétegek problémáit meglátó figyelem jeleit. Ami pedig a költőt illeti, általános, intranzigens polgárelenessége konkrét esetekben legortodoxabb kommunista időszakában is ki-kihagyott. Már elvarátai is megbotránkoztak afölött, hogy a nyugatos mesterek legpolgáribb alakjával, Kosztolányival milyen jól szót értett: „Kosztolány[i]ért lelkesül” – vetette szemére nevezetes pamfletjében Garai János.¹² A szocializmus állásáról folytatott vitájukban Ignotusszal is kesztyűs kézzel bánt. A totális ideológiakritikán tehát mind Móricz, mind József Attila részéről kezdettől fogva repedések mutatkoztak. Ezek mentén indult meg mindkét oldalon a falbontás, s jutott el a folyamat a Hadik kávéházban folytatott párbeszédig.

Vajon melyikük kezdeményezte a találkozót? A hagyományos szereposztásnak megfelelően a fiatalabb költő várt támogatást idősebb, az irodalmi mezőben erős pozíciókkal rendelkező társától, tehát ő vette föl a kagylót: „Telefónon hívott, szeretne velem beszélni. Váratlan volt, hogy rám gondol.” Móricz a költő látogatásának pontos célját is megjelölte: „Azért hívott találkozóra, mert arra kért, hogy ha egy szerzői estet tart, én is beszéljek ott vele.” Arra is emlékezett, hogy a fiatalember az első találkozóra nem ment el, és újabb lehetőséget kért és kapott a beszélgetésre.¹³ Az író csak azt nem említette, hogy a Hadikban volt ekkoriban a rendes találkozóhelye, s e beszélgetéseken mások is részt vehettek, akikkel Móricznak szintén voltak elintéznivalói. A költő elmaradása nemigen okozhatott zavart az író programjaiban: „Mivel akkoriban igen rendszeresen, háromszor egy héten négy órától körülbelül hétig a kávéházban található volt, bejöttek hozzá mindazok, akiknek valami dolguk volt vele. Ő maga is a kávéházat jelölte meg a telefonon érdeklődőknek, mint ahol legkönnyebben elérhető.” – emlékezik Kádár Kata.¹⁴ Móricz és Kádár Kata emlékezéséhez nincs sok hozzátennivaló, legföljebb azt kérdezhetjük meg, József Attila miért éppen Móricz Zsigmondot nézte ki beszélgetőpartnernek tervezett irodalmi estjén.

¹² GARAI János, *Ha a költő jobbra tér...*, in *Uő, Nyárutó*, Budapest, szerzői kiadás, 1934, 26–27.

¹³ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 23.

¹⁴ KÁLMÁN Kata, *A Csibe-ügy. Egy fotográfus naplója Móricz Zsigmond utolsó éveiről*, Budapest, Palatinus, 2012, 35.

Vágó Márta azonban másként emlékezett az esetre. Szerinte a kezdeményező Móricz volt, ő kérte a találkozózt a költőtől: „Móricz Zsiga is, Bartók is meghívták, beszélni akartak vele (telefonon hívták fel a kiadóban). Móriczsal kávéházban fog találkozni, Bartók a lakására hívta. Többször találkozott aztán Móriczsal a Horthy Miklós úti kávéházban, és onnan jövet beszélte, hogy lenckoráról kérdezte leginkább, hogy följegyzéseket csinált, megkérve előbb engedelmét. Valószínűleg az *Árvácska* című regényéhez gyűjtött anyagot.”¹⁵ Vágó Márta emlékezését komolyan kell venni, de valószínűleg nem az első találkozásra vonatkozik. Móricz József Attila gyermekkori nélkülözéseiről az első Hadik-beli beszélgetésen értesülhetett, s csak ekkor ötlött föl benne, hogy a költő révén a regényéhez szükséges tapasztalati anyaghoz juthat.

A szakirodalom figyelmének középpontjában az 1936. november 24-ei találkozás áll, de ezen az író feljegyzései szerint még nem esett szó a kis Attila lelenc éveiről, csak a ferencvárosi gyermekkori történései kerültek szóba, amelyeket Móricz a *Karácsonykor jobban fáj* című novellában dolgozott föl.¹⁶ Kálmán Kata is több olyan alkalomról tud, amikor a költő és az író a Hadikban beszélgettek: „Elsőnek József Attila jelent meg a fiatalok közül, a Szép Szó nevében jött. Igen élénken vitte a szót.” – írja az első alkalomról, majd hozzáteszi: „Legérdekesebb társalgó József Attila volt, lélektani problémák érdekelték. S azokat színesen, igazi költői fantáziával dolgozta fel.” A november 24-ei találkozásra vonatkozhat emlékezésének következő mondata: „Egyszer József Attila egymaga volt bent.” Majd a folytatásra is utal: „Később megtudtuk az öregtől, hogy József Attila másnap elmondta neki az élettörténetét. Külön e célból találkoztak ott újra. Elmondta Csibe-szerű hányatott sorsát.”¹⁷

József Attila Móricznak írt levele minden bizonnyal egy újabb találkozó elhalasztásához kapcsolódik: „Drága Zsiga bátyám, bocsáss meg, hogy ígéretem ellenére ma sem tettem tiszteletemet. Majdnem délig dolgoztam, tegnap déltől fogva – és este nagyon mélyen elaludtam. Nem is hiszem, hogy egy-két hét előtt, azaz mielőtt azt a versesdráma fordítást, melyet naponta sürget a színház, meg a könyvem, melyet szintén naponta sürget a Cserépfalvi, hogy idejében kihozza a karácsonyi piacra, befejezném, használható lehetnék. Itt küldöm a Medvetáncot és kérlek, hogy elbeszéléseid kéziratát add át embeberemnek... Igaz szeretettel ölel József Attila.”¹⁸ E levél megírásának későbbi időpontját hangvétele bizonyítja. A két író már tegeződött, és szívélyes kapcsolat alakult ki köztük.

A Móriczsal történt kapcsolatfelvételre és a találkozásokra a költő életének egy nehéz periódusában került sor. Ekkor lett túl, nagy megrázkódtatások árán, a Gyömrői-kapcsolaton, s ekkor állította össze nagy gonddal *Nagyon fáj* című kötetét, amely valóban

¹⁵ VÁGÓ Márta, *József Attila*, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 257.

¹⁶ Zsigmond MÓRICZ, Zu Weihnachten ist 's schmerzlicher..., *Pester Lloyd*, 1936. december 25. Weihnachts-Feuilleton beilage, 33-34.

¹⁷ KÁLMÁN Kata, i. m., 35-36.

¹⁸ József Attila – Móricz Zsigmondnak [Budapest, 1936. nov.], in JAL 2006, 486.

az 1936-os karácsonyi könyvvásárra jelent meg. A *Szép Szó* szerkesztőjeként ő szerezte meg Móricz egyik Csibe-novelláját, a *Csibe csipog* címűt, amely a folyóiratban látott napvilágot.¹⁹ A levélben elhalasztott találkozóra talán csak december folyamán került sor, amikor a költő elkészült a *Nagyon fáj* nyomtatásra előkészített kéziratával. Sőt, az sem zárható ki, hogy a következő alkalommal saját kezűleg nyújtotta át Móricznak a *Nagyon fáj* egy példányát, amelyet Vészi Endre Móricz által lapozgatni látott.²⁰ Azaz szinte azt lehet mondani, hogy József Attila több ízben modellt ült Móricz *Árvácska* című regényéhez.

Vágó Márta és Kálmán Kata tanúságtétele rávilágít a két író között az első elmélyült beszélgetést követő 180 fokos fordulatra. A költő jelentkezése Móricz számára a legjobb pillanatban történt. Az író – láttuk – abban szenvedett hiányt, amit József Attila éppen a gyermekkori tapasztalatainak átadásával pótolhatott. Hogy mélyebb belátást szerezzünk arról, mi volt az, amiben épp a fiatalabb társ tudta őt kiségiteni, el kell szánnunk magunkat arra, hogy javaslatot tegyünk a Móricz-kutatás önkorrekciójára. Az író befogadástörténete, úgy látszik, csak úgy tudott újabb nagy lendületet venni, hogy megszabadult a korábbi, marxistának bélyegzett korszak ballasztjától, túllépett a Czine Mihály és Nagy Péter nevével fémjelmezhető értelmezési teljesítményen. A túlhaladásra megérett sémával együtt azonban, túlbuzgóan elvetette azt is, ami továbbra is megfontolást érdemelt volna. Ezért célszerű Szilágyi Zsófia megengedő feltételezését óvatosan kiterjesztenünk, aki a Csibe-novellák kapcsán fogalmaz így: „Itt úgy tűnik, mégis igaza volt Nagy Péternek és Czine Mihálynak, Móricz valóban proletárlányt keresett, egy munkáslány sorsából szeretett volna műveket írni, a lány paraszti eredete ezért is jelenthetett csalódást.”²¹

Czine szerint Móricz „a proletárellet regényét akarta megteremteni [...] s olyan alaposan szándékozott tanulmányozni a proletariátus életét, mint ifjúsága idején a paraszti világot. Művészete megújulását ettől várta, itt sejtette a szophoklészi szenvedélyeket”. A kutató jól érzékeli, hogy Móriczot „nem a politika sodorta a proletariátus, illetve az általa proletárnak nevezett réteg felé”. Ezt a másfajta gravitációt nevezi „humánus”-nak. A terminus nem hibás, de pontatlan és sablonos. Az író társadalomképe nem a marxista szociológiával rokon, de nagyon is adekvát. Czine elemzése ott siklik félre, ahol autentikus társadalomismeretet csak elméleti tudás (értsd: a marxista osztályelmélet) alapján tart elképzelhetőnek: „Nem volt elméleti képzettsége a szociális problémák területén, csak az elnyomottakkal, a szegényekkel való együttérzés, s gyakorlati tapasztalata.” Mindazonáltal, noha ösztönössé degradálja Móricz tudását, rátapint a lényegre: „Nem külön a munkásságban és a parasztságban gondolkozott, hanem a szegénységben.” Nos, Móricznak épp talán ez a diffúzabb, az osztályviszonyokat nem a marxi alakzat szerint elrendező társadalomlátása, a kategóriák e másfajta körvonalazása és a közöttük lévő

¹⁹ MÓRICZ Zsigmond, *Csibe csipog*, *Szép Szó*, 1936. december, III. kötet, 10. sz. 227–235.

²⁰ VÉSZI Endre, Emlék a pillanatról. Móricz Zsigmond és József Attila, *Kortárs*, 1972/9. 1473–1474.

²¹ SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 643.

viszonyok e másfajta leírása az, ami ma leginkább termékenyen hozzájárulhat a szociális probléma újragondolásához, a szegénység fogalmának rehabilitálásához. Amit Czine pontatlanságként ró fel az írónak, hogy „proletáron nem a munkásságot, hanem a szegénység városi rétegét értette”,²² a záloga írói megújulásának, és ez a motívuma a József Attila megértésére tett erőfeszítéseinek.

Móricz a maga parasztságról való tudását sem tartotta kielégítőnek, még inkább így volt ezzel, ha a proletárok világáról volt szó. A proletárregény megírásának meg nem valósult szándéka nem azt jelenti, hogy az író elfordult volna a vidéktől, a falutól, a néptől, a parasztságtól, s gyökeresen új irányba, a proletariátus felé tájékozódott volna. A művelet, amelynek végrehajtásába 1935–1936-tól belekezdett, a falusi szegénység iránti figyelem kiterjesztésének művelete volt a társadalom más alsó, elemi erejű emancipációs törekvéseket megnyilvánító rétegeire. Semmi jele annak, amit Czine (akaratlanul?) sugall, hogy az író egyenlőséget tett volna falusi és városi szegénység közé. Ellenkezőleg: a Csibe-novellákban, amelyeknek nem indokolatlanul róják föl riportszerűségüket, azt, hogy a történet sokszor csak alkalmul szolgál az írónak tereptanulmány végzésére, Móricz nagy gondot fordít a falusi és városi életviszonyok összehasonlítására, a paraszti és a proletár mentalitás szembesítésére. És nemcsak olyan darabokban, mint a *Pesti kislány falun*, amely ezt a konfrontációt állítja középpontba.²³ Az összehasonlítás áthatja a ciklus egészét.

A harmincas évek derekán – a *Kiserdei angyalok* erre az egyik első bizonyíték – Móricz elszánta magát arra, hogy feltérképezi a szegénység birodalmának számára eleddig ismeretlen vidékét, a város peremét. Magától értetődik, hogy tapasztalatszerzés céljából elsők között Kassák *Egy ember élete* című önéletrajzi regényéhez fordult: „Az új Kassák-regényt már mint ennek a rétegnek a jövő írója nézi, és azt mondja: – Úgy látom, Kassák már távolodik ettől a rétegtől, én meg most közeledem hozzá [...] Érdeklődni kezd általában a városi szegénység iránt.” – írja Kálmán Kata.²⁴ Alaposabb tanulmányozást érdemelne, ahogyan Móricz a Csibe-novellákban végrehajtja ezt a közeledést. Módszeresen feltérképezi a városi szegénység kultúráját: milyen szublimációs kerülőutakon elégítik ki a nélkülöző városi kisemberek elemi igényeiket evésre, ivásra, pihenésre, szerelemre, szórakozásra, hogyan sáfárkodnak szabad idejükkel, milyen stratégiákkal győzik le nehézségeiket, hogyan teljesítik a gyermeknevelés kötelességét, stb. Felméri a falusi szegény és az ínségben szenvedő városi eltérő viszonyát a modern civilizációhoz, a polgári magaskultúra termékeihez.

Az író vizsgálódásának legnagyobb hozadéka azonban alighanem a szegénység kritikája. A népi szegénység ábrázolása során nehéz levetkőzni a hagyomány által hordozott ballasztot, az archaikus, romantikus, esztétizáló kulcsint, a résztvétől táplált eszményítő vagy legalábbis megbocsátó, eufemizáló megoldásokat. A városi szegény emberi, morális

²² CZINE Mihály, *Móricz Zsigmond*, Budapest, Gondolat, 1979, 161-162.

²³ MÓRICZ Zsigmond, *Pesti kislány falun*, in Uő, *Novellák, IV.*, Budapest, Osiris, 2003, 465-490.

²⁴ KÁLMÁN Kata, i. m., 31.

leromlása, lelki, szellemi esendősége alibik nélkül, közvetlenebbül és brutálisabban megmutatkozik, s ebből kiindulva direktebb módon megragadható a szegénységprobléma gyökere: a nélkülözésen túl az emberségben esett tartós kár.

Móricz csalódása Csibében vagy talán inkább csak elégedetlensége Csibével innen nézve érthető meg legmélyebben. Nem annyira az írónak a fiatal lányhoz való személyes viszonyáról van itt szó, ennek elemzése meghaladná e tanulmány kereteit, hanem arról, hogy hamar belátta, hogy a novellaciklus Rózsikájának (Csibe keresztneve) modellje, származása, társadalmi beilleszkedése folytán nem kínálkozik megbízható idegenvezetőnek számára a városi szegénység világába. Ennek a deficitnek a kiegyenlítését ígérte az írónak a József Attila gyermekkorával való megismerkedés, és általában a költő tanúságtétele a külvárosi utcagyerekek életéről. Ezért adok hitelt Vágó Márta emlékezésének, aki szerint a beszélgetések folytatása hamarosan Móricz számára vált fontosabbá.

Az 1936. november 24-ei beszélgetés az 1934-es találkozás folytatásaként indult: a fiatalabb vallomást tett, az idősebb figyelt és szokásához híven jegyzetelt. A Hadik kávéház asztalán Kálmán Kata *Csibe*-fényképsorozatának fotói heverték, és a beszélgetés elindulásakor tanúként jelen volt a fényképésznő is. Móricztól a *Szép Szó* számára szöveget kérő szerkesztőről kiderült, hogy nem ismeri a *Csibe*-novellákat. Az író, aki végül a *Csibe csipog* címűt bocsátotta a folyóirat rendelkezésére,²⁵ a ciklus egyik korábban megjelent darabját adta beszélgetőtársa kezébe, aki a novellát ott helyben elolvasta. A költő saját árvaságát említő reakciójából arra lehet következtetni, hogy ez talán a *Gyerekevelés* lehetett, amelynek első bekezdésében, egy űrlap kitöltésénél, a személyazonosság megállapítása kapcsán olvasható ez a mondat: „Maga önálló nő – mondta neki, – se apja, se anyja, saját maga bérel az ágyát”.²⁶ Ezekre a mondatokra reagálhatott a *Csibe* alakjában önmaga alakmására ismerő költő úgy, ahogyan Móricz a *Szép Szó* gyászszámában közölt emlékezésében felidézte: „Kérlek, Zsigabátyám, hát ez az én életem... Ezaz én bajom, hogy ezaz életem... én csibe vagyok: apátlan, anyátlan árva, ebből a mélységből származom és e miatt nagyon nehéz is nekem ez az élet”.²⁷ Az olvasmány tehát alkalmat kínált a költő számára a kitarulkozásra, és megadta az önértelmezés kereteit, amelyeket csupán saját életanyagával kellett kitöltenie.

József Attilának rendelkezésére állt egy jól kimunkált, többször kipróbált és hatásosnak bizonyult életösszegzés: az a bizonyos nyomorrepertoár, amellyel pályakezdése óta minden új ismerőse, köztük már a makói, szegedi pártfogók, jelesen Juhász Gyula jóindulatát is sikerült elnyernie. Csakhogy időközben a történet elmesélője az élettől begyógyíthatatlan sebeket kapott, a mélylélektani önmegismerés során tudatosította a rajta esett sérelmeket, az általa elkövetett, jóvátehetetlen bűnöket, felnagyította és egyoldalúan előtérbe állította ezt a negatív életmérleget. Így a vallomástétel alapvető módon

²⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Csibe csipog*, i. m., 420-426.

²⁶ MÓRICZ Zsigmond, *Gyerekevelés*, i. m., 406.

²⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 26.

különbözött az ifjúkorban előadott nélkülözési történetek szinte még hengegő előadási modorától. A Hadik asztalánál egy megtört, „kireperálhatatlan sorsú”, kudarcélményekkel és lelkifurdalással teli felnőtt férfi keresett magyarázatot maga és beszélgetőtársa előtt arra, hogyan jutott el életének ebbe a zsákutcájába. „Soha, soha reménytelenebb szemeket, mint József Attiláé volt, most egy éve” – rögzítette a terápián szerzett rutinnal gyógyó fiatalember megfigyelését a nem verbális kommunikáció jeleiből rendkívül éles szemmel olvasó író.²⁸

A kereslet és a kínálat tökéletes találkozása ment végbe a Gárdonyi-szobor mögötti szórakozóhelyen. A *Kirakják a fát*, a *Ha a hold süt* költője számolt be kora gyermekkoráról a *Csibe*-novellákban a városi szegénység problémái felé tájékozódó, az *Árvácska* megírására készülő, az *Életem regényében* saját gyermekkorának legnehezebb szakaszát felidéző írónak. Jegyzetlapokra írt, Cséve Anna által közkinccsá tett, Valachi Anna egy fontos írásában már korábban említett feljegyzései pontosan rögzítik, miről folyt közöttük a szó.²⁹ A mélyszegénységről. József Attila a nélkülözés bugyraiban, mint az *Isteni színjátékban* Dantét Vergilius, vezette végig Móriczot. A gyermekkori pokol kapui a pszichoanalízis varázsszavaira nyíltak meg, s a kapun belépők előtt előrajzoltak a külvárosi gyermekkorban a terápia során életre kelt nyomasztó, irritáló emlékképei. Erről győz meg Móricz feljegyzéseinek összehasonlítása a *Szabad-ötletek jegyzékével*. Amit József Attilában a pszichoanalízis tudatosított, arra a költő vallomása ébresztette rá az író: ebben vagy ehhez hasonló pokolbugyrokban ő is járt már gyermekkorában, csak éppen már régen kimenekült ebből a közegből és a feledés jótékony homálya elfedte előle az emlékeket. A Hadik-beli beszélgetéseknek is lehetett részük abban, hogy ő is rászánta magát arra, hogy az *Életem regénye* című művében feltépje a behegedt sebeket.

Az idősebb utasnak és a fiatalabb kalauznak a mélyszegénység kietlen vidékein tett közös utazása során szerzett tapasztalataiból nyújtott ízelítőt az a *Pester Lloyd*-ban 1936 karácsonyára megjelent *Karácsonykor jobban fáj* című német nyelvre fordított novella, amely a referenciális nyomok tudatos elmosása után is jól felismerhető módon József Attila életanyagán alapult.³⁰ Móricznak a Hadik kávéházban a költővel való 1936. november 24-ei beszélgetéséről készült, újonnan előkerült feljegyzések voltaképpen az író emlékezetének támaszaiként szolgáló támpontoknak tekinthetők. A feljegyzések és a novella elemző összehasonlítása rendkívül éles fényt vetne Móricz alkotómódszereire. A költő az idősebb mestert beavatta múltjának olyan, intimebb részleteibe, kényesebb mozzanataiba, amelyekről írásban csak a pszichoanalitikus szövegeiben vallott. Móricz feljegyzéseiben például ezt olvassuk: „jön egy férfi mezitláb, / – mond kisfiú, merre van itt a kupleráj? / – tessék a Ferenc utcába menni, át a téren és ott egy ló[...?] / – kapsz egy hatost ha elvezetsz / elvezettem, akkor hov[a] / odaadta a hatost / – a bácsinak meg-

²⁸ I. m., 23, 29.

²⁹ VALACHI Anna, i. m.

³⁰ MÓRICZ Zsigmond, *Karácsonykor jobban fáj*, in *Uő, Novellák, IV.*, Budapest, Osiris, 2003, 427-430.

mutattam merre van a Ferenc utca”.³¹ Ugyanez a történet így olvasható az *Átmentem a Párisiba...* kezdetű pszichoanalitikus vallomásban: „valakit elvezettem a kuplerájhoz, adott 20 fillért – én a pénzt odaadtam a mamának, azzal, hogy egy bácsit elvezettem a Ferenc uccába – az ucca nevét mondtam a hely helyett, mert az az ember, mikor kérdezte, hol van kupleráj, úgy válaszoltam: a Ferenc uccában”.³² Ezt az emléket Móricz természetesen kiszűrte a karácsonyi novellából. Ahogy a költőnek a *Szabad-ötletek jegyzékéből* ismert, a nyelvi tabut megsértő nyelvi fordulataival rokon megfogalmazásait, mint például a „hova az any[ám]picsájába [men]jek”³³ mondatot sem őrizte meg. Móricz és József Attila beszélgetése tehát nem két irodalmár udvarias társalgása volt, hanem olyan vallomástétel, amelynek során mindkettőjük előtt egy életszféra tárult föl a maga nyersségében.

Kapcsolatuknak azonban az életanyagban történt megmerítkezés csak az egyik oldala. Móriczot nem sokkal később József Attila részéről egy másik nagy meglepetés érte. Mint jeleztem, a költő elküldte neki *Medvetánc* című kötetét, majd valószínűleg személyesen ajándékozta meg a frissen megjelent *Nagyon fájjal*. Az utóbbi kötet tanulmányozását tanúsító feljegyzések ugyancsak most kerültek elő, és a Móricz–József Attila-kapcsolat aligha túlbecsülhető, különlegesen becses dokumentumaiként értékelhetők.³⁴ A költő halála után írt méltatásaiból világosan látható, hogy a versek olvastán Móricz ráébredt arra, hogy kivételes költői teljesítményt tart a kezében.

De a *Nagyon fáj* kötet még egy másik, nem kevésbé döntő ténnyel is szembesítette őt. A *Szép Szóban* közölt Móricz-émlékezés arra enged következtetni, hogy az író az 1934-es találkozásuk után kialakított valamiféle képet József Attila költészetéről: „Ha versét láttam, ezentúl kísértett a kép [...] A verseinek olyan nyers íze volt, mint a tavaszi fűzfavesszőnek s oly üdítő is”.³⁵ Csakhogy a költő 1934-től alig írt olyan verseket, amelyekre ez a jellemzés ráillik. Az otthonosság élményét, a fűzfavessző frissességét, a természet közelségét sugárzó szövegekkel csak akkor találkozhatott az író, ha a válogatott verseket, a *Medvetáncot* lapozgatta. Az utolsó éveire jellemző új hang – egy-két korábbi kivételtől eltekintve – a kötet utolsó darabjában, a *Mamában* jelentkezett először. A versek, amelyekkel a *Nagyon fájjal* Móricz találkozott, a *Mamában* megütött hangot folytatták, markánsan különböztek azoktól a daraboktól, amelyeket a *Medvetáncban* olvashatott. Ezeket szokás a „kései költészet” elnevezéssel összefoglalni.

A kései korszak kivételes költői teljesítménye aligha volt számára olyan spontán könyvedséggel megközelíthető, mint akár Illyés, akár Erdélyi József lírája, amelyben jól tükröződött szerzőjük társadalmi helyzete és az életvilág, amelyből származtak: „Nem

³¹ Lásd Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról, közlése Anna, *Literatura*, 2015/4. 393.

³² JÓZSEF Attila, *Átmentem a Párisiba*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 390.

³³ Lásd Móricz Zsigmond jegyzetei József Attiláról, i. m., 392.

³⁴ I. m., 395–396.

³⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 25.

könnyű megérteni. Többször elolvasom s mint egy számtani példán töröm a fejem” – írja az *Emberiség*, illetve az *Emberek* című versek fölött töprengve. A feljegyzéssorozat azt mutatja, hogy szerzőjük megértette: szellemi erőfeszítéseket kell tennie, ha együtt akar haladni a szerzővel. Nemcsak az artisztikum közegének kell átadnia magát: „formai tökéletessége oly magas, hogy már könnyű játékká olvad át” – olvassuk a *Ha a hold süt...* rímes anapesztusai kapcsán, hanem érzékennyé kell válnia a versekből áradó metafizikai borzongás számára is. A *bűn* megértéséhez például mozgósítania kell – vélhetően vallás-erkölcsi eredetű – tudását, protestáns felekezete ellenére még Pázmány Péter-olvasmányait is: „fogalmilag nincs vele tisztában (Pázmány) nem tudja, mi a *bűn*”. Célszerű lenne Móricz értelmezői erőfeszítéseinek önálló elemzést szentelni. Itt beérhetjük annak leszögezésével, hogy a *Nagyon fáj* verseinek nagy hányadában az író nemigen ismerhetett rá közvetlenül azoknak a társadalmi problémáknak a jelenlétére, amelyekkel a november 24-ei és az utána következő beszélgetésekben szembesült.

Ez a megállapítás azonban nem érvényes a kötet egészére. Nemcsak arra utalok, hogy kötetben itt látott napvilágot *A Dunánál* vagy a *Levegőt!*, hanem olyan versek is szerepelnek a *Nagyon fáj*-ban, amelyek épp azt a témát, a gyermekkori szegénységet érintik, amely a költő és az író 1936 őszi beszélgetéseinek tárgyát képezték, mint a *Kirakják a fát* vagy a *Ha a hold süt...* A többéves késéssel a kötetben megjelent *A város peremén* „a társadalom öntőformáiba” kifejezése kapcsán Móricz azt jegyzi meg 1937. február 10-re datált feljegyzésében, hogy: „Ez tiszta pr. szemlélet / csak a külvárosi proli érezi”. Ezek a költemények és a városi szegénység világát idéző, a többi darabban is sűrűn felbukkanó jelzések egész hálózata bátoríthatta Móriczot annak a magaslati értelmezési nézőpontnak az elfoglalására, ahonnan tekintetével jobban átfoghatta József Attila költői világának teljességét, mint akár a költő életművének legjobb értői. Elsődleges tapasztalatát, a költő proletár gyermekkorának megismerését összekapcsolta a verseiből szerzett élménnyel, amely versek intellektuális színvonala, művészi kifinomultsága felmérhetetlen távolságban volt a proli földhözragadt életanyagától. Nem riadva vissza az így kinyíló óriási feszítávolságtól, a költő végtelenül differenciált, kivételesen mély belátásokat tartalmazó költői világát a proletárlét triviális anyagából vezette le.

A kezdeményezés megvalósítására, amelyre javaslatot tett, nem voltak meg az eszközei. De megközelítési módja még így is magasan felülmúlja a József Attila-szakirodalomét, amely – tisztelet a ritka és csak nagyon részleges kivételnek – mindmáig még csak fel sem merte vetni, meg sem tudta fogalmazni a programot, amelynek megvalósítása nélkül József Attila megértése csak féloldalasan sikerülhetett. Az ötvenes évek a társadalomkritikus, az öt körülvevő világ szociális problémáira reagáló költőjét állította a középpontba. A kései verseket, mint Révai második József Attila-tanulmánya legtoleránsabb értelmezéseiben, csak az antifasiszta líra megnyilvánulásaiént vették számba. A hatvanas évek nagy fordulata ellenben újabb egyoldalúság árán, a szociális problematikától eloldozva tudta csak érdemi módon megközelíteni az utolsó korszak költészetét, s ezen az egyoldalúságon lényegében máig sem léptünk túl.

Móricz ellenben már a feljegyzéseiben is merészen összeköti a szociális problematikát, a szegénységtapasztalatot a metafizikai borzongásokkal. Egységben akarja látni a költő életvilágát a kései költészet világával: „proliba ágyazott kultúra” – jegyzi meg a gyermekkori kenyérlopást felidéző *Ha a hold süt...*-ről szólva. S hogy ez nemcsak általános szólam, mutatja, hogy Móricz az értelmezéseiben konkrétan alkalmazza ezt az indító tételt. Magát a József Attila-i büntudatot is a proletárlétből származtatja: „A bűn előtte tisztázatlan misztikus valami, mint a proli előtt; aki nem tudja, mi a bűn és csak annyit érez hogy állandóan a feje fölött lóg a pallos ismeretlen bűnökért / már gyermeki semmiségekkel is vádolja az ember magát, csak túlessen a büntetésen / A proli ugyanis folyton kihágásban van”. Ezt a gondolatot fűzi tovább az *Én nem tudtam* című versről írva, vélhetőleg még a költő pszichoanalitikus tájékozódását is a proli mivolttal kapcsolja össze: „Most pl. a proli gyerek felvilágosul a freudizmusban s első alapérzése hogy hisz ez az amit tilt a törvény / *én nem tudtam, hogy annyi szörnyőség / barlangja szívem*”. Majd a versben az „összebúvás (adhesio)” jelenségét ismeri föl, s így interpretálja: „a proli mind egyéniség és folyton összebukik / a proli nem tud egyedül megállni, amint összekerül, már marja egymást, de össze kell bujni”.

A József Attila-jelenséget, amely fölötti töprengése nem szakadt félbe az 1937. februári (vélhetőleg csak töredékesen ránk maradt) fejtegetéseinek lejegyzése után sem, az általa proletárnak nevezett városi szegény szociálpszichológiai sémájából próbálta megérteni. A Móricz által megrajzolt József Attila-portré, mint a végeredményt összefoglaló *Várostrom* című írásból kitűnik, két pilléren nyugodott. Az egyik a költő proletár mivoltának állítása: „József Attila bizalmas perceiben megvallotta barátai előtt, dicsekedve a társadalmi bélyeggel, hogy ő proletár gyermek”. A másik pillér pedig költői rangjának, s ami ezzel egyértelmű, szava egyetemes érvényének elismerése: „a proletariátus is hozzáfogott nagy költőket szülni”.³⁶ Móricz e két igen távoli pillér: a proletár mivolt és a nagy költői rang közé feszítette ki a híd ívét. A konstrukció szilárdsága sok tekintetben a proletár móriczi fogalmának teherbírásán múlik. Ha az író a szabatos marxi meghatározás bármelyik változatát vette volna kölcsön, az a versek értelmének ahhoz hasonló redukcióját eredményezte volna, amihez az osztályelmélet alapján álló műértelmezések jutottak, s a híd szerkezete gyorsan előregedett volna. Az író azonban metaforikusan átértelmezte a terminust.

„A proletárgyermek ott nyüzsög az utca porában, mint pondró a hordóban, a napon. De a proletárgyermekből nem lesz pillangó, csak proletár: elrontott emberi példány.

Mert a proletár, az nem valami egységes típusa a társadalomnak, sőt, a proletár a félben maradt lény, akiből nem lett se paraszt, se gazda, se gyári előmunkás, se gondterhes kereskedőfőnök. Aki elért valahova, az már nem proletár, azt meg lehet nevezni műfaj szerint: éjjeli portás vagy szén és fa kiskereskedő, vagy bádogos, vagy valami, aminek neve van, mert a neve után adót fizet: a polgár ott állapotodik meg, az adófizetés az ő stig-

³⁶ MÓRICZ Zsigmond, Várostrom, *Pesti Napló*, 1938. február 24. 9.

mája. De a proletár az a semmi. Az a híg és kocsonyás élőlény, amely egyszer gilisztának látszik, mert földet majszol, máskor békának, mert kuruttyol, vagy lócitromnak, mert ott felejtette a sors a kerekek alatt: pedig mindig ugyanaz a semmivé alakult valami, amiből már soha valami nem lesz, mert elnyelte a semmi.” – olvassuk Móricznak a *Szép Szóban* megjelent nekrológiájában.³⁷ Az a kérdést merül föl az idézettel kapcsolatban, hogy vajon itt Móricz saját meghatározását olvassuk a proletárról, vagy pedig átélt beszéddel, tehát a költő szavainak móríci rekonstrukciójával és átfogalmazásával állunk-e szemben? Bármi legyen is a válaszuk, az így körülhatárolt lényt nem a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye jellemzi csupán, hanem az a létállapot is, amelyben az így jellemzett személy áll, s az erre adott válaszainak minősége.

A jellemzés így kiterjeszhető a szorosabban vett munkásosztályon kívül minden alsó néprétegre, amely meg van fosztva saját sorsa alakításának esélyétől, amely a társadalom perifériájára vetve szorong, amely áldozati létre van kiszemelve, amelynek nincs, vagy alig van esélye a felzárkózásra, és amelyben ezért a felemelkedés hatalmas erői feszülnek kaotikusan, robbanásra készen, de pontosan kitűzött célok és jól megválasztott stratégia nélkül. Móricz tehát proletár néven a szegénység leírását adja, természetesen a reflektort a városi szegénységre irányítva. József Attila helyének kijelölése ebben a rendszerben mérnöki pontossággal történik.

Az író azt a kérdést teszi föl: „Most ez a Semmi, ez megválthatja-e magát: hogy lesz némely semmiből Valaki?”³⁸ A kérdésre igenlő választ sejtünk, de Móricz felelete ambivalens. Nem is lehet más egy olyan nekrológban, amely egy fiatalon öngyilkosságot elkövetett személyt búcsúztat. József Attila meg is szabadult a semmi-lét karmaiból, meg nem is: „A proletársors nem eresztette ki markából. Egy magasabb társadalmi szinten a mélybe leszorítva éltette. Egyidejűleg volt hatodikos gimnazista és ferencvárosi utcagyerek [...] Energia-készletét a proletársors emésztette föl, már semmije se maradt, csak költői zsenije...”³⁹ Móricz József Attilát proletárnak, sőt, a proletár prototípusának látta, de aki a legmagasabb kulturális szinten képessé vált kifejezni magát. Az író tehát nem a József Attila-jelenséget redukálta valamilyen szociológiai kategóriához, hanem ezt a kategóriát igyekezett olyanná formálni, hogy az alkalmas legyen a költői teljesítmény értelmezésére. Úgy ítélte meg, hogy a proletárseni nem illeszkedik bele minden további nélkül a polgári kultúra folytonosságába. A proletárlétből valami újfajta költészet bontakozik ki.

Aligha fejezhetjük ki mélyebb egyetértésünket Móriczcal, mint ha úgy gondoljuk, hogy egykori, megkezdett, de be nem teljesített vállalkozása még mindig nem veszítette el időszerűségét, ma is érdemes megkísérelnünk átmenni az általa megépített hídon, amely a Semmiből a Valamibe, a mélyszegénység élethelyzetéből a metafizikai borzongások és a művészi tökély világába vezet.

³⁷ MÓRICZ Zsigmond, *Nagyon fáj*, i. m., 27.

³⁸ Uo.

³⁹ I. m., 28, 29.

FENYŐ D. GYÖRGY

„Mert sok a révülni való...”

Elemzési kísérlet és tanítási ötletek József Attila
Tiszazug című verséhez

Ebben a tanulmányban azt a folyamatot járom végig, ahogy egy vers elemzéséből tanítási lehetőségek sorozata bontakozik ki. Ezért a legszűkebb szövegvizsgálattal kezdődik írásom, a *Tiszazug* szövegének szoros elemzésével. Utána helyezem bele a verset keletkezésének történetébe, abba a szellemi-történelmi kontextusba, amely életre hívta. A tanulmány harmadik részében a tiszazugi arzénes gyilkosságsorozat más feldolgozásaival kapcsolom össze a verset, mindenekelőtt Móricz Zsigmond riportjával. Végül a negyedik, legterjedelmesebb részben olyan elemzési feladatokat, kérdéseket, ötleteket és segédanyagokat adok közre, amelyek a vers tanításának különböző lehetőségeit mutatják meg.

I. A vers

József Attila: *Tiszazug*

A báránybunda árnyakat
tülevelű fák fércelik.
Szalad a puli pillanat,
fagyon koppantja körmeit.

5 Hümmögőn áhítgat a nép
s házacskák gondolkodnak, ím
zsuppjának zsíros süvegét
lehúzza ablakára mind.

Kárál a tyúk keservesen
10 az eresz alatt, mintha már
vénasszony lelke volna, mely
rimánkodóan visszajár.

Belül is pöttyös állatok,
 ütődött, kékes öregek
 15 guggolnak, mordulnak nagyot,
 csupán hogy ne merengjenek.

Mert sok a révülni való,
 ha már az ember nem kapál.
 Szép, puha gond a pipaszó,
 20 tört ujjak közt pamutfonál.

S mit ér a vén? A kanalat
 elejti, csöppent, etetik
 s ha ő etet, a malacok
 habos vödöröstül fellökik.
 25 És lágy a tanya, langy az ól.
 Csillagra akasztott homály!
 Kemény a menny. A gally alól
 bicegő cinke sírdogál.

A vers első soránál vonzóbb és megnyugtatóbb képet még elképzelni is nehéz. A *báránybunda* mint tárgy a melegség, puhaság képzetét kelti, jó lehet odabújni hozzá, belebújni még inkább, mert melegít, mert nagyobb az embernél, és úgy, hogy ez a nagysága és melegsége kívülről is látható. Az *árnyak* szó választékos, és a maga választékosságával megemeli a *báránybunda* szó stílárís értékét is: a kifejezés együtt, egyszerre evidensen ismerős, és különlegesen szép. Ráadásul a sor zeneileg nagyon lassú: sok hosszú szótagos szó van benne, mintha lassan lépegetnénk a verssorban, úgy jambikus, hogy le van lassítva a négy jambus: ◡ – / – – / ◡ – / ◡ –. És mintha zengene az egész: hangzásvilágában monoton a sor, csupa mély magánhangzóból áll, s közöttük is az egy *u* mellett minden más hang *a* és *á*. A *báránybunda* itt melléknév, holott máskülönben csak főnévként szoktuk használni, jelzője az *árnyak*nak, és az olvasó megpróbálja elképzelni a báránybunda árnyakat: puha, nagy, kontúr nélküli árnyékokat látunk, nem tudjuk, a tárgyak és növények önárnyékát vagy titokzatos árnyakat-e. Az áthajlás és az ige hiánya miatt még nem tudjuk, mi történik ezekkel az árnyakkal.

A második sor hangzásában egészen más: az eddigi mély sorba szinte belevágnak, beleszúrnak a magas magánhangzók, a sorban az egy *á* kivételével minden hang magas. Az előző sor lassúsága után itt a négyes jambus egészen más változatával találkozunk: – ◡ ◡ – / – – / ◡ –. Az első két versláb felfogható lenne mint egy trocheus és egy jambus egymásutánja, mégis azt gondolom, inkább chorijambusként értelmezzük: a *tűlevelű* szó amúgy is szimmetrikus zenei fölépítésű: *ű e e ű*, és ezáltal erősebb a kontraszt az előző

sor után: szinte beleszúrnak a túlevelek az árnyakba, és az ige, a *fércelik* ezt az érzést megerősíti. A nagy és bizonytalan körvonalú árnyakat fenyőfák szegélyezik. De hogyan és honnan kell elképzelnünk a látványt: alulról vagy oldalról? Alulról fölnézve láthatjuk a gomolygó *bárányfelhőket*, és a látvány szélén néhány kis fenyőfát, vagy oldalról szemléljük a kissé távolabbi szemhatárt, esetleg oldalról és közelről a puha, lágy kontúrú árnyakat, mellettük a fenyők túleveles ágait?

Míg az első két sorban – részben a késleltetett állítmány, és az állítmány alig-cselekvőssége miatt – egy állóképet láttunk, a következő két sor egy gyors cselekvéssel kezdődik. Ritmikailag ismét más alkatú a jambikus sor, ezúttal nagyon gyors, kopogós: $\cup\cup/\cup\cup/\cup-\cup-$. A mozgás (*szalad*) kapcsolja be az idődimenziót a versbe (*pillanat*), és ugyanez a mozgás hozza be az első hangélményt is (*koppantja*). A *puli pillanat* kép annyiban folytatása az első sorbeli látványnak, hogy ugyanazt a tárgyi világot folytatja, a nagy bundájú bárány terelgetője a szintén bundás, hosszú szőrű pulikutya. A *fagy* logikussá teszi a *bunda* használatát, a fagyott földön keményen koppannak a pulikutya körmei, a k-s alliteráció ezt a hanghatást fölerősíti.

Az első versszakban megfestett táj a második versszakban népesül be emberekkel és ember teremtette tárgyi világgal. Egy bezárt vagy éppen bezáródó falu képét látjuk, késő délutáni, esti csöndet, a kicsi házakat, a zsuppfedél árnyékát a házakon, az ablakokat. Falusi idillnek érezzük, és ezt még a két – a tájat, majd a falut – leíró rész közé beékelődött, az emberekről szóló sor – *Hümmögőn áhítgat a nép.* – sem töri meg: egyrészt az *áhítgat* és a *gondolkodnak* cselekvések közelsége, másrészt az *áhítgat* és a *házacskák* kicsinyítése rokonítja a falu és a táj, valamint az emberi világ cselekvéseit és hangulatát. Emellett a házak megkapják az ember tárgyait és mozdulatát: a zsiros süveget úgy húzzák le a házak az ablakaik elé, ahogyan az első versszakban a báránybundával és pulival megidézett pásztor húzza le a szemére a süvegét. A zsuppfedél süvege zsiros, mint a régóta használt fejfedő; a *zs-zs* alliteráció, majd a fonetikailag közeli hanggal, az *s*-sel kezdődő szó együttese a három szónak ezt az összetartozását erősíti meg. Miközben az emberek az összefoglaló *nép* szóval jelennek meg, a házak viszont külön-külön. A *mind* ezt erősíti meg. Csakhogy az eddig elemzett képek logikája alapján annyira egynek látjuk a tájat, a házakat és az embereket, hogy ez a két jelentésmozzanat – az *együtt mint egy egység* és az *egység elemei külön-külön* – nem kizárják, hanem kiegészítik egymást: a nép együtt és az emberek külön-külön is, illetve a falu együtt, de a házak külön-külön is.

A második versszak kérdése: mit áhítgatnak az emberek? Miről gondolkodik a falu? A *gondolkodnak* szó a *valamiről* határozót igényli, bár szoktuk önmagában is használni. Az *áhít* jobban igényli a határozót: *mit áhít? mire áhítózik?* – kérdeznénk. Igaz, a gyakorító forma jobban megengedi, hogy elhagyjuk a határozót – de ha nyelvtanilag nem kötelező is a bővítmény, azért mégiscsak ott motoszkál az olvasó agyában a kérdés: miről gondolkodhatnak a házak a csukott ablakok és az ablakokra lehúzott süveg mögött? Mire áhítgat a nép, amiről nem beszél, amire legfeljebb egy visszafojtott artikulálatlan

hümmögés utal? Az az érzés alakul ki bennünk, hogy valamiféle csöndes titkokról lehet szó a néma és mozdulatlan falu képe mögött.

Nagyon éles, kellemetlen hanghatással kezdődik a harmadik versszak. Ez az alliterációval megerősített *keserves kárálás* nemcsak visszataszító, de ismét ugyanúgy folytatja és kiegészíti az előző képsort, mint ahogy az eddigiek is folytatva bővítették a korábbiakat. A falu állatvilágát és kis tornácos, ereszes házacskák képét folytatja, majd a fura hasonlattal új dimenzióba is állítja a képet. Olyan hasonlattal érzékelteti ezt a kellemetlen hangot, amely a falu hiedelemvilágát idézi fel. A hasonlat fordított, mint amit általában használni szoktunk; itt nem a halott ember visszatérő lelkének rimánkodását hasonlítjuk a káráló tyúk hangjához, hanem fordítva: a visszajáró halott lélek hangját mintegy felidézi a monoton kárálás. A *vénasszony* szó tájnyelvi is, sok helyen a nagyon idős embereket *vénembernek* és *vénasszonynak* nevezik, minden értékítélet nélkül. De a köznyelvben a *vénasszonyt* durvábbnak, kegyetlenebbnek, érzelmenkülőbbnek halljuk, mint az *öregasszonyt*. Egy halott vénasszony lelkéről van szó, ezért ez a halott vénasszony lehet olyan bajkeverő, mint a *Vörös Rébék* Rebi nénije, de lehet olyan öreg, fogatlan, magatehetetlen asszony, akiről Illyés Gyula nagyjából ugyanekkor így írt: „Szürkülettájtt majd mindennap kuksolt három-négy öregasszony nagyanyám mellett a konyhában. [...] Ott gubbasztottak apró zsámolyokon a tűzhely körül, amelynek fénye az alkonyat sűrűsödésével erősödött, susorogtak vagy fújták a végehosszatlan litániákat, s közben kukoricát morzsoltak.”¹ A versszak végén ugyanolyan kérdés marad nyitva, mint az előző versszak után: Miért jár vissza a vénasszony lelke? És miért rimánkodóan? És ha rimánkodik, kér, vajon mit kér, miért rimánkodik?

A következő három versszakban lépünk be a falu házaiba. A falu sorsában egyre inkább az öregségre, az öreg emberekre, a munkából már kihullott emberekre, a *hümmögő, morduló, merengő, révülő* vénekre fordul a figyelem – a halott vénasszony lelkét még a tyúk hangja idézte fel, de innen már a házakban nem a fiatalokat, gyerekeket, a dolgozó férfiakat vagy a családjukat ellátó asszonyokat látjuk, hanem a gyenge, beteg, egyre magatehetetlenebbé váló öregeket. Ha bárhol beütik magukat, *ütődött, kékes* folatok keletkeznek rajtuk, a kezek bütykösek, a *tört ujjak* nehezen mozognak, talán még elvégzik a házimunkát, de gyengék hozzá, kiszolgálásra szorulnak. Etetni kell már őket, és az étel is sokszor elcsöppen, mert már nem tudják a kezüket biztonsággal irányítani.

A leírásban egyszerre van jelen a külső szemlélő objektivitása, a falubeli emberek értékelése, és az öregek saját magukról kialakított képe. Bármelyik parasztember vagy asszony kérdezheti bármelyik öregről, hogy *mit ér* még az élete, bármelyik bosszankodhat azon, hogy az etetni próbáló vént a malacok *habos vödörstül fellökik*, és bármelyik öregember mondhatja magáról, hogy sok értelme nincs az életének, *ha már az ember nem kapál*, vagy felteheti magának a kérdést, hogy *mit ér a vén ember élete*.

¹ ILLYÉS Gyula, *Puszták népe* [1934–1935], Budapest, Szépirodalmi, 1970, 63.

Látunk a házban is állatokat, igaz, mintha éppolyan betegek, megjelöltek lennének, mint az öregek: a *pöttyös állatok* vélhetően a kiszolgált, bent a szobában lakó, már nehezen mozduló, kiszolgált kutyára vagy macskára vonatkozik. Mire vonatkozik a *belül* határozószó? Arra is utalhat, hogy a házon belül járunk, de jelentheti azt is, hogy maguk az állatok – ahogy az emberek is – belsejükben is pöttyösek, foltosak, romlanak. Sok nyomorúság és a feleslegesség érzése lengi be a képeket. És persze az elgondolkodás, az elmerengés, a távolba – múltba, semmibe, gondolatokba, szorongásokba – gondolás. De miközben ennyi nyomorúság sűrűsödik össze az öregségük miatt kiszolgáltatott öregek képében, közben mennyi szeretetteljes megfigyelés is: az elmerengés, az elrévülés, a pipázó öregember és az öreg kezekkel és nehezen mozduló ujjakkal is szőni, varrni, fonni akaró öregasszony képe.

Az utolsó versszak kiviszi a látványt a házból, eltávolodik az öregektől, és minden képet és képsort szervesen, valami sokkal tágasabb, más dimenzióba illesztve lezárna. A parasztháztól, a tanyasi háztól indulunk, és a tanya udvarára megyünk ki, majd onnan kinézünk az égre, a csillagokra, az egész mennyboltra, majd vissza a fákra, a levelek nélküli gallyakra, végül pedig ismét egy egészen miniatűr képre, a bicegő cinkére nézünk lefelé. A négy sor négy mondat, de négy egésze különböző felépítésű, egészen más modalitású, szerkezetű, hangulatú és dimenziójú mondat. Az első két párhuzamos szerkezetű tagmondatból áll: a *lány a tanya* és a *langy az ól* állítások egymást felerősítik, egyúttal kontrasztba is állítják: a tanya mint az emberek lakhelye nagyon kedves meghitt jelzöt kap, az ól képe folytatja az előző versszak disznóetetés-képét. A *lány* – *langy* mint egymás szinonimái szerepelnek itt, de a párhuzam mellett érezni a köztük lévő hangulati különbséget. A *lány* József Attilánál minden esetben valami kellemes, meleg, ölelő, anyai, szeretetre méltó és szeretetteljes, a *langy* legtöbbször a víz, a tócsa, és ezen belül időnként a pocsolya, a disznó képéhez kötődik, nem véletlen tehát, hogy az *ól* szóhoz tartozik a *langy* állítmány (és emlékezünk még az előtte álló képben a habos moslékos-vödörre), és a *tanya*, az emberek lakhelye a *lányat*.

Az igazi nagy sík- és dimenzióváltás ezután következik. A földtől a szemünk a csillagok felé fordul, a disznóóltól az égre. Az, hogy semmiféle kötőelem nem jelzi a kapcsolatot az előző sorral és az előző mondattal, felerősíti a váltás hirtelenségét. Ugyanakkor a kép szerves folytatása is a korábbiaknak: a homály szó jelzi, hogy az első versszakbeli árnyak megnőnek, este lesz, egyre sötétebb. Az akasztott ige pedig a falusi, tanyasi házban a kabátját a szegre felakasztó ember képét juttatja eszünkbe. Meglepő volt a sorvégi felkiáltójel: azt várja az olvasó, hogy ez a felkiáltójeles mondat értelmezze a többi, hogy nagyobb jelentősége legyen. De nem találunk ilyen kitüntetett jelentést, talán csak az ég dimenziói előtti felkiáltást vagy felsóhajtást fejezi ki a felkiáltó mondat. Az, hogy mondattanilag nem egyértelműek a kapcsolatok, nem tudjuk, a homály állítmánya vagy alanya-e a mondatnak, szintén a váltást, a szakadás érzését erősíti. A sor hanghatása viszont ismét a folytonosság, az előzményekkel való összeszövöttség érzését kelti: az előző sor is egy magas magánhangzóval kezdődött, majd csupa mélyből állt, ez a sor pedig ugyanilyen:

é + á - a - a - a - a - a - ó
 i + a - a - a - a - o - o - á

Ennek a hanghatásnak a következő félsorral való kontrasztban lesz igazi szerepe. A *Kemény a menny.* sor csupa e és é hangból áll, emellett a mássalhangzói is monotonná teszik: k - m - ny - m - nny. A szintaktikai felépítés a versszak első sorát idézi meg: lágý - a tanya / langý - az ól / kemény - a menny, de itt a hasonló mondatfelépítés egyértelműen a kontrasztot hangsúlyozza. Miközben az emberi lakóhely lágý, a magánhangzók is ezt a lágýságot, szeretetreméltóságot fejezik ki, közben a világ, a külvilág, az ég, ha tetszik: a világegyetem és a világegyetem rendje kemény, ellenséges, elidegenedett. A versornál rövidebb mondat, a tételmondat szerű, kijelentő állítás is mintha ezt hangsúlyozná.

Az utolsó versszakbeli négy állítást, a négy mondatot nem köti egymáshoz semmiféle kapcsolóelem, mi több, minden két állítás között síkváltást találunk. A harmadik és negyedik mondat közé talán az *ezért*, vagy az *ennek következtében*, esetleg a *de mi ne erre figyeljünk, hanem a kicsinyekre, az aprókra, az élők* kapcsolóelemeket tehetnénk ki. A monumentális és idegen után, az égre való felnézés után lefelé nézünk, egy védtelen és kicsiny élőlényre, egy vélhetően sebesült cinkére vetül a tekintet. A fából csak a pusztá gallyat látjuk, ami nem ad védelmet a *kemény menny* havazása, szelei és hidege ellen. És a cinke egy nagyon emberi cselekvéssel fejezi ki fájaldalmát vagy védtelenségét: *sírdogál*. Újabb kicsinyített szó, újabb olyan cselekvés, amely nem artikuláltan fejez ki érzést vagy fájaldalmat, mint a *hümmögön*, a *kárál*, a *mordul*, a *réviül* vagy a szintén gyakorító képzős *áhítgat*.

A vers képi világa fölülről és kívülről indul, az égtől, innen jutunk el a földre, innen a házakhoz, majd a ház belsejébe, az állatokhoz, majd az emberekhez, az emberei cselekvésekhez és gondolatokhoz. A végén pedig visszalendülünk, és az emberi épületektől, a háztól és az óltól jutunk föl ismét az éghez, majd innen egy apró képből a földre. Ez a képi rend az első hat versszakban az egyre közelítés technikájával rakódik össze, egyre lejjebb, aztán egyre beljebb haladunk, egészen az apró emberi cselekvésekig. A hetedik versszak képi rendje egészen más: az apró és a hatalmas képek váltakoznak benne úgy, hogy belső tartalmuk szerint logikus az egymásra következésük, de a váltások nem folyamatosak, hanem vágásszerűek.

A versben mintha minden egyben lenne: a táj, az állatvilág, az emberi világ, a tárgyi világ, az ember cselekvései, az ember gondolatai. Egymás jelzőit kapják meg ezek, egymás hasonlataivá válnak, egymáshoz rendelt asszociációk révén világítják meg kölcsönösen egymást. Az árnyak a báránybundára emlékeztetnek, az idő mint egy puli szalad, a fák fércelik az árnyakat, a házacsákák gondolkodnak, a házaknak süvege van, a tyúk hangja olyan, mint a halott lelke, az öreg állatok éppolyan ütöttek, mint a magukat sokszor megütő *kékes* öreg emberek, a malacok éppúgy nem szépen esznek, mint ahogy az öregek is csúnyán, csöppentve esznek, a csillag éppolyan, mint az ajtófélfába bevert szeg, amelyre valaki a kabátját vagy a báránybundáját felakasztja, a cinke pedig mint egy

nehezen mozogni tudó, lábára sántító öreg sírdogál. Érzésben és viszonyulásban mind ugyanolyanok, mert mindegyiket egyszerre látjuk elesettnek és szeretetre méltónak, gyámoltannak és szépnek.

Tekintsünk úgy a versre, mint egy faluversre, és idézzük, amit József Attila 1936-ban mondott *A hetedik* egy verssora kapcsán: „*Egy, ki márványból rak falut*»: Mennyi érzelem, szeretet, romantika vágyódás fűződik a faluhoz, holott a falu lényegében piszkos, poros egészségtelen. Költő az, aki nem sajnálja a falura, embereknek erre a szerencsétlen összességére a márványt.”² Mennyi tisztelettel beszél József Attila itt is, a versben is a faluról, a márvány értékét és időtállóságát kölcsönözve neki. Nyugodtan elidőz a látványnál, az embereknél, az emberek gondolatainál, ahogyan több faluról szóló versében is érezzük az elmélázás, a szemlélődés, az elgondolkodás és a szeretetteli figyelem nyugalját, a lelassulást, a koncentrált, de oldott figyelem lassúságát (*Esik, Harmatocska, Margaréta, Határ, Falu*).

Tekinthetjük úgy is, mint a faluban, a házakban, a falak mögött megbúvó titkok és hallgatások versét. Érződik, hogy titkokkal és ki nem mondásokkal van tele a bemutatott világ, de nagyon kevésbé igazít el bennünket a szöveg. Nem tudjuk, mire áhítoznak az emberek, nem tudjuk, miért révülnek el, nem tudjuk, mit mond a pipafüst, mit sző bele a sok bütykös ujj a szóttasbe. Tudjuk, hogy a vénasszony lelke visszajár az élőkhöz, de hogy miért, hogy mit mond, mit üzen, milyen hírt hoz, hogy miért rimánkodik, miért keserves a hangja, nem tudhatjuk.

Tekinthetünk úgy is rá, mint az öregségről szóló versre, amely olyan emberekről szól, akiknek az élete már cél és munka nélküli. A paraszti világban az az állapot, *ha már az ember nem kapál*, az a végleges kikopás állapota. Az öregkori gyengeség, amikor az etető embert feldöntik az éhes malacok, és amikor az ember maga is etetésre szorul. Némák ezek az öregek, nem beszélnek, legfeljebb mordulnak egyet-egyét, és a múltba meg a saját világukba zárulnak be, elrévedeznek, és több közülük van már a halott vénasszonyok lelkéhez, mint az élőkhöz.

Hogy a versnek lehetséges egy József Attila korában aktuális jelentése is, hogy meglehetősen gyors reakció egy akkor a magyar társadalmat lázban tartó, megdöbbentő eseményre, arra legfeljebb az eddig figyelmen kívül hagyott cím utal: *Tiszazug*.

II. A történet

1929. június–júliusában derült fény arra, hogy a Tiszazug több falujában évtizedeken át szokásban volt, hogy az asszonyok arzénnal meggyilkolták azokat, akiktől meg akartak szabadulni. József Attila verse az egyik legkorábbi reakció volt: szeptember 8-án jelent meg *A Toll* című folyóiratba a vers.

² MOLNÁR Tibor, Beszélgetés a magyar Panait Istratival. József Attila három pohár sör mellett egy különös életről, különös lélekről beszél, *Brassói Lapok*, 1936. július 5. In KJA1 1987, 422.

A Tiszazug egyes falvaiban valószínűleg több évtizede gyakorlat volt, hogy azok az asszonyok, akik meg akartak szabadulni valamelyik hozzátartozójuktól, rokonuktól, a légyapírról leáztatott arzént adtak nekik, „megégették őket”, s az áldozatok egy-öt ilyen adagtól meghaltak. A módszer elterjesztésében a bábasszonyoknak volt kitüntetett szerepük, akik a születéseket vezették, és akik ezért élet és halál ügyeit intézték a falvakban, bejáratosak voltak a házakhoz, az asszonyokhoz. A feljelentés hatására 162 holttestet exhumáltak és azonosítottak két falu – Nagyrév és Tiszakürt – temetőjében, de az áldozatok teljes létszámát több ezerre becsülik.

A gyilkosságok áldozatai között voltak azok a csecsemők, akiket már nem akartak felnevelni a családok, azok a beteg és nyomorék gyerekek, akik felgyógyulásában már nem bíztak. Gyakran öltek meg beteg, magatehetetlen, ápolásra szoruló öregeket, és beteg, munkaképtelen férfiakat, többek között az első világháborúból rokkantan hazaérkezett, a családnak már csak nyűgöt jelentő férjeket. Megöltek olyan férfiakat, akik egy új szerelem útjában álltak, és megöltek olyan időseket is, akik a föld öröklésének útjában álltak.³

A gyilkosságokat kivétel nélkül asszonyok követték el, mintha a falubeli asszonyi világnak lett volna ez az önvédekezése, az asszonyokra nehezedő terhek – a betegek, öregek, magatehetetlenek, nem kívánt csecsemők, csak nyűgként élő, kiszolgáltatást váró sebesültek, nyomorékok és nem szeretett férfiak – könnyítésének vagy eltörlésének eszköze. Éppen ezért a gyilkosságok a falvak hallgatólagos egyetértésével vagy legalábbis tudtával történtek, nem beszéltek róluk, de mindenki ismerte a módszert, és mindenki tudta, értette, miért halnak meg a már csak nyűgnek jó családtagok.

József Attila a *Tiszazugban* nagyon áttételesen, de utal a háttértörténet két mozzanataira. Az egyik az öregek helyzete, a már elgyengülő, munkaképtelen, magatehetetlenné váló öregek világának, szomorúságának és esélyek nélküli életének a felidézése, az olyan emberek megidézése, akik valaha képesek voltak ellátni magukat, kijártak kapálni a mezőre, ők etették a disznókat, volt dolguk, feladatuk és ezért hasznuk. A másik elem a némaság érzékeltetése. Ebben a faluban és tanyán érződik, hogy az ablakok mögött van valamilyen titkos belső világ, és hogy a gondolatokat és érzéseket nem mondják ki az emberek. És mintha ehhez kapcsolódva érezhető lenne valamiféle megváltásvárás, az emberek valamire áhítgatnak, valamin révülnek, valamiről merengenek. Talán ebben az összefüggésben még ijesztőbb a vénasszony visszajáró lelke, mert – de valóban csak a háttértörténet ismeretében – jelentheti a korábban már arzénal megölt öregasszonyt, dédanyát, nagyanyát, vagy a megölésre kiszemelt vénasszonyt, akiről már eldöntötték

³ GYÁNI Gábor, *Arzénes asszonyok. Rendhagyó sorozatgyilkosság a Horthy-korban, Rubicon*, 2008/7–8. Online: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2008_7_8 Letöltés ideje: 2009. 05. 14.; GUNST Péter, *Tiszazug*, 1929. Meggyilkolt férjek és apák, *História*, 1985/2. 25–34. Online: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/85-02/ch12.html> Letöltés ideje: 2017. 07. 10.; LÁDONYI Emese, „Átkos lidércként nehezedett a falura...” A nagyrévi bába, Fazekas Gyuláné szerepe a tiszazugi arzénes gyilkossági ügyekben, *Korall*, 8/28–29. (2007. szeptember), 226–246. Online: <http://epa.oszk.hu/00400/00414/00020/pdf/226-246.pdf> Letöltés ideje: 2017. 07. 10.

(s ezt ő is tudja), hogy megmérgezik. (Erre utalhat a 3. versszakban a *már* szó, valamint a vénasszony lelkének *rimázkodó* visszatérése.)

De azt is emeljük ki, hogy miről nem szól József Attila verse ebből a háttértörténetből. Merthogy mindezeket is csak akkor látjuk feltétlenül bele, ha tudjuk a háttérét. De nem mondja el a történetet, sem annak bármelyik mozzanatát. Nem beszél az elkövetőkről. Nincs benne semmiféle bűnügyi vagy krimielem. Nem keres okokat és felelősöket, nem vizsgálja a társadalmi összefüggéseket. Nem néz bele a bűnelkövetők vagy az áldozatok lelkébe sem, nem ad sem pszichológiai, sem szociológiai, sem társadalmi-gazdasági magyarázatot. Mégis – azt, hogy mit jelent az elhagyatottság, hogyan lesz kiszolgáltatott valaki, mit jelent vénnek és feleslegesnek lenni, ebből a versből át tudjuk élni.

III. Feldolgozások

Az arzénos gyilkosságok történetét sokan és sokszor feldolgozták, szépirodalomban, riportban, szociográfiában, filmen, és történeti, néprajzi, szociológiai szakmunkákban.⁴ Most ezek közül kettőt emelünk ki: egyrészt Móricz Zsigmondnak a tárgyalásról készített helyszíni tudósítását, másrészt azokat a fotókat, amelyek az asszonyokról készültek az előzetes fogságban, a tárgyaláson és a fegyházban.

Móricz írása a *Nyugat* 1930. évfolyamának 3. számában jelent meg, és nem magáról a gyilkosságsorozatról, hanem a Szolnokon lezajlott perről szól. Írása helyszíni tudósítás néhány asszony bíróság általi meghallgatásáról. A kíváncsi kívülálló, a történetek fölötti megdöbbenést kifejező szemlélő, a nemzet ügyéről gondolkodó újságíró, az értelmezni próbáló felelős értelmiségi attitűdje keveredik a szövegben. Érzékelteti a tárgyalóterem légkörét, idézi és kommentálja az asszonyok szavait, megjelenését, gesztusait. És felháborodik: mindenekelőtt azon, hogy a falusi életnek milyen mélységeire derül fény a per kapcsán, hogy milyen szegény, nyomorúságos és elhagyatott a magyar falu és a falu népe.

A leírás során két asszony kihallgatását mutatja be részletesen, az egyiket mint egyszerű, tudatlan, gyámoltalan, a másikat mint a város levegője által megrontott, tudatosan védekező, nyelvében és gesztusaiban is romlott asszonyt mutatja meg. Az okokat igyekszik összegyűjteni: hogy mekkora terhet ró a családokra egy-egy beteg, milyen terhet jelent az asszonyoknak a háború után hazatért rokkant férfiak ellátása, a magatehetetlenné váló öregek ápolása, a sokadik gyerek, a részeges férj. Programként pedig a magyar falu felemelését, a parasztok földhöz juttatását, a társadalom gondoskodását fogalmazza meg.

Móriczot a gyilkosságsorozatban alapvetően a társadalmi probléma izgatja. Programja kétarcú, s e kétféleség valószínűleg nem is építhető szerves egységbe: egyrészt óvna az egészséges magyar falut a város, a modern kultúra rontó hatásától, a magyar nyelvet a

⁴ Az irodalmi feldolgozások áttekintését lásd BÁLINT Angelika–GYŐRI Anna, A tiszazugi arzényilkosságok reprezentációi, *Médiakutató*, 2014/3. 37–48. Online: http://www.mediakutato.hu/cikk/2014_03_0sz/03_arzen_gyilkosság_reprezentacio.pdf Letöltés ideje: 2017. 07. 10.

„kultúramérgezett” nyelvtől, másrészt viszont a modern társadalomtól várna a megoldást, úgy véli, a társadalom vezető rétegeinek erkölcsi és politikai feladata a magyar falu fölemelése.

Az írás hatása nem is a programban rejlik, hanem a megfogalmazás erejében, abban, ahogy a feszültséget kifejezi, ahogy portrékat rajzol, ahogyan az embereket és helyzeteket bemutatja. A gyilkosságsorozat kiderülésének, egyáltalán magának a gyilkosságsorozatnak, és annak, hogy ilyen brutálisan fejeződött ki benne a magyar falu nyomorúsága, valószínűleg nagy szerepe lehetett a magyar falukutató mozgalom és a népi írói mozgalom elindulásában. Nem véletlen, hogy a következő években több szociográfiában is előkerül az arzenes gyilkosságok ügye.⁵

A korabeli sajtóban viszonylag sok fénykép jelent meg a gyilkosságokat ismertető újságok hasábjain. A fényképek több típusba sorolhatók:

- csoportportrék az elkövetőkről;
- egyéni portrék;
- a tárgyalóterem jelenetei;
- képek a sírok feltárásáról, az exhumálásról;
- képek a vizsgálati fogságból vagy a fegyházból;
- az események helyszínei: képek a falvakból, a bírósági tárgyalás, a fogva tartás helyszíneiről;
- az események egyéb szereplői: csendőrök, bírák, újságírók.

Mind riportfotónak tekinthetjük, a társadalmi üzenetű és művészi igényű szociofotó ezekben az években keletkezik, és fotográfusai még nem fedezték föl a témát. Ezért a képek meglehetősen statikusak, zömmel félközeliak vagy féltávoliak. Az asszonyok arca rezenéstelen, kemény, fejkendővel a fejükön sötét ruhában vannak. Arcok és kezek láthatók, és nagyon kevés mozdulat, ülnek vagy állnak, személyes gesztust, egyéni mozdulatot vagy arc kifejezést nem látunk rajtuk. Az újságcikkek zöme a bűntényre, a szörnyűsége, a krimire helyezi a hangsúlyt: *A tiszazugi borzalom, Méregkeverők a bíróság előtt, Az ördöglelkű asszony bírái előtt, Férjgyilkos asszonyok újabb seregét tartóztatták le Tiszakürtön, Kedden az utolsó kilenc asszony bűnügyét kezdi tárgyalni a törvényszék, Kardos Mihálynét ma hajnalban felakasztották*. De még így is beszédesek ezek a képek: nagyon kemény arcvonású asszonyokat látunk magunk előtt, a ruhájuk és kendőjük elfedi az arcuk nagy részét is, és alig látunk különbségeket közöttük. Egyformán állnak, ülnek vagy sétálnak, és minden képen csukva van a szájuk, mintha nem beszélnének, némák, hangtalanok.

⁵ Két nagyobb önálló szociográfiai-szociológiai munka született az 1930-as években Tiszazugról: SZÁLLÁSI Sándor, *Tiszazug szociográfiája* (1935), SZEIBERT János, *Elsodort falu a Tiszazugban. Adatok Nagyrev szociográfiájához* (1935). Emellett Kovács Imre, Féja Géza és mások is foglalkoznak vele.

IV. A versről másodszer

Láthatjuk, hogy az újságcikkek a történetből a háttorzongatót, a krimiszerű elemeket, az újságot olvasót megdöbbenő és elborzasztó pillanatokat emelik ki. A fényképek a szereplőket állítják elének, elsősorban szintén a bűnügyi szempontot kiemelve (előzetes fogság, letartóztatás, tárgyalás). A fényképek utólagos, másodlagos olvasata szól az események mögötti emberekről, és áttételesen a paraszti élet keménységéről és titkairól. Móricz riportja valamilyen „eredeti” falusi kultúra romlatlanságát és a jelenkori falusi kultúra kevert és romlott mivoltát állítja szembe, és társadalmi programot sürget a történelemből következő, a falu felemelésének programját.

József Attila verse mindezekről nem beszél. A vers alapján nemcsak nem tudunk meg semmit az eseményekből, de nem is ítéljük el az elkövetőket, nem ad látéleletet a falu nyomoráról, hanem egy állapotot ír le, a nyomottság hangulatát, az öregségnek az embert méltatlan helyzetbe hozó állapotáról. Szabolcsi Miklós ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy a verset nemcsak a falu- és tájversek, hanem az éjszakaversek sorába illeszti, ezért nemcsak a nagy faluversekhez köti (a *Faluhoz* és a *Holt vidékhez*), hanem az olyan, általa „halálos”-nak nevezett versek előfutárának tekinti, mint a *Külvárosi éj* és a *Téli éjszaka*.⁶

Tverdota György úgy írja le a versnek ezt a kettős tulajdonságát, mint a tiszta költészet és a társadalmi célú költészet esztétikájának találkozását.⁷ Úgy véli, hogy a húszas évek második felére kikristályosodott a tiszta költészet, a poésie pure poétikája József Attila költészetében, amelynek jegyében „a versből ki kell hagyni minden érzelgősséget, a valóságábrázolást, a szónoklatot, a tanítást”, és csak a tiszta, elvont költészetnek van helye benne. Ám éppen a *Tiszazug* mutatja az átmenetet a tiszta költészetből a politikai költészet felé, amelynek jegyében 1929-től József Attila először a népi gondolat jegyében a parasztság, majd 1930-tól a kommunista mozgalom jegyében a munkásság felé fordult.

Tverdota György koncepcióját alátámasztja a vers változatainak szemügyre vétele. József Attila érdemben csak egyetlen sorát, a 14.-et változtatta meg. A három változat a következő volt:

- *A Toll* című folyóirat, 1929. szeptember 8.: kékes köcsögök, öregek, –
- *Dönts d a töké*t című kötet, 1931. március: kifosztott, kékes öregek,
- *Medvetánc* című válogatott versek kötet, 1934. december: ütődött, kékes öregek

⁶ SZABOLCSI Miklós, „Kemény a menny”. *József Attila élete és pályája 1927-1930*, Budapest, Akadémiai, 1992, 440–445.

⁷ TVERDOTA György, *Tiszta költészet – politikai költészet. Tiszazug*, in Uő, „szublimálom ösztönöm”. *József Attila-versek elemzése*i, Budapest, Universitas, 2006, 175–185. Nagyon köszönöm Tverdota György segítségét, tanácsait, mindenekelőtt a versről és tanulmányom első változatáról nekem írott levelét, kritikai és elemző megjegyzéseit.

Látható, hogy az első megfogalmazásban a külső látvány a hangsúlyos, az öregeket körülvevő tárgyi világ. A második változatban a bajok okának megnevezésével a társadalmi jelentés erősödött föl. A harmadik változat az emberekre irányítja a figyelmet, maguk az emberek kapják meg azt a jelzőt, ami akár az első változatbeli *köcsögők*ről kerülhetett ide. Vagyis a tiszta költészet eszménye érvényesül az első és a harmadik, végleges változatban, míg a harmincas évek első éveiben a politikai költészet eszménye erősödött fel.

Azt egészen biztosan mondhatjuk, hogy József Attilát az emberek világa érdekelte, a falu, az öregedés, az elhagyatottság, a ki nem mondás, a testi és lelki szegénység világa. Nagyon rokon ez világ a *Holt vidék* utolsó előtti versszakában leírttal:

Kis szobában kis parasztok.
Egy pipázik, de harasztot.
Ezeken nem segít ima.
Gondolkodva ülnek im a
sötétben.

Ebben a versszakban is az apró részletek a legmegindítóbbak. Hogy nincs pénzük gyertyára, dohányra. Ezért itt ülnek és gondolkodnak, a *Tiszazug*ban révülnek, merengenek.

Tanítás

Miért, mikor és milyen módszerekkel érdemes tanítani a verset – a következőkben erről fogunk beszélni. Egy másik tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy koherens szempontsört formáljak meg egy tananyag tanításának végig gondolására.⁸ E szempontsört követve tekintsük át a vers tanításának kérdéseit és lehetőségeit.

I. Előzetes döntések

1. A pedagógiai pozíció

Azt kell előre eldönteni, miért is tanítsuk a *Tiszazug* című verset. Nem evidens ugyanis a tanítása: nincs benne egyetlen kötelező vagy választható oktatási dokumentumban sem (NAT, Kerettantervek, Részletes érettségi vizsgaszabályzat). Emellett József Attila életművében sok-sok jobban ismert verset és sok-sok remekművet találunk, amelyek közül amúgy is választanunk kell, ráadásul olyanokat is, amelyeknek nagy oktatási ha-

⁸ FENYŐ D. György, *Ötletek és gondolatok az Esti kérdés tanításához*, in *Esti kérdés. A 12 legszebb magyar vers. III.*, szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2009, 417–437; FENYŐ D. György, *Ötletek és gondolatok a Levél a hitveshez tanításához*, in *Levél a hitveshez. A 12 legszebb magyar vers. V.*, szerk. FÜZFA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2010, 283–299.

gyománya, sok tudományos és sok módszertani feldolgozása van. Vagyis, úgy vélem, ha valamelyik osztályban mégis tanítjuk a verset, azt mindenképpen meg kell indokolni.

Amiért mégis érdemes elővenni és tanítani, az mindenekelőtt az öregséghez, az elesettséghez való viszony. Nagyon nehéz átélnie egy kamasznak, fiatal felnőttnek, aki éppen most kezdi a felnőtt életét, tervezi az életpályáját, a lehetőségek és a saját tervei között mérlegel, hogy mit jelent kikopni az életből, feleslegessé, gyöngévé és védtelenné válni. De ha van a versekben nevelési potenciál, akkor azt érdemes kihasználni. A huszonnégy éves József Attila olyan értő szeretettel és bölcsességgel ír a falvak elesettjeiről, hogy ha abból sikerül a tanítás során átadni vagy megéreztetni valamit, akkor már érdemes foglalkozni vele.

2. Az idő, avagy a verssel való foglalkozás bősége és mélysége

A vers nem adja meg magát könnyen: szépségei és mélységei csak akkor nyílnak meg, ha kicsit is hosszabban foglalkozik vele egy osztály. Lehet persze párhuzamosan tanítani, akár úgy is, hogy a diákok maguk választanak három-négy vers közül, és csoportokban egyet-egyét dolgoznak föl. Ha csak erről a versről van szó – akár a *Tiszazuggal* foglalkozik az egész osztály, akár egyike ez a választható verseknek –, akkor egy tanórával számolhatunk. Ha más szövegeket vagy forrásokat is feldolgozunk (néhány lehetőséget sorolunk majd a módszerek között), akkor már két tanórára is szükség lesz.

3. Tartalmi pozíció, avagy a szövegkontextus

Természetesen adódik, hogy a verset József Attila életműve tárgyalásakor vegyük elő, és ha pályaképet vagy viszonylag gazdag életműképet kívánunk adni, akkor a húszas és harmincas évek végén a falu problémája felé forduló József Attila alkotásai között beszéljünk róla. Ha más versek között mint egy választási lehetőséget kínáljuk fel, akkor állíthatjuk egy csoportba a *Falu*, a *Holt vidék* vagy a *Külvárosi éj* című versekkel.

Ha nem József Attila életművében helyezzük el, akkor előkerülhet a népi írói mozgalom szellemi holdudvarában, az 1930-as évek első felének szellemi körképében – főleg társadalomismeret- vagy történelemórán. Beszélhetünk róla annak kapcsán, hogy milyen különbség van a költészet és a nem fikciós műfajok között, és ebben az összefüggésben érdemes Móricz helyszíni tudósításával összevetni.

4. A tartalmi fókusz (a személyiségfejlesztés szempontja, avagy a mű tanításának szellemi-életismereti-morális-emberismereti-világismereti célja)

Az elemzés tartalmi fókuszja az öregséghez való viszony, a feleslegessé váló öregemberek iránti megértés lehet. Emellett érdemes középpontba állítani a kollektív titkokat, a közös elhallgatásokat, a zárt társadalmak és zárt közösségek közös saját, belső tudását, amelyet egy közösség megőriz, és amelyet a hatalmak, az állam, a felsőbb instanciák előtt egy néma, soha meg nem beszélt, de rendkívül erős egyezség értelmében titokban tartanak.

Érdemes a vers tanításában arra is fókuszálni, hogy a vers egy elmaradott falusi-tanyasi régiót mutat be.

5. A poétikai fókusz (a mű tanításának irodalomtörténeti–poétikai–irodalomelméleti célja) Valószínűleg nem véletlen, hogy a versről több stilisztikai elemzés született,⁹ s jelen tanulmány első részében magam is a vers nyelvi-stiláris rétegétől indultam el. Érdemes a képalkotást és a szóválasztást az elemzés középpontjába állítani, megmutatni, hogy a szóválasztás önmagában hogyan tud értékelni jelenségeket, illetve több képsorozatban is megmutatni, hogyan fonódnak össze logikus renddé a vers egyes képei.

6. A szövegértési és szövegalkotási fókusz (a mű tanításának lehetőségei a nyelvi értést és a nyelvhasználatot fejlesztő folyamatban)

Középpontban az a probléma állhat, hogy mit jelent egy történet vagy téma publicisztikai és szépirodalmi feldolgozása, hogyan képes a vers sokkal rövidebb terjedelemben is sűrítetten a lényegét kiemelni, hogyan képes egy vers egészen más dimenziókat teremteni.

II. A művel való foglalkozás lépései és műveletei

A.

1. Ráhangolódás

A mai pedagógiai gyakorlat különösen nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy minden új ismeret és tudás a diákok korábbi tudására épüljön, hogy minden tanítási egység elején megmozgassuk mindazokat a meglévő ismereteket, tudásokat, félismereteket és téveszméket, amelyek közé az új ismeret beépül.¹⁰

- Keressétek meg térképen, hol van a Tiszazug! Ki járt már ott? Keressétek meg a tiszazugi falvak nevét! Ki járt már valamelyikben? Ki volt már a Tiszán vízitúrázni? Ki ismer kicsiny alföldi falvakat? Aki ismer ilyet, meséljen róla! Ki járt már tanyán? Miben más a tanya, mint a falu? Aki ismer tanyát, meséljen róla!
- Írjátok föl az alábbi állatokat: *bárány, puli, tyúk, malac, cinke!* Ha ezek szerepelnek egy versben, milyen verset várunk?
- Írjatok olyan rövid szöveget, amelyben ezek az állatok szerepelnek! Írjatok ilyen leírást vagy történetet vagy verset! Írjatok olyan szöveget, amelyben a fenti állatok szerepelnek, de a szöveg egésze mégis emberekről szól! Írjatok olyan szöveget, amelyben a fenti állatok mindegyike egy-egy hasonlat képi síkján szerepel!

⁹ WACHA Imre, József Attila. Tiszazug, *Magyar Nyelvőr*, 1980/3. 293–300. Emellett: TÖRÖK Gábor, *A líra: logika. József Attila költői nyelve*, Budapest, Magvető, 1968, 165–166; TÖRÖK Gábor, *Lírai igefüggvények stilisztikája*, Budapest, Akadémiai, 1974, 29–32.

¹⁰ PETHÓNÉ NAGY Csilla, *Módszertani kézikönyv*, Budapest, Korona, 2007.

Hümmögön a nép s házacskák gondolkodnak, ím zsuppjának zsiros lehúzza ablakára mind.	bólogat fövegét	áhítgat süvegét	ásítgat ereszét
Kárál a tyúk az eresz alatt, mintha már lelke volna, mely rimánkodóan visszajár.	vészesen a múltnak	rémesen bűnöknek	keservesen vénasszony
Belül is pötytös állatok, kékes öregek guggolnak, mordulnak nagyot, csupán hogy ne	beteges, merengjenek.	ütődött, szepegjenek.	ijesztőn kerengjenek.
Mert sok a való, ha már az ember nem kapál. Szép, puha gond a pipaszó, tört ujjak közt	mélázni forgácsdarab	révülni pipacsutak	megbánni pamutfonál
S mit ér a vén? A kanalat elejti, csöppent, s ha ő etet, a malacok habos vödöröstül	enni kér ellökik	szendereg fellökik	etetik elkergetik
És a tanya, az ól. Csillagra akasztott homály! a menny. A gally alól bicegő cinke sírdogál.	lágý / langý Rideg	fél / hűl Üres	holt / holt Kemény

3. A szöveg bemutatása

Amennyiben elvégeztük a szövegmanipulációs feladatot, akkor csak a megbeszélés után szabad odaadni a diákoknak a teljes verset. Ha más ráhangoló feladatot végeztettünk el, akkor is csak azok után kerülhet sor a szöveg megismertetésére. Ha feladjuk otthoni olvasásra a verset, abban az esetben a fenti feladatokat nem érdemes elvégeztetni, illetve közülük a Tiszáról, az Alföldről és a Tiszazugról szólót igen.

A verset az elemzés előtt mindenképpen fel kell olvasni, és kézbe is kell adni. Mivel alig vannak szövegváltozatai, ezért bátran hagyatkozhatunk bármelyik *József Attila összes versei* kiadásra. Ha kézbe adjuk a verset, érdemes vagy a versszakok, vagy a verssorok szerint beszámozni – mint ahogy jelen tanulmányhoz magam is beszámoztam.

Ha szóba kerül a vers átírása, ha egyáltalán szólunk a harmincas évek elejének politikai fordulata ihlette változatokról, akkor azt mindenképpen egy elemzés után vagy annak egy pontján érdemes megtenni, és nem az elején.

4. A mű elemzésének legfontosabb lépései

Az elemzést előbb kérdéssorban, majd példasorban fogalmazzuk meg. Mindkettő tanulságai azonosak, és mindkettő elvégezhető frontális vagy csoportmunkában egyaránt.

Kérdéssor

- Milyen látványokat látunk a vers olvasása során?
Hol mit látunk: fönt–lent; kint–bent; táj–tárgy–állat–ember
- Milyen képek szerepelnek a hasonlatok elemeiként?
Ember–állat–gondolat–cselekvés–munka
- Milyen titkokat rejt a vers?
Mit nem tudunk meg belőle?
- Kik a benne szereplő emberek?
Mit tudunk meg róluk? Mind gondolkoznak?
Mit tudunk a múltjukról? Mit tudunk a jövőjükéről?
- Hogyan kapcsolódik az utolsó versszak az előbbiekhöz?
Hogyan kapcsolódnak az utolsó versszak egyes mondatai, kijelentései egymáshoz?
Melyik lehet az utolsó négy mondat közül a vers tételmondata?
Melyik miért lehet tételmondat, és ha annak tekintitek, mit erősít meg a vers egészéből?
- Vizsgáljátok meg a vers hangzásvilágát! Hol vannak a szöveg jelentését erősítő, hol vannak az ellentételező hanghatások benne?
- Milyen a vers ritmusa?
Hol gyorsul föl, hol lassul le, hol válik élőbeszédszerűvé, hol nagyon dallamossá a vers?
Hol mi indokolhatja a vers ritmusának változását? Hol mit erősít a versritmus?

Példasor

Adjuk a diákoknak az alábbi, a versből vett példasorokat! Kérdésünk: mire lehet az egyes példákból következtetni? (Itt a tanulmányban megadtuk a példasorok előtt a következtetés irányát – a feladat kiosztásakor természetesen erre a diákoknak kell következtetniük.)

A tér, idő és a társadalmi-szociális tér megteremtése:

- báránybunda – tű[levelű] – fércelik
- szalad – puli – koppantja körmeit

A látvány haladása, rendszere:

- ég – föld – ház – földszint: állatok, emberek – ól – ég

Állatok és az idő:

- bárány[bunda] – árnyak
- puli – pillanat

Állatok és emberek:

- tyúk – vénasszony (lelke)
- pöttyös állatok – ütődött öregek
- [embert] etetik – [malacot] etet
- bicegő – cinke – sírdogál

Külvilág és emberi világ:

- tű[levelű] – fák
- zsuppjának – süvegét
- csillagra akasztott – homály

Kicsinyítések:

- áhítgat – házacsókák – cinke

Az öregek világának felidézése:

- vénasszony – ütődött, kékes öregek – guggolnak, mordulnak – [ne] merengjenek – révülni – nem kapál – pipaszó – tört ujjak – pamutfonál – a vén – a kanalat elejti, csöppent, etetik – bicegő

A halál megjelenése:

- vénasszony lelke... visszajár – mit ér a vén

Titkok és elhallgatások megjelenítése:

- süvegét lehúzza ablakára – mordulnak – révülni – sírdogál

Betegség:

- ütődött, kékes öregek – pöttyös állatok – keservesen – bicegő

5. Összehasonlítás más művekkel

A vers mögötti történet előhívja azt a lehetőséget, hogy összevessük az arzénes gyilkosságok más feldolgoásaival.

Móricz Zsigmond: Tiszazugi méregkeverők

A helyszíni tudósításból rövid részletet vagy részleteket lehet elolvasatni magyarul. Alább egy körülbelül egyoldalas összeállítást közlünk, amely – véleményünk szerint – jól ráirányítja a figyelmet a két szöveg és szemléletmód különbségeire.

I.

[...] A bírói asztal előtt idős asszony áll. Falusi asszony fekete ruhában, jó módúan, nagyon ízlésesen öltözve, két kezét összeteszi, mint a templomban az Úrasztala előtt. Első pillantásra egy kedves nagyanya, akivel olyan kellemes otthon a maga környezetében találkozni és aki találó és talpraesett szívességgel szokta az idegent fogadni. [...]

Ma minden szem idefordult. Ez a terem ma a magyar életnek valami szörnyű titkos mélységeit fedi föl. Fontos az, hogy egy társadalmi réteg életébe nézhetünk bele: a magyar falu világáról rántja le a leplet a tárgyalás. [...]

A hangja halk, bizonytalan. Nem elfogódott, csak tartózkodó. Óvatos. Tagad. Azon a parasztnyelven tagad, amely megkerüli az egyenes választ. [...]

Az asszony nyugodt nyugtalansággal néz. Vaskos dudoros orra, bizonytalan ívelésű erős szája mozdulatlan. Csak néz, néz, tunyán és hallgatva néz. [...]

Szól azon az édes magyar nyelven, amely olyan, mint a borok közt a tokaji.

A törvény előtt, halálos ítélet előtt mindenki elveszti a józan lényét, de ez az asszony olyan egyszerű, kedves, értelmes, csak éppen gyermekes. Öreg gyerek. Naiv, mint a megijedt unoka, akit csínyen kaptak. [...]

Leül, mint egy egyszerű falusi asszony, aki engedelmesen teszi, amit az urak parancsolnak, de az embereket nem téveszti meg: senki sem bocsátott meg neki. [...]

II.

Jön a másik vádlott.

Hirtelen zúgás. Ez az igazi.

Előkelően, gőgösen, sápadtan, tragikai mozdulattal lép be, mint a tragédia hősnője a színpadra. Fejét kevélyen emeli. Szűrő szem. Végtelen gőg és elszántság. [...]

Izgalom, mozgás. Ez már más ember. Ennek a nyelve is más. Ez már azon a kultúramérgezett nyelven beszél. [...]

Nagyasszony-jelenség. A falu nagyasszonya. Ruhája is nagyon komoly, urias és mégis paraszt. Vállán bolyhos, fekete teveszőr-sáلكendő lóg, mely térdig borítja és nagy rojtok csüngenek a szélén. [...]

– Két gyereke volt?

– Igen, Sándor és a másik meghalt. Mikor elváltunk, felmentem Budapestre szolgálni, mert nem akartam a szüleim terhére lenni. Úgy nőtt a gyermek.

Ezért van hát romlottabb nyelve, úri nyelv, keresett. [...]

III.

Vége lett a háborúnak, hazajött egy vak katona. A felesége gyűlölettel fogadta, mert már mást szeretett. S megmaradt az ura házsártos rossz természete... Azt mondja a bába: „Mit kínlódsz vele.”

Beadták borban az orvosságot, az ember gyomorba jutott. Orvost hívtak, az megvizsgálta, orvosságot rendelt. Megcsináltatták. Éccakára a bába mézes pálinkát csinált, hogy jobban aludjon, belekeverték az arzént, reggelre a beteg kész volt.

Most aztán megindult a suttogás: „mit kínlódsz vele...” [...]

És sok a beteg, rettenetes sok a beteg. Minden háznál van egy, kettő. Jött a bába: „Mit kínlódsz vele”. És sok a rossz férfi. Részeges, goromba, rokkant, szoknyakergető. Jött a bába: „Mit kínlódsz vele”. [...]

Elment a gazdagság, – itt maradt a rettenetes nyomor. S a beteg, még betegebb; a garázda, még garázdább lett. Jött a bába: „Mit kínlódsz vele”.

Gyerekáldás fenyegetett. A háború után a kiéhezett világot áradattal környékezte a jövő ivadék: jött a bába, „mit kínlódsz vele”. S az életeket hajnal előtt az éjféli sötétbe vezette. [...]

Jelszó lett a Tisza kanyargásán, hogy:

– Mit kínlódsz vele, mit kínlódsz vele. [...]

*

Nagy fekete felhőkben telepszik a gond, a magyar bánat, magyar zokogás a teremre. Jönnék a tanúk mind, hetvenketten. Szomorú felvonulás. Túlnyomó részük egészségtelen, elhagyatott, szegény.

Kiáltó jel az élet pusztáján. Fáklya a nyomorult magyar sötétségből. A ballada eleven gyertyái, akik a nyomor leplébe vannak csavargatva, a rácsepegett szenvedés viaszába áztatva és a bűn tüzeiben égve. [...]

Emberek, ide nézzetek! Ide kerül egy magyar falu, ha leveszi róla a kezét az állam, a társadalom. Ide sülyed, ide zuhan az értelmes, a nagyszerű kálvinista magyar, éppen értelmessége és józansága miatt, ha nem fogja össze a nemzeti cél izzó lelkesedése.

Életre kell vezetni ezt a népet. Munkát, szervezetet, szociális erőt kell belőle kicsiholdni. Hogy minden energiája cselekvő legyen, hogy lelkesége aktív legyen, hogy emberi értékei nagyszerű, igazi léletté váljanak. [...]

Kérdések

- Mivel magyarázza Móricz Zsigmond a gyilkosságokat?
- Milyen portrékat fest?
- Hogyan írja le a vádlottak magatartását, öltözkését, gesztusait?
- Milyen jelentőséget tulajdonít a vádlottak által használt nyelvnek?
- Mennyiben együtt érző, mennyiben távolságtartó, mennyiben ítélkező az elbeszélő?
- Hasonlítsátok össze Móricz tudósítását és József Attila versét! Mit tudunk meg az eseményekről a versből, és mit a tudósításból? Mennyiben helyezik másra a hangsúlyt? Mit mondanak el az okokról, a szereplőkről, mennyiben igyekeznek magyarázni a történeteket?

Fényképek

Ha a *Tiszazug* tanítása kapcsán elővesszük azokat a fényképeket, amelyek az ügryről készültek, azzal részben a vers konkrét történelmi összefüggéseit erősítjük meg.¹²

A képek megfigyelése után viszont érdemes ugyanúgy, mint Móricz írásánál tettük, összehasonlítani a képeket és a verset. Az összehasonlítással ugyanis éppen nem a vers referenciális olvasatát erősíthetjük meg, hanem megmutathatjuk, mennyivel tágasabb, szélesebb látókörű, a konkrétumokhoz képest megemeltebb a vers szellemi horizontja. Alább közlünk egy összeállítást a képekből. Ennél jóval több található az interneten, de kérdéseink a kiválogatott képek alapján megválaszolhatók.

¹² Képek: 1. „Arzenes asszonyok” a bíróság előtt. A kép forrása: blikk.hu <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug07.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 2. Kihallgatás Nagyréven. A kép forrása: BODÓ Béla, *Tiszazug*, New York, Columbia University Press, 2002. <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug07.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 3. Asszonyok sétán a szolnoki fogház udvarán. A kép forrása: BODÓ Béla: i. m. <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug08.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 4. Séta a szolnoki fogház udvarán. A kép forrása: BODÓ Béla: i. m. <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug06.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 5. http://egyperceskrimi.blog.hu/2016/02/28/a_tiszazugi_arsenes_asszonyok Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 6. http://egyperceskrimi.blog.hu/2016/02/28/a_tiszazugi_arsenes_asszonyok Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 7. Földvári Károlyné, szül. Dari Júlia. A kép forrása: BODÓ Béla: i. m. <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug04.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.; 8. Megjelent: *Képes Hét*, 1929. <http://www.kosakaroly.hu/adattar/arsen/zug03.html> Letöltés ideje: 2017. 08. 01.

Kérdések

- Milyen helyszíneket és helyzeteket ábrázolnak a képek?
- Próbáljátok időrendbe, az események vélhető sorrendjébe rendezni őket! Melyek helyezhetők időrendbe, melyek nem?
- Nézzétek meg a vádlottak arcát, kezét, testtartását, gesztusait! Mit tudtok leolvasni róluk?
- Kik szerepelnek még a képeken az elítélteken kívül? Milyenek látjátok őket?

- Hasonlítsátok össze a képeket és József Attila versét! Mit tudunk meg az eseményekből a versből, mit a fényképekből? Mennyiben helyezik másra a hangsúlyt? Mit mondanak el az okokról, a szereplőkről, mennyiben igyekeznek magyarázni a történeteket?
- Mi lehet a céljuk, funkciójuk a képeknek? Hol jelenhettek meg? Milyen fajta újság-címeket tudtok elképzelni hozzájuk?

A fenti, a vers szűkebb történeti környezetéből kiinduló összehasonlítás mellett felvázolunk két tágabbat, jóval későbbit és a vershez nem szorosan kötődőt. Mindkettő feltételezi, hogy az arzénos gyilkosságsorozatról bővebben van szó az órákon.

Z. VARGA ZOLTÁN

Vágy, verbális agresszió, trágárság József Attila és Móricz Zsigmond személyes írásaiban

„Fel kéne használni a mostani sok szabad időmet, és a M[agyar] Sz[ín]háznak írhatnék egy darabot őszre. Mit? Háborús téma volna: a háború előtti és utáni szexuális élet. Az új szexuális erkölcs. A változás. A dráma hőse volna a nemzet férfi része.”¹ Az idézet természetesen nem József Attilától, de még csak nem is Móricz Zsigmondtól származik, hanem Csáth Géza 1915-ös háborús naplójából. A magyar társadalom szexuális kultúrájának és erkölcsének átalakulását e kortárs megfigyelő végül nem írta meg, ám halála után mintegy hetven évvel jelentékeny módon hozzájárult a nemiségről, tágabban a testről való irodalmi beszédmódok átértékelődéséhez. Csáth személyes jellegű feljegyzéseinek, s ezzel csaknem egy időben József Attila *Szabad-ötletek jegyzékének* megjelentetése a rendszerváltás környékén nem csupán az irodalmi nagyközönség írók magánélete iránti érdeklődését legitímálta a magyar irodalmi életben, hanem elméleti szempontból is új kutatási irányokat nyitott az életrajz és az életmű kapcsolatának tanulmányozásához. Mi az összefüggés a primer, gyakran szórványos, esetleges s főként privát önéletrajzi kifejezésformák, illetve a nyilvános, megdolgozott, az írói életmű részeként publikált művek közt? E kérdés részben érintkezik a leskelődő, magánéletre kíváncsi „illetéktelen” olvasók érdeklődésével, akik számára a privát, az intim jórészt néhány jól körülhatárolható témára szűkül: nemi élet, betegségek, társasági viszálykodások.

Figyelemre méltó, hogy ezek a témák mennyire szorosan kapcsolódnak az irodalmi modernségnek a testi tapasztalok megírását célzó, elmélyült, összetett, elméleti kérdéseket is felvető programjához. Csáth naplóit az teszi izgalmassá és értékké – talán sokkal inkább, mint egyéb alkotásait –, hogy a modernista művészeti program számára a szélsőségesen intenzív testi tapasztalatok megírását kínálja, vagy inkább hajszolja: a programszerűen szélsőséges élelmények keresése önmagában, poétikai szempontból, nem feltétlenül érdekes, hacsak nem kíséri az írás vágya és munkája. Nem haszontalan feltenni a kérdést, mert József Attila és Móricz személyes irataival kapcsolatban is

¹ CSÁTH Géza, *Fej a pohárban. Napló és levelek 1914–1916*, sajtó alá rendezte DÉR Zoltán, SZAJBÉLY Mihály, Budapest, Magvető, 1997, 97. (1915. V. 1.)

jelentőségük van, hogy milyen viszony van írás és élmény között, miféle elméleti keretben képzeljük el ezt a kapcsolatot? Mimetikus viszonyban, miszerint az élmény eredeti teljességét, intenzitását reprezentálná, jelenítené meg az írás, persze tökéletlen módon, veszteségek árán? Vagy épp ellenkezőleg, az élmény elillanó, tovatűnő természetét alaktalan maradandóbbá, szavakkal és hozzájuk társított jelentésekkel?

A testtel, pontosabban a tapasztalat nyelviségének belakásával, meghódításával, feltalálásával kísérletező modernista írásművészet egyik fontos terepe az *önéletrajzi* kifejezőmód: naplók, jegyzetek, memoárok, önéletrajzok. Ezek a személyes műfajok rugalmas tematikus és formai repertoárjaikkal kínálnak lehetőséget az életművek peremén, homályzónáiban megfogalmazódó, kialakulatlan, sokszor zsácutcának bizonyuló, indiszkrét, a társadalmi normákat átlépő, megbotránkoztató gondolatok, tapasztalatok, műkezdemények, megfigyelések leírásához, hozzáadva mindehhez a „valós”, a „tényleg megtörtént” ma is borzongató ontológiai státuszát. A szenvedély, a téboly, a vágy, a kék, a testi és lelki szenvedés tapasztalatainak újra és újra nyelvet és kifejezésformákat kereső íráskényszer persze nem minden esetben válik „irodalmi ténnyé”. A következőkben József Attila *Szabad-ötletek jegyzékét*, illetve Móricz Zsigmond 1924–1925-ös naplóját olvasva azt próbálom kifejteni, hogy József Attila és Móricz személyes írásműveiben a szexualitást megjelenítő nyelv jórészt funkcionális jellegű, megoldatlan és megoldhatatlan magánéleti válságokhoz kapcsolódik, primer nyelvhasználati formákhoz (ráolvasás, bűvölés, átok, vágyteljesítő kivetítés stb.), s bár számtalan tematikus, életrajzi módon kötődik az életmű „nyilvános”, irodalmi darabjaihoz, mégsem vezetnek olyan öntörvényű, a lélektani-referenciális helyzetről leváló kidolgozáshoz, mint Csáth naplóiban és levelezésében a szexuális kalandok megírása.

*József Attila és a Szabad-ötletek jegyzéke:
gáncsolás, verbális agresszió, trágárság, átok*

A *Szabad-ötletek jegyzékét* nem csupán a nyelvi automatizmusok szerveződésének természete és József Attila nyelv- és költészetelméleti elképzeléseinek párhuzama köti a költői életmű poétikai problémáihoz. A *Szabad-ötletek* egyik vezérmotívuma a költő pszichoanalitikusával, a viszonzatlan szerelemmel szeretett Gyömrői Edittel való verbális leszámolás. Ez a motívum felbukkan az 1936-os *Nagyon fáj* című kötet néhány fontos versében is, az *Aki szeretni gyáva vagy*, a *Majd megöregszel* című költeményekben.

A verbális agressziót egyszerre ösztönzi a szerelmi visszautasítás miatti büntetés és leszámolás, valamint az analitikus viszony széttörésének szándéka. Ez utóbbi persze kapcsolódik az előbbihez, hiszen az analitikus keret körülményei, az egyenrangúság hiánya és a szakmai-morális elvárások elvileg lehetetlenné teszik a kölcsönösségen alapuló szerelmi viszony kialakulását. Másrészt pedig itt is arról a zárt önkép-kialakításról van szó, amely elutasítja a külső énkép igazságát. A *Szabad-ötletek* József Attilája igyekszik megszégyeníteni analitikusát, mind testi, mind szellemi képességeken terén, ezáltal pedig

felforgatni az analitikus helyzet erőviszonyait. Mindehhez pedig a gáncsolás (*vituperatio*) klasszikus retorikából ismert fogását használja, mely, morális vagy intellektuális érvek hiányában, előszeretettel gúnyolódik a másik testi hiányosságain: „jól van Attila – mi még megférünk egymással / Gyömrőit ejtsd ki úgy a szivedből, mint a seg-/gedből a szart” (153: 4–6). Hosszan lehetne sorolni a válogatott szidalmakat („büdös kurva”, „gyalázatos”, „dögöljön meg” stb.), melyekkel analitikusát illeti, s melyek jó része szexuális tartalmú. Figyelemre méltó, hogy a szexuális tartalmú képzelgések tekintetében csupán egyetlen személy szerepel gyakrabban a kötetben, ez pedig nem más, mint a „mama”. Nyilvánvaló, hogy a két személynek hasonló a funkciója ebben a lelki szerkezetben, a vérfertőző vágy miatti büntudat és az e vágy beteljesíthetlenségéből eredő frusztráció pedig magyarázat a durvaságokra.

A *Szabad-ötletek jegyzékében* jól megfigyelhető az egyszerű, köznapi, közvetlen nyelvhasználati formák jelenléte, melyekkel a beszélő nyelvi cselekvéseket valósít meg. A káromkodás, a szidalmazás, a sértés, a másik testének kigúnyolása, megszegényítése, az átok, a rontás, az önbiztatás mind szerepelnek József Attila analitikus jegyzeteiben is. Ám mindezeket túl a „csúnya szavak” a költő kratüloszi nyelvszemléletéhez kapcsolódnak. Költészetfelfogása ugyanis ősi nyelvhasználati mintákkal áll rokonságban. Verseinek nyelve nem a konvencionális, önkényes jelrendszerként felfogott nyelv, hanem a megnevezett világgal közvetlen kapcsolatban álló nyelv: „József Attilát pályája során a nevek univerzuma vette körül, s [...] beállítottságát tekintve a költő a kratylista nyelvszemléleti hagyomány örököse volt.”² A trágár szavak kiejtésével a költő olyan „szavakat állít a középpontba, amelyek lényünkkel eleve belső kapcsolatban állnak, lévén nyelvi tabuk áthágásai, elemi indulatkifejezések eszközei: a durvaságokat, káromkodásokat”³ E szavakhoz, illetve az általuk kiváltott elemi testi ingerekhez (elpirulás, szégyenérzet, harag, szexuális izgalom) visszatérve mintegy megfedkezünk a nyelvi jel önkényességéről, s a jelölő és a jelölt közötti kapcsolatot szinte szükségszerűnek érezzük.

„A trágár szóban sajátos erő lakozik, mely a hallgatót mintegy arra kényszeríti, hogy a vele megnevezett tárgyat, a nemi szervet vagy funkciókat *kézzelfogható valóságban* képzelje el” – fogalmaz a híres, a trágárságról írott tanulmányában Ferenczi Sándor.⁴ Nagyon valószínű, hogy József Attila ismerhette a magyar pszichoanalitikusnak e cikkben kifejtett nézeteit, s Ferenczi nyelvszemlélete megvilágító erejű lehet a *Szabad-ötletek* működésének megértésében. Ferenczi ugyanis a trágár szavakat az emberi személyiség-fejlődés korai szakaszának „nyomaiként” kezeli, melyekhez regresszív voltuknál fogva „olyan sajátságok tapadnak, melyekkel a lelki fejlődésnek bizonyos korábbi szakaszában

² TVERDOTA György, József Attila névszemlélete, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984/5–6. 629.

³ TVERDOTA György, József Attila nyelvszemlélete, II. (A névtől a szóig), *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986/1–2. 66.

⁴ FERENCZI Sándor, *A trágár szavakról. Adalékok a szexualitás lappangási korszakának lélektanához*, in *Uó, Lelki problémák a pszichoanalízis megvilágításában*, Budapest, Dick Manó, 1918, 99.

minden szó fel van ruházva”.⁵ Ferenczi szerint a szavak többsége – bár ez a feltételezett gyermeki ősnyelv jóval szűkösebb, mint a felnőtt szókészletünk – a használat során elveszíti képzetfelidéző hatalmát, s valódi – tehát önkényes kapcsolaton alapuló – jelle válik, ám a trágár szó megőrzi ezt az erejét. A trágár szavak a beszéd elsajátításának abból az időszakából tudósítanak, ahol a képzet felidézése és a valódi inger között még nincs különbség, és „a trágárság kimondása [...] fokozott mértékben mutatja azt, ami a legtöbb szónál alig hogy jelezve van, ti. hogy minden beszéd véghez nem vitt, abba-hagyott cselekvést helyettesít”.⁶

A *Szabad-ötletek* szublimálatlan, nyers indulatkitörései ugyanoda vezetnek, mint József Attila költészetfilozófiai töprengései: a jelentés motiváltságának felismeréséig, a hangzósság és az értelem szükségszerű közelítésének eszményéig. A közlés, a beszéd által a beszélőben és a hallgatóban egyaránt kiváltott közvetlen, testi reakció példaszerű modellként áll a kratüloszi nyelvszemlélet radikális képviseléséhez József Attilánál. A *Szabad-ötletek* egyik helyén a következőképpen kommentálja a nyíltan szexuális tartalmú szavak felsorolását: „érdekes, én cselekvésbeli motorikus levezetést tudtam belé e szavakba s ezért nem használtam őket, mert szavakkal nem elégülhet ki az ember s azért nem elégítettek ki a cselekvések, mert szavak nélkül sem elégülhet ki az ember” (131: 4–132: 1). A szavak, a nyelv és a világtapasztalat talán legradikálisabban nem nyelvi szférájának kölcsönös függését állítja tehát e szöveg is, mely mintha a fonákja lenne József Attila poétikájának. Mindenesetre ebből is látható, hogy a *Szabad-ötletek jegyzéke*, önmaga e „szégyenteljes” és vulgáris színrevitele szorososan – és nem csupán életrajzi, dokumentarista vagy pszichoanalitikus szempontból – kapcsolódik a költő költészetéhez, a szavakról való költészetfilozófiai töprengéseikhez, a névadás motiváltságának kutatásához.

József Attila költészetének és a *Szabad-ötletek jegyzékének* közös törekvése egy értelmes, vagyis viselkedésében és szerkezetében átlátott énkép kialakítása és megjelenítése. Mindkét írásmódra igaz, hogy az önmegértés folyamata a testi és lelki énfogalom felbontásán és megsokszorozásán keresztül zajlik, több tapasztalati, gondolati horizontban gondolja újra önazonosságát. Ám míg költészetének néhány nagy versében (*Eszmélet*, *A hetedik*, *Óda* stb.) valamiféle kozmikus távlatból szemlélt személytelenséggel helyezi el a személyes élettörténet énjét a dolgok, az anyag, a kozmosz rendjében, működésében, addig a *Szabad-ötletek jegyzékében* a társadalmilag elfogadható énképek és szerepek elutasítása után csupán spekulatív okoskodás, nyers indulatkitörés és a nyelv önműködő gépezetének üres kattogása marad. Az az űr, amely a nyelv és „valóság” önkényes kapcsolatát felismerő és kifigurázó szójátékokban megnyílik, egyúttal a szubjektumban megnyíló űrt is jelzi. Ez az üres szubjektum szabályszerűen ismétlődő hangok és betűk végtelen és véletlen permutációiban kénytelen felismerni magát. Csakhogy az azonosulás nem olyan boldog, mint a szürrealisták esetében, s nem olyan ellenőrzött, mint a felügyelt,

⁵ I. m., 100.

⁶ I. m., 102.

kétszemélyes analitikus szituációban. „Elofvastam, amit irtam, itt-ott, a dur-/vaságok láttán szorongás fogott el; elszomorod-/tam.” (48: 3–5.) József Attila a végsőkéig fokozza egy nyilvános, társadalmi énkép és egy radikálisan privát, nyelvi automatizmusokból, trágárságokból, a pszichoanalitikusa verbális inzultálásából, és körbeforgó okoskodásokból álló énkép közötti feszültséget. „Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen / a verseid te vagy / a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt / irok” (81: 4–7). A nyelvnek ez a jelentésgyártó gépezete tehát a közös indíttatás ellenére épp ellentéte a nyelvi jel önkényességét megszüntető „névvarázs” gyakorlatának.⁷

Móricz 1924-es, 1925-ös naplója

„E kötetben együtt van minden, ami egy bestsellerhez kell: halál, szerelem, erotika” – fogalmaz a Móricz-napló kiadásához készített példás alapossgú előszavában Cséve Anna.⁸ S valóban, az írói magánvilág titkai iránt érdeklődő olvasó a napi hírek közép kívánczó, tragikus véget ért szerelmi háromszög történetét állíthatja össze magának a napló, Móricz és közeli kortársai egyéb szövegeiből. A Móricz-napló körül mégsem alakult ki a Csáth vagy József Attila személyes irataihoz fogható kultusz. A kultusz hiányát magyarázza a publikáció időpontja, hiszen az új évezred első évtizedére elveszik az intim, magánjellegű iratok olvasásának újszerűsége, a szakmai érdeklődés késlekedését pedig minden bizonnyal a Móricz-életmű monstruozitása magyarázhatja. Az előszó jelzi a napló szövegének fikciós művekbe történő átemelésének, átdolgozásának irányait, ám a terv részletes kidolgozása, az intim, személyes és a publikus írásmód közötti átjárás elemzése, melynek eredményeképpen a „napló helyzete az életműben, Móricz saját szövegeihez való viszonylatában”⁹ körvonalazódhatna, egyelőre várat magára.

A napló szövegegyeségeként inkább szerkesztői, mint szerzői intenció eredménye, hiszen a kötött és lineáris hordozó, a jegyzetfüzet a szerkesztői előszó alapján korántsem domináns Móricz feljegyzéseiben, s a kötet zömét Móricz temérdek, Simonyi Máriához, illetve Holics Jankához írt elküldött és lemásolt, vázlatban maradt vagy el nem küldött levele adja. Ezért is nevezi teljes joggal Cséve Anna „levélnaplónak” vagy „naplólevélnek” Móricz feljegyzéseit. A dialogikus beszédhelyzet ellentmond a napló műfajával kapcsolatos történeti előfeltevéseinknek, hiszen a napló meghatározásának fontos eleme a „titkosság”, a zárt, a másik tekintetétől védett énbeszéd. Móricz feljegyzései ezzel szemben nem csupán a dialogikusság minden beszédhez eredendően hozzá tartozó bahtyini elvére épülnek, hanem egészen konkrétan és gyakorlati értelemben is a belső párbeszéd szervezi őket, a két nővel folytatott verbális viaskodás, lélektani területfoglalás. A József Attila-i *Szabad-ötletek jegyzékével* összevetve különböző retorikai stratégia bontakozik

⁷ A „névvarázs” József Attila saját kifejezése a név és a megnevezett dolog közti élő kapcsolatra.

⁸ CSÉVE Anna, *Előszó*, in MÓRICZ Zsigmond, *Naplók 1924–1925*, Budapest, Noran, 2010, 8.

⁹ I. m., 13.

ki Móricz naplójában: míg József Attila a terhes, mert alárendelt dialogikus viszony széttörésén dolgozik, addig Móricz a válsághelyzetben a másik tekintetében is érvényes pozíció elfoglalására tör: viselkedésének megértetésére, elfogadtatására, a másikban róla élő kép méltánylására vagy védelmére vállalkozik. A Holics Jankával folytatott belső párbeszéd alapvetően visszatekintő, s húszéves házasság lélektani szerkezetét és történetét, a nem is olyan csendes, valamiféle erkölcsi fölényért folytatott hatalmi harcot boncolgatja, a kölcsönös megalkuvások, elégedetlenkedések kötelékében, de mély kötődésében leélt évtizedek történetében igyekszik meghatározni, értelmezni önmagát. Ezzel szemben a Simonyi Máriával kibontakozó szerelem a napló jelen idejéhez kötődik, s egyrészt a szenvedély testi és lelki tapasztalatának intenzitását igyekszik kanalizálni, másrészt a két szerelmes közötti vonzalom napi árfolyamához igazodva a csábítás kölcsönösen megnyilvánuló logikáját ábrázolja.

Ez utóbbi dialogikus beszédhelyzetben kapnak szerepet a trágár kifejezések Móricz szövegében. A szóbeliség és dialogikusság terében a trágár szavak a szerelmesek közötti privát nyelvben nyilvánulnak meg, és a Másik, a vágyott, de egyszerre félelmetesnek tűnő nő erotikus lényként való megkonstruálásában működnek közre. A dialogikusság szerkezete egyenlőtlen, még akkor is, ha Simonyi Mária beszéde, szavai idézetekben, elképzelt párbeszédekben figyelemre méltó módon vannak jelen a naplóban. Ennek egyik jele a trágárságok névtelen, gazdátlan betörése a szövegbe, melyek a sportöltözők és kocsmák elkerülhetetlen „bazzmegjeivel”, „faszomjaival” jellegzetes férfidiskurzust idéz meg, ahol a trágár szavak jórészt jelentésnélküliek, melyeknek csak konnotációjuk van, denotáció nélkül, és a viselkedés társadalmi kontrolljának ideiglenes felfüggesztésében való cinkos örömet jelölik.

De a férfiidentitás pusztá felmutatásán túl, a trágárság legtöbbször hasonló lélektani funkciókat kap, mint József Attila *Szabad-ötletek*jében. Ez a funkció irányulhat a szexuális frusztráció leküzdésére („az isten bassza meg, ha már én / nem tehetem, legalább ő tegye / be neki” (81); imaginárius vágyteljesítésre („szeretsz, szeretsz / megbaszlak / a lelkedet, a testedet, a seggedet kinyalom / a Simonyi Mária seggit kinyalja M. Zs.”) (46); vagy lehet a féltékenység kiváltotta szorongás és kisebbségi érzés kivetítése („Lehetek nevetséges a gazdag zsidó fiúk előtt, hogy így bedültem – nem kellemes érzés arra gondolni, hogy valaha röhögni fognak a nyalás közben az én levelemen azok, akiknek maga kiszopja a faszát.”) (419).

S végül pedig a trágár kifejezések paradox módon becéző szavakká is alakulhatnak, ez az, amit Móricz a szavak megszentelődéseként emleget a naplóban. A „te bűdös kutya, édes szívem”, „egyetlen ocsmány kis álatom [sic!]” és hasonló kifejezések második személyű megszólításai – csakúgy, mint az imaginárius vágyteljesítés beszédtöredékei, a Másik személyiségét eloldják társadalmi identitásától, s valamiféle nyers erotika állatias alakjaként testesítik meg, ami azonban különbözik a pornográf tekintet tárgyiasító redukciójától, mert a személyiség egészéhez kíván közel kerülni a szexualitáson keresztül.

József Attila elméleti tájékozódása

József Attila mint irodalomkritikus

Meglepő, hogy alig foglalkoztak összefoglalóan a költő irodalomkritikusi teljesítményével. Szabolcsi Miklós nagymonográfiájában a vizsgálódás mindig az egyes szövegekre irányul, anélkül, hogy eljutna átfogó összegezésig.¹ Lengyel András tanulmánya pedig megelégszik azzal, hogy József Attila irodalomkritikai elveire kérdezzen rá – ezeket elsősorban az *Ady-vízióból* (1929) látja kiolvashatónak.² Kétségtelen, a költő viszonylag kevés irodalmi bírálatot írt, nem folytatott rendszeres irodalomkritikusi tevékenységet, következésképp akár az is fölvethető, hogy egyáltalán irodalomkritikusnak nevezhető-e. Az elméleti vagy a kritikusi buzgalom értékét azonban nem a szövegek mennyisége adja. A továbbiakban arra vállalkozom, hogy röviden áttekintsem a költő irodalomkritikai munkásságát és bemutassam néhány jellegzetes vonását.

József Attila első és sokáig egyetlen irodalmi recenziója a *Makói Friss Ujság* 1924. január 29-i számában jelent meg, Réti Ödön *Zorka* című regényéről.³ Ekkor még kizárólag a történelmi tematikát és a szerző nézőpontját tartotta fontosnak kiemelni. A regény a Délvidéken játszódik, a háború előtti két évtizedben, és azt mutatja be, hogy a szerbek miképp gyűlölik meg a magyarokat, akik kicsinyes okok miatt támadnak egymás ellen. József Attila romantikusnak látja a művet, minthogy benne „a jók jó, a rosszak rossz véget nyernek”,⁴ de távolról sem tartja idejétmúltnak, sőt éppen azért dicséri a regény romantikáját, mert „a háboru lelki dögvésze után” ismét hitet próbál önteni az emberekbe.⁵

Ezt követően négy évvel később, 1928 elején merült fel benne az a szándék, hogy rendszeresen kritikákat írjon. A *Széphalom* szerkesztőjének, Zolnai Bélának küldött

¹ Vö. SZABOLCSI Miklós, „*Kemény a menny*”. *József Attila élete és pályája 1927–1930*, Budapest, Akadémiai, 1992, 363–386; illetve SZABOLCSI 1998, 470–474.

² LENGYEL András, *József Attila „művészetbölcseleti és kritikai kísérleti praktikuma”*, in *Uő, „...gondja kél a gondolatban”*. *Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005, 82–111.

³ Vö. JÓZSEF Attila, *Réti Ödön: Zorka*, in *JATCI* 1995, 10–11.

⁴ I. m., 11.

⁵ I. m., 10.

levelében kritikusnak ajánlkozott a laphoz, s azzal indokolta jelentkezését, hogy „megdöböntő tapasztalata”, mennyire hiányzik nálunk – kivált a verskritika terén – az „alapos, formaelemző, tehát tulajdonképpeni tárgyszerű, mesterségbeli” kritika.⁶ Vagyis olyan igénnyel lép fel, amely mintegy megelőlegezi az 1930-as Babits-bírálat műfaji megjelölését, a „tárgyi kritikai tanulmányt”.⁷

Végül nem a *Széphalomban*, hanem a *Nyugatban* jelent meg három recenziója az év folyamán, valamennyi verseskötetről szól, és azt teszi mérlegre, hogy mennyire jártasak a költői mesterségben. Már e korai írásaiban is jellemzi József Attilát az a költő-kritikusoknál gyakori eljárás mód, hogy a tárgyalt művet-műveket rövidre zárva minősíti, a megvalósítás sikerességét vagy sikertelenségét mondja ki, ennek bizonyítását pedig mintegy rábizza egy-két jól megválasztott idézetre – azaz szívebben *demonstrál*, mint elemez.

Ugyanakkor a három írás számos tekintetben különbözik egymástól. Terescsényi Györgyöt a recenzens Juhász Gyulával rokonítja, s föltétlenül tehetségesnek tartja, amit nemcsak méltató szavai jeleznek, hanem az is, hogy kritikai észrevételeit (legalább részben) konkrét példákkal igyekszik megvilágítani.⁸ Brichta Cézár költészetével viszont alapvetően elégedetlen, ezért bírálatát egy általánosabb probléma részeként fogalmazza meg. A „szocialista voltukkal hivalgó költőtársaim munkáiban – írja József Attila – csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találok, sokszor a háború után konstruált, tehát még absztraktabb formanyelvvel, néha pedig hangulatos szentimentalizmussal, de nem egyszerű és komoly átfogó érzéssel, amely (tulajdonképpen a költészetben mindig) lelki világregdet jelent”.⁹ Az, ahogy József Attila szóvá teszi a formanyelv inadekvát voltát, és a meggyőző erő hiányára következtet belőle, nem áll távol Kosztolányi egy évvel később írt híres-hírhedt Ady-pamfletjének érvelésétől, de míg az utóbbi ebből Ady politikai költészetének őszintétlenségére következtet, addig József Attila a bírált költő *önállótlanóságára*.

A *Nyugatban* publikált harmadik írása kevésbé sikerült, mint az első kettő. Nem is leplezi kedvetlenségét, hogy gyöngé, művészietlen szövegekkel kell bíbelődnie, miközben a költészet mibenlétéről elmélkedhetne. A cikk felütése meglehetősen szokatlan módon vonja be a recenzens beszédhelyzetét a szövegbe: „Lőrincz Jenő munkáival kapcsolatban elsősorban általánosságban kellene beszélni a versről, ami azonban nem lehet az ad hoc kritika feladata. Ezen a szép júliusi estén bizony sok gyönyörű – mert igaz – elvontság ring az ember esze-velejében, azonban ebben Lőrincz Jenő könyve

⁶ József Attila Zolnai Bélának (1928. március 29.), in JAL 2006, 218.

⁷ Vö. JÓZSEF Attila, *Az Istenek halmak, az Ember él. Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről*, in JATC1 1995, 216.

⁸ JÓZSEF Attila, *Délibáb. Terescsényi György versei*, in JATC1 1995, 12–14.

⁹ JÓZSEF Attila, *Egyszerű énekek. Brichta Cézár versei*, in JATC1 1995, 15. Utóbb ez a recenzió nagyobb figyelmet kapott, mert a korabeli szocialista költészet fölött gyakorol bírálatot.

elvész, mert mindenekelőtt negatívumaival segít az elvonásokhoz.”¹⁰ Lengyel András jó szemére vall, hogy e szöveghelyből arra következett: a költőt ekkoriban már az *Ihlet és nemzet* címen tervezett művészetbölcseleti számvetése foglalkoztatta.¹¹

Van egy passzusa a Lőrincz Jenő verseiről írt recenzióknak, melynek érdekessége, hogy az egy évvel később írt vitacikk, az *Ady-vízió* egyik alapfogalmát előlegezi meg. József Attila – miután megállapítja a bírált költőről, hogy „invenciója és formaérzéke úgy viszonylanak egymáshoz, mint a nagyapa csecsszopó unokájához, holott legalább is ikertestvéreknek kellene lenniök”¹² – talán vigasztalásul, kritikája élet enyhítendő, Ady egyik versét társítja vele: „van benne [mármint Lőrincz Jenőben] egy bizonyos hangattitűde, amely egy igen híres és szinte páratlanul népszerű Ady-versnek (Sóhajlás a hajnalban) első felével ábrázolható, amely Ady-versnek vonatkoztatott fele – o sacrilegium hominum! – teljesen művészietlen”.¹³ Az *Ady-vízió* viszont (amely *A Toll* című hetilapban a Kosztolányi pamfletje nyomán kiobbant vitához szólt hozzá) magától értetődőnek tekinti Ady *művészségét*, s Kosztolányi szemére veti, hogy a kipécézett Ady-idézeteket az ízléstelenségük miatt bírálja, holott kritikusként a művészielenségüket kellene kimutatnia.¹⁴

A *Nyugat*-beli publikációknak a Lőrincz Jenő-recenzióval vége is szakadt. József Attila megorrolt Osvátra, mert az utolsó bírálatát csak több hónapos fektetés után jelentette meg, de még inkább azért, mert nem volt hajlandó lehozni a verseit. Időközben az érdeklődése is más irányba fordult, az irodalomkritikust átmenetileg háttérbe szorította a művészetbölcselelő. Az 1929-es vitairat, az *Ady-vízió* és az 1930 elején megjelent Babits-bírálat pedig már az *Ihlet és nemzet* megállapításait próbálják meg aprópénzre váltani.

Tulajdonképpen csak ezután, 1930-ban és 1931-ben alkotta meg József Attila irodalomkritikai életművének java részét, amely nem több öt recenziónál (Nagy Lajos *Lecke* című novelláskötetéről, Aszlányi Károly *Pérez a láthatáron* című regényéről, Mécs László *Az ember és árnyéka* című verseskönyvéről, Kassák Lajos *35 vers* című kötetéről és Zsolt Béla *Bellegarde* című regényéről).¹⁵ Igaz, félig-meddig idesorolható

¹⁰ JÓZSEF Attila, *Vérző szárnyakkal. Lőrincz Jenő versei*, in JATCI 1995, 17.

¹¹ LENGYEL András, i. m., 92–93.

¹² JATCI 1995, 18. József Attila később is kedvelte az effajta – a rokonsági viszonyokhoz hasonlító – megsemmélyesítéseket. A Babits-bírálatban egy csokorra való található belőlük: „A tartalom hűtlen elhagyás címén perli a formát. És viszont, ahogy tetszik. De minthogy a házastársi életközösség fenn sem állott, nászról szó sincs, a házasság eleve érvénytelen, azaz művészet nincsen. Babitsnál a forma és a tartalom, a művészi forma és a költői tartalom, ugy kerülük egymást, mint két hitvesgyilkos...” I. m., 223.

¹³ JATCI 1995, 18.

¹⁴ JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in JATCI 1995, 155.

¹⁵ Lásd JÓZSEF Attila, Nagy Lajos: *Lecke*, *Kritika*, 1930. május 18–25., in JATCI 1995, 277–280; Aszlányi Károly: *Pérez a Láthatáron*, *Kritika*, 1930. május 18–25., in JATCI 1995, 281–282; Mécs László költészete, *A Toll*, 1931. február 29., in JAÖM3 1958, 100–104; Kassák Lajos 35 verse, *Korunk*, 1931. szeptember, in JAÖM3 1958, 110–114; Zsolt Béla: *Bellegarde*, *A Toll*, 1932. március 20., in

még további három recenziója, amelyek értekező művekről szólnak (*Pintér Jenő Magyar Irodalomtörténete*, ELŐÖRS, 1929. október 26., november 2., november 9.; *Dóczy Jenő: Arany János*, ELŐÖRS, 1929. december 21.; *Forrás a sivatagban*, KORTÁRS, 1930. augusztus 25. – az utóbbi Hankiss János és Juhász Géza francia nyelvű magyar irodalomtörténetéről). Ezt követően négy év szünet következett, és csak 1935-ben publikálta egyetlen és egyben utolsó irodalomkritikai cikkét, amely Kosztolányi Dezső *Összegyűjtött költeményeinek* megjelenése alkalmából született.¹⁶

Ha e szövegeket közelebről megvizsgáljuk, hogy van-e közös elvi alapjuk, kézenfekvőnek tűnik az elméleti megalapozás szándékával írt *Ihlet és nemzet* gondolati építményéből kiindulni. Lengyel András így is jár el, és mindenekelőtt az *Ady-vízió*ból próbálja meg kiolvasni József Attila kritikusi elveit, s nyilvánítja őt ezek alapján a maga kora magyar „nagykritikusának”, akinek a versértést és az elméleti tudást egyesítő teljesítménye csak Arany Jánoséhoz mérhető.¹⁷ Kissé meghökkenítő megállapítás ez, hiszen a kritikus alaptételeire szorítkozva ítéli meg teljesítményét, holott a legkitűnőbb elvek mellett is lehet gyatra bírálatot írni. Ráadásul az *Ady-vízió* csak akkor sorolható József Attila irodalomkritikai írásai közé, ha az irodalomkritika fogalmát a szó lehető legtágasabb értelmében értjük. Nem azért, mert vitairatnak készült – hiszen a költő legtöbb recenziója polemikus jellegű, s közismert, hogy a vita alapvető lételeme volt. Hanem azért, mert írása túlnyomó részében nem az irodalomról vagy Adyról szól, ehelyett *A Toll*-ban folyó eszmecsere résztvevőit, ha tetszik, kritikustársait kritizálja-vegzálja, sokszor találóan, néha szellemesen, de a mozgósított elméleti apparátus méreteihez képest meglehetősen soványnak mondható, ami magáról Adyról kiderül.¹⁸

Az viszont kétségtelen, hogy az *Ady-vízió* nem egy fontos megállapítást tesz, amely akár kitűnő elvi kiindulópontul szolgálhatna a költő kritikai tevékenységéhez. Például teljes joggal veti Kosztolányi ellen, hogy a politikai költészet nem ítélhető meg *tárgyválasztása* alapján (ahogy semmilyen költészet sem). Bizonyíték lehet rá Petőfi, aki igen jó versekben, „tisztá művészettel verselt meg reális programpontokat”.¹⁹ S bármennyire igaza van Kosztolányinak abban, amit *Ady* messianizmusáról ír, mint-

JAÖM4 1967, 174–179. A Tamási Áron művéről írt recenziója (*Hajnali madár*, 1930. október) nem jelent meg a költő életében, csak a JAÖM3-ban (1958), a 220–223. lapon.

¹⁶ JÓZSEF Attila, Kosztolányi Dezső, *A Toll*, 1935. július 15. Bár tervezte, hogy ír Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvéről (1935. június vége után), belefogott, de nem fejezte be; az Ignótus Pál *Kosztolányi Dezső* című tanulmányáról a *Szép Szó* 1937/1. számában publikált szövege pedig nem több a figyelmet felhívó baráti ajánlásnál.

¹⁷ LENGYEL András, i. m., III.

¹⁸ Két sort idéz Adytól, s ez elegendő számára, hogy megállapítsa: az általa leírt költészeteszménynek (annak, hogy a költészet valójában „névvarázs”) tökéletesen megfelel, tehát *Ady* költő a javából. Mintegy ráolvasásszerűen avatja nagy költővé.

¹⁹ JATC1 1995, 154.

hogy ez is csak *anyaga* Ady költészetének, nem mond semmit művészi értékéről.²⁰ Ugyanakkor az ellentábor egyik ütőlapját – miszerint Kosztolányi pamfletje mögött a féltékeny és elkeseredett versenytárs áll – azzal tromfolja le, hogy „Kosztolányi nevű úr nincs, nem létezik, ellenben vannak Ady-versek, meg egy cikk [mármint Kosztolányié], amelyek egymással való vonatkozásukban megvizsgálandók”.²¹ Tehát *kizárólag a művek számítanak*. Fenyő Miksa rajongását Ady iránt vitaképtelen álláspontnak tekinti (őt pedig egyenesen „Ady-klerikális”-nak nevezi).²² És igen határozottan szögezi le, hogy *az elemzést nem helyettesítheti a szubjektív vélekedés, tehát a „népszavazás” sem*.²³

Más írásaiban is fel-felbukkannak hasonló gondolatok. A kritikus feladatát többször is szóba hozza. „A kritikusnak az a dolga, hogy fogalmat adjon a műről” – olvashatjuk a Nagy Lajos-recenzióban.²⁴ A Babits-bírálatot bevezető elmélkedés pedig – a morális és lélektani szempontokat elhárítva – abban látja a kritikus feladatát, hogy megállapítsa a versek minőségét, „varázserejét” (azaz hatásfokát), mert „a költő csakis akkor szavahihető, ha jó verset ír”.²⁵ Talán itt a legradikálisabb József Attila, amikor a maga szórszálhasogató ellenvetéseit és versátiratait azzal indokolja, hogy a műkritikus tulajdonképpen „költészettudós” – a tudomány pedig már csak ilyen szórszálhasogató.²⁶ Ez a beállítás (mint arra már utaltam) összhangban van 1928-as programjával, azzal, hogy „tárgyszerű, mesterségbeli” kritikával kíván jelentkezni, s a Babits-bírálat alcímében is feltünteteti, hogy „tárgyi kritikai tanulmány”-nak tekinti írását.

Maga a szöveg azonban ellentmond a nemes célkitűzésnek. Igaz, a tárgyszerűség nem azonos a tárgyilagossággal, de a tudomány legalább annyira törekszik tárgyilagosságra, mint szórszálhasogatásra. Márpedig a Babits-bírálat – melyet nem egészen alaptalanul olvastak pamfletként is – fölöttébb elfogult tárgyával szemben. A tanulmány logikai felépítését és hangnemét egyaránt az a szembetűnően eltökélt szándék vezeti, hogy mindenáron bebizonyítsa: a köztudat alaptalanul hiszi Babitsot formaművésznek. A „mindenáron” természetesen magyarázatra szorul. József Attila két szinten támadja *Az istenek halnak, az ember él* költőjét: előbb a maga sajátos költészetszményének magaslatáról, hogy azután apró-cseprő verstechnikai vétségekben marasztalja el.

Azzal indít, hogy Babits nem lehet formaművész, mert csak a külső formához, a költészet technikai kellékeihez ért. Ezzel szemben fogalmazza meg a maga ro-

²⁰ Uo.

²¹ I. m., 156.

²² I. m., 163.

²³ I. m., 155.

²⁴ I. m., 279.

²⁵ I. m., 216–217.

²⁶ I. m., 225.

mantikus eredetű szervesforma-eszményét, illetve az ennek szellemében elképzelt *műegész* fogalmát, amit a méltán híressé vált szerpentinmetaforájával segít szemléletessé tenni. Úgy gondolja, a tökéletes forma esetében az alkotóelemek olyannyira egybeolvadnak, hogy a mű tagolhatatlan egységgé válik, illetve csak a külső formája tagolható.²⁷ Voltaképpen ezt az egységet hiányolja Babits költeményeiből és egész költészetéből, s ennek alapján nyilvánítja ki, hogy nem formaművész. Majd elemzési szintet vált, és a versek felszínét alkotó „kellékek” vizsgálatába fog. Előbb ezek „tolakodó” jelenlétét teszi szóvá, később viszont arra a lehangoló eredményre jut, hogy Babits a technikai kellékekhez sem ért.²⁸

Talán sikerült érzékeltetni, hogy József Attila két fronton támad, de míg a művészetbölcseleti meggondolásai meglehetősen elvontak és spekulatívak, addig a vers-technikai kifogásai igencsak konkrétak, és közvetlenül érintik a költői mesterség gondjait. Természetesen számos meggondolás húzódnak meg az elméleti konstrukcióból „levezetett” elutasítás mögött is – a Babitsnak tulajdonított és elavultnak tudott *szimbolizmustól* a túlságig retorikus nyelve miatt érzett *mesterkéeltségig* (ne feledjük el, Kosztolányi is mindenekelőtt a mesterkéeltséget kritizálta Adyban!) –, csak hogy ezek kifejtésével adós marad József Attila, így pedig csak találgatni lehet.²⁹ Az viszont bizonyosnak tűnik, hogy a Babits-bírálatban szerepet játszó művészetbölcseleti okfejtés inkább hátrányára, semmint előnyére válik a kritikának.

A később írt irodalmi recenzióiban fel is hagyott az elméleti szállal. Sőt az *Ady-vízió*ban megfogalmazott elveit és intelmeit sem mindig követte.

A Nagy Lajosról és Aszlányi Károlyról írt cikkeiben még kizárólag a művekről szól, de már a Kassákról és Kosztolányiról született írásaiban maguknak az alkotóknak a személye is célkeresztbe kerül. Kassák Lajos, a számozott versek szerzője esetében felhánytorgatja, hogy „ifjúmunkások szolipszista nevelője”,³⁰ Kosztolányi álomszerűségének bemutatásakor pedig szükségesnek látja szóba hozni a szerző életkorát.³¹

Még meghökkentőbb, hogy mennyire *teret enged saját személyes érzelmeinek*, rokonszenvének vagy éppen ellenszenvének. Ha nem ismernénk az életrajzi hátteret, akkor is kikövetkeztethető a szövegekből barátsága Nagy Lajossal, Zsolt Bélával és Kosztolányival, mint ahogy az is, hogy ellenségesen viszonyult Babitshoz és Kassákhoz, s megvetette a „tömegköltő” Mécs Lászlót.³² Egyenesen megdöbbentő, milyen

²⁷ I. m., 219–220.

²⁸ I. m., 220–229.

²⁹ Vö. tanulmányomat: VERES András, Ritmus és struktúra. Babits és József Attila poétikájának különbségeiről (József Attila Babits-bíráta alapján), *Literatura*, 2009/2. 180–200.

³⁰ JAÖM3 1958, 112.

³¹ I. m., 169.

³² A Zsolt Béla regényét ismertető szöveg ironiája ellentmondani látszik ennek; József Attila azonban ügyel arra, hogy csak a mű egyes szereplőit és helyzetüket jellemezze így, de ne terjessze ki a regény egészének koncepciójára.

indulatot váltott ki belőle, hogy Kassák hangsúlyos helyen, kötete végén nem áttalott emléket állítani a József Attila által nagyon nem kedvelt Osvát Ernőnek.³³

A Babits-bírálat hevesességét még lehet mentegetni azzal, hogy *Az istenek halnak, az ember él* nem tartozik szerzője sikeres kötetei közé, de már az ugyancsak elparentált Kassák-könyv, a *35 vers* az életmű egyik kimagasló teljesítménye. A recenzens oly mértékben elfogult a tárgyalt szerzőkkel szemben, hogy olyan remekműveket nem tart említésre sem méltónak, mint a *Cigány a siralomházban* Babitstól, vagy *A mel-lékuccákból jöttem* kezdetű, 71. sorszámot kapott vers Kassáktól. Mondhatnánk rá, hogy talán csak arról van szó: József Attila nem látta az erdőtől a fát, de éppen ő kardoskodott az *Ady-vízióban* amellet – Babitsnak azt a kijelentését vitatva, hogy „Adyt csak egészében lehet megítélni” –, hogy nem az életmű, hanem kizárólag az *egyed versek* művészségét lehet megállapítani.³⁴

A személyes érintettség némelykor a szövegek *értését* is megnehezítette számára. Kassák egyik legfőbb retorikai újítását, a szillepszisnek – tehát egyazon szó kétféle, átvitt és eredeti értelemben való egyidejű – használatát mint szolipszista gesztust utasítja el. Miután idézi a 70. sorszámú vers első két sorát („A virágnak árnyéka van a felhőnek aranyból koronája minden a te szemedtől függ s attól / az acélcilindertől ami a domboldalon ketyeg”), a domboldali acélcilinderről és ketyegéséről nem kevesebbet állít, mint hogy mivel kizárólag Kassák képzeletében létezik, itt „a szubjektív idealizmus végső mozzanatával állunk szemben”.³⁵ Ennyi erővel a költői fantázia valamennyi terméke ideológiai vétségben lenne elmarasztható.

Babits *Elég a kóstoló* című verse utolsó szakaszának első két sorát értelmezve pedig („Minden folyót vár a Styx. / Óh, megoldó biztos X!”) úgy véli, hogy a számtan X-éről van szó, amellyel az ismeretlent jelölik. De az X nem megoldó, hanem megoldandó, ezért jobb lenne felcserélni a két sort, amely így hangzana: „Óh, megoldó biztos X! / Minden folyót vár a Styx.” „A babitsi sorrendben – írja József Attila – az első sorban magyarázat áll, a másodikban pedig ujjongó felkiáltás”, holott a magyarázandónak kellene előbb lennie, mint a magyarázatnak.³⁶

József Attila nyilvánvaló módon félreérti Babits szövegét. Az X jelentését nem a számtanban kellett volna keresgélnie, hanem a metafizikában, amihez már az alvilági folyó említése is kellő útbaigazítást ad, nem is beszélve a versszak további részéről, amelynek utalásai meggyőzhették volna arról, hogy az X nem akármilyen ismeretlent jelöl, hanem a halál utáni „nem ismert tartomány”-t, „melyből nem tér

³³ Vö. JAÖM3 1958, 113–114.

³⁴ JATCI 1995, 156.

³⁵ JAÖM3 1958, 112.

³⁶ JATCI 1995, 221–222.

meg utazó”.³⁷ A „megoldó” jelző pedig azért társulhat X-szel, mert az a bizonyos utazó már tudhatja azt, amit mi nem tudunk. Következésképp a felkiáltás nevezhető patetikusként, teátrálisnak, sok mindennek, csak ujjongónak nem. A két sor felcserélése sem tűnik igazán előnyösnek, mert a minden folyót begyűjtő Styx nem magyarázni próbálja, hanem inkább kijelölni az inkriminált helyet, helyzetet. A két sor közül éppen a felkiáltás értelmező jellegű: reflexió, illetve reakció a Styx által szimbolizált végállomásra.

Ugyanakkor nagy a különbség a Babits-bírálat és a Kassák-recenzió szemléleti pozíciója és színvonala között. Az elsőben a polémia még *tisztán művészeti síkon* folyik, míg a másodikban – nem sokkal a költő kommunista fordulata utáni neofita buzgalommal – már azért támadja Kassákot, hogy megtéveszti az ifjúmunkásokat, amikor szocializmusként hirdeti a maga kispolgári szolipszizmusát. A Babits-bírálat – minden indulata és tévedése mellett is – jelentős szellemi teljesítmény, kitűnő megfigyelésekkel és esztétikai gondolatokkal (csak a Kosztolányi-kritikája hozzá hasonló színvonalú). Ezzel szemben a Kassák-recenziót nyilvánvaló személyes és politikai elfogultság vezérli, alighanem József Attila irodalomkritikai munkásságának mélypontja.³⁸

Már csak ezért is megkülönböztetett figyelmet érdemel az 1935-ös Kosztolányi-recenzió. Kosztolányi neve már a Babits-bírálatban is szerepelt, ő a fő pozitív ellenpélda, aki József Attila szerint a legszebb magyar prózát írja, és akit méltán tarthatunk formaművésznek.³⁹ A kései recenzió viszont, amely mintegy szemlét tart Kosztolányi költői életműve fölött, már *polemikus* jellegű. Világosan kimondja, hogy nem ért egyet költőtársa világszemléletével, Kosztolányi verseinek jellegzetes álomszerűségét szerzőjük „szociális nihilizmusából” származtatja.⁴⁰ Mégis e recenziót joggal tartják József Attila legsikerültebb irodalomkritikájának: a polémia ellenére a megértés és elismerés szándéka vezeti, azaz messzemenően behelyezkedik a bírált szerző

³⁷ A versszak teljes szövege: „Minden folyót vár a Styx. / Óh, megoldó biztos X! / De jaj neked, apadva s feledve, / mint a pohár kiloccsantott alja, / lenni a földé vagy Istené!”

³⁸ Szabolcsi Miklós szerint is József Attilának ez a kritikája „talán legélesebb, legbántóbb, legdurvább írása” (SZABOLCSI 1998, 126). A cikk megítélése napjainkban vitatéma, például Bókay Antal és Tverdota György (más-más meggondolásból) poétikai jelentést is tulajdonítanak neki, míg én éppen ezt hiányolom. Bókay Antal – bár elismeri a recenzió vulgármarxizmusát – egy új („tárgyas”) poétika elveinek megfogalmazását látja benne, az avantgárdval való leszámolás jegyében (vö. BÓKAY Antal, *Líra és modernitás. József Attila én-poétikája*, Budapest, Gondolat, 2006, 246–254). Más kérdés, hogy – Tverdotával egyetértve – szerintem is a cikk jelentős József Attila gondolkodói fejlődése szempontjából, mivel a pszichoanalízis iránti érdeklődése először ebben az írásában jelentkezik. Tverdota György újabb tanulmányában részletesen foglalkozik a Kassák-recenzió jelentőségével, lásd TVERDOTA György, Öntudat, *Literatura*, 2017/1–2. 93–94, 97–99.

³⁹ JATC1 1995, 220.

⁴⁰ JAÖM3 1958, 170.

művészi világába, és csak azután, hogy felidézte annak logikáját és hangulatát, tér rá – meglehetősen visszafogottsággal – a maga eltérő pozíciójának jelzésére.⁴¹

Cikkének fennmaradt korábbi fogalmazványában József Attila valamivel élesebben fogalmazott. Úgy vélte, hogy Kosztolányi könyve „a nihilizmus fejlődésének filmje”, s szükségesnek látja megjegyezni, hogy e korjelenséget, a „társadalmi üresség érzését” sokan a fasizmussal és a hitlerizmussal igyekeznek elfojtani.⁴² Később mindkét megállapítását kihagyta a recenzió publikált változatából.

Ugyanakkor felépítésében és módszerében a Kosztolányi-recenzió meglepő rokonságot mutat a Babits-bírálattal. Már a két szöveg argumentációs eljárása is hasonló: míg a bírált (illetve Kosztolányi esetében a méltatott) költői teljesítményt a lehető legkonkrétabb szövegértelmezésen keresztül mutatja be, addig a maga művészi, illetve világnézeti krédóját elvont elméleti magasságban nyilatkozza ki.

A szövegértelmezés során mindkét esetben a *demonstrálás* gesztusával él a legszívesebben: a közszemlére állított versnek vagy versrészletnek tulajdonképpen már eleve helyt kell állnia önmagáért. Kosztolányitól az *Őszi reggeli* című kései vers szolgál példaként annak bemutatására, hogy a nyelvi remeklés révén hogyan érvényesül benne a költő sajátos életszemlélete. A hozzáfűzött értelmező megjegyzések is értékelik inkább, semmint elemzik a nyelvi-ritmikai megoldások sikeres, a funkciójuk révén igazolható értelmét vagy éppen sikertelen, diszfunkcionális voltát.

A Kosztolányi-recenzióban a szövegértelmezésből végül a költői magatartás és szerep jellemzése kerekedik ki.⁴³ Első pillantásra úgy tűnik, mintha a Babits-bírálatból hiányozna ez, holott valójában nem hiányzik. Szabolcsi Miklós méltán figyelt fel arra, hogy József Attila milyen remek jellemképeket ad itt a *Nyugat* más költőiről, persze Babits rovására.⁴⁴ Vagyis míg Ady, Juhász Gyula és Kosztolányi karakterét

⁴¹ Részletesebben írtam erről tanulmányomban: VERES András, *Világképek dialógusa. József Attila Kosztolányi-bírálatáról*, in *Uő, Távolodó hagyományok. Irodalom- és eszmetörténeti tanulmányok*, Budapest, Balassi, 2003, 197–209.

⁴² JÓZSEF Attila, *Ének a semmiről*, in *JAÖM3* 1958, 409–410.

⁴³ „Jobb volna élni – jobb volna enni a gyümölcsöt, de nem lehet. Nem a szőlő nehéz tehát és nem a körte hatalmas, hanem a vágy, a teljesíthetetlen vágy. Ebben csak az a feltűnő, hogy nem az ékszer a teljesületlen vágy tárgya, hanem a gyümölcs; a teljesületlen vágy nem szociális, hanem animális, nem felnőtté, hanem a gyermeké. Itt a Kosztolányi-versek álomszerűségének kulcsa: ha ír, ötven esztendősen is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. [...] Ezzel az elméletével Kosztolányi az ő külön álmvilágához való jogát védte meg, a másfajta, szociális természetű álmodozások idejében. De az [utóbbihoz kapcsolódó] elmélet [az ő verseinek] álomszerűségét is jobban megérteti. Homo aestheticusnak csak az az ember vallhatja magát [...] ki nem érzi át, hogy léte a társadalmi életbe, viszonyokba ereszti gyökereit; az, ki nem tudja azonosítani magát a társadalmi létet szabályozó, alapvető elvekkel. Végző soron az a gyermek, ki ösztönös tekintetével értelmetlenül látja a felnőtteknek ezt az erkölcsi világot, ki, felnövekedvén, kénytelenségből beléhelyezkedik ugyan a világ rendjébe, szíve mélyén azonban megtagadja. Az ilyen emberből adandó alkalommal kibúvik a nihilista, az izlésnek az a megszálottja, ki az izlés nevében tagadja meg az izlés forrását, a homo socialist.” *JAÖM3* 1958, 169.

⁴⁴ SZABOLCSI Miklós, *„Kemény a menny”*, i. m., 374.

élénk színekkel, plasztikusan érzékelteti, addig a főszereplő Babits Mihály alakja és magatartása kontúr és karakter nélküli marad. Például amikor a Babitsra fogott „formaművész” titulustól próbálja megfosztani, a szó szoros értelmében komolyan véve a *felruházás* metaforáját:

Babits formája, ahol az valóban forma, afféle gyári áru, kész öltöny, amely mindenkin s így Babitson is jól áll. Csak a hozzáértő veszi észre, hogy a derék lötyög, vagy a szivarzseb félig a hóna alá esik, az ujj tulhosszu, a nyak pedig alacsony és eláll. Ady állatbőrökben járt. Nem szabta azokat semmiféle szabó – mégis mind királyi volt. És mielőtt meglátogatta volna istenét, mindig uj vadállatot ejtett el, ugy járult eléje. Juhász Gyula többnyire lomposnak látszik, de az értő tudja, hogy milyen értékes háziszöttes van rajta. Kosztolányi pedig elegáns, pompás, és nem kínosan, hanem fesztelenül, elképpesztő-természetesen. Annyira, hogy ugy jár köztünk, mint a meztelen gyerek a kavicsos tengerparton.⁴⁵

Az idézett szövegből nemcsak az derül ki, hogy szerzője milyen leplezetlen csodálattal volt Kosztolányi iránt, vagy hogy milyen leplezetlen megvetést érzett Babitscsal szemben, hanem az is, hogy az utóbbit mintegy ráolvasásszerűen próbálja méltó helyére utasítani. Hasonló beavatkozási kényszer működik itt, mint Babits verseinek újraírásakor.

Lehet, hogy első pillantásra merőben ötletszerűnek tűnnek József Attila jellemképei. Pedig a példaként szereplő költők jellegzetes és jelentős vonásaira utalnak: Ady létharc-költészetének gigantikus tétjére és fenségére, a Kosztolányi-líra intim könnyedségére és világfias közvetlenségére, Juhász Gyula tájszemléletének elégi-kusságára és népiességére. A főszereplő Babits Mihály alakja és magatartása viszont fakó és elmosódott marad.

Elgondolkodtató, s nyilván az okok tisztázásra várnak, hogy József Attilának e két, minden bizonnyal a legnagyobb ambícióval írt irodalomkritikai vállalkozását még mi minden közelíti annyira egymáshoz (a tökéletesen ellentétes értékelő attitűd ellenére).

Összegezőképpen annyi mindenképpen megállapítható, hogy József Attila irodalomkritikusi gyakorlata nem valósította meg az 1928-ban kitűzött programot, és csak mérsékelten teljesítette az *Ady-vízió* elvárásait. „Tárgyi kritikai tanulmányok” helyett a maga véleményét előtérbe állító, némelykor kifejezetten pamfletszerű szövegeket írt. A kritikának persze ezerféle változata lehet, és amit ő művelt, az is legitim. De nem rendelkezik azzal a meggyőző erővel, mint amire értekező műveinek legjavában sikerrel törekedett.

⁴⁵ JATC1 1995, 231.

NOTHNAGEL ZOLTÁN

Szómágia és marxizmus.

József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenete az *Irodalom és szocializmus*ig

*Az elmélet körvonalazódása az *Ihlet és nemzetben**

A húszas évekbeli József Attila esztétikai-költészetelméleti tárgyú írásaiban igen fontos szerepet játszott egy bizonyos nyelvészeti elmélet, melyet a szakirodalom – a költő meghatározását követve – *névvarázs-elmélet*ként tart számon. Ez az elmélet eleinte egy metafizikai-művészetbölcseleti koncepció zárókövének szerepét látta volna el, melyben a fiatal költő-bölcselelő kétféle megismerési mód: a szemlélet (intuíció) és a gondolat (spekuláció) előnyeit egy harmadik, újfajta kognitív műveletben egyesítette, amazok hiányosságait kiküszöbölendő. Ez a művelet a szó (pontosabban: a név) létrehozása, ami lényegét tekintve – József Attila terminusával élve – az *ihlettel*, vagyis a költői tevékenységgel azonos, amely aktus egyedül képes arra, hogy a létező dolgok, legvégső fokon pedig a világegész lényegét autentikus módon ragadja meg. A teóriának ez a kezdeti változata a költő fiatalkori, töredékben maradt esztétikája, az *Ihlet és nemzet* lapjain bukkant fel először – ekkor még mágikus vonatkozásoktól mentesen. Az egyik legelső ilyen tárgyú fragmentum a *nemzet* sajátos fogalma segítségével azonosította a nyelvteremtő és a költői tevékenységet:

[...] a nemzet nem az adott nyelvet beszélők összessége, ez a nemzet hordozója volna, népessége a nép, hanem nyilvánvalóan az embernek az a cselekvősége, amellyel a nyelvet létrehozta. [...] noha vannak a nyelvalkotó szellemiségnek törvényei, azokat önmaga alkotja [...] Minthogy pedig ez a nyelvalkotó szellemiség teremti a költészetet, [...] úgy tisztán áll előttünk, hogy a nemzet az ember ihleti tevékenysége.¹

A szerző itt még „tisztá szellemiségként”, tehát teljesen elvont princípiumként értelmezte az ihletet, amely alapja a nemzetnek, vagyis annak a „cselekvőségnek”, amely a nyelv,

¹ JATCI 1995, 80–81.

egyszersmind a költészet létrejöttéért is felelős. Ugyanebben a töredékében arra is rávilágított, milyen kritérium alapján azonosította a kétfajta produktumot:

A nemzeti közösség ellentétektől mentesen tiszta, valóságosan és egész közösség, szemben a társadalmi közösség antagonizmusával. [...] A társadalom antagonizmususa [...] sokkal mélyebben gyökeredzik, mégpedig az ész ellentmondásaiban. A társadalom észtevékenység lévén, antagonizmususa az egyszerű ítélet vizsgálatánál kitűnik. Alany és állítmány az ítéletben szétkülönülésükkel alkotnak egységet, míg a nemzeti közösség, akár a nyelven át, akár a költemény alapján vizsgáljuk, éppen az ész dialektikájának megszűnése.²

A nemzet mint nyelv- és egyszersmind költészetalkotó tevékenység eszerint tehát „az ész dialektikáját” számolja föl, amely – mint ugyanitt megállapította – a *társadalom* mint tevékenység lényege és ellentéteinek alapja lenne. József Attila tehát már itt egyértelművé tette, hogy a predikatív szerkezetet – amely, mint az alábbiakban látható lesz, számos későbbi művészetbölcseleti fejtegetésében játszott fontos szerepet a későbbiekben – logikai, nem pedig mondattani struktúrának tekintette; erről tanúskodik művészetbölcseletének egy másik töredéke is, melyben azt írta: „Egy tétel értelme, mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis nem logikailag szerepelhet.”³ – Másutt a költő úgy indokolta a keletkező és a költői szó egymással való azonosítását, hogy az ihletet (a költészetet) minőségnek tekintette, amely tehát nem kvantitatív, nem osztható, és így „az ihlet legkisebb eleme is ihlet” – a költemény minden porcikájában költemény.⁴ Márpedig a költemény legkisebb eleme a szó – azonban ha

megnézzük egy költemény legkisebb elemét, a szót, azt találjuk, hogy a szó intuíciónak mutatkozik. De nem is így kell szemügyre vennünk, mint kész alakot, mint olyan szót, amely már nem tudni mióta megvan, hanem mint olyan szellemiséget, amely alkotja hogy kitölthesse. Így pedig odajutunk, hogy maga a szó mint teremtés, műalkotás a keletkezésében és csak később vált intuícióvá [...]⁵

Itt tehát – és kimondatlanul bár, de a nyelvteremtés és költészet fent idézett azonosításában is – a nyelvtörténeti kutatások iránt élénken érdeklődő költő gondolatmenetében már

² I. m., 81–82. (Kiemelés az eredetiben.)

³ I. m., 138.

⁴ Ezt a követelményt valószínűleg a *poésie pure*, azaz a tiszta költészet alapelvei nyomán állította föl, amint azt Tverdota György föltételezte, mivel ezek megkövetelték, hogy a műalkotásban kizárólag művészi elemek szerepeljenek; lehetséges, hogy legalábbis részben innen ered a költő már-már rögeszmés vonzalma a nyelv lexikai szintje iránt – az, hogy makacsul a szót tekintette a nyelvet reprezentáló alapegységnek. (TVERDOTA György, *József Attila*, Budapest, Korona, 1999, 27–44.)

⁵ JATCI 1995, 131.

megjelent a későbbiekben a *születő* és a *használt* szó ellentétéként emlegetett szembenállás: a létrejövő szó mint *aktus* tulajdonképpen művészi alkotás, azonban ez a művészi jelleg idővel elhalványul, míg végül a szó pusztá szemléleti, passzív, „használt” valósággá, azaz – József Attila kifejezésével élve – intuícióvá lesz.⁶ A fogalmi gondolkodás – „az ész dialektikája” –, mivel független a nemzeti sajátosságoktól, ez utóbbi minőségükben kezeli a szavakat – csupán fölhasználja őket mondandójának megfogalmazásához, anélkül hogy annak részévé válnának, és ez különbözteti meg az ihlettől:

A fogalom ugyanaz a fogalom a kínai filozófusnál, mint a magyarnál vagy az angolnál. Hiszen a fogalmat kiki elmondhatja saját szavaival. A fogalom tehát mint szellemiség az egész emberiségé. És tényleg, minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos és ha az egyik nyelvben nincs külön szó arra a fogalomra, úgy körülírható, de maradéktalanul kifejezhető.⁷

József Attila, láthattuk, logikailag úgy jutott el a műalkotás szavainak önálló művészi minőséggel való felruházásához, hogy e minőség pusztán nem kvantitatív mivoltából arra következtetett: a mű alkotóelemei egyenként is bírnak vele. De ha a művészséget nem mennyiségi kritériumok határozzák meg, ez mindössze annyit jelent, hogy nem a műalkotás terjedelmétől függ, amely lehet hosszú is, rövid is. Azonban a műnek mint olyannak kell legyenek meghatározott alkotóelemei, amelyekből meghatározott módon használ, és amelyek így együtt hozzák létre a művészi minőséget. Ez persze nem jelenti azt, hogy kizárólag egész alkotások rendelkezhetnek vele, hiszen számtalan műtöredék létezik, amelyek szintén művésziek; azonban egyfelől ezek sem egyetlen szóból állnak, másfelől nem rendelkeznek az egész minőségével, amelyre legfőbb következtetni lehet belőlük.

De kérdéses az is, mennyiben azonosítható a születő és a művészi szó. A határ ugyanis, melyet létrejöttük révén lépnek át, merőben eltérő természetű: amíg a születő szó létrehozza egy nyelv szavait, addig a költői nyelvhasználat elváltoztatja azokat. Továbbá egyelőre az is homályban marad, milyen módon megy végbe ez az elváltoztatás: itt még egyáltalán nem fejtette ki a költő, hogy milyen jellemzők alapján különböztethető meg a művészi és a nem művészi szó azon túlmenően, hogy eltérő minőségű szövegekben szerepelnek – hisz amennyiben a művészi minőség már a szöveg egyes szavait is jellemzi, úgy ez valamilyen formában föltétlenül meg kell mutatkozzon bennük. A költő ugyan kimondta, hogy a költeményben (illetve a szóalkotásban) kiiktatódik az alany-állítmány

⁶ Tehát a költészet már az elmélet kezdeti stádiumában is mint *cselekvés* alkotott külön kategóriát, amely elgondolás mindössze új perspektívát kapott a teória osztályszemléletűvé való átalakítása során – amint az a továbbiakban látható lesz.

⁷ JATCI 1995, 132.

szerkezet, és [A szintheticus ítélet] kezdetű töredékben valamelyest ki is fejtette ennek mikéntjét: „A szürke ólom – képzet. Az ólom szürke – ítélet.”⁸ – vagyis az „ítélet” jelzős szerkezeté alakítva válhat művészivé, amely módszert némelyik ekkoriban írt versében, például a *Klárásokban* alkalmazta is, de ez mondattani-logikai, nem pedig lexikai szintű módosulás. A születő és a költői szó azonosságára vonatkozóan a későbbiekben az *Ady-vízió* című tanulmány nyújtott további támpontokat.

[A költészet nyelvben való] kezdetű töredékben több, az eddigiekben már említett művészetbölcseleti fogalom is új, utóéletét jelentős mértékben meghatározó jelentést kapott – az ihlet maga vált cselekvősséggé, amelynek bizonyos formája a nemzet: „be-láthatjuk, hogy ugyanazt a nyelvet beszélők közös szellemiséggel rendelkeznek. [...] Így leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert a nemzet eszerint: közös ihlet. [kiemelés tőlem – N. Z.]”⁹ A nemzet tehát, bár elvileg még mindig mentes mindenfajta szociológiai dimenziótól, itt már meghatározó módon közösségi tevékenységként definiálódott, amelynek a képlet szerint az egyénenként, tehát nem közösségi formában működő ihlet az alapja. Ennek a közösségi tevékenységnek a produktuma szent, sérthetetlen és semmi mással nem helyettesíthető: részben az az elgondolás, hogy a dolgok lényegét csakis a születő vagy az újraalkotott szavak képesek megragadni, vezetett József Attilánál egyfajta purista, azaz nyelvtisztító, az idegen szavak átvételét ellenző attitűdhez, amelyet minden adandó alkalommal érvényesített is. A Bartha Miklós Társaság röpiratát, az *Új Magyar Földet* éppúgy elmarasztalta az idegen szavak használata miatt, mint évekkel később *A magyar proletáriródalom plattformtervezését*, sőt még Tolnai Vilmos *Magyarító szótárát* is túl engedékenynek tartotta, amiért az elismerte a görög-latin bölcseleti szakszókincs használatának jogosultságát – noha egyébként nagyon kedvezően nyilatkozott a kötetéről. Az utóbbi műről írott ismertetésében a következőképpen indokolta álláspontját:

Minthogy pedig egy magyar szó majdnem minden alkalommal pontosan megfelel az idegen szó jelentésének, idegen szó használatára nem jogosít fel az árnyalati különbségre való hivatkozás sem. De micsoda árnyalati különbségről beszélhetünk ott, ahol az idegen egész csoport hazait túr ki a nyelvhasználatból, holott éppen a csoport tagjai kell, hogy az alapjelentésen belül egymástól különbözzenek.¹⁰

Az *Új Magyar Földről* írt recenziójában pedig: „Továbbá leíródván a szó, a hallatos képzet mellé, iratos képe is megrögződik fejünkben, különben helyesen írni közvetlenül nem is tudnánk. Ez annyit jelent, hogy az írott idegen szó meg sem magyarulhat fejlett

⁸ I. m., 138.

⁹ I. m., 132–133.

¹⁰ I. m., 149.

hírlapirodalmunk korában.”¹¹ Az idegen szavak használata tehát azért káros, mert „ki-túrják” a nekik megfelelő magyar szavakat a használatból, ráadásul úgy, hogy meg sem honosodhatnak: sohasem válnak a befogadó nyelv részét képező jövevényszavakká.

Jellemző módon a költő mindkét írásában rávilágított purizmusának bölcséleti hátterére is: véleménye szerint az idegen műszavak azért nem mind nélkülözhetetlenek, mert

nélkülözhetetlenek csupán azok, amelyeknek tárgya oly valóság, amely valóság nem az egész nyelvalkotó közösség, hanem annak csak egyes tagjai előtt ismeretes; ez a valóság éppen a rávonatkozó szó erejénél fogva válik az egész nyelvi közösség előtt ismeretessé, de így az idegen szóból meghonosodott szó lesz.¹²

Később pedig úgy érvelt, hogy

[...] minden valóság alakjában való, a magyar gondolat alakja a magyar nyelv, a nép lelke. [...] valójában nemzetbontó dolog a vadszó, ahogy a vadhús mintázatára nevezhetnők. Mert kétféle vadszó lehetséges: 1. pótolható magyarral és ebben az esetben nem csupán felesleges, hanem mód nélkül kárhozatos, mert minden egyes idegen a magyarok csapatját szorítja ki [...] 2. magyarban nincs megfelelője és ebben az esetben [...] olyan gondolatmenetre kényszerít, amely a magyar észtől idegen és a sajátos, a magyar nyelv kötéseivel folytán csak magyarul elgondolható ítéletek alakulhatását mindenképpen lehetetleníti [...]¹³

Látható, hogy ezekben az írásaiban József Attila már egészen más álláspontra látszik helyezkedni, mint az *Ihlet és nemzet* azon kijelentésében, hogy „minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos [...]”. A fent idézett részletben a szómegegyezés igenis fontos, éppúgy a fogalmi gondolkodás, mint a költői tevékenység esetében – és ez a tendencia csak tovább erősödött később, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitáirában.¹⁴ Ezzel a módosítással viszont a születő és a használt szó közötti különbségtétel egyik legfontosabb összetevője gyengült, még ha nem vált is semmissé: az, hogy az előbbi esetében a gondolat ragaszkodik nyelvi formájához, míg az utóbbi esetében ez a forma tetszés szerint variálható. Persze bizonyos határok között, meghatározott nyelvi eszközök használata mellett továbbra is érvényben maradt, hogy a fogalmat „ki-ki elmondhatja saját szavaival” – amennyiben ez nem érinti az adott fogalom jelentésstruktúráját.

¹¹ I. m., 207.

¹² I. m., 150.

¹³ I. m., 207.

¹⁴ Sőt, ez a gondolat akarva-akaratlanul megjelent már [*Az ember*] kezdetű töredék fent idézett passzusában is, amely a predikatív szerkezetet „az ész dialektikájával” azonosította.

Nem csupán a művészetbölcseleti koncepció, de a nyelvészeti nézetek szempontjából is igen fontos szerepe van az *Ihlet és nemzet*ben a világhiány fogalmának: mint már utaltam rá, a művészi, különösképpen pedig a nyelvteremtő/költői tevékenység értelme a költő szerint végső soron abban áll, hogy a mind a spekuláció, mind pedig az intuíció számára megragadhatatlan világegészet szemléletileg megragadhatóvá tegye. A fogalommal szemben, amely számára „a világ mint viszony van”, és csak föltételezi, „hogy a világ van úgysis, mint valóság”, illetve az intuícióval szemben, amely csupán „a valóság különös lényegeinek az intuíciója”, és így nem szemlélheti a világot – „a valóság különös lényegeinek egyetemes lényegét” –, az ihlet a világot mint a lehető legnagyobb egyetemességet teszi a név megalkotása által szemléleti valósággá, és így válik az egzisztencia „világhiányának” egyetlen lehetséges föloldásává:

az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világhiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világhiány a művészet valóságában.¹⁵

Ez pedig oly módon történik, hogy „Az ihlet tehát megragad egy valóságelemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóságelemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.”¹⁶ így „maga a műalkotás is megszűnik valóságelemmé lenni”. Az ihlet tehát olyan „teljes valóságot” alkot, amely másfelől az egzisztencia világhiányának fölszámolását szolgálja. Ez az elgondolás azonban, ha lehet, még problematikusabbá teszi a születő és a használt szó elkülönítését: ha a műalkotás arról ismerszik meg, hogy képes betölteni egy teljes valóság szerepét, úgy a születő szavak semmiképpen sem lehetnek önálló művek, hiszen nem lehet elvárni, hogy ezek bármelyike képes legyen helyettesíteni a valóság egészét.

A mágikus vetület megjelenése

Nyelvelméletének az *Ihlet és nemzet* töredékeiben megfogalmazott leglényegesebb összetevőit a költő az *Ady-vízió* lapjain gyúrta koherens elméletté:

A szellemség minőség s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De minthogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésakor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette. A nemzet

¹⁵ JATC1 1995, 126–127.

¹⁶ I. m., 91.

nem azonos a nyelvet beszélők összességével, nem mennyiség, nem osztható. Két ember is alkothat nemzetet, egy is. Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. A nemzet közös ihlet.¹⁷

József Attila itt tehát újra közös ihletként definiálta a nemzetet. De hogyan egyeztethető össze ez az elgondolás azzal a kijelentéssel, miszerint akár egy ember is alkothatja azt? A kérdés az, hogy milyen jellegű közösségre utalt a költő: szellemire-e, avagy fizikaira? József Attila következetesen elzárkózott az utóbbi lehetőség elől; valószínű tehát, hogy a nemzeti tevékenységet végző embert olyasvalakinek tekintette, aki bár alkothat egymaga, alkotómunkája mindig egy szellemi közösség folytonosságába kapcsolódik. Ugyanebben a tanulmányában, egy Ady-idézet kapcsán¹⁸ újrafogalmazta a főtebb már érintett „ítélet-összepsztítási” formulát:

Ha e két sort ítéletnek tekintem, észre kellennem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen ez összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez az ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyszetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez. (Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem). Már most, a költemény által megsemmisített ítéletek [...] nagyoobrászt valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különvalókká, éppen az ítélet tette őket. *Egyé olvadnak, amint a viláegészben is egyek.*¹⁹

Ez a gondolatmenet két új mozzanattal bővítette a születő és a használt szó, a művészi és a fogalmi nyelvhasználat különbségéről korábban mondottakat. Az egyik, hogy a költő mindezt olyan verssorok kapcsán írta, amelyek szemmel láthatóan „ítéletet”, vagyis alany-állítmány szerkezettel rendelkező mondatot képeznek – szemben [*A szintheticus ítélet*] kezdetű töredék példamondatával, amelyben ezt jelzős szerkezetté alakította. Mivel ily módon a szóban forgó versmondat és a nem művészi mondatok között szerkezeti különbség gyakorlatilag nincs, József Attila meglehetősen rafinált érveléshez nyúlt a

¹⁷ I. m., 166.

¹⁸ „Az Úr Illésként elviszi mind, / Kit nagyon sújt és szeret.”

¹⁹ JATCI 1995, 167–168. (Kiemelés az eredetiben.)

különbségtétel érdekében, mondván, az idézett mondat egy versegész része, ezért elveszíti önállóságát, csakúgy, mint az összes többi versmondat; és mivel a szöveg egésze mint olyan szintén nem rendelkezik alannyal és állítmánnyal, ezért ez sem tekinthető valamiféle „összetett ítéletnek”. De mindez bármilyen típusú szövegről elmondható, hiszen adott szöveg mondatai minden esetben kapcsolódnak az egészhez – azt pedig nem fejtí ki a költő, hogy a művészi szöveg kapcsolóelemei miben térnek el más szövegektől. A másik új mozzanat a születő és a használt szó különbségének megértéséhez nyújt segítséget. A ’hajnal’ szó etimológiája mint példa arra utal, hogy ezt a különbséget a költő a szó jelentésszerkezetének megváltozásában látta. Munkácsy Bernát, akitől ezt a példát kölcsönözte, az eredeti kifejezésben istennevet (vagyis egy tulajdonnevet) vélt fölfedezni, amelynek később kiszélesedett a jelentése, és köznévvé vált. Amennyiben József Attila osztotta ezt az elképzelést, úgy minden bizonnyal a szó jelentésmezejének absztrahálódását tekintette a pusztán használt szóvá válás kritériumának – arra azonban már nem tért ki, hogy a költői nyelv miképpen vonja vissza ezt az absztrakciót; és az is kérdéses, hogy mennyiben valósítható meg egy pusztán konkrét szójelentésekre épülő nyelv.

A költő az *Ady-vízió*ban nem csupán összefoglalta, hanem egy váratlanul tűnő, új elemmel gazdagította is elméletét: „A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*.”²⁰ A „névvarázs” kifejezés használata arra utal, hogy elméletét a költő itt már a mágikus nyelvszemlélettel hozta szoros összefüggésbe. Tverdota György szerint ezzel a fajta szemlélettel Zrinszky Aladár *A névvarázs*, illetve Solymossy Sándor *Névmágia* című tanulmányában ismerkedett meg, amelyek a *Magyar Nyelv* 1927. január–júniusi számában láttak napvilágot, és a nevek mágikus használatának számos példáját vették górcső alá. A költő az említett kifejezést minden bizonnyal etnolingvisztikai jelentéstartalmaival együtt emelte át saját terminológiájába – ezt a föltételezést erősíti József Attila mágikus nyelvszemléletre utaló számos megnyilvánulása, melyek tanúsága szerint a neveket az általuk megnevezett dolgok lényegét hordozó, azokra visszaható létezőknek tekintette. Ezek közül talán a legismertebb és leghangsúlyosabb a *Curriculum vitae* azon részlete, amelyben nevének őcsödi nevelőszülei általi „elkobzásáról” mint személyét meghatározó élményről számolt be: „A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.”²¹ Az akkoriban ritkaságszámba menő Attila névvel Pöcze Borbála valószínűleg a híres uralkodó és hadvezér erényeit akarta gyermekére ruházni, hogy így biztosítsa annak jövőbeli jó sorsát; ez az úgynevezett átviteli mágia egyik sajátos, név által végrehajtott esete.

²⁰ I. m., 168.

²¹ JAÖM4 1967, 34.

Az édesanyja ilyen irányú szándékaival valószínűleg igen korán és igen nagy mértékben azonosuló József Attila az említett két tanulmányban a névmágia további, leginkább a primitív népek kultúrájában honos rítusaival – például a *névtabu* és a *névcsere* rítusával – ismerkedhetett meg. Ezek az újonnan szerzett etnolingvisztikai ismeretek megerősíthették saját, már meglévő hajlandóságában, hogy a neveket a dolgok lényegének hordozóiként kezelje, és alkalmasak voltak arra, hogy nyelvészeti-kájának antropológiai megalapozásává váljanak. Tverdota György kifejezésével élve: a költő „etnolingvisztikai költészeti-bölcseletet” művelt.²² Erre az újításra föltehetően az sarkallta, hogy a születő és a használt szó ellentétéről vallott nézeteit szaktudományos szempontból is megalapozza: az újonnan megismert kutatási eredmények alátámaszthatják azt az elképzelését, miszerint a születő szó – vagy legalábbis a primitív népek ősi állapotú nyelve – egészen másfajta arculattal, jelentősebb funkciókkal rendelkezett, mint a modern ember „használt szavai”. De nem csupán Zrinszky és Solymossy ikertanulmányaira támaszkodhatott: Sigmund Freud *Totem és tabujának* olvasása, illetve a költő barátjával, Kosztolányi Dezsővel folytatott beszélgetései során a hosszú múltra visszatekintő elképzeléssel is megismerkedhetett, amely szerint a primitív és a költői nyelvhasználat tulajdonképpen egylényegű, vagyis – Hamann gyakran idézett megfogalmazásában – „a költészet az emberiség anyanyelve”, ami pedig a születő és a költői szó rokonságát valló nézetéhez szolgáltatott alapot.

A költő egyes nyilatkozatai arra utalnak, hogy az említetteken kívül más forrást is igénybe vett etnolingvisztikai nyelvszemléletének kialakításához; a Babits-pamfletben például a következőket olvashatjuk: a költő „fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos”.²³ A *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitairatában pedig így írt: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (*tondi*-jának) idézete [...]”²⁴ A „mana” és „tondi” szavakat, melyek az ekkoriban divatos preanimista teóriák kulcskifejezései voltak, sőt, a „lélekidézés” kifejezést is, Tverdota György szerint a költő Hevesy Iván *Primitív művészet* című könyvéből ismerhette meg. Az idézett részletek pontosan a Hevesy könyve által leírt képletet követik: a varázslás aktusa itt voltaképpen egy szakrális jellegű – csak kiváltságos személyek által birtokolt – dinamikus erő és a dolgok szubsztanciájának egymással való érintkezésbe hozása, vagyis az utóbbinak az előbbi által való felidézése – és ilyen varázslás lenne eredetileg a művészet is: a primitív ember számára a dolgok ábrázolása nem csupán emlékképüket idézte fel, hanem a lelküket is.²⁵

²² TVERDOTA György, József Attila nyelvészeti-kájának forrásai, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986/4. 388.

²³ JATCI 1995, 216.

²⁴ I. m., 239.

²⁵ Idézi TVERDOTA György, *József Attila nyelvészeti-kájának forrásai*, i. m., 381.

A Babits-pamfletben újra fölbukkant az *Ihlet és nemzet* egyik legfontosabb művészet-bölcseleti fogalma is, a *világhiány*, melyet a korábinál részletesebben bont ki:

Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül [...] hanem legfőljebb elmélkedhetünk róla. A szellem így bele is veszne az anyag végtelenségébe [...] Ez az elme számára örület volna, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – világhiány. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, míg nem fölfedezte az arisztoteleszi „végtelen regresszus lehetetlenségének” elvét. A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világégész helyébe szemlélhető műegészet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk.* [...] Ezek szerint a mű közvetlen egyetemesség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenségnek is mondhatjuk.²⁶

Itt tehát József Attila egy új gondolati elemmel: a *végtelen regresszus lehetetlenségének elvével* támasztotta alá az egzisztencia világhiányára és annak megszüntetésére vonatkozó fejtegetéseit: ez az elv, amely, mint maga a költő is említi, nem kisebb filozófiai tekintélyhez köthető, mint Arisztotelész. Az ész számára jelenti azt, amit a „mithoszok” a képzelet, a műalkotás pedig a lélek számára. Ez az „arisztotelészi” gondolat, mint látható lesz, az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetének is lényeges eleme.

A művészetbölcseleti töredékek nemzetfogalma sem kallódott el időközben – részletes kifejtését a költő a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* végezte el; itt a nyelvalkotó tevékenység definíciója már határozottan purista elgondolásai felé mutat:

Az emberi formát ad az anyagnak s minthogy minden ember tagja valamiféle nemzetnek, ez a forma minden esetben nemzeti. Mert az ember sokfajta közösségben él, s van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelvalkotó s így lényegében költői tevékenység. A nyelv szemlélet, sőt szemléleti forma, szellemünknek tehát lényegi mozzanata. Csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a művelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a műveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*. Másrészt a kultúra keletkezésének első mozzanata éppen a nyelv születése, a nemzet első mozzanata. [...] Kultúra, költészet és nemzet tehát egymásban kelnek életre, azaz, a nemzeti közösségek a kultúra egységei.²⁷

²⁶ JATC1 1995, 216–217.

²⁷ I. m., 238–239.

Amennyiben tehát a nemzet alkotása, azaz a nyelv szemléleti forma, úgy a művelődést alapvetően meghatározza, így minden a nyelvvel kapcsolatos változás egyszersmind a művelődéssel kapcsolatos változás is – ezzel mindjárt érthetőbbé és megalapozottabbá válik az idegen szavaktól való óvakodás is. Még ha a nép át is vesz idegen elemeket, éppen azért teszi, mert azok saját alkotó szellemiségének eleve megfelelnek:

A nép, természetesen, nem csupán alkot, hanem másol is, amit azonban mindenkiről egyaránt elmondhatunk. [...] Hogy tehát, mint mindenki, a nép is felhasználhatja, amit a maga módján tanul, arra kár szót vesztegetni. A tanulás maga kiválasztás és minthogy a nép szellemi folyamatába intézmények ténylegesen és irányítóan alig-alig szólnak bele, a nép azokat az ismereteket és módokat választja ki, amelyek teljes eszméleti tartamának (Bergson), azaz jelenbe sűrülő legmélyebb multjának és eleven lényegének már eleve megfelelnek.²⁸

Ha a nyelv megalkotása ilyen alapvető és meghatározó mozzanat, akkor aligha választhatók le róla a vele véghezvitt különféle aktusok, így a költészet – és azon belül a műköltészet: „Minthogy pedig a meglétében újból anyaggá váló nyelvet valóságosan a nép teremtette, azt kapjuk eredményül, hogy még a műköltészet alapanyagát is a nép szolgáltatja.”²⁹ És nemcsak az irodalom anyagát, de az irodalomtörténet egységét is ez adja:

[...] maga a nemzet a forma, eszméletünk számára a műköltők is a nemzeti formán keresztül válnak hozzáférhetőkké. Ez a forma egyetemes mivoltában azért valósul ép a népköltészetben, mivel azon, mondhatjuk, az egész nép (nemzetiségi etnosz) munkálkodik [...] Minden rendű remekírónk rokonsága éppen a népköltészet közbeiktatásával mutatható ki kellőképpen.³⁰

Ugyanis a népköltészet

[...] értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különbözőneműek folyamatossága, márpedig a népköltészet nem szakad meg egyetlen ember életével. Különbözőnemű alkotásai pedig oly nagy számmal valók, hogy ha elvileg nem is, de szemléletileg átmennek egymásba [...] A műköltészetre ugyanezt nem mondhatjuk. [...] De másként áll mindjárt a dolog, ha a műköltészetet nem választjuk el a népitől, hanem egységesnek tekintjük őket, aminthogy egyek is, valóságosan. Mert jó művekről szólván, azoknak formája az egyetemes hasonmása s így kevesebb is

²⁸ I. m., 245–246.

²⁹ I. m., 246.

³⁰ I. m., 244–245.

bennük a személyi egyéniség. [...] ugyanannak a népkölteménynek ismerjük változatai arra mutatnak, hogy a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészé, azaz voltaképpen akkor készül el, amikor minőségével már közelébe került az egyetemesnek. Erre utal az is, hogy a legkülönbözőbb, érzelmi és gondolati verőfényű vagy párázatú népi költemények egyugyanazon szellemi tájék léggörét adják. Ez a szellemi tájék éppen a nemzet, a maga egyetemességében.³¹

Látható, hogy az idézett részletekben József Attila továbbra is természetesnek vette a születő és a költői szó korábban kifejtett azonosságát, gyakorlatilag szinonimaként kezelte őket: a „nemzeti formát” – tehát a nyelvet – a nép alkotótevékenysége hozza létre, ami „egyetemes mivoltában” a népköltészetben valósul meg. Másfelől megjelenik bennük két olyan gondolati mozzanat, amelyek korábban nem jellemezték a nemzet fogalmát: egyrészt a korábbiakhoz képest sokkal inkább kihangsúlyozódik annak valóságos közösség volta, mondván, „a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészé”; tehát nem csupán egy szellemi közösség munkálkodik rajta, amelyet – mint korábban, az *Ady-vízió*-ban írta a költő – akár egyetlen ember is alkothat. Másrészt úgy tűnik, József Attila itt már nem annyira az egyes műalkotást, mint inkább a nemzeti kultúra egészét tekinti „az egyetemes hasonmásának”: a népköltészet segítségével válik a költészet egésze „különbözőneműek folyamatosságává”, azaz pontosan olyan létezővé, mint amilyen maga a valóság is.

Szocialista nyelvészetiika?

Akárcsak az eddig tárgyalt tanulmányok, az *Irodalom és szocializmus* is végrehajtott – akarva-akaratlanul – néhány módosítást a névvarázs-teórián. Ezekben a módosulásokban a legfontosabb szerepet természetesen József Attila újfajta, osztályszemléletű baloldalisága játszotta: az a törekvése, hogy a marxista ideológiát eredményesen beépítse saját világgépébe, megkívánta, hogy elméletének több fogalmát – így például szinte magától értetődően a nemzet, illetve a költészet = névvarázs gondolatát – számottevően felülvizsgálja. A tanulmány bevezető részének egyik változatában ennek megfelelően bővítette ki azt a többször hangoztatott nézetét is, miszerint a nyelv és a művelődés egymástól elválaszthatatlanok, mondván, „a művelődés történetének megértése [...] elválaszthatatlan a gazdaság történetének megértésétől”.³² Másfelől viszont a változtatások mellett éppilyen szembetűnő, hogy a költő – tudatosan vagy sem – ebben az írásában is ragaszkodott elméletének néhány már korábban kialakított eleméhez.

Az egyik ilyen megszokott mozzanat az, hogy változatlanul a lexikális elemek, a szavak szintjén vizsgálta a fogalomnak és a költészetnek a nyelvi anyaghoz való viszonyát, ezek

³¹ I. m., 242.

³² JAHSZK 2012.

képviselték számára a nyelv egészét: „Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve [...] a társadalmi osztályok minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is [...]”³³ Ezzel összhangban továbbra is a születő és használt szó ellentété-ként jelenik meg a nyelv mint cselekvés és a megkövült, pusztá dologgá vált nyelvi anyag szembenállása, amely gondolat lényegében szintén korábban kialakult formájában él tovább – bár gazdagodott egy „skolasztikus” ízű, kissé okoskodó levezetéssel:

[...] a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] Viszont ez annyit jelent, hogy a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint használt szó, tehát mint meglévő szó szemlélet. [...] ha a szó műalkotás; a használt, a meglévő szó pedig nem az; akkor nyilvánvaló, hogy a nemmeglévő szó műalkotás. Mint-hogy pedig kifejezésünk szerint nemmeglévőről és mégis szóról beszéltünk, – a keletkező szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a használatban szemlélet, kelet-kezésében azonban műalkotás.³⁴

József Attila továbbra is arra törekedett tehát, hogy a szavakban mint a legalapvetőbb nyelvi építőelemekben leljen rá a művészi, illetve a nem művészi minőség mibenlétére, abból a gondolatból kiindulva, hogy „a minőség nem osztható”, tehát a szöveg legkisebb elemének is hordoznia kell az egész tulajdonságait. Ennek ellenére, miután gondosan elkülönítette a költői szót a használt szótól, hogy előbbiben leljen rá a műalkotás lényegi minőségére, végül mégis a műegész felől magyarázta annak művészségét és a születő szóval való azonosságát: „Igy a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játsz-sza, mégpedig olyan módon, hogy a költeményben lévő összes többi szóval egyszerre keletkezik.”³⁵ A műalkotásban a szavak tehát a műegész által kerülnek vissza mágikus ősállapotukba – vagy legalábbis eljártsszák azt –, és válnak a költemény bontatlan egységeinek részeivé. Mindezt az *Ady-vízió* már jól ismert sorai követik, a névalkotás mint cselekedet régi-új gondolatával: „A költeményt eszerint úgy is fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁶ – Tulajdonképpen ebben a tanulmányban is megmaradt az az alapvető elgondolás, hogy a költészet teremtő aktus, és mint ilyen különül el a pusztán „használt” nyelvi anyagtól, amely csupán egy korábbi cselekvés eredménye, immáron élettelen dolog.

³³ JAÖM3 1958, 78.

³⁴ I. m., 94.

³⁵ I. m., 94–95.

³⁶ I. m., 95.

Szintén korábról származó elem az *Irodalom és szocializmus* koncepciójában a mű-egésznek (mégpedig az egyes műnek, nem pedig a művészet egészének, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében*) a világegész szemléleti helyetteseként való fölfogása is, amely elgondolást itt is ugyanúgy a végtelen regresszus lehetetlenségének elvével vezeti be a költő, mint legutóbb tette, a Babits-pamflet lapjain – bár itt már mellőzi a kognitív funkciók és a világhiányra adott válaszaik (képzelet/mítosz – ész/a végtelen regresszus lehetetlenségének elve – lélek/ihlet) hármasszerkezetének vázolását. Kérdés, hogy az így fölfogott műalkotás mennyire minősül önálló, teljes világnak, és mennyiben tekintendő pusztá jelek együttesének, amelynek léte az általa jelölt valóság függvénye. József Attila nagy hangsúlyt helyez az előbbi fölfogásra, ám nem tekinthetünk el attól, hogy a műalkotás mindenekelőtt a világegész *helyettese*, és így közvetve bár, de funkcióját tekintve mindenképpen a rajta kívül lévő világhoz kötődik; sőt, a költő már a műalkotás anyagául szolgáló nyelvi egységeket, a szavakat is így jellemzi: „a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint valamely szerszámnak [...]”³⁷ Emellett, mint láttuk, továbbra is ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, miszerint „A költeményt [...] úgy is fölfoghatjuk, [...] hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁸ – márpedig ez a dologi csoport nem valamiféle fantáziavilág összetevőit, hanem magát a valóságot jelenti: „Hiszen itt a szemléletünk elől elsikkadó valóság áll összefogottan rendelkezésünkre!”³⁹ Tehát a műalkotás hangsúlyozottan *név*, amelynek létét a megnevezett határozza meg (még ha nem kizárólagosan is), és ez a megnevezett ugyanaz a világegész, amely a szemlélet által korábban megragadhatatlannak bizonyult. Végül, de nem utolsósorban a költő által a tanulmány gondolatmenetében érvényesített, szocialista szellemiségű művészetfelfogás is a műalkotások valóságvonatkozásának fontosságát hangsúlyozza, amennyiben mindenkor megköveteli a műalkotástól az aktuális társadalmi valóságnak való megfelelést. De a nyelvi műalkotás ily módon értelmezett kognitív szerepe korántsem problémamentes. A világhiány József Attila szerint éppen annak következménye, hogy az egzisztencia képtelen a világot mint teljes valóságot szemlélni, mert azt az egyes valóságmozzanatok mindig elfedik előle, a gondolat pedig nem a világ valóságát, hanem csupán igazságát ragadja meg. Ezt figyelembe véve fölmerül a kérdés, hogy – egyéb ismeretforrás híján – honnan származhatna az a teljes valóságra vonatkozó ismeretanyag, amely révén a műalkotás mint végső szemléleti egész képessé válik betölteni ezt a funkciót?

József Attila első pillantásra radikális változtatásokat visz végbe korábbi fejtegetéseihez képest a fogalom, költészet és nyelvi anyag viszonyát illetően: úgy tetszik, az e

³⁷ I. m., 80.

³⁸ I. m., 95.

³⁹ Uo. Még az alább elemzett népmese kapcsán is megjegyzi: „*Ennek a világnak a tényei nem valóságos tények, azonban – és ez a fontos – e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek. Tehát éppúgy szemlélhetjük rajta a valóságos világ összefüggéseit, mint a valóságos tények állításából származó művön.*” (I. m., 97.)

tekintetben korábban oly lényegesnek tartott nemzeti meghatározottság az *Irodalom és szocializmus* lapjain már deklaráltan súlyát veszti:

[...] minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonylatait fölfogja, tagadja, vagy elfogadja. Tehát a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzetiségi különös mozzanata és a közösséget jelentő nyelvi anyag értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzetiségi különös mivoltukat. Különbözésük tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy az anyagból irodalmat csinálnak, hanem csak annyi, hogy bizonyos fokig másfajta anyagot kell megmintázniuk.⁴⁰

József Attila minden bizonnyal azért helyezi át a hangsúlyt elméletének nemzetfogalmáról, hogy ezáltal is az osztályszempontú társadalomszemlélethez közelítse azt. Fontos körülmény az is, hogy itt a szépirodalom mint olyan definícióját kísérel meg, amelyben a nemzeti irodalmak nyelvi anyagának különbözősége valóban nem játszhat lényegi szerepet. A nemzeti nyelvek anyagának „súlytalanságát” sokkal inkább a nyelv fogalmi és ideológiai összetevőjén, másképpen szólva (és a korábbi tanulmányokból megszokott felosztást követve) a nem művészi nyelvhasználaton szemlélteti: egyfelől a szavak fogalmi mozzanatát itt – purista megnyilvánulásaitól eltérően – ismét határozottan függetlennek tekinti azok hangalakjától, másfelől, mint már annyiszor, hangsúlyozza anyag és művészi nyelvhasználat szoros összefüggését: „[...] a különböző nyelvekben ugyanaz a fogalmi szerepet játssza a »Tisch«, »table«, »asztal« szó, mert mindahárom ugyanaz a fogalom; azonban ugyanakkor eltérő művészi, irodalmi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag”.⁴¹ De nemcsak a fogalmi, hanem az ideológiai dimenzióról is hasonlóképpen vélekedik: „Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különbözőség sem zárja ki az ideológiai egyezést.”⁴² Ha tehát a nyelv anyaga nem csupán a szavak „fogalmi mozzanatától”, de az ezekről megfogalmazott állításoktól, vagyis az „ideológiai” összetevőtől is független, úgy bizonyos szempontból valóban súlyát veszti. Jóllehet mindezek mellett József Attila azt is megjegyzi: az irodalmat azért köti anyaga a többi művészetnél is jobban, mert az „már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonylatait fölfogja, tagadja vagy elfogadja”.⁴³

⁴⁰ I. m., 78.

⁴¹ Uo.

⁴² JAHSZK 2012.

⁴³ Uo.

A nyelv eszerint tehát nem csupán „anyag”, hanem közös szemléleti forma is, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* írta korábban; ott pedig úgy vélte, „csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a mívelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnóhat a szellemi formákon. Márpedig a míveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*”.⁴⁴ Vélhetően a szabadelőadásban is hasonló megfontolások vezették, de már más irányba; talán afelé, hogy ne a nemzeti nyelvet, hanem a nyelvet *általában* tekintse meghatározó „szemléleti formának”, melyen nem lehet túllépni. De még ha így vélekedett is, a nyelvi anyag fogalmilag és ideológiailag jelentéktelen mivoltával semmiképpen sincs összhangban, hogy már eleve egy fontos igazságmozzanatot tulajdonítson neki: nevezetesen „a világ viszonylatainak” tagadását vagy elfogadását. Ha ugyanis a nyelv már születésétől fogva – tehát még az osztálynyelvek létrejötte előtt – kialakít egy sajátos viszonyulást a valósághoz, ez fogalmi szempontból semmiképpen sem mondható lényegtelennek. Arra a kérdésre tehát, hogy a nemzeti nyelvek „anyaga”, ezek különbsége mennyire befolyásolja bármilyen módon való használatukat, az *Irodalom és szocializmus* lapjain részben felelős, részben kifejtetlen választ kapunk. Bár a költő utal rá, hogy a különböző nyelvek egyazon fogalmat jelölő szavai eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, ezzel az eltéréssel a továbbiakban nem foglalkozik. Ami pedig a nyelv fogalmi használatát illeti, ezt egyfelől függetlennek ítéli a szavak hangképétől, másfelől viszont úgy véli, hogy már ezek megalkotása során eldől, képes-e az adott nyelv az igazság kimondására.

Az imént elmondottak alapján megfigyelhető, hogy József Attila itt már nyelv és igazság egy, a korábbinál komplikáltabb modelljével operál: a nyelv igazságtartalmát már nem csupán abból a szempontból vizsgálja, hogy az egyes fogalmi mozzanatokhoz a megfelelő szavak vannak-e rendelve, hanem ezen nyelvi „atomok” *használatára*, vagyis arra a módra vonatkozóan is, ahogy ezek egymáshoz kapcsolódva igaz vagy hamis állítások megfogalmazására alkalmas mondatokká (végső soron „ideológiává”) válnak. Erre enged következtetni az is, hogy a nyelvek „anyagbeli” különbözőségét – igaz, nem túl szerencsésen – ugyanarra a szintre helyezte egy attitűdbeli különbözőséggel, még hozzá azon az alapon, hogy egyik esetben sem fogalmi eltérésről van szó; ahogy az általa felhozott példa is mutatja:

[...] a burzsoá fogalma egy és ugyanaz kell legyen logikailag mindenki számára, azonban a burzsoá szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletárul és nem tud szocialistául; aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.⁴⁵

⁴⁴ JATC1 1995, 238–239.

⁴⁵ JAÖM3 1958, 78–79.

Franciául vagy magyarul tudni persze egészen mást jelent, mint „szocialistául” tudni – hiszen utóbbi „nyelv” esetében a szakszókincset leszámítva nem beszélhetünk sajátos nyelvi anyagról vagy sajátos nyelvtanról, annál inkább sajátos ideológiai viszonyulásról: arról van szó, mint József Attila is említi, hogy „a társadalmi osztályok minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is; noha tárgyi fogalmi mozzanata egyugyanaz”.⁴⁶ Ez a „lelki” tartalom azonban a tanulmány későbbi passzusában jóval fontosabbnak bizonyul magánál a (nemzetspecifikus) nyelvi anyagnál, és jóval többnek tűnik „érzelmi” viszonyulásnál.

Bár a költő szerint a különböző nemzeti nyelvekhez tartozó szavak is eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mint említettem, további fejtegetéseiben nem foglalkozott eme eltérés mibenlétével, természetével; arról viszont, hogy milyen művészi vonzatai vannak az osztálynyelvi szavakhoz való, „a társadalmi osztályok minősége szerint” eltérő viszonyulásnak, meglehetősen pontos képet kaphatunk. Mint alább írja, „a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészisége”;⁴⁷ de mit sem ér a társadalmi tartalom, ha nem az *igazságot* tükrözi: „Művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug.”⁴⁸ A továbbiakban kiderül, hogy a polgári szellemiségű művek éppen emiatt nem lehetnek valódi műalkotások: „minden ma írt polgári ideológiájú regény azért rossz, mert nem a valóságos társadalmi, világi összefüggésekből alkotódik – ilyen vonatkozásai a tudományos kritikát legföljebb csak részben ha kiállják”.⁴⁹ Ezzel szemben a „szocialista irányzatú” művek társadalmi tartalmukat tekintve „a szemlélet határán járnak” – tehát valós és aktuális „összefüggésekből” építkeznek –, ezért egyedül ezek jogosultak a „műalkotás” megjelölésre (persze csak abban az esetben, ha a „művészi állandót” is éppilyen helyesen alkalmazzák). Vagyis az osztálynyelvi szavakhoz való, a társadalmi osztályok szerint változó viszonyulás, a hozzájuk kapcsolódó „érzelmi” és „művészi” tartalom lényegében ezen szavak helyes vagy helytelen, igaz vagy hamis használatát jelenti. Valamely (nyelvi) alkotás művészi mivolta föltételezi a nyelvi anyag, azon belül a szavak, legfőképpen az osztálynyelvi szavak ideológiailag helyes alkalmazását.

Számottevő változás állt be a korábbiakhoz képest az „ítéletről” mint a gondolkodás nyelvi formájáról vallottakban is. Láttuk, az *Ihlet és nemzet*, illetve az *Ady-vízió* lapjain József Attila még úgy vélte, hogy a predikatív szerkezet nem megfelelő formája a létező világ nyelvi ábrázolásának, mivel alany és állítmány ellentétéként láttatja a létező eredendő egységet. Ezzel szemben az *Irodalom és szocializmus*ban már a következőket írja:

⁴⁶ I. m., 78. Erre a „lelki” tartalomra utalhat *A város peremén* egyik sora is: „Másként ejtjük a szót...”

⁴⁷ I. m., 84.

⁴⁸ I. m., 85.

⁴⁹ I. m., 96.

[...] csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk sem mond ellent a másiknak. Ez a logikai alapelv tehát nincs ellentmondásban a mi alapbölcséleti alapelvünkkel, t.i. hogy a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden dolog azonos önmagával, a dolgot két más dolog ellentétének összefüggéseként fogtuk föl: az azonosság meg a dologiság ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor azt állítjuk, hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet emeljük a felszínre. *Állításunk nem formai, hanem tartalmi.*⁵⁰

Látható, hogy az ítélet alany-állítvány szerkezete itt már nem hátráltató tényező a világ megismerésében – épp ellenkezőleg: a költő újfajta, dialektikus viszonyulása értelmében a dolgok már önmagukban is „ellentéteket tartalmaznak”, és ennek adekvát kifejezési módja az ítélet nyelvi formája; mi több, ez a nyelvi forma igazolja a dialektikus gondolkodás helyességét – igaz, nem jelöli, hanem dologi minőségében. Ez a változás minden bizonnyal ugyanannak a szerkezeti módosulásnak a következménye, amely a nemzet fogalmát is másodlagos jelentőségűvé fokozza le: nevezetesen, hogy a hangsúly a társadalmi osztályok ellentéteire helyeződik át. [*Az ember*] kezdetű művészetbölcséleti töredékben a költő korábban már kifejtette, hogy a társadalom antagonizmusának lényegét az ész ellentmondásaiban látja, amelyeknek elemi kifejeződése az ítélet alany-állítvány szerkezete. Mivel az *Irodalom és szocializmus* művészetbölcsélete már egyértelműen erre az antagonizmusra helyezi a hangsúlyt a nemzeti közösség egységével szemben, ebből logikusan következik, hogy eme ellentét nyelvi kifejeződésének is központi szerepet tulajdonítson a továbbiakban.

Így viszont a költő a művészi nyelvhasználat elkülönítésére tett korábbi erőfeszítéseinek egy fontos pillérét iktatja ki: tudniillik az „ítélet-összepsztítási formulát”, amely kimondta, hogy a költői szó a versben szereplő ítéletek nyelvi formájának megsemmisítése által mutatja meg a dolgok eredeti egységét. Ennek ellenére, mint azt már említettem, szilárdan tartotta magát a korábban megszokott, születő és használt szó közötti ellentét hangsúlyozásához; igaz, az említett formula ennek az ellentétnek csupán egyik oldala, hiszen mindössze arra világít rá, *mi nem* jellemzi a költői nyelvet a hétköznapi nyelvhasználathoz viszonyítva. A tárgyalt tanulmányban viszont a születő szó sajátosságának pozitív meghatározására is kísérletet tesz – méghozzá a *ritmus* fogalmának bevezetésével, amivel egyszersmind a kétfajta megismerési mód (intuíció és spekuláció) egyesítésének régi kívánalma is visszatér:

⁵⁰ I. m., 79.

*A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. [...] Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk és folytonosságához tapad szemléletünk. Ez dialektikusan történik. Mert *noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük. [...] Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége el-sikkad. És más oldalról – a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia, mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak káprázatféle.*⁵¹*

A szöveggörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy József Attila nem csupán verstani értelemben használja itt a ritmus kifejezést – verses formájú szövegekben való alkalmazását egy szélesebb (bölcseleti) kontextusba helyezett törekvés legjellemzőbb alestének tekinti („A versköltők élnek a legföltűnőbb ritmussal, – a versköltők használják a legföltűnőbb ellentéteket.”⁵²), amely törekvés az irodalmi alkotások összességét átfogná. Azonban a költő mindössze az elgondolás bölcseleti hátterének tisztázásáig jut el; a ritmus fogalma minden bizonnyal alkalmas eszköze lehetne a művészi nyelvhasználat legfőbb sajátosságai magyarázatának, József Attila szövege – egy Petőfi-idézetet mint példát leszámítva – mégsem kerít sort az elméletet alátámasztó konkrétumok taglalására.

Az eddigiekben a névvarázs-elméleten eszközölt változtatások közül azokat tárgyaltam, melyek megváltoztatták és/vagy kibővítették ennek összetevőit; azonban a legfontosabb módosulás talán mégiscsak egy központi jelentőséggel bíró fogalom, méghozzá a *névvarázs* elhagyásában áll. Mivel József Attila az *Irodalom és szocializmus* írásakor egyértelműen arra törekedett, hogy művészetelméletét egy meghatározóan szocialista szellemiségű teóriává dolgozza át, nyilvánvalóan meg kellett válnia minden olyan elméleti megfontolástól, ami ellenkezik a marxista ideológiával – márpedig, ennek tudományos világszemléletéből adódóan, a költészetnek a *mágia* alestévé sorolása mindenképpen ezek közé tartozik. A nyelvi megformálás szintjén ez láthatóan nem jelentett problémát: az *Ady-vízió* fentebb idézett definíciójáról, miszerint a költészet „nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*”⁵³ – itt egész egyszerűen le hagyja a „névvarázs” kifejezést, és az így is egy lezárt, hiánytalan gondolat marad. De vajon végrehajtotta-e a költő ezt a műveletet az elmélet szintjén is? József Attila részben éppen azért teheti olyan gyorsan magáévá a szocialista művészetfelfogást, mert annak legalapvetőbb törekvése, tudniillik hogy egyfelől hűen tükrözze a valóságot, másfelől ez

⁵¹ I. m., 97.

⁵² Uo.

⁵³ JATCI 1995, 166.

által meg is változtassa azt, lényegében megegyezik a mágikus nyelv- és művészet szemlélet szellemiségével; tulajdonképpen mindkettő a „cselekvő művészetet” favorizálja. Eme közös vonás valóban fontos szerepet játszott a költő marxista poétikai és költői törekvéseiben, de a hasonlóság két összetevője – vagyis a valóság hű tükrözése, illetve annak megváltoztatása – értekező műveiben, legalábbis explicit formában, sohasem fonódik össze.

A költészet *által* való cselekvés kívánalma nem annyira tanulmányait, mint inkább költői gyakorlatának némely alkotását jellemzi.⁵⁴ A névvarázs-elmélet kidolgozása során pedig alapvetően a költés *mint* cselekvés gondolata vezérelte, vagyis a hangsúlyt az irodalmi szöveget létrehozó tevékenységre helyezte – és így marad ez az *Irodalom és szocializmus*ban is: a szöveg egyetlen kijelentés kivételével („Az öntudatlan munkás [...] nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtetését. Öntudatos társa pedig ha irodalmat olvas, éppen ellenkező céllal teszi, – azért, hogy tanuljon.”⁵⁵) nem tesz utalást a művészet társadalmi hasznosságára, viszont annál hosszabban tárgyalja a valósággal való megfelelés és a művészi forma kritériumait. Nincsenek tehát fogódzóink arra vonatkozóan, hogyan, milyen utakon formálta József Attila mágikus nyelv szemléletét szocialistává – az is lehet, hogy átalakítás ilyen értelemben nem is történt. Noha az az elmélet és fogalmi rendszer, melyet korábban a „költészet = névvarázs” tétel kifejtésére használt, szinte változatlanul fennmaradt, ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mágikus szemléletet is megőrizte: hiszen ez is csak utólagosan vált egy már korábban kialakított teória részévé, és így a költőnek elvileg nem jelentett elméleti nehézséget, hogy egy gyökeresen másfajta viszonyulással helyettesítse.

Tehát az *Irodalom és szocializmus*ban József Attila lényegében hű maradt korábban kialakított nyelv- és költészet szemléletéhez, viszont néhány fontos módosítást is végrehajtott rajta: az egyik, hogy a nemzet fogalmát ugyan nem változtatta meg és nem is vetette el, de határozottan elsúlytalanította. Egy másik annak a követelménynek a megjelenése, hogy a művészet (társadalmi) tartalma igaz is legyen, ne csak valódi – miáltal akaratlanul is túllépett azon az elgondoláson, hogy a szöveg művészi ségének letéteményesei a nyelv alapegységeinek tekintett szavak volnának; hiszen igaz vagy hamis csakis valamely kijelentés – vagyis mondat vagy akár egész szöveg – lehet. Fontos változás továbbá, hogy a tanulmányban hangsúlyozottan dialektikus szemléletet érvényesített, aminek következtében az ítélet korábban inadekvátnak tekintett nyelvi formáját itt már a dolgok ellentéteit kifejezni képes eszközként tartotta számon; egyúttal kísérletet tett arra is, hogy rámutasson arra a szervező elvre, amely a műalkotásban ezeket az ellentéteket egészszé rendezi, mégpedig a ritmus fogalmának segítségével. Mind között a legfontosabb pedig, hogy az elmélet mágikus arculata tudományosra cserélődött – mintegy a teória színéváltozása révén minden ugyanaz maradt, mégis teljesen megváltozott.

⁵⁴ Leginkább talán *A város peremén* című versében, ahol a gépeket nevük által engedelmességre bírható állatokként jelenítette meg; vagy a *Bethlen István*ban, amely a címszereplő nevének versbeli említésével magát a személyt szándékozott a szövegbe börtönözni.

⁵⁵ JAÖM3 1958, 81.

Fordította József Attila

Mint József Attila értekező írásainak internetes kiadásában olvasható, „[k]iadásunk másik különlegessége, hogy nagy számban tartalmaz olyan, újonnan előkerült kéziratokat, melyek eddig nemcsak a nagyközönség, hanem a kutatók előtt is ismeretlenek voltak”.¹

Közleményemben arra a tényre szeretném felhívni a figyelmet, hogy az újonnan közölt szövegek közül legalább kettőnek nem József Attila a szerzője.² Mindkettő idegen szöveg fordítása. Azt nincs okom kétségbe vonni, hogy a fordításokat József Attila készítette.

1. Az internetes kiadás a szövegeket textológiai apparátussal látja el, de tartózkodik mindennemű tárgyi jegyzettől. Előfordul azonban, hogy a textológiai leírás akaratlanul is tárgyi jelentést kap, mint a 71. számú, [*A materialisták*] kezdetű írás esetén, ahol a közlés alapjául szolgáló gépiratról ez olvasható: „A szerző a szöveget félbehagyta.” Nos, tárgyi értelemben ez nem stimmel: a szöveg szerzője ugyanis nem József Attila, hanem Lenin, ő pedig nem hagyta félbe, hanem folytatta, több száz oldalon. A gépirat a *Materializmus és empiriokritizismus* egy kis részletének a fordítását tartalmazza.³

Nagy biztonsággal állítható, hogy a fordítás alapjául a Lenin-mű 1927-ben megjelent német kiadása szolgált.⁴ Ezt az amúgy is valószínű feltevést külön is megerősíti József Attila Szántó Juditnak 1931. április 19-én írt levele:

¹ <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/> Az első különlegesség maga az előzetes hálózati kiadás.

² Nem beszélve további, nyilvános módon idegen szerzőktől származó szövegekről. A tárgyalt két gépiraton semmi jel nem utal arra, hogy ezek fordítások.

³ Pedig a tény nem volt ismeretlen: Tverdota György szóbeli közlésére hivatkozva utal rá – bár közelebbi adatok feltüntetése nélkül – TASI József, *József Attila könyvtára és más tanulmányok*, Budapest, Ecsire, 1996, 81, 99. jegyzet.

⁴ W. I. LENIN, *Materialismus und Empiriokritizismus. Kritische Bemerkungen über eine reaktionäre Philosophie. Sämtliche Werke XIII.*, szerkesztette N. BOROWSKI, előszó A. DEBORIN, Wien-Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1927. – Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak a Lukács Archívum és Könyvtárnak, személy szerint Székely Máriának szíves segítségével.

Nagy elhatározással rendeltem egy csomó könyvet: Luppól: L. und die Philosophie; L.: Materialismus und empiriokritizismus; Thalheimer: Einführung in den dialektischen Materialismus s még egynehányat. Most hát elsősorban tanulok és megkezdett könyvemhez való jegyzeteimet szaporítom.⁵

Az idézett levélrészlet ahhoz is támpontot adhat, hogy milyen céllal készíthette József Attila a fordítást: alighanem tervezett könyvéhez akarta felhasználni; esetleg szemináriumvezetői felkészüléséhez, amelyről szintén szó esik a levélben. Akár így, akár úgy, nem nyilvánvaló, hogy miért éppen ezt a részletet választotta.

A ránk maradt gépirat a hivatkozott könyv valamivel több mint két nyomtatott oldalnak felel meg.⁶ A részlet a könyv legelejéről, de nem a legeslegelejéről való: a fordítás a könyv első szövegoldalát mellőzi, a második szövegoldal negyedik sorával kezdődik. Ez arra vall, hogy József Attila nem a könyv vagy a bevezető rész lefordításának szándékával ült az írógéphez. Hogy aztán a fordítást „félbehagyta”-e, vagy épp ennyit akart lefordítani, azt nem lehet megállapítani.⁷

Lenin a könyv első fejezete elé „Előszó helyett” címmel egy hosszabb bevezető fejtegetést bocsátott, melynek alcíme – „Hogyan cáfolta a materializmust néhány »marxista« 1908-ban és néhány idealista 1710-ben?” – jelzi, milyen célzattal. A Lenin-könyv kritikai ösztüze elsősorban néhány bolsevik frakciótársára – Bazarovra, Bogdanovra, Lunacsarszkijra és másokra – zúdult, akik Mach és Avenarius akkortájt divatos és befolyásos filozófiai nézetei felé tájékozódtak, és bírálták a Plehanov által képviselt marxista ortodoxiát, miközben maga Plehanov politikai téren éppen akkor távolodott el a bolsevikoktól. Ami az elméleti nézeteket illeti, Lenin Plehanovval értett egyet, és mérhetetlenül felbosszantotta, hogy frakciótársainak írásai olyan látszatot keltenek, mintha a bolsevikok által hirdetett stratégia a marxizmus revízióján alapulna, és a mensevikek képviselnék az igazi marxizmust. Polémiajának alaphangját Lenin annak állításával adja meg, hogy a machisták gondolataiban nincs semmi új, csupán Berkeley kétszáz éves érveit melegítik föl, s hogy ezek az érvek lényegük szerint a vallás védelmét szolgálják, amint azt Berkeley nem is rejti véka alá.

A német kiadáshoz írt előszavában Gyeborin részletes képet ad ezekről a pártcsatározásokról, amelyeknek a frontvonalai azonban sokkal kuszáltabbak voltak annál, hogysem első olvasásra világos áttekintést lehessen kapni róluk. József Attilát ez a háttér

⁵ JAL 2006, 368–369. – A csatlakozó szerkesztői jegyzet megjegyzést fűz az „egy esztétikai munka” kifejezéshez, mondván, hogy ezt egyelőre lehetetlen azonosítani. A megjegyzés zavarba ejtő, mert az idézett kifejezés nem is szerepel a levélben. Talán a „megkezdett könyvem”-re értendő, de én semmi jelét nem látom, hogy ez esztétikai munkának lett volna szánva. Persze az is lehet, hogy egy eltévedt cédula okozza a zavart.

⁶ Vö. W. I. LENIN, i. m., 4–6. Vö. *Lenin Összes Művei*, 18. kötet, Budapest, Kossuth, 1964.

⁷ Erre alább még visszatérek, vö. 11. lábjegyzet.

alighanem kevésbé is érdekelte; mindenesetre a fordítást ott kezdi, mondhatni *in medias res*, ahol Lenin a voltaképpen filozófiai vitakérdést exponálja.

József Attila fordítását, amelyet minden jel szerint magának készített, nem volna méltányos professzionális mércével mérni. Az eredetivel való összehasonlítást mindenekelőtt arra látom alkalmasnak, hogy képet kapjunk József Attila németműve-értéséről, különös tekintettel a filozófiai értekező prózára.⁸ A gépirat szövegét legfeljebb nyersfordításnak minősíthetjük: sokszor túlságosan tapad a német mondat szerkesztéshez, ahol pedig él a fordítói szabadsággal, az eltérés olykor önkényesnek hat. Ezt is, azt is annak jeléül veszem, hogy bár a fordító egészében véve jól érti az olvasott szöveget, de annak értelmét nem fogja kézben teljes biztonsággal, és egy-két helyen félre is érti. Alább néhány ilyen helyet vizsgállok meg közelebbről.

A gépirat harmadik mondatában ezt olvassuk:

Amikor azt magyarázzák, hogy az anyag érzeteket okoz oly módon, hogy érzékszerveinkre hat, akkor a materialisták alapelvének valami ismeretlent vesznek föl, egy semmit, mert ők maguk kijelentik, hogy ismereteink egyedüli forrásai érzékeink.

Lenin itt nem a saját nevében beszél, hanem – amint ez az előző két mondatból egyértelmű – a materializmus kritikusaiknak a szájába adja a szót, azt mutatja be, hogy azok milyen nézetet tulajdonítanak a materialistáknak. Vagyis a mondat többszörösen indirekt kontextusban szól: Lenin azt mondja, hogy a machisták azt mondják, hogy a materialisták azt mondják, hogy... Ilyen helyzetben könnyű elveszíteni a fonalat, és József Attila el is veszti. Az idézett mondatot úgy kellene érteni, hogy alanya a „materialisták”: ők magyarázzák azt, hogy az anyag okozza az érzeteket, ők vesznek föl alapelv gyanánt valami ismeretlent, ők jelentik ki, amit kijelentenek. De aligha lehet így érteni, mert a főmondatnak („a materialisták alapelvének valami ismeretlent vesznek föl”) határozottan *nem* a „materialisták” az alanya.⁹ Tartalmilag a fordítás nem inkorrekt, de megtöri az eredeti retorikai vonalvezetését.

Amint az lenni szokott, félrefordítás vagy pontatlanság ott lép föl, ahol a nyelvi és a tartalmi bizonytalanság összeadódik. Ezt találjuk egy-két grammatikailag kényesebb helyen, például a gépirat harmadik bekezdésének következő mondatában:

⁸ „Eredetin” persze itt és a továbbiakban nem az orosz eredetit értem, hanem annak német fordítását.

⁹ Hozzá kell tenni, hogy a „materialisták alapelvének” az internetes kiadás szerkesztőinek olvasata: a gépiratban a betűhiányos „alapelvénk” alak áll. Szeretném, ha erre rá lehetne húzni az „alapelvnek” vagy az „alapelvként” olvasatot, amely megszüntetné a birtokviszonyt, és akkor a mondat alanyául az eredetihez híven a „materialisták” adódna; de sajnos el kell ismernem, hogy egyik sem védhető igazán a szerkesztői olvasattal szemben.

Hogy vajjon újak-e ezek az érvek és csakugyan csak egyes, machisták szerint kantianizmusba eső orosz marxisták ellen kell a machistáknak ezeket fölhozniok, egy öreg idealistának, George Berkeleynek munkájából veszünk tüzetes vizsgálat alá néhány fontos idézetet.

A „csak egyes [...] orosz materialisták ellen” eredetije ez: „nur gegen einen einzelnen [...] russischen Materialisten”: vagyis csak egyetlenegy orosz materialistáról van szó. A fordító nyilván elnézte a „Materialisten” szó végződését, a többes szám jelének fogta föl, nem számolva azzal, hogy a „Materialist” úgynevezett gyenge ragozású főnév, amely, mint itt, az egyes számú tárgyesetben is megkapja ezt a végződést. A dolog érdekessége, hogy ugyanebben a mondatban ugyanez a grammatikai különlegesség rögtön ezután még egyszer előfordul, és másodsor József Attila már gond nélkül egyes számban fordítja: „aus dem Werk eines alten Idealisten” – „egy öreg idealistának munkájából”.¹⁰

Az a bizonyos orosz materialista Plehanov, amint erre az előző bekezdés egy zárójeles közbevetése is utal. Lenin sunyi eljárásnak tartotta, és vitapartnereinek a szemére lobbantja, hogy miközben kritikájuk érdemben a klasszikus tanok alapjai ellen irányul, név szerint csak Plehanovot támadják, és nem vallanak színt arról, hogy miként viszonyulnak Marxhoz és Engelshez. József Attila fordítási pontatlansága tartalmilag nem túl jelentős, de csorbítja a lenini retorika élet, és arról tanúskodik, hogy ő a vitának ezt a dimenzióját nemigen érzékelt.

Egy másik hely, ahol legalábbis felmerül a fordítási hiba gyanúja, a gépirat utolsó bekezdése:

Így szól Berkeley munkájának 3. pontjában és mindjárt vitába is száll azokkal az emberekkel, akiket materialistáknak nevez. „Mert – mondja – amit mondani szokás nem gondolkodó dolgoknak föltétlen létéről anélkül, hogy valamilyen vonatkozásban föl ne fogtuk volna, az teljesen értelmetlennek látszik. Ilyen dolgoknak a léte képzettélevés. Esse is percipi, esse est percipi.”¹¹

A Berkeley-idézet első mondatának fordítása ugyan szóról szóra megegyezik az eredetivel, de aligha tekinthető megoldottnak: a magyar mondat elég nyögvenyelős, és nem

¹⁰ Persze ebben az összefüggésben az „alt” melléknév magyarul régít, nem pedig öreget jelent. Vajon József Attila nem tudta ezt? Vagy tudta, csak stílusán kicsit meg akarta bolondítani a szöveget? (Ami azt illeti, Berkeley huszonöt éves volt, amikor hivatkozott munkáját megírta, szóval egy-két évvel fiatalabb, mint a fordítást készítő József Attila.)

¹¹ A gépirat itt fejeződik be. Mivel előbb egy nyitó idézőjelet látunk, záró idézőjel viszont nincs, az a látászat keletkezhet, hogy a szöveg egy idézet kellős közepén egyszer csak megszakad. Ez azonban nem így van: az eredetiből látni, hogy a záró idézőjelnek ott a helye a szövegen belül, és a gépiratból csak azért hiányzik, mert József Attila elmulasztotta beütni az utolsó előtti mondat végén.

könnyű kihámozni belőle Berkeley érvét.¹² A folytatást („Ilyen dolgoknak...”) a német szöveg szerint is idézem:

„[...] Das Sein solcher Dinge ist Perzipiertwerden” (their *esse* is *percipi*, §3, – ein Berkeleyscher Ausdruck, der in den Lehrbüchern der Philosophie zitiert wird).

Lenin az angol szöveg alapján, saját orosz fordításában idézte Berkeleyt; a német kiadás a megfelelő helyeken Friedrich Überweg német fordítását iktatja be, és József Attila ez utóbbit fordítja magyarra.¹³ Az angol birtokos névmással láthatólag nem tud mit kezdeni, Berkeley diktumát azonban azonosítani tudja, és megismétli úgy, ahogy ismerős számára a „filozófiai tankönyvekből”, latin kopulával. Ez rendben is volna, de a „Perzipiertwerden” fordítása – „képzettéválás” – erősen kifogásolható. Úgy tűnik, a fordító egy grammatikai félreértésnek esett áldozatul: a „werden” itt nem a valamivé válás értelmében szerepel, hanem mint a szenvedő szerkezet segédigéje, amelynek nem volna szabad jelentésmódosító hatást adni.

Ez és az idézetek magyarítása általában is arra vall, hogy a fordítást készítő József Attilának nemigen lehetett közelebbi ismerete Berkeley filozófiájáról, azon túl, hogy tudott róla ezt-azt. Élek a gyanúpörrel, hogy a Lenin-szöveg épp a Berkeley-idézetekkel keltette föl az érdeklődését, és indította arra, hogy megpróbálkozzon a lefordításával.¹⁴ A lefordított részletnek több mint a fele direkt vagy indirekt Berkeley-idézet, és József Attila aligha azzal a kategorikus elutasítással olvasta, ahogy Lenin tálalta őket.

De megkockáztatom, hogy József Attila magát az alapvető vitakérdést sem úgy olvasta, ahogy Lenin vagy akár a machista bolsevikok értették. A materialisták, így szól a Berkeley–Mach-féle érv, érzeteink alapjául az anyagot teszik meg, tudásunk alapjául pedig az érzeteket. Arról tehát, hogy mi az anyag önmagában, semmit sem tudhatunk érzeteinktől függetlenül, mint ahogy azt sem tudhatjuk, hogy létezik-e egyáltalán. Vagyis a materialisták anyaga, amelyet ők valami valóságos, testi szubsztanciának hirdetnek, valójában annak szöges ellentéte: egy megfoghatatlan, testetlen metafizikai absztrakció. A materialisták alapelve tehát az antimaterialista érv szerint „valami ismeretlen [...], egy semmi”.

¹² Összevetésül álljon itt az idézett rész modern fordításban: „Teljesen felfoghatatlannak találom ugyanis, ha a nem gondolkodó dolgok abszolút létezéséről beszélnek, tekintet nélkül arra, hogy ezeket a dolgokat észlelte-e valaki. Lenni (*esse*) és észleltnék lenni (*percipi*) számunkra ugyanaz...” George BERKELEY, *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások*, Budapest, Gondolat, 1985, 176–177. (Az idézett szöveg FEHÉR Márta fordítása.)

¹³ Az Überweg-fordításra való hivatkozást a gépirat is tartalmazza: újabb, immár fölös bizonyosság arra, hogy József Attila a hivatkozott könyvet használta a fordításhoz.

¹⁴ Gépirat: „tüzetes vizsgálat alá vesszünk néhány fontos idézetet”. Az eredetiben Lenin csak annyit jelent be, hogy részletesen fogja idézni Berkeleyt: „wollen wir ausführliche Zitate [...] anführen”. Az, hogy ezek az idézetek „fontosak”, József Attila értelmző beszúrása.

A *Materializmus és empiriokriticizmus* ennek az érveknek a megdöntésére és a materialista felfogás pozitív kifejtésére íródott. Hogy ez mennyire sikerült, más kérdés, megvitatásának nem itt van a helye. De ha már szóba került, annyit megállapíthatunk, hogy a lefordított részlet kizárólag a megdöntendő érv kifejtését tartalmazza, még utalás sincs benne a kifejtendő ellenérvekre vagy pozitív tételekre. Hiba volna ebből a tényből bármilyen következtetést levonni, már azon túl, hogy József Attila nem bajlódott volna a fordítással, ha a benne foglaltakat nem találja valamiért érdekesnek. És ennek kapcsán helyénvaló lehet felidézni egy korábbra datált, sok változatban megírt fejtegetését, melynek summája minden változatban: „A dolog állaga a nemlét.”¹⁵ Ez a tétel pedig egy olyan gondolatmenet eredménye, amely rokon szerkezetű az antimaterialista érveléssel. És ha belegondolunk, az eredményül kapott tétel tartalma nemigen különbözik attól, amire az antimaterialista érv jut: hogy ugyanis a közvetlen szemlélet mögé gondolt szubsztancia „egy semmi [*ein Nichts*]” – ha úgy tetszik, „nemlét”. A két szó ugyanazt jelenti – és jelentésük gyökeresen más a fenomenalista-pozitivisták, illetve a platonizáló-dialektikus beszédmód szerint. A jelenségek „mögött” nincs semmi, mondja az egyik – van mögöttük valami alapvető, mondja a másik, nevezetesen a semmi.

A szubsztanciális nemlétet József Attila eredetileg nem anyagi természetűnek gondolta el, amikor pedig tétélesen marxista lett, nem adta föl, hanem megpróbálta összehozni a két dolgot – és a freudizmustól is kapott ehhez impulzusokat. Ilyen impulzusokat kereshetett a fordításra érdemesnek tartott Lenin-szövegben is.

A materialisták számára (mondják a machisták)
 az érzékek közvetlen adatai mögött van [...] még valami más is, valami bálvány,
 fétis, isteni alakzat, abszolútum, metafizikai forrás, a vallás hasonmása, vagy, mint
 Bazarov mondja, a „szent anyag”.

Két megjegyzést fűznék ehhez az idézethez. Az egyik: az „isteni alakzat” fordítói betoldás, az eredetiben nincs megfelelője. Ez a kifejezés és a vele adott minősítés egészen József Attiláé. A másik: a „szent anyag” kifejezést Bazarov természetesen szarkazmusnak szánta, amit Lenin mint inszINUÁCIÓT elutasított. József Attila mindkettőtől különböző hozzáállását a fordítás után egy-két évvel leírt sorai érzékeltethetik a legjobban: „az örök anyag / boldogan halad / a belek alagútjain”. A vers tiszta – és tisztán e világi – áhítattal szól; az anyag, ha nem is szentté, de boldoggá avatattik.

2. Ugyancsak fordítás az internetes kiadásban [73] számmal jelölt, *A dialektika kérdéséhez* című szöveg, és a szerző ugyancsak Lenin. A rövid írás a *Filozófiai füzetek* címen kiadott szöveg együttes részeként ismert. A kötetet a Lenin írásos hagyatékában fennmaradt filozófiai tárgyú jegyzetfüzetekből állították össze. Távol áll attól, hogy önálló műnek

¹⁵ JATC1 1995, 41, 45, 48, 70. Utóbbi helyen így: „A dolog állaga (szubsztancia) a nemlét.”

vagy akár csak nyersfogalmazványnak volna tekinthető, legfeljebb első előkészületnek, anyaggyűjtésnek egy meg nem írt könyvhöz. A berni városi könyvtárban Lenin gondosan tanulmányozta és részletesen kijegyzetelte Hegel *Logikáját* és más műveit, az idézetekhez itt-ott néhány szavas széljegyzetet fűzött, és néhány mondatos reflexiókat iktatott közéjük. (Olvasmányai között más szerzők művei is szerepeltek, de a róluk készített jegyzetei együttvéve is sokkal kevesebbet tesznek ki.) Az egyetlen különálló és hosszabb – bár így is csak néhány oldalra rúgó – reflexió pedig épp *A dialektika kérdéséhez*. A József Attila-féle gépirat a szöveg teljes fordítását adja.

Módom volt meggyőződni róla, hogy ez a tény – mármint hogy ebben az írásban fordítással van dolgunk – a József Attila-kutatók előtt sem ismert, és eredetileg ezt is akartam megírni. Magáról a tényről könnyű meggyőződni a standard magyar fordítás alapján,¹⁶ de kérdés, hogy József Attila miből dolgozott. A *Filozófiai füzetek* anyaga először a moszkvai Lenin Intézet időszaki kiadványában, a *Lenyinszkij Szbornyik* IX. és XII. kötetében jelent meg, 1929-ben és 1930-ban. Könyv alakban oroszul először 1933-ban jött ki, de érdekes módon németül hamarabb, már 1932-ben.¹⁷ Azt feltételeztem, hogy József Attila ebből fordított, bár tudtam, hogy épp *A dialektika kérdéséhez* már előbb és külön is megjelent (a *Bolsevik* című folyóirat 1925-ös évfolyamában), és ennek német fordítása is lehetett. A keresett könyvhöz meglehetősen nehézségek árán jutottam hozzá, és amikor kézbe vettem, rögtön láttam, hogy rossz helyen kereskedem. A szerkesztői előszó mindjárt az elején közli, hogy *A dialektika kérdéséhez* című részlet már ismert a német olvasók előtt a *Materialismus und Empiriekritizismus* 1927-es kiadásának függelékéből; és már csak a nagyobb valószínűség is amellet szól, hogy József Attila ebből fordított, ugyanabból a könyvből, ahonnan a másik, fentebb tárgyalt fordítása is származik. A közelebbi vizsgálat aztán kétséget kizáróan igazolta, hogy így történt. Az 1932-es kiadás ugyanis javított változatban közli a szöveget, és megállapítható, hogy József Attila fordítása a korábbi változatot követi.¹⁸

Ezt a szöveget sem tekinthetjük többnek, mint nyersfordításnak, ráadásul ez esetben a lefordítandó szöveg maga is nyers. Ez a körülmény nem könnyíti meg a fordítást,

¹⁶ Vö. *Lenin Összes Művei*, 29. kötet, Budapest, Kossuth, 1972, 294–300.

¹⁷ LENIN, *Aus dem philosophischen Nachlass. Exzerpte und Randglossen*, szerkesztette és bevezetés V. ADORATSKI, a német kiadást gondozta M. FURSCHTSCHIK, Wien–Berlin, Verlag für Literatur und Politik, 1932. – A fordítás és szerkesztés a moszkvai intézetben történt, csakúgy, mint a *Materialismus und Empiriekritizismus* fent (4. lábjegyzet) hivatkozott kiadásának esetében.

¹⁸ A perdöntő különbség az, hogy a javított változatban egy bekezdés a szövegen belül másutt van elhelyezve. „A mozgás első fölfogásánál...” kezdetű bekezdésről van szó, amely a régebbi változat szerint – s így a József Attila-féle gépiratban is – az „N.B.” előjelzésű bekezdés után következik. Az 1932-es, javított változatban feljebb kerül, „Az első fölismerés halott, szegény...” kezdetű bekezdés elé. (Látni való egyébként, hogy értelem szerint valóban ott a helye.) Erre azért is érdemes figyelemmel lenni, mert ha a gépiratot a standard magyar fordítással (16. lábjegyzet) hasonlítjuk össze, ugyanezt az eltérést találjuk, aminek tehát ez az oka. – Két további, ugyancsak az 1927-es változat használatára valló eltérésekről vö. alább a 24. és a 25. lábjegyzetet.

amely azonban ennek ellenére határozottan kiforrottabb munkának hat. Mondhatnám, gyakorlottabb kézre vall, de ez azt implikálná, hogy időben később készült, amit azért egyéb megerősítő adat híján nem vehetünk készpénznek. A különbséget magyarázhatja az is, és inkább ezt emelném ki, hogy ez a szöveg jobban kézre állt József Attilának, otthonosabban mozgott a benne megfogalmazott gondolatok között.

Mindenesetre úgy látom, ebben a fordításban kevesebb a megoldatlanság, a hiba vagy bizonytalanság. Van azonban egy hely, ahol az olvasó az eredeti ismerete nélkül is furcsálkodva felkapja a fejét, sőt akkor csak igazán. A szöveg vége felé ebbe a mondatba botlunk: „Az idealizmus pápaságot jelent”, és utána több változatban is visszatér ez a különös állítás. Ráadásul már először is úgy bukkan föl, mint magától értetődő igazság, holott nemhogy nem az, de tökéletes értelmetlenség, tücsök és bogár. A Lenin-szöveg standard magyar fordítása szerint az idealizmus „papi maszlag” vagy „papi butítás”, ami mai fülnek elég riasztó hangzású, de legalább érthető (Lenin javára legyen mondva, hogy e helyen ő épp valamelyest differenciáltabb megközelítéssel próbálkozik). A német szövegben József Attila a „Pfaffentum” szót olvasta – talán összekeverte a pápaságot jelentő „Papsttum”-mal. De akkor is, hogy gondolhatta, hogy ennek így bármi értelme van? Persze, aki helyesen érti a német szót, még nincs túl a nehezén, mert elég bajos jó magyar megfelelőt találni. Lehet, hogy József Attila helyesen értette, és ezt találta. Akkor megint az előző kérdés merül föl.

Szabad legyen itt egy kis terminustörténeti kitérőt tennem. A „Pfaffe” papot jelent, de az újabb kori köznyelvben egyértelmű pejoratív melléközöngével (a német–magyar szótár első helyen a „csuhás” szóval fordítja), és ennek megfelelően a „Pfaffentum” a papi testület vagy a papi szellem rossz fajtáját jelenti. Ez a mellékjelentés a reformáció korának disputáiban ragadt a szóhoz, és végül is nem lehet kizárni, hogy József Attilát ez a szál vezette a „pápaság”-hoz, bár ez nem több merő találgatásnál. A német filozófiai diskurzusba Kant vezette be a terminust, a felvilágosult észvallás szellemében: „Vom Pfaffentum als einem Regiment im Afterdienst des guten Prinzips”.¹⁹ Figyelemre méltó leleménnyel kísérli meg visszaadni a német szót *A német ideológia* magyar fordítása: „Azáltal, hogy Szent Max [Stirner] a régi papuralmat átviszi az újabb korba, az újkort »a papiságnak« fogta fel”.²⁰ Stirner maga pedig így formuláz: „az eszme uralma vagy a papiság” („die Herrschaft der Idee oder das Pfaffentum”),²¹ ami, ha belegondolunk, majdnem ugyanaz, mint amit Lenin mond.²²

¹⁹ „A papság mint a jó elv hamis szolgálatának regimentje.” Immanuel KANT, *A vallás a pusztaság és határain belül és más íráskorok*, ford. VIDRÁNYI Katalin, Budapest, Gondolat, 1974, 328. E fejezetcímhez Kant lábjegyzetet csatol, amelyben elmagyarázza a „Pfaffentum” szó értelmét. Itt arra is utalás esik, hogy a „Pfaffe” a görög „πάππα” szóra megy vissza, a „lelkiatya” értelmében véve.

²⁰ *Marx–Engels Művei*, III. kötet, Budapest, Kossuth, 1960, 164.

²¹ Uo.

²² Maga Lenin a „поповщиница” szóval élt, amely ebben az összefüggésben, amennyire meg tudom ítélni, pontos nyelvi megfelelője a „Pfaffentum”-nak és vice versa.

Mindezek fényében oda jutunk vissza, hogy nem lehet eldönteni: József Attila félreértette az eredetit, vagy jól értette, csak nem tudta megoldani a fordítását. E megoldatlansághoz – maradjunk ennél – még egy meglehetősen banális hiba is járul a gépirat utolsó előtti mondatában:

A pápaságnak, vagyis az idealizmusnak természetesen megvannak az ismeretelméleti gyökerei, azonban talaj nélkül.

Az eredeti szöveg, ellenkezőleg, azt mondja, hogy az idealizmus *nem* talaj nélkül való („ist nicht ohne Boden”). Lenin, mint említettem, itt differenciáltabb megközelítéssel próbálkozik, és megpróbál helyet szorítani a filozófiai idealizmus bizonyos méltánylásának is. A fordítót talán az előző, az idealizmust élesen elutasító mondatoknak a lendülete sodorja tovább, és siklatja át figyelmét a tagadószón.

Ez sem magyarázhatja a következő mondatban tetten érhető, hasonló természetű hibát (az én kiemelésem):

A filozófiai idealizmus csak a durva, egyszerű metafizikai *idealizmus* szempontjából bolondság.

Csakhogy Lenin metafizikai *materializmus*ról beszél, s vele szemben mondja, hogy a filozófiai idealizmust nem lehet annyival elintézni, hogy bolondság (*Unsinn*). A kérdéses kifejezés már az előző szakaszban előfordul, és ott József Attila jól fordítja, úgyhogy a tévesztést nem lehet a kontextusra fogni.

Itt is, az előző példában is olyan közönséges elvétésről van szó, amely a „mindennapi élet pszichopatológiájának” tárgykörébe tartozik. Mindkét helyen Lenin épp arra fordítja a szót, hogy az idealista dialektikát méltányolni kell, s hogy dialektika nélkül a materializmus sem jobb a Deákné vásznánál, de mintha egy ismeretlen erő közbeavatkozna, hogy kisiklassa a fordítást, és az eredetivel ellenkező értelművé változtassa a leírtakat. Pedig aligha kétséges, hogy József Attilát ebben az írásban épp ezek a gondolatok ragadták meg, és azért kezdett a fordításhoz, hogy Lenin tekintélyével megtámasztva leírja őket.²³

Befejezésül még két kérdésre szeretnék kitérni. Az első szorosan véve textológiai jellegű, a szöveg megjelenítését illeti. A gépiratban van három felsor, amelynek hovatarozása nem világos. Az internetes közlésben ezek szöveget tagoló közcímeknek tűnnek föl – lehet, hogy a szerkesztői szándék nem ez volt, de akkor végképp nem tudjuk hová tenni őket.

²³ Tartozom hozzátenni, hogy a fordításban van egy harmadik hasonjellelű elírás is, és erre nem illik rá a fenti magyarázat: „Egyenesvonalúság és egyoldalúság, elfásodás és megcsontosodás, *s objektivizmus* és szubjektív vakság, íme az idealizmus ismeretelméleti gyökerei.” Az általam kiemelt helyen az eredetiben a „Subjektivismus” szó áll (előtte pedig nincs kötőszó).

Az eredeti láttán egyértelműen tisztázható a státusuk. (Annak, akit ezek a technikai részletek kevésbé érdekelnek, javaslom a most következő öt bekezdés átugrását.)

A három félsor a szövegben való megjelenésük sorrendjében a következő:

- (1) (Skepticizmus, szofisztika)
- (2) (Kell-e chronologia? Nem!!)
- (3) Hegel, Feuerbach, Marx

Az (1) félsor a gépiratban az „N.B.” előjelzésű bekezdés fölött, külön sorban áll. Az eredeti szerint ez az alatta lévő sorba tartozik, a bekezdés első mondatába kell beszúrni az első szó után. Gondolom, a fordítás szövegét így célszerű közölni, jegyzetben említve, hogy a zárójeles kifejezés a gépiratban a sor fölé van írva.

A (2) és (3) félsor „A bölcselet körei:” kezdetű bekezdés előtt, illetve után látható. Ezek az eredetiben a közrefogott bekezdéssel együtt közös keretbe vannak foglalva, így úgynevezett szövegdobozban vannak elhelyezve az alábbiak szerint (a dobozt a standard magyar fordítás soraival töltöttem ki, de a tipográfiai képet igyekeztem visszaadni, amelyet József Attila a német kiadásban látott).²⁴

(Kötelező-e az időrend? Nem!)

„Körök” a filozófiában:

Ókori: Démokritosztól Platónig és Hérakleitosz dialektikájáig;

Reneszánsz: Descartes versus Gassendi (Spinoza?);

Újkori: Holbach - Hegel (Berkeley, Hume, Kant útján):

Hegel - Feuerbach - Marx

Ez tehát a filozófia történetének rendkívül summázott vázlatja akarna lenni, és a kérdéses két félsor ezen belül értelmezendő. Lenin Hegelnél olvasta, hogy a filozófiatörténet kifejtésében ne az esetlegességekkel terhelt történeti sorrend, hanem az eszme kifejlésének immanens logikája legyen az irányadó, és ezt az elvet próbálja adaptálni, s írja fölülré mint eligazító megjegyzést. Történeti időrendtől való eltérést mindazonáltal csak egy helyen látunk, az ókor „filozófiai körében”, ahol Hérakleitosz a vázlatban Platón után következik. És ez sem teszi érthetővé, miért kellett Descartes-ot, Gassendit és Spinozát antedatálni, és a reneszánsz rovatában elhelyezni. József Attila láthatóan nemigen tud mit kezdeni az egészszel, fordítása inkább tanácsstalanságot tükröz, de ezen nem csodálkozhatunk.²⁵ A fordítandó szöveg vázlatnak is túlságosan hevenyészett, Lenin sem

²⁴ Vö. *Lenin Összes Művei*, i. m., 29. kötet, 299. - Itt a legfelső sor valójában hosszabb: „kötelező-e az időrend a személyeket illetően?” József Attilánál csak ennyi áll: „Kell-e chronologia?” Ezt az eltérést is az 1927-es közlés és a későbbi, javított változat különbsége magyarázza.

²⁵ Jócskán félreérti például az újkori filozófia első sorát, amelyet így fordít: „Holbach, Hegel, Berkeley-ről, Hume, Kant.” De az eredeti valóban félreérthető: „Holbach - Hegel über Berkeley, Hume, Kant.” Az „über” előjáró itt az „át”, „keresztül” jelentésében értendő, de ugyanúgy megengedi a József Attila-féle fordítást is. Az 1932-es változat kiküszöböli a kétértelműséget: „auf dem Wege über Berkeley” etc.

tekinthette véglegesnek. Sejthető, hogy valamiféle tagadás tagadása séma szerint próbálja összerakni: materializmus – idealista dialektika – a kettő szintézise, és ez a triász ismétlődik az egyes „körökben”. Ennek ugyan épp a Hegel-Feuerbach-Marx sor nem felel meg (hiszen itt az első helyen idealista, a másodikon materialista filozófus áll), de ha az újkor két sorát egybe vesszük, kiadódik a kívánt alakzat: Holbach-Hegel-Marx. De ha valóban ez volt is Lenin intenciója, József Attila fordításából sehogyan sem jön ki. Egyvalami mindenesetre bizonyosnak látszik: a vizsgált három felsor egyikét sem olvashatjuk szöveget tagoló alcímként.²⁶

Most pedig rátérek a jelzett második kérdésre. Említettem, hogy a fordítás alapjául eredetileg a *Filozófiai füzetek* 1932-es német kiadását vélelmeztem, s hogy miért. Vélelmeimet erősítette egy másik, publikált József Attila-szöveg is. Az *egységfront körül* című, 1933 májusában megjelent vitacikkében olvassuk a következőt (egy hosszabb mondat zárójeles közbevetéseként):

Lenin szerint még a Tőkét is csak az értheti meg egészen, aki áttanulmányozta Hegel Logikáját, pedig az aztán kemény dió.²⁷

Lenin erre vonatkozó mondása tudtommal csak a *Filozófiai füzetek* kiadásából vált ismertté. Ebből nem következik egyenesen, hogy József Attila is onnan ismerte; olvashatta másodlagos forrásban is, idézetként:

Aforizma: Marx „Tőké”-jét és különösen a „Tőke” I. fejezetét nem lehet teljesen megérteni, ha nem tanulmányoztuk át és nem értettük meg Hegel egész Logikáját. Következésképp egy marxista sem értette meg Marxot ½ évszázad leforgása alatt.²⁸

Ez közelről érinthette, hiszen az *Egyéniség és valóság* című, botránykövé vált dolgozatában (1932. június) világos jelei láthatók annak, hogy épp ezzel kísérletezett: *A tőke* I. fejezetében, az értékformák elemzése során alkalmazott, Hegelre alludáló fogások felhasználásával. Erre *A dialektika kérdéseire* fordítása során megismert reflexiók is bátoríthatták. Kísérletét heves elutasítás fogadta – meg kell hagyni, hogy József Attila olyan töménységben használta a szert, hogy az jóformán emészthetetlené vált, de az elutasítást nemcsak ez vezette. Úgy gondolom, hogy ha már akkor ismerte volna az idézett lenini aforizmat, felhozta volna eljárása védelmében, annyira talál az ő esetére.

²⁶ Van viszont az eredetiben egy szöveget tagoló csillag, amely a fordításban nincs feltüntetve; helye „A megismerést körök rendszerének...” kezdetű bekezdés fölött van – ezzel tehát egy viszonylag elkülönülő szövegegység kezdődik.

²⁷ JAÖM3 1958, 143.

²⁸ *Lenin Összes Művei*, i. m., 29. kötet, 147. Vö. Lenin: *Aus dem philosophischen Nachlass*, i. m., 99.

Az aforizmából egyébként egyenesen következik, hogy korábban – például amikor a *Materializmus és empiriokriticizmust* írta – Lenin sem értette meg Marxot, sőt most sem érti igazán, hiszen amikor ezeket a sorokat papírra veti, Hegel *Logikájának* még csak a felén jutott túl. Persze ez így nem lett kimondva, de a *Filozófiai füzetek* megjelenése enélkül is bizonyos elmozdulást hozott a leninista pártideológián belül, bizonyos, korábban eleve súlyos gyanúval fogadott beszédmódokat és eszmei tájékozódásokat rá hivatkozva legitimálni lehetett. A *diagnostika kérdéséhez* viszonylagos mássága is csak ebben a kontextusban vált elvitathatatlanná. József Attila visszamenőleg is igazolva érezhette magát, de ekkor már amúgy sem érezte magára nézve kötelezőnek az ideológiai pártfegyelmet.

József Attila és a nyelvészeti idealizmus

Wilhelm von Humboldt porosz diplomata, Goethe és Schiller méltatója és barátja 1767-ben született és 1834-ben halt meg, életének nagy részét nyelvészeti kutatásokra fordította, az ógörög és a szanszkrit nyelvek beható tanulmányozásán kívül megalkotta többek között a Jáva szigetén beszélt kavi nyelv leíró nyelvтанát. E mű bevezetésében, amely *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról* címet viseli, fejti ki Humboldt a nyelvfelfogását. Ennek lényege néhány nagy horderejű, a későbbi nyelvészeti kutatásokat döntő módon befolyásoló tétel, elsősorban az úgynevezett nyelvi megelőzöttség, az a meggyőződés, hogy a nyelv világgépet alakít, és mint ilyen, szerkezete meghatározza gondolkodásunk kategóriáit, tér- és időfelfogásunkat, természeti látásmódunkat („A nyelv a gondolat alakító szerve”),¹ továbbá a nyelvnek mint erő kifejtésnek való felfogása, az élő nyelvi tevékenység és a halott nyelvi produktum szétválasztása („Maga a nyelv nem mű [ergon], hanem tevékenység [energeia], nem más, mint a szellem örökké megújuló munkája, hogy az artikulált hangot képessé tegye a gondolat kifejezésére),² és nem utolsósorban az, amit Humboldt hol nyelvi formának, hol belső formának nevez, és amin szemmel láthatólag az egyes nyelvek „szellemét” érti, azt a nehezen meghatározható érzést, összenyomást, amelyet a nyelv teljességében beszélőjében, szemlélőjében vagy érzékelőjében kelt.

József Attila költészetének tudatossága szembeötlő. „A líra: logika; de nem tudomány”, írja, mintegy költészetbölcseletének összegezeként, logika, hiszen törvényei vannak, és „csak a törvény a tiszta beszéd”, logika, mert a (költői) ihlet világot teremt a nem szemlélhető világ helyébe, logika, mert a költő (az adott világ varázsainak mérnöke) tudatos jövőbe lát, s *megszerkeszti* a harmóniát, logika főleg azért, mert anyaga, a szó, „testet

¹ Wilhelm von HUMBOLDT, *Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hathatásáról*, in Wilhelm von HUMBOLDT *Válogatott írásai*, Budapest, Európa, 1985, 95.

² I. m., 83.

öltött érv”, de a líra nem tudomány, hiszen a tudomány fogalmakkal dolgozik, a fogalom pedig minden nyelvre lefordítható, míg a (költői) ihlet nyelvhez kötött...

Nyelvszemléletére azonban csak néhány elszórt megjegyzésből lehet következtetni. Az *Ady-vízió*ban Humboldthoz hasonlóan ő is „nyelvet alkotó, tevékeny szellemiségről” ír, „a szó önmagában [...] keletkezésekor volt költemény”, állítja, „az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely [...] a nyelvet megteremtette”. „A nemzet: közös ihlet. A költészet a nemzet lelkében ható névvarázs.”³ Az *Ihlet és nemzet*ben ismét a születő és a meglévő szó közötti különbséget tételezi, a nyelv szellemiségét a beszélni tanuló gyermek analogikus tevékenységével példázza, aki a melléknévi középfok képzési szabályának mintájára „szépebb”-et mond „szebb” helyett.⁴ Legrészletesebben a nyelv kérdésében talán az *Irodalom és szocializmus*ban nyilatkozik: „a nyelv – írja – emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amelylyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, tagadja, vagy elfogadja”. A keletkező és meglévő szó közötti különbséget pedig a költészet meghatározására használja fel: „a költemény [...] egyetlen keletkező szó [...], keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal”.⁵

A nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség a humboldti *energeiára*, a születő és meglévő szó közötti különbség az *energeia* és az *ergon* közötti megkülönböztetésre, a „nyelv szellemisége”, „a nyelvi közösség lelki kiállási módja” kifejezés a – humboldti – nemzetenként változó nyelvi formára emlékeztet. József Attila nyilván nem olvasta Humboldtot, a fentebb jelzett gondolati rokonságot tehát csak közvetítés útján magyarázhatjuk meg, a közvetítő pedig feltehetőleg Benedetto Croce volt, akinek esztétikáját József Attila alaposan áttanulmányozta.

Crocénak a nyelvről alkotott felfogása viszont szorosan kapcsolódik Karl Vossler nyelvi idealizmusához. Tverdota György *A születő szó és a használt szó* című tanulmányában ehhez az áramlathoz köti József Attila nyelvszemléletét.⁶

A nyelvi idealizmus névvel megjelölt irányzatot Mihail M. Bahtyin *Marxizmus és nyelvfilozófia* című, 1929-ben megjelent könyvében a következő tételekben foglalja össze:

1. A nyelvtevékenység, a létrehozás (*energeia*) szakadatlan alkotófolyama, amelyet az individualista beszédaktusok valósítanak meg;
2. A nyelvi alkotótevékenység törvényei lényegük szerint individuálpszichológiai törvények;
3. A nyelvalkotás a művészi teremtéssel analóg értelmes alkotótevékenység;
4. A nyelv mint kész termék (*ergon*); mint állandósult nyelvi rendszer (lexika, grammatika, fonetika) voltaképpen csupán a nyelvi alkotótevékenység élettelen kicsapódása,

³ JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in JATC1 1995, 166, 170.

⁴ JÓZSEF Attila, [*A költészet nyelvben való...*], in JATC1 1995, 131.

⁵ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, in JAÖM3 1958, 78, 95.

⁶ TVERDOTA György, *A születő szó és a használt szó*, *Literatura*, 1986/1–2. 174–198.

megdermedt látványa, a nyelvnek mint kész eszköznek a megtanítását elősegítő nyelvészeti konstrukció.

Bahtyin az irányzat megalapítójának Wilhelm von Humboldtöt tekinti, de korunkban, írja, ez az irányzat ismét virágkorát éli, s feladatait átfogó jelleggel fogalmazza meg Vossler iskolájában.⁷ Tverdota említett tanulmányában Klemm Antal ismertetése alapján a vossleri felfogásban a nyelvi jelenségek feltételeit a beszélő emberben, annak gondolkodó, érzelmi, akarati, belső, szellemi, teremtő önálló tevékenységében kell keresni. A beszéd maga alkotás, amelyben az ember szellemi sajátosságai, lelki élményei munkálnak. Ugyanakkor a nyelvi jelenségek esztétikai jelenségek, a nyelvtudomány az esztétika részét képezi, a nyelvi jelenségek művészi termékek. Csak a nyelvnek a konkrét megnyilvánulásokban végbemenő stilisztikai egyénítése tekinthető történelmileg és alkotó értelemben produktív jelenségnek.

A nyelvi alkotótevékenység fő mozgatója a nyelvi ízlés, amely a művészi ízlés egyik válfaja. A nyelv eszméje, írja, lényege szerint költői eszme, a nyelvi igazság művészi igazság, értelemmel teli szépség.

Vossler vélekedése, mint jeleztük, sok tekintetben rokon Benedetto Croce nyelvfelfogásával: minden kifejezési forma nyelv: a nyelvi kategóriák, a fonetikai törvények, stb. csak másodlagos jelenségek a nyelv kreatív, kifejezési tevékenységéhez képest, mert a nyelv dinamikus, szellemi teremtmény. A nyelv nem konvencionális jel, amelynek segítségével az emberek egymás között kommunikálnak, hanem élő kifejezés, a képzelet, a szellemség által spontán teremtett kép. A költői nyelv, bármilyen formában (hangok, színek, stb.) nyilvánul meg, az emberiség tulajdonképpeni nyelve, ezért minden egyes embernek módjában áll a művészet alkotásait saját magában újra átélni. Croce a nyelvet az esztétikához csatolja, ezért mindaz, amit a nyelvészet „tudományos” igénnyel tanulmányoz: fonetika, nyelvtan, mondattan, stb. csak másodrangú az élő nyelvhez viszonyítva. „A nyelv költőisége (Croce) nyelvészeti gondolkodásának egyik vezérfonalává vált. A nyelv és költészet lényegében azonosnak tekinthető [...]. Tágabb értelemben a nyelvet a művészettel azonosítja.”⁸

Hasonló nézeteket hangoztatott – jóval Croce előtt – Giambattista Vico és Jean-Jacques Rousseau is. Antonio Pagliaro Vicónak szentelt munkáját idézve Kiss Margit hangsúlyozza: „Vico elméletében a racionalista világszemlélet nem tükröz semmiféle értéket. Magán a nyelven belül az intuitív-képzeletbeli, ill. költői jelleg az intellektuális-logikai aspektussal kerül szembe [...] A költészet volt az emberi faj anyanyelve.”⁹ Rousseau pedig a nyelv eredetéről szóló tanulmányában szintén a költészetet tartja az ősember

⁷ M[ihail] M[ihajlovc]s] BAHTYIN, *A beszéd és a valóság*, Budapest, Gondolat, 1986, 199.

⁸ Kiss Margit, *Benedetto Croce és Giambattista Vico a nyelvről*, in *Benedetto Croce 50 anni dopo – Benedetto Croce 50 év után*, szerkesztette Krisztina FONTANINI, János KELEMEN, József TAKÁCS, Budapest, Aquincum, 2004, 393–396.

⁹ Uo.

nyelvének, amelyet az írás megjelenése rontott aztán meg.¹⁰ Kosztolányi Dezső is ezen a véleményen volt.

„A nyelvi gondolkodás eszménye – írja Vossler –, a kizárólagos individualitás és a mindent magában foglaló egyetemesség együttese, a költők, zeneszerzők, festők, művészek eszménye, a nyelvi gondolkodás lényegileg költői, a nyelvi igazság művészi igazság, jelentésteli (bedeutungsvoll) szépség.”¹¹

Bahtyin kora nyelvfilozófiai gondolkodásának másik fő irányzatát, az úgynevezett absztrakt objektivizmusban látta. Ennek központja, írja, Ferdinand de Saussure „genfi iskolája”. Lényegét ugyancsak négy alaptételben foglalja össze:

1. A nyelv normative azonos nyelvi formák változatlan rendszere, amely az individuális tudat fölött helyezkedik el, és szabályai vele szemben kötelező érvényűek;

2. A nyelv törvényei – a nyelvi jeleket egy adott, zárt nyelvi rendszeren belül összefűző kapcsolatok specifikus lingvisztikai (objektív) törvényei;

3. A kifejezetten nyelvi kapcsolatoknak semmi közülük az ideológiai (művészi, megismerési és egyéb) értékekhez. A szó és jelentése között nincs sem természetes és racionálisan értelmezhető kapcsolat, sem pedig művészi jellegű összefüggés;

4. Az individuális beszédaktusok a nyelv szempontjából csupán a normative azonos formák visszfényei és variációi, vagy egyszerű eltorzításai. A nyelv rendszere és története között nincs semmiféle kapcsolat, a kettőben nincs egyetlen közös motívum sem.¹²

A két irányzatnak ilyen sarkított szembeállítását nem egészen fedi a tényeket. Saussure például az önkényes (Bahtyin meghatározása szerint „minden természetes és racionálisan értelmezhető kapcsolatot nélkülöző”)¹³ jelek mellett számontartja a „motivált”, természetes és észszerű kapcsolatokon nyugvó jeleket is, amilyen a „kakukk”, vagy a „tizenkilenc”, a „másik Saussure”-ről, az anagrammák kutatójáról nem is beszélve.¹⁴ Charles Bally, Saussure egyik leghűségesebb követője, egyetemi előadásainak sajtó alá rendezője, alapvető művének bevezetőjében leszögezi, hogy bár a nyelv összefüggő rendszert képez, ez a rendszer távról sem szimmetrikus és harmonikus, sőt „ijesztő fejtelenség” jellemzi („on est effrayé du désordre qui y règne”), hagyomány és újítási kényszer vetekszik benne, más nyelvektől kölcsönvett elemek tarkítják, a mindennapi gyakorlat befolyásolja a fejlődését.¹⁵

Bally, akit a nyelvészeti stilisztika úttörőjeként tartanak számon, a nyelvi jel ingadozását az érzelmek nyelvi kifejezésével magyarázza, az érzelem borítja fel a nyelvi törvé-

¹⁰ „D’abord, on ne parla qu’en poésie, on ne s’avisait de raisonner que longtemps après [...] L’écriture qui semble devoir fixer la langue est précisément ce qui l’altère.” Jean-Jacques ROUSSEAU, *Essai sur l’origine des langues* [1781], Bibliothèque du Graphe, 1969, Québec, Chicoutimi, 2002, 12, 20.

¹¹ Karl VOSSLER, *Sprachphilosophie*, München, 1923, 14.

¹² M[ihail] M[ihajlovič] BAHTYIN, i. m., 209.

¹³ Uo.

¹⁴ *Les deux Saussures*, RECHERCHES (Paris, Cerfi), 1974/16.

¹⁵ Charles BALLY, *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, A. Francke, 1944, 17.

nyek rendszerét. Az „absztrakt objektivizmus”-nak ez a szelídített változata közelebb hozza Ballyt Vossler nyelvi idealizmusához, ezért érthető, hogy a német kutató örömmel fogadta Bally *Nyelv és élet* címmel 1913-ban megjelent művét, amely, írja, tagadja a nyelv észszerű voltát, és, akárcsak Kosztolányi, a nyelvet az étellel hozza összefüggésbe, életfunkciónak, biológiailag meghatározottnak véli, viszont távol tartja magát minden történelmi és esztétikai szemponttól. Vossler nyelvészeti idealizmusa nevében bírálja ezt a nyelvfelfogást az „objektív absztrakció” szerinte másodlagos, levezetett következmény, a nyelv építményének nem alapja, hanem betetőzése (mir ist dieses Exakte das Abgeleitete und Sekundäre, nicht die Grundlage, sondern die Spitze des Gebäudes),¹⁶ Ballynak talpra kellene szökkenenie ezt a feje tetejére állított elképzelést, a konkrétól kell elindulni az absztrakt felé, a nyelv zseniális létesítmény, mielőtt rendszer lenne, inkább egyéni, öncélú teremtmény, az étellel való szoros összefüggése fontosabb, mint az élet érdekében kifejtett működése, történetéből és fejlődéséből kiindulva kell meghatározni lényét és természetét.

*

Humboldt a nyelv formájában megjelenő (kényszerítő) erőt a nyelvet beszélő nemzeti közösség szellemének tulajdonítja. Ezzel a nyelvek különbözősége a nyelveket beszélő nemzetek különbségével kerül összefüggésbe, a nyelvi különbözőségnek igazi okát a nemzetek szellemi erejében kell látnunk. „A nyelv a népek szellemének mintegy külső megjelenése”; „az emberi nem nyelveinek felépítése azért és annyiban különböző, amiért és amennyiben maguknak a nemzeteknek a szellemi sajátossága is az.”¹⁷

Ez utóbbi megállapítások nem lépnek túl az elfogadhatóság határait, ha Humboldt a nyelvek különbözőségeivel párhuzamosan a nyelvek egyenlő értékét is vallaná. Ezen a téren azonban, úgy látszik, ellentmondásokba keveredik. Hangsúlyozza ugyan, hogy „a nyelv már kezdeteiben is [...] kiterjed [...] az érzéki észlelet és belső feldolgozása minden tárgyára”, hogy „az úgynevezett vadak beszéde [...] a kifejezésnek éppolyan bőségét és változatosságát mutatja”,¹⁸ de ugyanakkor az egyes nyelvek között hierarchizáló értékbeli különbségeket állapít meg, „kiművelt” nyelvekről beszél, és a flektáló indoeurópai nyelveket a többi (agglutináló, inkorporáló, izoláló) nyelv fölé helyezi. „A tévedés gyökere – írja Telegdi Zsigmond – abban a feltevésben rejlik, hogy a nyelveket lehetséges kisebb vagy nagyobb tökéletességük szempontjából objektív kritériumok alapján megítélni. Az elmúlt száz év folyamán a nyelvtudományban mindinkább általánossá vált az a felismerés, hogy ez a feltevés illúzió. A ma élő nyelvek lényegileg egy szinten állnak, amennyiben az elmaradottak is [...] alkalmasak korunk legmagasabb műveltségének kifejezésére.”¹⁹

¹⁶ Karl VOSSLER, i. m., 94.

¹⁷ Wilhelm von HUMBOLDT, i. m., 78, 79.

¹⁸ I. m., 107–108.

¹⁹ TELEGDY Zsigmond, *Utószó*, in Wilhelm von HUMBOLDT, i. m., 363.

A nyelv és a nemzet ilyen összekapcsolása, József Attila jócskán misztikus névvarázs-elmélete, csakúgy, mint a humboldti nyelvalkotó erő és a nemzetenként változó nyelvi forma fogalma utat nyit egy bizonyos nyelvi nacionalizmus felé, akkor is, ha e tételek vallói személy szerint ezt nem gyakorolták. Mert a nyelvi forma kipuhatólása, az egyes nyelvek „szellemének” közelebbi meghatározására irányuló kísérletek a nyelv és a nemzet jellegzetességeinek összemosásához vezetnek, ahhoz az – enyhén szólva – vakmerő feltevéshez, hogy a nyelv sajátosságai a nyelvet használó nemzet jellemvonásait tükrözik. A nyelvi nacionalizmus ebből a nemzet által beszélt nyelv felsőbbrendűségére következtet, ezt akarja rákényszeríteni a nemzeti közösségen belüli nyelvi kisebbségekre, ami aztán, mint ezt a közelmúlt nem egy eseménye bizonyítja, súlyos konfliktusok melegágya.

A magyar nyelv nyelvi formájának, sajátosságainak kutatása is számos, többé-kevésbé megalapozott eredményre vezetett. Szögezzük le mindenekelőtt az ilyen irányú szellemi erő kifejtések jogosultságát, természetességét, hiszen a – humboldti – nyelvi forma nemcsak elmélet, hanem kézzelfogható valóság is, gondoljunk csak a nyelvek materiális oldalára, fonetikai rendszerére, amely nem kis mértékben nehezíti meg az idegen nyelv elsajátítását: a tanuló „idegen akcentusa” anyanyelve fonetikai rendszerének kényszerítő erejét, „nyelvi formáját” bizonyítja. Az irodalmi fordítók a szavak fordításán és a nyelvtani szabályok betartásán kívül stilisztikai természetű megoldásokkal igyekeznek a célnyelv szelleméhez simulni, érdemes megvizsgálni például, hogy mit „adott hozzá” a fordító Gyergyai Albert vagy Jancsó Júlia Marcel Proust eredeti szövegéhez.

Sajnos a magyar nyelv sajátosságainak kutatása nem mindig kerüli el a nyelvi nacionalizmus csapdáit. Kétségtelen, hogy, mint minden nyelvnek, a magyarnak is vannak jellemző, megkülönböztető vonásai, ezekből azonban nem lehet túlságosan messzemenő következtetéseket levonni, tudatosításuk mindenekelőtt az idegen nyelvekhez való (fordítói) hozzáállás kialakításához járulhat hozzá.

A nyelvi nacionalizmus elrettentő példáját szolgáltatja a Magyarságtudományi Intézet nevét viselő internetes honlap nyelvészeti rovata. Itt két tanulmány foglalkozik a magyar nyelv sajátosságaival, az egyik Karácsony Sándor különben tökéletesen helytálló megállapításait „gondolja” tovább: Karácsony egyik fő művében számos magyar és német mondat összevetéséből arra a következtésre jut, hogy a magyar nyelv szellemének a mellérendelő mondat felel meg,²⁰ kommentátora azonban a mellérendelő mondatfűzés fogalmát a látásmódra terjeszti ki, mellérendelő szemléletről beszél, és az ezzel szembenálló, az indoeurópai nyelvekre jellemző alárendelő mondatfűzésből – bőséges rasszista szitkok kíséretében – az ilyen nyelveket beszélő népek imperializmusára, hódító szellemére következtet. A második tanulmány szerzője szerint a magyar nyelvet a lényegre törés és a szűkszavúság jellemzi, ezt bizonyítaná az „evidencia elve”, a nyilvánvaló tények megjelölésének elhagyása, például a létigének, a *van*-nak „eltűnése” a jelen idő harmadik

²⁰ KARÁCSONY Sándor, *A magyar észjárás*, Budapest, Magvető, 1985, 253–272.

személyében, a többes szám „redukciója” („ami evidens, annak külön jelzése, hogy a 2, vagy több az többes szám, redundáns, szócséplés”), a múlt idő leépítése (az indoeurópai nyelvekben többféle múlt idő használatának a magyarból való kiküszöbölése), stb. A szerző, úgy látszik, megfélekedzik a magyar nyelv ugyanilyen nyilvánvaló redundanciáiról, a ragok és névutók „felesleges” ismétléséről (*ebben a házban, ezek között a körülmények között*), a tárgyas igeragozásról, amely az igén is utal a főnéven raggal jelölt tárgyra, a térbeli viszonyok részletezését (a távolodást jelző *-ból, -ből, -ról, -ről, -tól, -től*, szemben a francia *de*-vel). Az indoeurópai nyelvekkel összehasonlítva a magyar inkább „szájbarágós”-nak tűnik.

Ezeket a vizsgálatokat tehát nagy körültekintéssel kell végezni.

A nyelvi különbözőségeket, az egyes nyelvek sajátosságainak kiaknázását az irodalmi nyelv és stílus elemzésén keresztül tanulmányozhatjuk a legeredményesebben, az összehasonlító stilisztika óvja meg a fordítót a célnyelv szellemétől idegen eljárásoktól, baklövésektől. Az oroszról fordító Németh László például kitűnő észrevételeket közöl a magyar nyelv gyengéiről,²¹ az ő esetében a nyelvi nacionalizmus kísértését a tárgyilagos megfigyelőkészség, a nyelvi szerénység hárítja el. A nyelveket csak ilyen magatartással szabad megfigyelni és boncolgatni.

²¹ NÉMETH László, *A magyar nyelv gyengéi*, in Uő, *A kísérletező ember*, Budapest, Magvető-Szépirodalmi, 1973, 566.

N. HORVÁTH BÉLA

József Attila freudomarxista forrása: a *Korunk*¹

József Attila freudomarxista ismereteinek forrásáról nincs megbízható adatunk. Könyvtárában nem található meg Reich művei, levelezésében kevés utalás van arra vonatkozóan, hogy kit és mit olvasott e tárgy körben. Ugyanakkor már a *Külvárosi éj* kötetének verseiben is érzékelhető az a gondolat és tematika, amelyet az *Egyéniség és valóság* ismert módon kinyilvánított: „És valóban, a kor, amelyben a társadalmi alany a társadalmi tárggyal egyre élesebben szembekerül (míg végül a kapitalista társadalmosítás szocialista társadalmosításba csap át) egyéni, illetve egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora.”² A híres tétel első része valójában még Marxnak a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetét idézi, de már a rá következő, a neurózist a társadalmi ellentmondásokkal szoros oksági kapcsolatba helyező mondat és logika a pszichoanalízis mentén, némi freudomarxista árnyalattal értelmezi az egyén és a valóság viszonyát, a szexualitásra fókuszálva: „A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység.”³ A koituszról mint gazdasági termelő tevékenységről József Attila a fiatal Marxnál is olvashatott, amint az *Egyéniség és valóság*ot közlő *Valóság* című lap egyik lábjegyzete és a *Hegel – Marx – Freud* egyik jegyzete tanúsítja. Ugyanebből a marxi okfejtésből le lehetne vezetni a koitusz társadalmi tevékenységként való értelmezését is, a költő azonban ezt a pszichoanalízisnek tulajdonítja.

A pszichoanalízis hatását sokan értelmezték már, kimutatva, hogy a költő 1926-tól ismerhette Freud egyik-másik művét. Tverdota György hívta fel rá a figyelmet, hogy az *Ihlet és nemzet* antipszichologizmusa a Kassák-kritika megírása idején megy át a pszichoanalízis revelációjába, majd egy kései időszakban (a Gyömrői-korszakban) egyfajta pánpszichologizmusba. Érdekes módon ez a korai fordulat csaknem egybeesik azzal az

¹ A tanulmány az OTKA 105026. sz. „József Attila prózai műveinek (1930–1937) kritikai kiadása” című pályázat keretében készült.

² JAÖM3 1958, 126.

³ Uo.

időszakkal, amikor a freudomarxista gondolkodás kitételei is megjelennek a versekben (*Munkások, Fagy*).

A freudomarxizmus jelen lehetett a budapesti baloldali értelmiségi gondolkodás-módban, hiszen Wilhelm Reich, e tan apostola 1930-ig Bécsben élt. De a bizonyítható dokumentumait ennek csak a kolozsvári *Korunk*ban találjuk. Erős Ferenc utalt rá először,⁴ hogy József Attila freudomarxista tájékozódásában az *Emberismeret* és a *Korunk* című folyóirat játszhatott iránymutató szerepet. Az *Emberismeret* Erős által említett számai csak 1935–1936-ban jelentek meg, a *Korunk* viszont már a húszas évek végétől, nagyjából az *Unter dem Banner des Marxismus* című kiadványban lefolytatott marxizmus–pszichoanalízis vita óta rendszeresen jelentetett meg a pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatára utaló írásokat, illetve a társadalmi kérdéseket pszichoanalitikus szemlélettel értelmező tanulmányokat.

A Gaál Gábor szerkesztette *Korunk* szellemi nyitottságát ékesen bizonyítja az avantgárd művészetek befogadása, pártolása, amint Kántor Lajos tanulmánya bemutatja. Ez elsősorban a képzőművészeti tematikában érzékelhető – Moholy-Nagy Lászlótól Otto Dixig, Rodcsenkótól Derkovits Gyuláig szinte mindenki jelen van a lapban. Ugyanennek – az újra nyitott, avantgárd – szemléletnek tulajdonítható, hogy fogékony az új lélektanra, a pszichoanalízisre és a lap szerkesztőinek marxista szemléletéből következően a freudizmust marxista tanokkal ötvöző freudomarxizmusra is.

A *Korunk* első korszakában mintegy háromszáz lélektani írás jelent meg, amint Kapás István összegezi a lap lélektani érdeklődését.⁵ Tanulmányokat közöl Kulcsár Istvántól, Feldman Sándortól, ismertetéseket Freud, Reich, Fromm könyveiről, beszámolókat szexuálpszichológiai kongresszusokról Neufeld Bélától, és helyet ad a marxizmus–pszichoanalízis vitát ismertető írásoknak is. A lapban többször publikál József Attila is, művei nemegyszer olyan lapszámokban jelennek meg, amelyek freudomarxizmusról szóló írásokat is közölnek. (E rövid tanulmány keretében József Attila marxista–freudomarxista fordulatának idejéhez kapcsolható tanulmányokra, illetve a freudomarxista vita és a Wilhelm Reich műveit bemutató írások interpretációjára van lehetőségünk.)

1930-ban jelenik meg Erg Ágoston, József Attila fiatalkori barátja tollából a *Kultúrkrónika* rovatban a pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát értelmező írás. Erg párhuzamosságokat állít fel a két modernista filozófia között, majd megállapítja: „a psza. materialista ugyan, de nem dialektikus”. Az oppozíció ismerős az ekkortájt folyó vitákból, amint a konklúzió is: „A marxisták ugyanis tudják, hogy ma az u.n. osztályharc korában élünk és így bizonyos szkepszissel fogadják azokat az emberiség jövődjébe tekintő örökérvényű megállapításokat, amelyek nagy részéről csak az igazolódott be, hogy valamilyen formában az uralkodó osztályok érdekeit szolgálják.”⁶ Az adlerianus Kahána Ernő

⁴ ERŐS Ferenc, *Analitikus szociálpszichológia*, Budapest, Új Mandátum, 2001, 167–183, 178.

⁵ KAPÁS István, Viták a pszichoanalízisről a *Korunk* című folyóiratban, *Helikon*, 1990/2–3. 183–194.

⁶ ERG Ágoston, *Pszichoanalízis és marxizmus*, *Korunk*, 1930/9. 645–647.

A modern pszichológia és a szocializmus címmel tesz közzé 1930-ban egy tanulmányt, amely vitát gerjeszt, és átnyúlik a következő évbe is. Kahána, egy beteg anamnézisést hosszan ismertette és értelmezve, szembeállítja a pszichoanalízist és az „individuálpszichológiát”. Ez utóbbit úgy láttatja, mint amelyik „beletorkollik a szociológiába”, a marxizmusba. Mint mondja, a közösségnek szerepe van az idegesség keletkezésében: „A legkülönbözőbb újságokban és folyóiratokban olvashatunk és előadásokban hallhatunk az idegességről, mint a modern kor betegségről, korunk neurózisáról, lelki válságáról, a tömeglélek problémáiról stb. stb.”⁷ A cikkíró ezt a polgári kultúra hanyatlásaként értelmezi, mint veszedelmes tendenciát. „Ezek a cikkek, ahelyett, hogy az idegességet a hibás társadalmi rend megnyilvánulásaként állítsák oda, mint ahogy az tényleg van, s ennek megfelelően az idegesség megszüntetésének egyetlen biztos gyógyszerként a társadalmi rend megváltoztatását tartásuk szükségesnek, ahelyett az ellenkező utat járják.” A gondolat ismerős, hasonló szellemben és érvekkel bírálja majd József Attila is Tóti Béla könyvét *Az ifjúság nemi problémái* című (nem publikált) cikkében.

A freudomarxista gondolkodás legkarakterisztikusabb figurája a *Korunkban* Neufeld Béla, a „magyar Wilhelm Reich”, ahogy Erős Ferenc nevezi.⁸ Neufeld 1931-es *A társadalmi realitás és a neurózisok* című írásában szerepel először a *Korunkban* Reich neve, mint aki „a két elmélet összeférőségét próbálja dokumentálni”. Az utalás Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című tanulmányára vonatkozik. Neufeld a pszichoanalízis és marxizmus kapcsolatát vizsgálja. Először a különbözőségeket, mondván, hogy a marxi tanítás szociológiai dimenziójában értelmezi az embert, társadalmi létében, és elvet minden biologizmust. A pszichoanalízis az egyén fejlődéstörténetét a biológiai és az ösztönstruktúrából eredezteti, s a szociális miliónek kevesebb jelentőséget tulajdonít. Igaz, később elismeri Freud tanításának alapvető érdeméért, hogy szembeszállt a polgári erkölcs prudériájával. Mint írja: „A szexuális morál elfojtó célzata a neurózis melegágya. És itt válik ellenállhatatlan erejűvé a társadalmi realitás szerepe, amely egyedeit neurotikus lelki helyzetbe sodorja. Ezért megtámadhatatlan tény – amit az analízis felismerései döntően igazolnak – a neurózis szociálpszichológiai determináltsága. A neurózis ideológiai függvénye a kapitalizmus társadalmának.”⁹ Hasonlóan érvel József Attila is az *Egyéniség és valóságban*, csak absztraktabb fogalmazással és túlhevített dialektikával.

Neufeld a freudizmust marxista szemlélettel értelmezi és a két rendszer összeegyeztethetőségét vallja. Ezt láthatjuk az 1932. évi 10. számban megjelent *Világnézet és szexualitás* című tanulmányában is. (Ugyanebben a számban olvasható Danzinger [Agárdi] Ferenc *József Attila a szocializmus költője* című méltatása.) Neufeld reichizmusának tanúsága ez az írás. Ismerteti Max Hodann és Reich munkásankétjait. Ezeket olyan munkáskörökben rendezték meg, amelyek – mint mondja – a legkevésbé állnak a keresztény világnézet

⁷ KAHÁNA Ernő, *A modern pszichológia és a szocializmus, Korunk*, 1930/11. 681–689 (688).

⁸ ERŐS Ferenc, i. m., 169.

⁹ NEUFELD Béla, *A társadalmi realitás és a neurózisok, Korunk*, 1931/6. 416–420, 419.

befolyása alatt. Reich számadatai szerint az anketon jelen levő nők kilencven és a férfiak hatvan százaléka mutatott neurotikus zavarokat. Neufeld hivatkozik Reich *A szexuális erkölcs eredete (Der Einbruch der Sexualmoral)* című könyvére is. Más tekintetben is a reichi freudomarxista nézetek tükrözik ez a tanulmány. Jóllehet itt is olvashatók fejtegetések a két filozófia, a marxizmus és a pszichoanalízis rokonságáról, materializmusuk hasonlóságáról, az értelmezést a szexuálpaszichológiai szempontok vezérik. Ebből az aspektusból bírálja a szerző a keresztény morált, az aszexualitást, az aszkézist. S Freud tanaiból épp a szexuálkritikai aspektust emeli ki, bár, mint írja, „Freud elmulasztotta felismeréseinek szociológiai következtetéseit levonni”.¹⁰

Neufeld írásában megtalálhatók a nemi erkölcs, a szexualitás szociológiai aspektusainak értelmezései is. Mint Reichnél is – és némiképp József Attila *Az ifjúság nemi problémái* című cikkében – olvashatók azok a következtetések, amelyek összefüggést állítanak fel a lakáshelyzet, a nők munkába állása, a munkanélküliség, a prostitúció és a szexuális nyomor, a nemi kiszolgáltatottság között. Neufeld írásának leginkább ez a része rokonítható Reich egyik-másik írásával. És természetesen a Szovjetunióval vont párhuzam,¹¹ mely szerint a szovjet életből eltűnt a kapitalista szexuálmorál: „Azok az intézmények – házasság, család –, amelyeknek szolgálatában a negatív szexuálmorál állott – átalakultak, s az életigenlő nemiség az alapvető felszabadulás egyik lényeges eleme.”¹²

József Attila figyelmét bizonyára nem kerülte el Neufeldnek a *Határkérdések* rovatban *Pszichoanalízis és marxizmus* címmel a *Korunk* 1933. évi 4. számában megjelent írása. Azt a vitát ismerteti, amely Reich és Siegfried Bernfeld között a *Zeitschrift für Psychoanalyse* 1932/3. számában zajlott le. Neufeld mintegy bevezetőként néhány alaptételt vázol fel, s így mutatja be, hogyan jut el Freud a halálösztön (Totestrieb) hipotéziséhez, s hogyan épít kultúrbölcseleti szemléletet a *Rossz közérzet a kultúrában (Das Unbehagen in der Kultur)* című könyvében a halálösztön elvére. Freud és Reich az 1920-as évek közepe óta lappangó vitájában ez volt a szakítópont. Neufeld tehát megismétli Reich álláspontját, miszerint az empirikus klinikai szempont és a neurózis szociológiai kontextusban történő értelmezése és klinikai kezelése Freud metafizikai hipotéziseinek oltárán feláldozódik. Neufeld itt is ismerteti Reich *A szexuális erkölcs eredete* című könyvét, amely Malinowski etnográfiai adataira támaszkodva a szexuálokonomikus modellt írja le, a nemiség és a társadalmi struktúra összefüggésében. Ismét a Szovjetunió példáját hozza fel, de általános ismérv alapján vonja le az ilyen művekből ismert következtetést: „A szexuáligenlő társadalomban nem lelhető fel sem a neurózis, sem

¹⁰ NEUFELD Béla, Világnézet és sexualitás, *Korunk*, 1932/11. 780.

¹¹ Reich rövid utazást tett a Szovjetunióban, s benyomásait lelkendező leírásban tette közzé. Jóllehet 1929-ben a pszichoanalízis háttérbe szorult. Wilhelm REICH, Die Stellung der Psychoanalyse in der Sowjetunion, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalytische Bewegung*, 1929, 258–268.

¹² NEUFELD Béla, *Világnézet és sexualitás*, i. m., 781.

a perverziók, míg ellenben a magángazdálkodáson alapuló, a szexuális elnyomással dolgozó társadalomban mindez tömegjelenség.”¹³

Neufeld röviden felvázolja az előzményeket is, az 1929-es vitát Reich és Sapir között, majd ismerteti Bernfeld álláspontját. Bernfeld leginkább azért bírálja Reich téziseit, mert a pszichoanalízist természettudományként mutatják be, mégis filozófiaként jelenítik meg. Neufeld kiemeli Bernfeld írásának egyik legfontosabb tételét, miszerint „az individuálpszichológia – amely az egyes ember lelki folyamatait leírja – elégtelen a »lelkinek mint történeti aktusnak« a leírásához”.¹⁴ Neufeld vitaismertetése széles alapokon nyugszik, kitér Reich és Bernfeld előéletére is, arra, hogy az utóbbi 1925-ös Sisyphus-tanulmánya némiképp megelőzte Reich későbbi szociálpszichológiai indíttatású fordulatát. Cikkében azonban érzékelhetően nem áll ki Reich mellett, amit talán az magyarázhat, hogy Bernfeld a freudi tanokat úgy értelmezi, mint amelyek távol állnak a hagyományos individuálpszichológiától. (Erős Ferenc idéz egy vélekedést, mely szerint Bernfeld írása Freud „megrendelésére” készült.¹⁵) 1933-ban József Attilát a vita tartalma talán már kevésbé érdekelhette, hiszen a szovjet valóságról egyre inkább kritikusan vélekedett, ugyanakkor tény, hogy a freudomarxista egyén-társadalom viszony leképeződik nemcsak *A város peremén* vagy az *Elégia* soraiban (azaz az 1933-as versekben), de az *Eszmélet*ben is. Másrészt tény, hogy 1934-ben nekikezd Reich *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című munkájának fordításához, de csak az első néhány oldallal készült el.¹⁶

Valószínűleg nagy érdeklődéssel olvashatta Neufeldnek Reich *A fasizmus tömeglélek-tana* című könyvéről írott ismertetését. Reich könyve 1933 őszén, tehát néhány hónappal Hitler hatalomra jutása után jelent meg. Reich a vereség okát keresi, azt, hogy Hitler miképp tudta tömegmozgalommá változtatni a szervezett munkásmozgalommal szemben a fasizmus ideológiáját, kihasználva a németek önrendelkezésre irányuló igényét és antiszemitizmusát. A vereség okait a mozgalomban és vezetőiben egyaránt felmutatja: „a politikai reakciót nem jelszavakkal, hanem valódi tudással, nem felhívásokkal, hanem a valódi forradalmi lelkesedés felkeltésével, nem bürokratikus pártapparátussal, hanem belülről demokratikus, minden kezdeményezésnek teret adó munkásszervezetekkel, csakis meggyőződéses harci osztagokkal lehet legyőzni”.¹⁷ József Attila hasonló gondolatok mentén vonja le a tanulságokat az *Az egységfront körül* némelyik okfejtésében.

József Attila bizonyosan ismerte a *Korunk* publikációit. Vitázott a lapban Jeszenszky [Molnár] Erikkel (*Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*), Tóti Bélával (*Természettudomány és marxizmus*), és ide szánta *Az ifjúság nemi problémái* című, ugyancsak

¹³ NEUFELD Béla, *Pszichoanalízis és marxizmus, Korunk*, 1933/4. 340–344. (342.)

¹⁴ I. m., 343.

¹⁵ ERŐS Ferenc, i. m., 136.

¹⁶ A szöveget közzéteszi HORVÁTH Iván, *Reich, Marx, Freud*, in „Mint sok fát gyümölcscsel”. *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, Budapest, ELTE, 1997, 120–128.

¹⁷ WILHELM REICH, *Massenpsychologie des Faschismus*, Kopenhagen, Verlag für Sexualpolitik, 1933, 5–6.

Tótissal vitatkozó cikkét. Könyvismertetéseit is (*Kassák Lajos 35 verse, Kína*) közölte a lap. Itt jelent meg róla Gergely Sándor ledorongoló bírálata és Danzinger [Agárdi] Ferenc baráti ismertetése, majd néhány évvel később Fejtő Ferenc Fülöp Ernő álnéven írott alapos tanulmánya, amely először méltatja nagy költőként. Jelen volt verseivel is. Itt látott napvilágot *A város peremén* is, a freudomarxista óda. A költő azonban Erdélybe nem jutott el. Így írt Dzsida Jenőnek: „Ha sorsom fordulna immár egy kissé, igaz örömmel néznék szét nálatok. Régi vágyam ez, ám Istenem nem juttat hozzá. Azt hiszem, tifelétek nem is ösmernek eléggé, annyira, hogy egy pár hónapig, amíg körülnéznék egész Erdélyben, megélhetést is találjak. Igazán fáj a szívem, hogy Bécsset és Párizst, bár újságot árulván, megjárhattam, de fajtám távolabbi rétjei felé út még nem adatik.”¹⁸

¹⁸ JAL 2006, 365.

József Attila a középosztályról

TAKÁTS JÓZSEF

Középosztály marxista nyelven.
József Attila hozzászólása a *Cobden* 1935-ös
középosztály-ankétjához¹

Ma sem értékelném nagyon másként József Attila politikai jellegű értekező prózáját, mint tíz éve: érdekes, de *önmagukban* nem igazán jelentős, mert az esetek többségében kiforratlan írásművek ezek, amelyek nem érik el a költői életmű színvonalát. Tudom, hogy a József Attila-kutatásban vannak kiváló irodalomtörténészek, akik az értekező életműnek ennél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, s vannak, akik éppoly szkeptikusak e téren, mint én. „A költő József Attila jelentősége mellett az esztétikai, filozófiai gondolatait kifejtő József Attila mégiscsak másodrendű, véleményem szerint az utóbbi aspektus előtérbe állítása nem felel meg műve valódi arányainak” – írta például annak idején Szabolcsi Miklós 1992-es monográfiakötetében.² Gondoltam, nem árulok zsákmacskát, s világossá teszem, hogy én – a politikai jellegű cikkekről beszélve – a szkeptikusokkal értek egyet.

A költő értekező életművének mai felértékelői azzal az ellentmondással kell hogy szembesüljenek, hogy olyan írásművek kiválósága mellett érvelnek, amelyeket egykorú

¹ Nem tudom, került-e már sor a József Attila-kutatás újabb történetében indokolatlanabb meghívásra, mint az enyém: mint tudják, sem József Attila-, sem középosztály-kutató nem vagyok, sőt, amikor egy alkalommal, több mint tíz évvel ezelőtt – eszmetörténeti tankönyvemben – József Attila politikai jellegű értekező prózájának értékelésére vállalkoztam, akkor kissé elkedvetlenülően fogalmaztam: „József Attila ambiciózus Freud–Marx összeolvasztási kísérlete nem vezetett igazán színvonalas szövegekhez” (TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Budapest, Osiris, 2007, 127). Így hát azt hiszem, mindent megtettem azért, hogy sohase kelljen szerepelnem József Attila-konferencián. Tverdota György meghívása, úgy sejtem, utóbbi években írott féltucatnyi Jászi-tanulmányomnak köszönhető; talán úgy vélte, hogy a *Cobden*-ankéttra írt hozzászólást kapcsolatba tudom hozni Jászi Oszkárnak vagy a Századunk körének 1935 körüli írásaival. Először is erre a fel nem tett kérdésre válaszolnék: nemigen tudom összefüggésbe hozni. Annak érdekében, hogy az ittlétem ne legyen az Önök számára teljesen haszontalan, nemigen tehetek mást, mint hogy beszámolok arról, hogy újraolvasva a költő politikai jellegű értekező prózáját, a téma szűkebb szakirodalmának nagy részét és külön figyelemmel magát az ankét-hozzászólást, milyen tapasztalatokra tettem szert, még ha sok újat nem is tudhatok mondani.

² SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1992, 466–468.

olvasói (beleértve a költő híveit is) nem tekintettek kiválóknak, inkább csak másodrendűen fontosnak, vagy akár zavarosnak és elhibázottnak. Ilyen helyzetben az értelmező könnyen az igazságszolgáltató szerepébe kerülhet, aki egykori vitákban foglal állást, s felülbírálja hőse valamikori vitafeleinek ítéletét vagy érvelését. Szerintem az ilyesféle értelmezői szerepet jobb elkerülni. Meg kell próbálni inkább érdekesnek találni az egykori leértékelést, vagy akár ledorongolást. József Attila 1932-es *Korunk*-cikkéből tudjuk például, hogy korábbi *Egyéniség és valóság* című cikkének marxista bírálói az írás nem egy passzusát „antimarxista bolondgombának” tartották.³ Egy-egy ilyen eset érdekesen világíthat rá a marxista idiómát beszélők közösségeinek a nyelvi viselkedéskészletére. Arról az idiómáról van szó, amelyet József Attila értekező prózájában (némi módosulásokkal) szinte mindvégig beszélt; úgy gondolom, Veres Andrásnak igaza van a *József Attila marxizmusa* című tanulmányában: a marxizmus „fogalmi-gondolati kereteiből élete végéig nem tudott és föltehetően nem is akart kilépni”.⁴

Ezzel máris a József Attila-kutatás egy további vitájához értem, hiszen az elmúlt negyedszázadban több irodalom- és eszmetörténész is érvelt amellett, hogy pályája vége felé a költő politikai gondolkodása posztmarxistává vált, s eltolódott a liberalizmus felé. Én nem látom ennek a jeleit. Szabolcsi magában az 1935-ös ankét-hozzászólásban is felfedezni vélte a „baloldali liberalizmus” felé mutató nyomokat⁵ – mint majd igyekszem igazolni, tévesen. De előbb visszatérek az imént említett „antimarxista bolondgomba” minősítés értelmezéséhez. *Demokrácia* könyvében írja Giovanni Sartori, hogy a kommunistáknak az 1918 utáni kiválása a szociáldemokrata mozgalomból erősen a marxizmushoz kötötte mindkét mozgalmat. „1920-tól versengés kezdődik az elvált testvérek között – írja az olasz politikatudós –, amelyben az lesz a vita tárgya, hogy ki az »igazi marxista«? [...] 1920 és 1940 közt az európai szocialistákat a kommunistákkal való versengés majdnem mindenütt »marxizmusra kényszeríti.«”⁶ Azt hiszem, ez a kijelentés nemcsak a kommunista és szociáldemokrata mozgalmakra igaz, hanem általában igaz minden marxista nyelvezetet beszélő közösségre. A marxista idióma nem innovációbarát (például kevésbé nyitott a nyelvkeverésre), hanem autentikusság-központú politikai nyelv (ebben nem más politikai nyelvekre, hanem a szentszöveg-központú vallásokra emlékeztetve), amelynek használói minden szöveget lemérnek az „igazi marxista-e?” kérdéssel. S e kérdésre az idiómát használó közösségek azonos időben és térben is olykor más-más választ adhatnak.

Azt hiszem tehát, hogy amikor József Attila egy-egy politikai cikkében a kutatója álláspontjának, szemléletének egy korábbi cikkéhez képesti módosulását véli felfedezni, akkor sokszor olyan nyelvi elmozdulást észlel, amely a baloldali szubkultúra közösségeinek térképén is leírható elmozdulás. Egyszerűen szólva: az *Ákácok* (vagy *Akácok*) című

³ JÓZSEF Attila, *Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet?*, in JAÖM3 1958, 138.

⁴ VERES András, József Attila marxizmusáról, *Kritika*, 2012/3. 22.

⁵ SZABOLCSI Miklós, i. m., 467.

⁶ Giovanni SARTORI, *Demokrácia*, Budapest, Osiris, 1999, 164.

költemény Tasi József elemezte megváltoztatása egyszerre volt nyelvi és szubkulturális közösségi mozgás.⁷ A freudomarxizmus felé történő elmozdulás megint csak egyik is, másik is. A „szellemi életrajz”-központú kutatás általában a költő politikai álláspontjának, illetve politikai-filozófiai szemléletének módosulásait igyekszik leírni; szerintem „társas jellegűbb” leírást is lehet adni ugyanazon szövegekről, amelyek nyelvhasználata szubkulturális elmozdulásokkal is összefügg. Az ember végül is nem egyedül gondolkodik, hanem társas módon; ezt József Attila is így gondolta.

Különösen érdekesek ebből a szempontból azok a cikkek, amelyeknek nem a marxista a domináns nyelve – ilyen például az Új Szellemi Frontról írott cikk. Szerintem nem a „szemléleti fejlődés” fejlődéstörténeti elbeszélésében kell értelmezni e cikknek időbeli szomszédaihoz, *A szocializmus bölcseletéhez* vagy a Hort Dezső-recenzióhoz való viszonyát, hanem a nyelvváltásra kell (nem fejlődéstörténeti) magyarázatot adnunk. Ilyesfajta nyelvváltásra általában akkor kerül sor, ha más közönséghez, vagy más céllal, vagy más közvetítő közegegen keresztül, vagy megváltozott mondandóval szólal meg a politikai beszélő. Az okra, okokra is rákérdezhetünk, de fontosabb az okozat: a politikai megszólalások esetében a politikai nyelv (a domináns nyelv) maga az üzenet. Ha valaki általában a marxista idiómát beszéli, s adott helyzetben nem ezen a nyelven szólal meg, akkor az is az üzenet része.

A mi szövegünknek, az ankét-hozzászólásnak azonban más a problémája. Némi megszorítással igaznak látom, amit Szabolcsi írt a *Kész a leltár* című monográfiában róla: „ugyanabban a hegeli–marxi diszkurzusban íródott, mint korábbi politikai cikkei, kissé kényszeres definiálási hajlammal”.⁸ Mindenekelőtt leszögezném immár konkrétan is az imént általános elvként hangoztatott tételt: e hozzászólás esetében ez a marxista diszkurzus maga az üzenet; pontosabban az üzenet alapvető eleme. A „némi megszorítás”-ra azért van szükség, mert a hozzászólásnak két beszélője van: a kérdések beemelésével másfajta, nem marxista nyelvezet és ezzel látószög emelkedett be a szövegbe, s ez a perspektíva – legalábbis a szöveg III. részében – mintha a válaszban is aktivizálna. Az első kérdésünk a válaszokat megfogalmazó beszélőre irányulhat: hogyan konstruálja meg a szöveg e beszélőt?

Először is a domináns nyelvezettel: *marxista* beszél. Másodszor, *kívülálló* elemző beszél, aki a bekezdések nagy részében nem feledkezik meg arról, hogyan kell a tudományos szocializmus álláspontját elfoglaló elemzőnek beszélnie. A III. válasz első mondata azt is egyértelművé teszi, hogy kívülállása nemcsak a tudományos szocialistáé, hanem az osztályhelyzeté is. „Én nem vagyok érdekelt ebben a középosztályi kérdésben”, mondja, hisz nem vagyok középosztálybeli. Talán az I. válasz egyik mondatát is lehet a beszélő (burkolt) önértelmezésének tekinteni: más osztályoknak is vannak olyan tagjai, akik középosztályi életmódot folytatnak, például a kulturális igényeik terén, írja. Összefogla-

⁷ Vö. TASI József, *József Attila és a Bartha Miklós Társaság*, Budapest, Ecriture–Galéria, 1995, 114–131.

⁸ SZABOLCSI Miklós, i. m., 466.

lón: szerintem a válaszok beszélője a munkásosztály – középosztályi életmód, kulturális igények szerint élő – tagja, marxista, a tudományos szocializmus gyakorlója. S mivel ezen az idiómán belül a politikai orientációt az osztályhelyzet határozza meg, a beszélő politikai álláspontja a szövegbeli munkásságénak, a IV. válaszban kitágítottan szereplő „nincstelen rétegek”-ének felel meg: a tőke és a munka harcában a munkásság oldalán áll, a „gyors és radikális változtatás”-én.

Szabolcsi Miklós tévesen ítélte a III. válasz „liberális tervgazdálkodásról” szóló bekezdését a beszélő politikai véleményének. Szó sincs erről. A III. válasz első mondata épp arra figyelmeztet, hogy itt a beszélő, a válaszadó átveszi a kérdező középosztályi perspektíváját; e feltételes módot használó sorokban a középosztály egy lehetséges ideológiáját írja le, s nem a sajátját. Szabolcsi szövegértelmezése – „ez [mármint a liberális tervgazdálkodásról írt bekezdés] már a »megreformált szocializmus« vagy ha úgy tetszik »baloldali liberalizmus« gondolatköre”⁹ – elhibázott: olyan nézetet tulajdonít a beszélőnek, amit ő mások nézeteként jelenített meg. Nem állítom, hogy a hozzászólás más részeiben sem lehet felfedezni semmit, amit „megreformált szocializmusnak” is nevezhetnénk, csak azt állítom, hogy a „liberális tervgazdálkodásról” szóló bekezdésben nem lehet. Talán a IV. válasz zárlatában valamiféle „megreformált szocializmust” láthatunk, amikor hangsúlyosan nem proletárdiktatúráról, nem a munkásosztály államáról ír, hanem a „dolgozók összességéhez” simuló államról, amely dolgozó összességbe a középosztály dolgozó tagjait is bele kell értenie az olvasónak. Ám ha így látjuk is, attól ez még nem lesz mindjárt „baloldali liberalizmus”.

Nem könnyű megmondani, mi is lehet a „liberális tervgazdálkodásról” szóló bekezdés megfelelő magyarázó kontextusa; én legalábbis nem tudom. Talán a *Korunk* 1932–1934-es marxista tervgazdaságvitája? A New Deal recepciója? Maga a kulcskifejezés ez utóbbira mutat, de csak a kulcskifejezés, s nem a bekezdés egésze. A némiképp zavaros leírás inkább valamiféle nem diktatórikus korporatív gazdaság képét mutatja, s nem a New Dealt. Cs. Szabó László Roosevelt-tanulmánya¹⁰ nagyjából ugyanazon hónapokban jelent meg a *Válaszban*, amikor József Attila a hozzászólását írhatta. A tanulmány némely témája előfordul a hozzászólásban is (például a biztonság és tervgazdálkodás összefüggése, a tőke és a munka harcának kibékítése). Ám az amerikai elnök gazdaságpolitikája piac és tervezés együttesére épült, a hozzászólásban leírt „liberális tervgazdálkodásban” ellenben „nem a piac szabályozza a termelést, hanem önként szervezkedő gazdasági érdekek kölcsönös (liberális) elismerése”. Számomra nem világos, hogyan kell érteni ezt a gazdaságpolitikai modellt.

Fontos megállapítani a hozzászólás egészéről, hogy középosztály-fogalma egyáltalán nem kapcsolódik a harmincas évekbeli hazai középosztály-diszkurzushoz; talán még

⁹ I. m., 467.

¹⁰ Cs. SZABÓ László, *Franklin Delano Roosevelt*, Budapest, Magvető, 1985. (Első megjelenése: *Válasz*, 1935/3. 152–157, 1935/4. 225–254.)

pontosabb úgy fogalmazni, hogy nem kommunikál vele; belül marad marxista diszkurzusán. Egy példa: Schöpflin Aladár 1937-ben a *Nyugat*ban megjelent *Középosztály* című cikkében így határozta meg a tárgyát: „Ha nálunk középosztályról mint politikai és társadalmi tényezőről beszélnek, mást értenek alatta, mint a nyugati országokban. Nem számítják bele az iparos- és kereskedőréteget, az önálló foglalkozású emberek tömegét, akik másutt a középosztály zömét teszik ki, csak a régi középbirtokos nemességre és a bürokráciára gondolnak.”¹¹ József Attila cikke épp fordítva járt el; egyszerűen szólva, egy szót sem ejtett az „úri középosztályról”. Ez esetben, gondolom, maga a nyelvi elzárkózás az üzenet. Kérdés azonban, hogy cikkének osztályelemzése, amely többé-kevésbé bizonyára megfelelt a marxista idiómának, vajon illett-e az akkori magyar társadalomra? Gondolom, ezt a kételyt fogalmazta meg a szöveget elemezve Szabolcsi is, amikor így tette fel a kérdést: „Pusztá gondolati konstrukció?”¹²

Nem tudom, érdemes-e a magyar társadalom hű vagy kevésbé hű elemzéseként értékelni József Attila hozzászólását; azt hiszem, nem. Én inkább azt javasolnám, hogy ne a középosztály osztályhelyezete elemzéseként olvassuk, hanem József Attila középosztálybeli szociáldemokrata és szociálliberális barátai (Fejtő Ferenc, Ignotus Pál) osztályhelyezete elemzésének. (Említettem: a cikk „világában” a politikai orientáció az osztályhelyezet függvénye.) A velük való együttműködés – marxista értelemben vett – alapjait tisztázza ez a hozzászólás. Különösen a II. válasz két záró bekezdését lehet ekként olvasni. Azaz, valóban lehetséges úgy eljárni, ahogyan – különösebb érv nélkül, csupán a kronológiára hagyatkozva – Szabolcsi járt el a cikket elemezve, aki a *Szép Szó* alapítástörténetének az elbeszélésében helyezte el a hozzászólást. Lengyel András azt írta *A lapgründoló József Attila* című tanulmányában, hogy „a *Szép Szó* létrehozásának legfőbb oka, motiválója – ahogy azt Ignotus Pál már 1936 nyarán nyilvánosan is megvallotta – az Új Szellemi Front 1935 tavaszi zászlóbontása volt”.¹³ Az ankét-hozzászólás nagyjából egy időben készülhetett a már említett Új Szellemi Front-cikkkel. A két írásmű nagyon különbözik egymástól, például a nyelvezetét tekintve is, erről is esett már szó. A hozzászólásnak azonban talán van olyan része (s éppen a II. válasz hátsó két bekezdése), amelyet úgy is lehet tekinteni, mint az Új Szellemi Fronthoz hasonló középosztályi jelenségek marxista elemzését: a szövegnek arra a részére gondolok, amely a középosztályi biztonság- és haladásvágy és a faszizmus összefüggését tárgyalja.

A II. válasz hátsó két bekezdése szerintem az írásmű kulcsa: konkrét nevek, jelenségek említése nélkül, mert a marxista elemzés szintjén, e bekezdések indokolják meg, miért válnak egyes középosztálybeliek (igen hasonló okokból) a faszizmus, mások a szociálde-

¹¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Középosztály*, in Uő, *Egy apolitikus elmélkedései*, Budapest, Századvég–Nyilvánosság Klub, 1994, 97.

¹² SZABOLCSI Miklós, i. m., 467.

¹³ LENGYEL András, *A lapgründoló József Attila. A Szép Szó megindításának előkészítése*, in Uő, *A modernitás antinómiái*, Budapest, Tekintet, 1996, 137.

mokrácia vagy a szociálliberalizmus híveivé, s miért fontos a baloldali politika számára, hogy a középosztály utóbbi tagjait megnyerje magának. E bekezdéseket érthetjük úgy is, hogy a népiekről, Fejtőről, Ignotus Pálról és magáról József Attiláról szólnak. Még egyszer leszögezném: egy, a munkásosztályhoz tartozó, osztályharcos, „gyors és radikális változtatás”-ban érdekelt marxista tisztázza itt adott történelmi helyzetben (a „szocializmus hajójának” közép-európai megfeneklése helyzetében) az együttműködés alapjait szociáldemokrata és szociálliberális középosztálybeliekkel. Azt gondolom tehát nagyjából a hozzászólásról, mint amit Lengyel András írt *A szocializmus bölcseletéről*: gondolatilag egy „radikális, harc-vállaló szocialista” szövege.¹⁴ Ám e kijelentéssel nem akarom kétségbe vonni a költő 1934 utáni szociáldemokrata mivoltát, amely József Attila-sorokkal éppúgy, mint Fejtő- és Ignotus Pál-visszaemlékezésekkel igazolható: úgy vélem, a Mónus Illés-féle 1934-es szociáldemokrata nyitás kontextusában – s ez is a hozzászólás egyik tágabb kontextusa – nem szükséges élére állítani ezt a kérdést.

József Attila cikkének, azt hiszem, kétfajta odaértett olvasója van: egyrészt egy szociáldemokrata vagy szociálliberális középosztálybeli, másrészt egy marxista munkásmozgalmi ember. Az előbbi számára a cikk a marxista elemzés fölényének demonstrálása; az utóbbi számára a marxizmushoz/munkásosztályhoz való hűség leszögezése a középosztálybeliekkel való együttműködés történelmileg indokolt fázisában. Ahogyan *A szocializmus bölcselete* című tanulmány a KMP-elhagyás és az MSZDP-hez való csatlakozás nyilvános megindoklása (persze, nem csak az), úgy az ankét-hozzászólás a középosztálybeliekkel való szellemi-politikai együttműködés nyilvános indoklása.

¹⁴ LENGYEL András, *A szocializmus mint „emberi öntudat” (József Attila kísérlete a szocializmus filozófiai újraalapozására)*, in Uő, „...gondja kél a gondolatban”. *Az értekező József Attiláról*, Szeged, Tiszatáj, 2005, 216–217.

TVERDOTA GYÖRGY

Várostrom.

A középosztály és a vajúdó világ személyes kontextusa

Az írás, amelyet tanulmányomban megvizsgálók, a *Cobden* című folyóirat 1935-ös évfolyamában a címben megjelölt kérdésről folyó ankét keretében keletkezett.¹ Ha a korabeli értekező próza folyamában jelöljük ki a költő írásának helyét, de még akkor is, ha csak az ankét keretében megjelent hozzászólások körére korlátozódva vesszük szemügyre a megadott kérdésekre írott válaszait, esetleg úgy ítélhetjük meg gondolati teljesítményét, mint egy lehetséges álláspontot a sok közül, mint olyan szöveget, amely a középosztály-probléma megoldásához, ne adj' isten, csak szerény mértékben járult hozzá.

Az én nézőpontom azonban eltér ettől az önmagában véve nagyon is jogosult madár-távlati rátekintéstől. Az a hely érdekel, amelyet ez a hozzászólás József Attila gondolkodói fejlődésében elfoglalt. Az időpont, a *Cobden* 1935. június–júliusi számának megjelenése jelentőségteljes. A költő ekkor választotta ki azt a közösséget, amelyhez élete utolsó éveiben tartozott, és amely szószólójának tekintette őt, az úgynevezett „urbánusok” táborát. 1935 nyarán, az Új Szellemi Fronttal való szembefordulásuk következtében fogant meg a szocialista, Mónus Illés szellemi környezetéhez tartozó József Attilában és a liberális Ignotus Pálban az összefogás szándéka, és indult meg a *Szép Szó* című folyóirat megjelenésének előkészítése. Ekkor bontakozott ki úgynevezett „kései költészete”, amely oly markánsan tért el a harmincas évek elejének radikálisan baloldali irányvételétől. *A középosztály és a vajúdó világ* arról a gondolkodói pozícióról nyújt keresztmetszeti képet, amely fejlődésének ebben a stádiumában jellemezte a költőt.

Nézőpontom megválasztása további következményekkel jár. A költőnek a középosztály mibenlétéről és egykorú állapotáról való gondolkodását elméleti megfontolások alapozták meg. Álláspontjának kialakításában közösségi elkötelezettségei befolyásolták. Engem azonban mindenekelőtt József Attila hozzászólásának személyes mozgatórugói érdekelnek: hogyan illeszkedett középosztály-felfogása saját társadalmi identitásának alakulásához? Nemcsak az: hogyan tagolta korának magyar társadalmát, de az is: hogyan határozta meg a maga helyét ebben az összképben? Kikkel vállalt közösséget? Kiktől

¹ JÓZSEF Attila, *A középosztály és a vajúdó világ*, *Cobden*, 1935. június–július, 280–282.

határolódott el? Kikkel került szembe? Ha nem fogadjuk el a mesét, hogy születésétől haláláig a proletárköltői szerepre volt predesztinálva, akkor az első dolog, amit leszögezhetünk, hogy a *Cobden*-ankétban kifejtett véleményét hosszú, egész pályája során tartó fejlődés előzte meg.

Elsődleges adottságként a gyermekkorát és nagyrészt a serdülőkorát meghatározó szegénységtapasztalattal kell számolnunk. Olyan tudás volt ez, amelyet a költő később alaposan kiaknázott, s amely egy eltökélten irányzatos retrospekció programja jegyében valamiféle organikus, szükségszerű előtörténetként vált számba vehetővé. Pedig ha személyes sorsa később szerencsés fordulatot vesz, akár el is feledkezhetett volna ezekről az évekről, vagy legalábbis tudat alá szoríthatta volna a kínos emlékeket, vagy pedig tréfás történeteket mesélhetett volna életének e korszakáról, mint a milliomosok, akik cipőtisztítóként kezdték karrierjüket. Az élettörténetben fontos fordulatoknak kellett bekövetkezniük, különben a kis Attila géplakatos vagy legföljebb mozdonyvezető, vagy más téren munkálkodó szakmunkás maradt volna, mint annyi gyermekkori pajtása a Gát utcában.

Az említett fontos fordulatok adnak magyarázatot tanulmányom címválasztására, ami első pillantásra talányosnak tűnhet. A *Várostrom* címet Móricz Zsigmondnak a *Szép Szó* 1938. februári József Attila-emlékestjén elhangzott előadásából kölcsönöztem. „Mit jelent az, – teszi föl a kérdést Móricz –, hogy a szemünk láttára az egész mély népréteg, a földmunkás, a városi proletár, az ezeréves cseléd és a napok nyomorult robotosa, mint ha szent láz lepte volna meg, most egyszerre gyermekeit föl akarja emelni egy szerinte jobb, emberibb nivóra s örökre el akarja hagyni őseinek tanyáját, amely szemében már lenézett, megvetett és kietlen kízóhelynek látszik.”² Nem véletlen, hogy Móricz épp József Attila tragikusan lezárt pályájára visszatekintve idézte meg a 20. század első felében a status quo felborításával fenyegető emancipációs vihardagály jelenségét, a társadalom alsó rétegeinek békés, de elemi erejű törekvését a felemelkedésre.

Vajon hol érkezhettek révből a szegénységből menekülő parasztfiú, cselédlány, proletárgyerekek? A némafilmek csinos gépírólánnyát éppenséggel feleségül veheti egy milliomos. A cipőpucoló fiúból lehet dúsgazdag tőkés, a kalandos lelkű munkanélküli hatalmas aranyrögöket találhat. Statisztikailag azonban mégiscsak arra van nagyobb esély, hogy a nélkülözésből egy olyan életszintre jutnak el a jó képességű, előnyös tulajdonságokat birtokoló, vállalkozó kedvű fiatalok, amelyet a köznyelv középosztálynak szokott elnevezni. Ez az a vár, amelyet Móricz előadásának szegényei ostrom alá vesznek. József Attila is részt vett a várostromban. A nyomortól, a nélkülözéstől, mint mindenki, ő is szeretett volna megszabadulni, ő is „ki akart lábolni a népségből”, mint a *Hazámban* említett „nép fia”.

Számos minta közül választhatott. Az egyik kiút, az apa állítólagos amerikai emigrációja, zsákutcának bizonyult. József Áron önző menekülésének egész magára hagyott családjá, maga a kis Attila is áldozatául esett. A külvárosi proletariátus világából való

² MÓRICZ ZSIGMOND, *Várostrom*. A nép kultúráját akar, *Pesti Napló*, 1938. február 24. 9.

kiválásnak azonban más egyéni ösvényei is nyílhattak. Két nővére ugyanazon személyllyel, Makai Ödönnel kötött házasság révén akart, változó sikerrel, középosztályi szintre emelkedni. Öccsük is – mint ismeretes, sikertelen – kísérletet tett arra, a Vágó Márta-szerelem hónapjaiban, hogy házasság révén a polgári társadalom teljes jogú tagjává válhasson. Ahhoz azonban, hogy az igényes szellemi környezetben szocializálódó Vágó Mártával való kapcsolata egyáltalában kialakulhasson és fennmaradhasson, a költőnek azt megelőzően éveken át tartó nevelődési folyamaton kellett átesnie a makói gimnáziumban, a szegedi egyetemen, nyelveket kellett tanulnia, a bécsi emigráns körökben csiszolódnia, és párizsi könyvtárakban művelődnie. A szellemi tőke gyűjtögetését, ha a szükségesnél szerényebb mértékben is, sógora és nővérei, elsősorban Jolán támogatása tette lehetővé. Azaz a fiatal költő komoly és legitim erőfeszítéseket tett a középosztályba kerülés érdekében.

Miközben a kiemelkedéshez nélkülözhetetlen szellemi tőke halmozódott, s eredményei egyre több időtálló költői teljesítmény alapjául szolgáltak, József Attila mind több kétes, sőt, baljós tapasztalatra tett szert, mind több megpróbáltatást élt át, és egyre több kudarc érte. A sikerek és kudarcok hosszú ideig kiegyensúlyozták egymást, egyfajta helyben járást eredményeztek. A költő és a gondolkodó értékeesebb, fajsúlyosabb lett, de a sikerek rendre elmaradtak. Kantot olvasta, Husserlról tudást szerzett, de a diplomáig nem jutott el. A Vágó Mártával való házasság meghiúsult. („Egy jómódú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.”) A francia levelezői állásban nem tudott megmaradni. A húszas évek végére a várostrom az ő részéről vereséggel végződött. Tudomásul kellett vennie, hogy a középosztályi életszint elérése számára reménytelen. A felismerés nem volt teljesen új, hiszen „szegényember”-verseiben először nagyjából már fél évtizeddel korábban eljutott a szegénységtapasztalat tudatosításához, és ebből a tapasztalatból radikális következtetéseket vont le, például a *Tiszta szívvel* című versében („ha kell, embert is ölök”), vagy más módon a *Szabados dalban* („Ahol nincsen villanylámpa, / gyűjtsd a burzsujt gyertyalánggra”). Innen még volt visszaút a tiszta költészet gyakorlásához.³ Az évtizedforduló kudarc sorozata annyiban hozott változást, hogy 1930-tól kezdve a szegénységtapasztalat megszilárdult. Kívülállását a költő ettől fogva évekig nem adta föl. Lemondott az osztályhatárok átlépésének egyéni stratégiáiról, és elszánta magát az adott társadalmi rendszer, a létező osztálystruktúra kollektív forradalmi felszámolására.

A képlet, amelyet már korábban felállított: „hejh burzsoá! hejh proletár! – / én, József Attila, itt vagyok!” igazában ekkor lépett érvénybe. A társadalmat, hithű marxistaként, két alapvető osztályra, a kizsákmányoló, elnyomó burzsoáziára és a kizsákmányolt, elnyomott proletariátusra tagolta, amelyek között kibékíthetetlen ellentét feszül. A társadalomról alkotott képe azonban a legortodoxabb periódusában is árnyaltabb volt ennél.

³ Lásd TVERDOTA György, *József Attila „szegényember”-versei*, elhangzott a *Húsz év múlva* című, a zágári hungarológiai tanszék fennállásának 20. évfordulójára rendezett nemzetközi tudományos konferencián (Zágráb, 2015. március 19–20.).

Erre vall az *Irodalom és szocializmus* egyik fogalmazványa, amelyben a köznyelvet „az összes többi osztályokkal közvetlenül érintkező” kispolgársághoz rendelte.⁴ Az „összes többi” közül csak a polgárt és a munkást említette. A parasztsággal ugyan számolt, de ezt a társadalmi halmazt a harmincas évek elején nem tartotta önálló osztálynak, hanem „a falusi burzsoázia és a mezőgazdasági proletárság »szintézisé«-nek”.⁵ A mi kérdésünk továbbra is az, hogy a burzsoával és a proletárral szembesülve hová sorolta magamagát „Batu khán pesti rokona?”

Az egyszerű válasz az, hogy azonosult a munkásosztállyal, a proletariátushoz tartozónak tudta magát. A realitás tudomásulvételét, hogy a proletariátuson belül a maga számára kijelölt funkciók (szemináriumokat vezetni, a marxista ideológiát terjesztő cikkeket írni, mozgalmi költészetet művelni) elkülönítik őt a megélhetésüket fizikai munkával biztosító társaitól, itt sem kell elvitatnunk tőle. Ezt a funkcionális elkülönültséget és az azt problémátlanul áthidaló azonosulást jelzi a proletárköltői szerepvállalás, és a baráti kritikában kifejeződő rejtett ambíció: „a proletariátus Petőfjeként” elfogadtatni magát.⁶ Az azonosulás boldog, euforikus pillanataiban születtek az olyan kijelentések, mint: „a tömeggel együtt majd felszállsz!”, vagy „Biz egyedül, kereken tizenöt millió proletárral!”, vagy „sorsunk összefogják / a nők, gyermekek, agitátorok”. A proletárforradalom ügye mellett elkötelezett írástudónak, azaz pártértelmiséginek, a mozgalom „fejmunkásának” lenni, ez rövid ideig problémátlan, kielégítő megoldásnak látszott a társadalmi identitás megtalálásához és megőrzéséhez.

Ám nem kellett sokáig várni, hogy a töretlennek látszó azonosulás mögül előtűnjenek a repedések, itt-ott hasadékok, amelyek szakadékká szélesedhettek. Ezek észlelése indította el azt a folyamatot, amely *A középosztály és a vajúdo világ* válaszaihoz vezetett. A fejmunkás és a fizikai munkás közötti különbség a mozgalomban nagyobbak bizonyult, mint a kezdeti lelkesedés alapján a költő hihette: „a mozgalomban a többi tulkokhoz soroltak” – olvassuk pszichoanalitikus vallomásában.⁷ Tulkoknak az illegális munkába bekapcsolódó, a veszélyesebb vagy kényelmetlenebb feladatoktól húzódozó, de műveltségi fölényükből eredően maguknak előjogokat követelő intellektueleket neveztek. Az ilyen minősítések sérelemérzetet, majd sértődéssel kevert büntudatot keltettek. Aztán jöttek a viták („az az elvaduló csahos rámtámadt”), megleckéztetések, a versekkel szembeni szóbeli, majd írásban is dokumentált kifogások, és végül a kiközösítés. Sőt, még az úgynevezett „lehagyás” sem vetett véget a társadalmi hovatartozás fölötti töprengésnek, amint ezt a költőnek Veres Péterhez írott, 1934. szeptember 24-én kelt levele mutatja: „Én álmarxista, szociálfasiszta, burzsoabérenc renegát vagyok. De költő. Ők

⁴ „A mai magyar köznyelv történelmi hordozója pl. a kispolgárság, amely az összes többi osztályokkal közvetlenül érintkezik.” JÓZSEF Attila, [*Amennyiben marxisták...*], in JAHSZK 2012.

⁵ JÓZSEF Attila, Fiatalságunk és a népművészet, *Szabadon*, 1932. január, 1-3.

⁶ „József Attila, a proletariátus Petőfije, néhány új versével ajándékozta meg a magyar irodalmat.” JÓZSEF Attila: Külvárosi éj, *Literatura*, 1933. január, 25-26.

⁷ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 434.

viszont nem burzsoábérencek és nem költők. De nemcsak ők különböztetik meg magukat tőlem, hanem – amint látja – én is megkülönböztetem magamat tőlük.”⁸ Agárdi Péter kutatásai alapján tudjuk, hogy e pozícióisztázás következményeként, a kommunistákkal való szakítás után egy évvel került csak közel a szociáldemokrata körökhöz.⁹ Hosszú vívódás és mérlegelés eredményeként jutott el tehát József Attila a *Cobden*-ankétra adott válaszaiban kifejtett felfogáshoz.

Ez átalakulási folyamatban mindvégig gondosan megőrizte a harmincas évek elején rögzített társadalomképét, amely szerint „tuskó kezű munka / s nyúlt ujjú élvezet / igazít utunkra”, amely szerint a világ szegényekre és gazdagokra oszlik. A korábbi problémátlan azonosulás a proletariátussal azonban többé nem volt lehetséges. Miután kiszorult a munkásmozgalmi szubkultúrából, az ebben megvalósítható szereplehetőségeket elzárták előle, egyre világosabban tudatosodott benne az elszigetelt, a pálya szélére szorított nélkülvölő kisértelmiségi léthelyzete, anélkül hogy idézni tudnánk tőle olyan megnyilatkozást, amelyben magát az értelmiségbe sorolta volna be. Helyzetének tudatosítására vonatkozóan mégis számos egyértelmű bizonyítékkal rendelkezünk. Közülük a legfontosabb a céhbeli öntudat megizmosodása, a költői hivatás világos elkülönítése az osztálypoétai szolgálattól. Feltűnő, hogy míg a művészet kérdéseivel foglalkozó, húszas évek végén írott szövegei a művészet metafizikai dimenziójában mozogtak, addig a harmincas években a művész szociológiája került érdeklődésének homlokterébe, abban a mértékben, ahogy mind problematikusabbá vált a korábban választott közösségében elfoglalni vágyott helye. A *Munkanélküli írók táppénze* című töredékében az íróknak, tehát közvetlenül önmagának tett szemrehányást, amiért nem tudja a piacon értékesíteni szellemi portékáját: „Az írók, a tehetségesek, egy kicsit önmagukat is megvizsgálhatnák, hogy miért nem kapós az árujuk. Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál s az ma már nem elegendő, hogy egyesek tetszését megnyeri a munka.”¹⁰

Ez az önkritika azonban nem akadályozta meg abban, hogy az írói hivatás védelmére keljen a vele szemben megfogalmazott politikai követelözésekkel szemben. „»Politizáljon-e« az irodalom? – idézi föl [*Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá*] kezdetű töredékében a korban gyakran felhangzó követelést. – Így hangzik a kérdés, amelyet újra és újra mellünknek, írók mellének szögeznek [...] Igenis, politizáljon! – válaszol Ignotus, – szálljon síkra a demokrácia értékeinek, az örök emberi értékeknek a védelmében. Politizáljon!, – mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának vezére, – itassa át a nemzeti egység eszméjével a lelkeket. Politizáljon! – kiáltják fennen a forradalmi szocialisták, – az irodalom az osztályharc egyik fegyvere. A politikusok közt tehát igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék je-

⁸ József Attila levele Veres Péternek, Bp. 1934. szeptember 24., in JAL 2006, 411-412.

⁹ AGÁRDI Péter, *József Attila és Mónus Illés*, in *Uő, Kortársunk, Mónus Illés*, Budapest, Gondolat, 1992, 53-79.

¹⁰ JÓZSEF Attila, *Munkanélküli írók táppénze*, in JAÖM3 1958, 153-155.

gyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, – az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetről pedig szó sem esik, az írónak arról kell döntenie hogy milyen szekeret toljon. Egy ilyen állapot nem sok örömmel kecsegteti azokat az írókat, akik a politikain kívül művészeti öntudattal is rendelkeznek. Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kisemmizését. Avagy dadogjanak-e a gyönyörüségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölül? [...] Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”¹¹

Mi más ez a megnyilatkozás, mint a mannheimi értelemben vett értelmiségi öntudat markáns jelentkezése? A különvélemény jogának hangoztatása, mozgástér követelése saját válaszok kiküzdéséhez még azzal a formációval szemben is, amely mellett elköteleződünk. A Cobden Szövetség ankétján a középosztállyal kapcsolatban feltett kérdésekre József Attila személyében egy, a tényleges társadalmi helyzetére ráébredt, marxista bölcséleti tájékozottsággal felvértezett, nélkülöző kisértelmiségi válaszolt. A válaszok megértése érdekében az eddig elmondottakhoz azt kell még hozzáfűznünk, hogy a szegénységtapasztalatát változatlanul érvényben tartó, marginális helyzetét tisztán látó, szocialista elkötelezettségét a csalódásai ellenére megőrző értelmiségi viszonya az általa pártfogolt osztályhoz kritikussá vált (például hiányolta az „erényt a szegényből”), és egyúttal megenyhült a korábban ellenségesen szemlélt polgári oldal iránt. A fordulatot a *[Magad emésztő...]* című vershez kötöm, amelyben a költő leírta a nevezetes sorokat: „Igy él a gazdag is, szegény is, / így szenvedünk te is meg én is”. Azaz 1933-ban a költő eljutott addig a belátásig, hogy a társadalom szegényekre és gazdagokra tagolódik, de az egyetemes emberi szenvedés mindannyiunkat egyformán sújt, s ez az ellenoldalak között közösséget teremt.

A középosztályról szóló egykorú, meglepően gazdag irodalom ismeretében lehet, hogy József Attila hozzájárulását bizarr különvéleménynek, gondolatkísérletnek fogjuk értékelni. Szabolcsi Miklós is az empiriától idegen, kényszeresen pánlogikus okfejtést vetett a szerző szemére.¹² Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az utolsó évek nagy költői teljesítményei mögött intellektuális értelemben az az észjárás rejlett, amellyel a hozzászólásban szembesültünk. A költő társadalmi identitása fejlődésének 1935 nyarán elért szintjét ez az ankéthoz készült válaszsorozat képezte.

Az előzmények alapján a költői fejlődés fontos új fejleményének tartom, hogy a társadalom ama alkotóelemének létét, amelyet a kortársak középosztályként határoztak meg, József Attila elfogadta. Az „osztály” megjelölés ellen, amellyel a halmazhoz tartozó rétegek nagy fokú heterogeneitása miatt sok kortársnak meggyúlt a baja, neki nem volt

¹¹ JÓZSEF Attila, *[Bevezetés, mely borsot tör]*, in JAHSZK 2012.

¹² „kissé kényszeres definiálási hajlammal” – SZABOLCSI 1992, 466–468.

kifogása. Fenntartásai inkább csak ez osztály közésre pozicionálásával szemben voltak. Fontos eleme a gondolatmenetnek, hogy a költő az értelmiséget a középosztály részének tekintette: „az értelmiség a középosztályhoz tartozik”.¹³ Abból, hogy József Attila ekkorra belátta a proletariátussal való közvetlen azonosulásának illuzórikus voltát, a gondolatmenet egy korábbi pontján arra a következtetésre jutottam, hogy a *Szép Szó* alapításának előestéjén már nem proletárköltőként, hanem a szocializmussal rokonszenvező, sőt, akár mellette elkötelezett értelmiségiként határozta meg önmagát. Ebből azt a további konklúziót vontam le, hogy az értelmiséggel együtt József Attila végső soron önmagát is a középosztály részének tartotta.

Egy ilyen állítás túlságosan merésznek hat, feltétlenül további ellenőrzésnek kell alávetni. A Móricz által említett várostromra tett kísérlete kudarcot vallott. „Ők azóta már boldog tanárok” – sóhajtott föl irigykedve egyik interjújában szegedi hallgató társaira utalva, akik idő közben diplomát szereztek.¹⁴ „Lehettem volna oktató, / nem ily töltőtoll-koptató / szegény / legény” – olvassuk a panaszt *Születésnapomra* című versében. Még a rendszeres és biztos havi kétszáz pengő jövedelemhez sem juthatott hozzá a *Szép Szó* vezérköltője és szerkesztője.

Csakhogy a középosztály meghatározása során eltekintett a jövedelmi kritériumtól éppúgy, mint a magasabb kultúrigényektől. Nem tagadta, hogy a középosztályhoz tartozók rendelkezhetnek a proletárénál magasabb jövedelemmel, s hogy műveltségük mélyebb és kiterjedtebb lehet, de nem ezt tekintette az osztálydifferencia specifikumának. S ezzel elhárult az akadály az elől is, hogy magamagát, a szegény értelmiségit is a középosztályhoz sorolja. A definíció pozitív eleme, annak kifejtése, hogy mi teszi a középosztályt középosztállyá, első látásra nyakatekertnek, életidegennek hat. Némileg leegyszerűsítve okfejtését, a proletár a gyárban használati értéket állít elő. A tőkés a piacon ebből a használati értékből csereértéket termel. A középosztály ellenben a közösségnek a társadalmi viszonyok iránti igényét elégíti ki, amely nélkül az ember világa nem lenne működőképes.

Ez a meghatározás instrumentálisan, például konkrét szociológiai kutatások végzése során aligha kielégítő. De – ha nem tévedek nagyot – nem is annyira rendkívüli, mint amilyennek látszik. Más szavakkal úgy lehetne megfogalmazni ezt a meghatározást, hogy a termelés, a csere, az elosztás, a fogyasztás, az áruforgalom a civilizált viszonyok között állami keretekben zajlik. Az állam biztosítja a belső biztonságot, egy adott ország szuverenitását, az intézmények működését, a tudás átörökítését a fiatalabb nemzedékek számára, a tudat, az ízlés alakítását, a pihenést, a szórakozást, stb. Ezeknek a funkcióknak a betöltése a középosztály feladata. Ebben az értelemben a középosztályhoz tartozik az egyetemi tanár, de a körből az éhenkórász költőt sem lehet kizárni, akit az egyetemi tanár eltanácsol a tanári pályától.

¹³ JÓZSEF Attila, *A középosztály és a vajudó világ*, in JAÖM3 1958, 173.

¹⁴ József Attila nem hajlandó meghalni! *A Hír*, 1933. július 4. 3-4.

A mi sajátos nézőpontunkból az a merev, logicista észjárás, amelyről a hozzászólás tanúskodik, szintén elkönnyelhető a nyereség rovatba. József Attila élete utolsó éveiben szakított a kommunista mozgalommal, a szociáldemokráciával való kapcsolata sem lehetett konfliktusmentes. Marx tanaival szemben is megfogalmazott kritikát. De tagadhatatlanul mindhalálig marxista maradt. Ez az elköteleződés egyfajta módszeresség kötelmével járt együtt. A középosztály létének elfogadásával, még ha ez a lépés nem is járt együtt annak kimondásával, hogy mint értelmiségi, ő is középosztályi funkciót tölt be, épp elég jelentős lépést tett a korabeli marxizmus kereteinek tágítása felé. Nagyon is tiszteltre méltó önfegyelem jelének ítélem azt, hogy e továbblépés során tartotta magát az alapszabályokhoz, a gazdasági alap és a társadalmi-kulturális felépítmény kettősségéhez, amelynek keretében a felépítménynek az alapra történő visszahatását is hangsúlyozta. És tartotta magát ahhoz is, hogy egy osztály meghatározása során a tulajdonviszonyok és a termelésben elfoglalt hely kritériumától nem tekinthet el. A marxi módszertani szabályokat betartva volt képes a társadalomról alkotott képe szükségesnek elismert reformjára.

A Cobden ankétján megfogalmazott kérdésekre adott válaszokban azonban nem véletlenül nem került sor a középosztállyal való azonosulásra. Ennek oka nem az, hogy a költő megtorpant volna egy ilyen lépés előtt, hanem az, hogy a szabadkereskedelmet hirdető társaság folyóiratában való szereplés gesztusával nem az volt a célja, hogy vallomást tegyen személyes identitásának mibenlétéről, hanem önnön viszonyát akarta tisztázni azokhoz a társadalmi rétegekhez, csoportokhoz, amelyekkel együtt vagy amelyek ellenében költőként és közszereplőként cselekedni akart.¹⁵ A szövetségesek és ellenfelek közötti határvonalat eztán nem a burzsoá és proletár közötti antagonisztikus osztályellentét jelentette. Az új határvonalat a középosztály kellős közepén húzta meg a költő, amely halmazban nemcsak ellenséget, legyőzendő ellenfelet, de szövetségest és meggyőzendő, meggyőzhető vitapartnereket is keresett.

Az ankéthoz fűzött hozzászólás egyik leginkább figyelemre méltó fejleménye az a változás, amelyet József Attila a polgár fogalmán eszközölt. Várostroma egyénileg kudarcba fulladt. De közösségi és történelmi értelemben nem mondott le a vár bevételéről. Olyan társadalomképet alakított ki, amely a proletárt, a szegényt nem kívülálló páriaként, hanem világának teljes jogú, birtokon belüli, jussát követelő tagjaként határozta meg: „A középosztály nem azonos a polgársággal. A modern társadalomnak éppugy polgárai a munkások és a tőkések, mint a középosztálybeliek.”¹⁶ Olyan formula ez, amely elismeri, hogy a tőkések és a középosztálybeliek értéket képviselhetnek, egyúttal követeli, hogy a társadalom az értékalkotásból eleddig kizárt páriákat is teljes jogú tagjaiként integrálja magába. A fogalom kitérítése tehát nem jelent kevesebbet, mint hogy a polgár nem osztályellenség, hanem mi vagyunk azok, mindannyian. Függetlenül attól, hogy a termelésben és az elosztásban milyen részünk van.

¹⁵ Erről egyebek között Takáts József *Középosztály marxista nyelven. József Attila hozzászólása a Cobden 1935-ös középosztály-ankétjához* című írása is meggyőzött.

¹⁶ JÓZSEF Attila, A középosztály és a vajudó világ, in JAÖM3 1958, 173.

LENGYEL ANDRÁS

„Magával kötve mint a kéve”.

József Attila középosztály-értelmezéséhez

Régóta ismeretes, hogy a *Cobden* folyóirat középosztály-ankétján 1935-ben József Attila is fölszólt. Írása, a *Középosztály és vajúdó világ* a közelmúltban konferencia tárgya lett – ezzel is segítve a költő értekező műveinek most készülő kritikai kiadását. A konferencia két előadását, Tverdota Györgyét és Takáts Józsefét a *Kritika* 2015/3–4. száma közzé is tette.¹ Mindkét szerzőt becsülöm, mindkét írás a maga nemében színvonalas írás, de – hadd mondjam mindjárt ki – engem mindkettő kielégítetlenül hagy. A tételes polémiának azonban nem sok értelmét látom, a vita nem közelítene, hanem távolítana a József Attila-szövegtől, szerteágazó értelmezési hordalékkal terhelve meg a megértést. A feladat pedig, úgy vélem, nem az egymás közötti „eszmezsere”, hanem József Attila gondolkodásának megértése, vagy legalábbis a lehető legjobb megközelítése. Így, a leg-egyszerűbb megoldást választva, az alábbiakban magam is fölvázolom az előadókétől eltérő felfogásomat. Aki együtt olvassa a szövegeket, külön polémia nélkül is észreveszi majd, miben s hol térek el értelmezésüktől.

*

A *Középosztály és vajúdó világ* értelmezési lehetőségeinek fölvillantása előtt érdemes két dolgot előrebocsátani. Egy életrajzit és egy gondolkodástörténetit.

Az életrajzi kérdés evidens – bár, úgy látszik, mégsem teszi föl senki. Hogy került József Attila az ankét hozzászólói közé? Az ugyanis, hogy ő *a nagyítóke lapjában* szerepelt, egyáltalán nem magától értetődő. Még nem sokkal előbb is, éveken keresztül, fölöttébb „gyanús” körökben mozgott (Bartha Miklós Társaság, illegális kommunista párt stb.); az „utcaról” tehát aligha kerülhetett a *Cobden* hasábjaira. S megfordítva is ugyanide jutunk: egy „vonalas” kommunista számára (aki néhány évig József Attila volt) a *Cobden* elfogadhatatlan megnyilatkozási fórum volt. Valami magyarázat tehát itt mindenképpen

¹ József Attila cikke, címe nélkül, mint hozzászólás a *Cobden* 1935. 6–7. számában jelent meg, majd bekerült a költő műveinek Szabolcsi Miklós-féle kritikai kiadásába is: JAÖM3 1958. Az új, Horváth Iván-féle kritikai kiadás, amely egyelőre csak a neten hozzáférhető (JAHSZK 2012), ezeknél szélesebb körű hozzáférést biztosít. Az „új” verziót, tanulmánya végén, Tverdota György is közli (a cikk fogalmazványával egyetemben).

szükséges. Magam, rövidre fogva a dolgot, úgy gondolom, a lappal való együttműködés csak József Attilának az Ignotus Pállal kötött *paktuma* (s ami azzal együtt járt) eredménye lehetett. Ez a paktum az Új Szellemi Front ellenében született meg, és a *Szép Szó* közös megindításához vezetett. Azaz, egy olyan szövetségvállalás volt mindkét részről, amely az aktuális célok érdekében felülírta a „*múltat*”, a *személyes ellentéteket*, s a kapcsolatba apportként mindkét fél azt vitte, amije volt. Ignotus Pál mindenekelőtt a maga kapcsolati tőkáját. Általa József Attila a veszélyeket érzékelő *magyar nagytőke liberális „frakciójával”* került potenciális és, részben, valóságos érintkezésbe. Sőt, elmondható, terveihez, így mindenekelőtt folyóirat-alapításához, csak e kör támogatására számíthatott. Ez pedig azzal járt, hogy, *tetszett neki, vagy sem, együttműködési kényszerbe került*. De mit jelent ez szempontunkból? Annyit mindenképpen, hogy hozzászólását meg kellett előznie egy gyakorlati elmozdulás addigi pozíciójából, egy – részleges – orientációmódosulás. A kérdés csak az: ez az elmozdulás milyen szinten történt? A *politikai pragmatika* szintjén, vagy annál mélyebben, a filozófia szintjén? Egy biztos, ez az elmozdulás a hozzászólás értelmezésekor mindenképpen figyelembe veendő.

A másik kérdés, amit nem lehet megkerülni, gondolkodástörténeti. Mi is valójában az a bizonyos „középosztály”, amely a *Cobden* ankétjának tárgya volt? A középosztály-elképzelések alapvetően a politikai beszéd diskurzusai. Mögöttük a társadalomnak egy kvantitatív értelmezése áll. A középosztály az az osztály (réteg, halmaz), amely kevésbé gazdag, mint az igazán gazdagok, de szignifikánsan többje van, mint a szegényeknek. Az elképzelés csak ezt a köztes helyet mondja ki, azt azonban, hogy a gazdagok gazdagsága és a szegények szegénysége miből adódik, igazában nem firtatja, zárójelbe teszi. Nem igazán „tudományos”, szociológiai terminus tehát, sőt marxista szempontból egyenesen pseudoterminus. Gondolkodástörténeti szempontból a „középosztály” igazában nem is más, mint egy széles körben elterjedt, de lényegét tekintve prokapitalista ideológéma. Olyan „leíró” fogalomként forgalmazott ideológéma, amely nem a társadalom tényleges leírását adja, hanem a „gazdagok” és a „szegények” közötti nyilvánvaló különbségeket és ellentéteket hivatott áthidalni. Részben, mint a „tematizációból” adódó remény: ha gazdag nem is, középosztálybeli lehetsz. Részben, mint az ellentétek elmosásának eszköze, lehetősége. Vannak ugyan gazdagok és szegények, de nem ők alkotják a társadalmat, nem ők a jellemzőek, ők csak a „végleteket” képviselik. A társadalom maga a „középosztály”, amelybe, ha jól mennek a dolgok, mindenki bekerülhet, s – legalábbis demokratikus körülmények között – érvényesítheti érdekeit. Ez a séma természetesen csak ideológéma, nem a *szociológiai realitás* leírása, a „középosztály” helyzetűek strukturális sajátosságairól és meghatározottságairól a „középosztály” terminus igen keveset tud mondani. Inkább elleplez, mint felfed. De a mindennapi tudat számára a „középosztály” mégis az autenticitás jegyeit hordozza. S nem is lehet tagadni, csakugyan van egy olyan, se nem igazán gazdag, se nem igazán szegény réteg, amely a tömegtársadalom kialakulásával párhuzamosan egyre „láthatóbb” s amelynek életnívója „köztes”.

Egy marxista számára tehát a „középosztály” olyan értelmezési séma, amelyet célszerű komolyan venni, ugyanakkor, lényegét tekintve, kívül van a marxi értelemben vett alapvető viszonyon, a tőkeviszonyon – nem a tőkés és a bérmunkás viszonya ez. Azaz egy marxista számára nem magyarázat, hanem probléma.

*

Ha József Attila hozzászólását szemügyre vesszük, néhány dolog mindjárt nyilvánvalóvá lesz. Mindenekelőtt: a tárgy szociológiai, a feldolgozásmód filozófiai, a szöveg, észre kell vennünk, a marxi/marxista filozófia nyelvén szólal meg. (Ez utóbbit hangsúlyozza Takáts József is, amikor a szöveg beszédmódját a marxizmushoz köti.) De mit jelent tárgy és értelmezésmód e feszültsége? Mindenekelőtt azt, hogy József Attila értelmezése nem empiriából kiinduló induktív logika, hanem elméletfüggő s absztrakt. Ez máskor is, sőt szinte mindig jellemzője. Az empiria leíró megjelenítése, ami nála kisebb tehetőségű emberek írásait is sokszor, ha csak ideiglenesen is, érdekessé teszi, nála hiányzik. Az értekező szövegeivel kapcsolatos, eléggé általános és eléggé tartós averzió gyökere ide nyúlik. Az olvasók – kortársai is, de a mai értelmezők egy része is – ezért vélte/véli gondolkodását „spekulatívnak”. Ezt a sajátosságát azonban nemcsak jellemzőnek és alkatilag determinálnak kell tartanunk, de termékenyítőnek is. Mert miről van szó? A filozófia, az absztrakt és spekulatív filozófia is, rendteremtő. Az alapokra koncentrálna az alaprelációkat mondja ki. Logikája a matematika (és, mélystruktúráját tekintve, a költészet) logikájával rokon, nem a regényével s pláne nem a riportéval. Az „impreszcionista” tárcától (amely, ne tagadjuk, máig a magyar irodalmi ízlés némileg szégyellt, de valójában nagyon is kedvelt eszménye) végképp távol van. S mint ilyen, teljesen különbözik az empirikus szociológia eljárásaitól is – jóllehet a 20. században, az amerikai szociológia pragmatizmusa révén, a szociológiának ez az empirikus változata került uralkodó helyzetbe. Nem a részleteket igyekszik leírni, mint az empirikus tudományok vagy az újságírás, hanem egy adott nézőpontból a „lényegét” elemzi ki, állítja fénybe. A lényeg pedig mindig szegényebb és szürkébb, mint a jelenség. Azaz, aki valamiféle középosztály-szociográfiát vár József Attilától, az csalódnai kénytelen. Ő, „bosszantó” módon, a vártak éppen az ellenkezőjét teszi.

S horribile dictu, elméleti írásai, jelesül most középosztály-értelmezése is, ezért érdekes. Világossá tesz valamit, ami a mindennapi tudat számára nem evidencia, de ami – legyen bár meghökkenítő – egy más összefüggésben magyarázó erőre tesz szert. Fölszínre hoz valamit, ami csak így válik „láthatóvá”, csak így lehet vele számolni. A spekulatív absztrakció ennek az ára.

*

József Attila hozzászólásának gondolatmenete előre adott keretekbe illeszkedik – mint valamennyi hozzászóló, ő is kérdésekre válaszol. De a maga módján, s az egyes kérdéseken belül a saját logikája szerint. Ha megfigyeljük érvelését, kiderül, a megadott szempontot, az ankét tulajdonképpen tárgyat: a „középosztály” fogalmát elvetette. Magát a nevet ugyan – föltehetően pragmatikus okokból – nem adta föl, élt vele ő maga is, de teljességgel átértelmezte. Pontosabban, egy általa definiált funkciónak adta a hétköznapi használattól megtisztított „középosztály” nevet. Ezt az eljárást akár a tenger színéről folytatott, „hírhedt” vált vitájának analógiájaként is fölfoghatjuk. („Tényleg kék a tenger, de nem úgy, ahogy te gondold.”) Valójában azonban, vegyük észre, ez esetben (is) többről és másról van szó. A másképpen definiálás a pontosság igényéből adódik, s ezzel a másképpen definiálással maga a tárgy változik meg.

A szorosban a szöveghez tapadó értelmezés, a „szoros olvasás” nyilvánvalóan az előre megadott kérdések szerint alakulna. Egy ilyen olvasás, bár érdekes lehetett (volna) a *Cobden* szerkesztőinek, sőt az akkori közolvasónak is, ma már másodrendű jelentőségű. Éppen a cikk igazi újdonságáról terelné el a figyelmet. Számunkra ma fontosabb József Attila saját eszjárásának, logikájának felismerése és megértése. Az I. kérdésre adott válasza ugyanakkor, teljesen legitim módon, egyszerre válasz a föltett kérdésre, és a saját kritikái pozíció rögzítése. Kiderül mindenekelőtt, elutasítja a „látszathoz igazodó gondolkodás”-t, amely a középosztály fogalmát is megteremtette és használja. A gondolkodásnak ezt a látszatokhoz igazodó természetét csillagászati példával érzékelteti – ismételten is. Előbb így: „»A nap fölkel« – így mondjuk, de tudjuk, hogy a föld forog a tengelye körül. »Középosztály« – mondjuk, de nem gondoljuk meg, hogy a társadalomnak, mely a gazdálkodó emberek viszonylatainak összessége, nincsen »közepe«.”² Majd, részben megismételve, részben kifejtve ezt a diszkrepanciát, így érvelt: „Úgy látjuk, hogy az égbolt csillagai vonulnak el nap-nap után példás rendben a fejünk fölött és ebből annyi igaz, hogy a mi nézőpontunk forog a földdel. A középosztálybeli embereket igényeseknek látjuk a kultúrában és azt hisszük, hogy ez az igényesség teszi őket középosztályá. Holott fordítva áll a dolog: nem az igényesség teszi a »középosztályt«, hanem a »középosztályhoz« való tartozás teszi az igényeket. A »középosztály« kultúrigényei nem szubjektív igények, hanem objektív, társadalmilag szükséges igények. E kultúrigényeket nem önként fejlesztik ki magukban a középosztály tagjai, hanem a társadalom követelésére. Nem igényeikből adódik társadalmi szerepük, hanem társadalmi szerepükből folynak hivatásosnak mondható igényeik.”³ Az inverzió nyilvánvaló. Nem elméleti finomkodás érhető tetten, hanem a látszat „talpra állítása”. S a gondolatmenetben nem is a csillagok az érdekesek, a kozmikus példa, mint természettudományosan igazolt evidencia, itt csak a meggyőzés eszköze. Annak érzékeltetése, *ad analógiam*, hogy nem minden úgy történik a világban, ahogy „látjuk”, a velünk mozgó nézőpont megtéveszt bennünket. A dolgok rendje más,

² JAÖM3 1958, 171.

³ Uo.

mint a látszatoké. A költői életmű ismerői tudják, az itt fölvetett kozmológiai példa jellegzetes József Attila-i képzeteket (s verseket) idéz emlékezetünkbe, a gondolkodásnak valami lényeges, konstans eleme érhető itt tetten. De ez az analógia nemcsak „előre”, a versek felé hosszabbítható meg, hanem visszafelé, az elmélet felé is. A példa József Attiláé, a megfontolás (tetszik vagy sem) Marxé, aki az úgynevezett árufetisizmus tárgyalásakor már arra az inverzióra mutatott rá, amely a tőkeviszonynak (értsd: „kapitalizmusnak”) alárendelt ember gondolkodását jellemzi. József Attila tehát itt, külön hivatkozás nélkül is, mintegy hallgatólagosan, odaértve, Marx egyik fontos szempontját aktualizálja. Ő is „csak” „a látszathoz igazodó gondolkodás” kritikáját gyakorolja.

Mindebből többfelé nyílik út. A közkeletű „középosztály” értelmezés elutasítása, elvetése csak az egyik, s a kevésbé fontos. Nem az az érdekes, hogy József Attila mást mond, mint ami akkor közkeletű volt. Ennél fontosabb, hogy az a megközelítés, amelyet helyébe ad a költő, az megint csak marxi inspirációjú. Egész beállítódása és érvelése a tőkeviszony elemzésére épül. Ma, negyedszázaddal az úgynevezett rendszerváltás után, Marx és követői szinte folyamatos diszkreditálása idején, ez az elemzés alighanem unalmasnak és anakronisztikusnak tetszik föl a trendi értelmiségiek előtt. De ez az elutasító közöny nem József Attilát vagy Marxot minősíti, hanem a túl könnyen ítélkező „elutasítókat”, akiknek valóságérzéke meggyöngült és deformálódott. A József Attila-i elemzés ugyanis nemcsak a marxi „lecke” aktualizált föl- és újramondása, de egyben, egy lényeges ponton továbbvitele is. Amikor József Attila arról beszél, hogy mit termel a tőkés, és mit a bérmunkás, még, rövidebbre fogva, Marxot összegzi. „A termelési módból adódó szerep szerint a munkások az üzemben meghatározott szükséglet kielégítésére alkalmas, röviden hasznos tárgyakat készítenek” – írja a költő. „A munkás tehát használati értéket termel.” Ezt az állítását azonban mindjárt pontosítja is, s az állításnak és a pontosításnak ez a kettőssége, mint utóbb kiderül, lényegeset takar. „Azazhoggy” – helyesbíti magát a gondolatmenet – „a munkás nem *termel* – hiszen árutermelés van – a munkás *dolgozik*. A munkás munkaerejét megvette a tőkés, elvitte az üzembe és ott elhasználja, azzal, hogy termel vele. A tőkés pedig nem hasznos, hanem értékes tárgyakat termel, vagyis csereértéket. A jó tőkés csakis az értékesítés, tehát a csereérték realizálása szempontjából tekint a termelt áru hasznos mivoltára”.⁴ Ez egy alapvető distinkció, jellemző, hogy egyebek közt a költő egyik neves kortársa, Albert Einstein (1949) is alapvetőnek gondolta ezt a megkülönböztetést. („A kapitalizmusban a termelés a profitot szolgálja – nem a szükségletet.”⁵) S ez a distinkció nem öncélú – rendet teremt, meghatároz egy érvelési struktúrát. „A munkások tehát a használati értéket termelő osztályt, a tőkésék a csereértéket termelő osztályt alkotják. A munkások *szakismerete* ezért a tárgyak hasznos oldalai közt fennálló viszonyok ismerete: ismeret a munkaeszközöknek és a munkatárgyaknak arról a viszonyáról, melyet meg kell valósítani munka közben. A tőkésék

⁴ JAÖM3 1958, 172.

⁵ Albert EINSTEIN, Why Socialism?, *Monthly Review*, 1949/1.

szakismerete annak az értékviszonynak az ismerete, melyet a csereértékek közt meg kell valósítani a piacon. Azt mondhatjuk, hogy a munkások a használati értékek egymásközi viszonyát, a tőkésék pedig a csereértékek egymásközi viszonyát termelik.⁶ Eddig, ismételjük meg, egy Marx-parafrazist olvasunk (legfőljebb az átlagos magyar értekezőkénél jobb és szabatosabb magyar nyelven). De a hozzászólás nem áll meg itt, s a kétféle reláció egymásra vonatkoztatásával egy elméletileg termékeny (bár máig kihasználatlan) értelmezési lehetőséget nyit meg. „Fennmarad azonban még a használati érték és a csereérték közti viszony termelése” – írja József Attila. Majd így folytatja: „*Úgy gondolom, hogy a középosztályt azok az emberek alkotják, akiknek az önmagát napról napra újjátermelő társadalomban az a szerep jutott, hogy a használati érték és a csereérték közötti viszonyból, ellentétből fakadó szükségletet, illetve ennek kielégítését termeljék.*”⁷

Az irodalmárszakma, valljuk meg, az értekező József Attilának ilyesféle „ötleteit” szokta „spekulatívnak”, „skolasztikusnak”, esetleg „talmudizálónak” vélelmezni, valójában azonban egyáltalán nem véletlen, hogy ezt a passzust a költő kurziválta, tipográfiaailag is kiemelten fontosnak ítélte. Nagyon is igaza volt. Nem egy ötletet vetett föl, hanem, szigorú logikával, egy megfontolást vitt végig, egy alapösszefüggés, a tőkeviszony „logikáját” érvényesítve. S ha csakugyan gondolkodásának bizonyos jellegzetességeire ismerhetünk is rá itt, az nem a „szórszálhasogatás” vagy a „kényszeres definiálás”, hanem a képzetkapcsolás fesztávolsága (amely mellesleg költészetében is kimutatható), s intellektuális erejét adja. A kreatív gondolkodás ugyanis végső soron nem más, mint összekapcsolása olyan dolgoknak, amelyek összetartoznak, de a hétköznapi („látszathoz igazodó”) gondolkodás számára nem láthatók, rejtettek, belevesznek a jelenségek tengerébe. S az a funkció, amelyet itt a cikk a középosztály osztálykonstituáló funkciójának tulajdonít, nem mondvacsinált. A használati érték és a csereérték közötti viszony termelése, bármennyire elvontnak is látszik ez bizonyos nézőpontból, valódi szükséglet. Enélkül nincs kapitalizmus, s ennek felszámolása nélkül nem oldható meg a kapitalizmus „leváltása” sem.

E funkció meg- és átértését természetesen nagymértékben befolyásolja, hogy ezt a funkciót a cikk nem részletezi, szisztematikusan nem írja le, „csak” kijelöli a helyét. Ezt a „takarékoságot” az anket terjedelmi adottságai érthetővé teszik, de akármennyire indokolt is József Attila szüksézszerűsége, csak sajnálni lehet. Részletező kifejtés híján csak utalásokból lehet kikövetkeztetni ezt az osztályt generáló funkciót. Néhány lényeges dolog így is kiderül. Mindenekelőtt kiderül, kik nem tartoznak ebbe az osztályba, s kiderül az, e funkció nagyon különböző „foglalkozásokat” köt le a maga céljaira. Tanulságos a nemleges elhatárolás is: „A középosztály nem azonos a polgársággal. A modern társadalomnak éppúgy polgárai a munkások és a tőkésék, mint a középosztálybeliek. De nem azonos a középosztály az értelmiséggel sem, bár – ha az értelmiségen csak bizonyos

⁶ JAÖM3 1958, 172.

⁷ Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

foglalkozásokat értünk – az értelmiség a középosztályhoz tartozik.”⁸ A nemleges meghatározásoknál fontosabb, vagy legalábbis egyértelműbben magyarázó szereppel bír az a néhány példa, amelyet elszórtan, de jól megragadhatóan a cikk hoz föl. Figyelemre méltó (s messzemenően illeszkedik az érvelésbe), hogy a cikk szerint a középosztályba tartozik egy sajátos alakulat: „azok a rétegek [...], amelyek egyszerre foglalnak helyet a tőkés és a munkásosztályban. Ilyen elemei a középosztálynak pl. az iparosok, kik szükség szerint tőkésék, hiszen termelési eszközök tulajdonosai, egyben azonban munkások is. Természetes, hogy e helyzetüknél fogva ők maguk is hordozói a használati érték és a csereérték közti viszonyoknak, tehát éppoly joggal sorozhatók a középosztályba, mint egyidejűleg a tőkés és munkásosztályba is”⁹ (Csak zárójelben jegyzem meg: aki itt megint „skolasztikát” érzékel, szórszálhasogatást, annak nem árt tudni, hogy – Kolosi Tamás fontos Marx-rekonstrukciója tanúsága szerint – ez a distinkció megint Marxra megy vissza.¹⁰ S ezt a megkülönböztetést maga Marx is lényegesnek ítélte.) Az iparosok példája azonban, bár jellegzetes, történetileg csak egy speciális és genetikusan archaikus példa. A középosztályi funkciót nemcsak ők, sőt elsősorban nem ők testesítik meg. Az iparos csak az „ősi”, kezdetleges eset, a modern viszonyok e képletnél bonyolultabb alakzatokat hívnak életre és tartanak fenn. Kikre gondolt József Attila? Elszórt utalásaiból annyi kiderül, idesorolta az orvost, az ügyvédet, a bírót, de a katonatisztet és a „Bedeaux-mérnököt éppúgy”, mint ahogy ebben az összefüggésben nevezi meg „a tanár vagy a kereskedő, a művész, vagy a közvádoló”¹¹ személyét is. Nem kétséges, első olvasásra meglehetősen heterogén összetételű ez a kör. Nem látni, mi bennük az a közös, ami középosztállyá szervezi őket. Maga József Attila ugyan joggal jegyzi meg: „más az osztály és más az ember – az ember a termelés alanya, az osztály az alany funkciója. A fogalmi zavar abból származik, hogy a köztudat az osztályt azonosítja az emberrel”¹² Ez a figyelmeztetés azonban nem elegendő a megértéshez. S a „látszathoz igazodó gondolkodás” számára bizonyos distinkciói sem többek „szórszálhasogatásnál”, „skolasztikánál”. Példái ugyanis e nézőpontból egyszerű megfordításoknak, inverzióknak látszanak: „Az orvos nem azért orvos, mert gyógyít – ettől még szent vagy kuruzsló is lehetne, – hanem azért gyógyít, mert orvos. Az ügyvéd nem azért ügyvéd, mert ért a joghoz és mert a felet a bíróság előtt képviseli, hanem azért ért a joghoz és azért képviseli a felet a bíróság előtt, mert ügyvéd. A bíró nem azért bíró, mert ítél, hanem azért ítél, mert bíró.” Igaz, ehhez hozzáteszi: „Ezek a szerepek olyan társadalmi szükségletek, melyeket határozott formáikban a tőkés termelési módon alapuló polgári társadalom hozott létre s amelyek ezért végső

⁸ JAÖM3 1958, 173.

⁹ Uo.

¹⁰ Vö. KOLOSI Tamás, *A társadalmi struktúra marxista elméletéhez*, Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1971.

¹¹ I. m., 172–173.

¹² I. m., 173.

fokon a használati érték és a csereérték viszonyának szükségletei.”¹³ A gyógyítás, a jogi képviselet és a peres ügyekben való ítélkezés funkciója, nem kétséges, valódi funkció, művelői betöltenek valami szerepet. De itt még mindig homályban van e funkció sajátos, definícióból következő konkrét szerepe. Az a mód, ahogy ez a szerep érvényesül. Az egyetlen konkrét példa, az orvosé, valamit mégis elárul belőle: „Pl. a csereérték kiküszöbölésével a »gyógyító orvos« helyébe valószínűleg a »megelőző orvos« lépne stb.”¹⁴

Ez a példa több szempontból is árulkodó. Elárulja, a szóban forgó funkció tétje a csereérték versus használati érték vitájában való, nap mint nap ismétlődő állásfoglalás. A csereérték termelésének pozíciói a kapitalizmus (értsd: a tőkeviszony) fenntartásának pozíciója. A használati érték pozícióinak térnyerése – bárminek is nevezzük ezt a térnyerést – a tőkeviszony zsugorodásának helyzete. E funkcióban tehát voltaképpen a tőkeviszony fenntartása és újratermelése a tét, s a „középosztály” valamiképpen ezt az újratermelést végzi. Ugyanakkor a kétféle orvoslás példája arról is árulkodik: József Attila itt, a megszólalás kontextusával számolva, óvatos volt. Olyan példát hozott föl, amely alkalmas a funkció demonstrálására, de viszonylag „neutrális”, vagy legalábbis nincs közvetlen politikai applikációja. Ez pedig mindenképpen kompromisszum volt a részéről. S a kompromisszum deficitje nem is a politikai artikuláció visszafogottsága (a beszédmód, a marxizmus nyelvi megjelenítése önmagában is jelzésnek, méghozzá jól dekódolható jelzésnek tekinthető), hanem a tulajdonképpeni tárgy, a középosztály definiált funkciójának vázlatossága.

Ezt a vázlatosságot (mint a máig élő értetlenség is mutatja) nem pótolta az absztrakt beszéd. A lényegyet elvontan, a részleteket ki nem bontva kimondta ugyan, de ez, úgy látszik, az értelmezői (befogadói) ingerküszöb alatt marad. Pedig József Attila, a maga filozófiai (s nem szociológiai) érvelésével is nyíltan beszélt: „A »középosztály« fogalma – azt hiszem – azért maradt homályos a köztudatban, mert gondoltak ugyan a termelésből fakadó szükségletekre, de nem gondoltak arra, hogy *a termelési viszonyok maguk is szükségletek, melyeket szintén termelni kell.* E szükségleteknek a termelése azé az osztályé, melyet középosztálynak nevezünk. A termelési viszonyoknak mint szükségleteknek termelésére hivatott a katonatiszt és a Bedeaux-mérnök éppúgy, mint a tanár vagy a kereskedő, a művész, vagy a köztápló.”¹⁵ Ha meggondoljuk, s ha értünk a szóból, ez meglehetősen nyílt beszéd. S implicite magának József Attilának, a művésznak az önmeghatározása (s következésképpen lehetőségei és célja) is ki van benne mondva.

*

A középosztály, József Attila felfogásában, magát a viszonyokat termeli, méghozzá nem akármilyeneket, hanem ellentmondásos, antinomikus viszonyokat. A csereérték és a használati érték maradéktalanul össze nem egyeztethető. Ez a közvetítő, transzformáló

¹³ I. m., 172–173.

¹⁴ I. m., 173.

¹⁵ Uo. (Kiemelés tőlem – L. A.)

funkció magának a kapitalizmusnak a lényegébe enged bepillantani. Eredménye nem egyszer s mindenkorra adott, statikus reláció, a viszonyok termelése harc, tétje maga a létrejövő viszony. De amíg a tőke s a bérmunka kettőssége fennáll, a viszonyokat ez a reláció határozza meg. A középosztály viszonytermelő szerepe tehát eleve szűk mozgástérben zajlik, s behatárolt. Szerepe elsősorban a már kialakult viszonyok reprodukálásának biztosítása és igazolása – bár lehetőségeiben e már kialakult viszonyok fölmondása is benne rejlik. Ez a szerep fölértékeli a középosztályi funkciót, amelynek megértése és részletes leírása magát a kapitalizmus tartós fennmaradását teszi érthetővé. A középosztály azonban természetéből adódóan nem egységes. Magán a középosztályon belül is harc folyik. „Vannak a középosztálynak rétegei, melyek számára a parlamenti kormányzat előnyös, és vannak rétegei, melyek az autoritárius kormányzástól várják sorsuk jobbra fordulását, illetve biztonságosabb megalapozását. Itt fontos a középosztály tagjainak egymás közt folytatott versenye, melyet – termelésbeli szerepüket nézve – elsősorban politikai téren folytatnak egymás ellen. De a középosztály fogalmából következik, hogy önálló politikát nem folytathat. Politikája – akár jobbra, akár balra – csak a tőke és a munka harcának függvénye lehet. Mégis, vagy éppen ezért, sajátosan középosztályi ideológiának tekinthető ma a békés haladás gondolköre. A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri és azt, hogy a forradalmi elemet haladással helyettesíti. Másokat ugyanez a szempont visz a szociáldemokrácia és a szociálliberalizmus táborába.”¹⁶

A cikk e ponton az (akkori) aktuálpolitika vizére evez, szempontunkból már kevésbé érdekes, bár így is ad megfontolnivalót. E politikai dimenzióal azonban izgalmasabb az az alapfunkció, amely terjedelmi s egyéb megfontolásból kifejtetlen maradt, de lényege mégis kikövetkeztethető. A „modern”, nyugati társadalmak anomáliái ugyanis visszavezethetők a csereérték és a használati érték közötti – feloldhatatlan – feszültségekre. Amikor környezetszennyezésről, munkanélküliségről, szegénységről stb. esik szó, voltaképpen erről a (rejtve maradó) ellentmondásról folyik a szó. S ennek az ellentmondásnak az emberi föltételei annak a funkciónak az érvényesülésében lelhetők fel, amely biztosítja a tőkeviszony fennmaradását – s amelyet József Attila éles szemmel vett észre. E problémakör kibontása persze messzire vezetne, s egy ilyen kis, csupán interpretatív cikk nem is választhatja témájának. De arra talán nem fölösleges utalni itt sem, hogy ez a problematika József Attila költészetében is megjelenik. Amikor *Hazám* című versében 1937-ben arról írt, hogy: „magával kötve mint a kéve”, ez az „agrárius” hasonlat voltaképpen a „középosztály” társadalmi szerepét írja le. S ez a kép semmiképpen nem született volna meg a nélkül az elemzés nélkül, amelyet a költő a „középosztálynak” mint funkciónak a megértéséért végzett. De ugyanezt úgyis megfogalmazhatjuk, hogy a *Hazám* metaforája a középosztályi funkció költői képe sűrített költői kritikája. A vi-

¹⁶ KOLOSI Tamás, i. m., 174.

szonyoknak önmagával való kötözése maga a par excellence középosztályi funkció. S benne, tudniillik a metaforában válik érzékletessé, s így a hétköznapi tudat számára is evidenssé az, amit az absztrakt elemzés hoz fölszínre, mond ki, de amit az elvont gondolatmenet nem tud mindenki számára „láthatóvá” tenni.

Ez az összefüggés az értekező írások egyik olyan hozadéka, amelyet – valamennyire – még az akontextualista irodalmár is képes felfogni. Ebben az értelemben csakugyan „minden a versért volt”, még az absztrakt „spekuláció” is. Nekem azonban meggyőződésem (s ettől a szkeptikusok fanyalgása sem térít el), hogy József Attila értekező életművének költészetétől független önértéke is van.

*

Zárásként még egy gondolat. Ha folytatnánk a cikk egyéb részeinek ismertetését, nem erősítenénk, inkább gyengítenénk a cikk fő mondanivalójának súlyát. Másodlagos részletkérdésekbe bonyolódnánk. Ezek a részletkérdések sem érdektelenek persze. A „liberális tervgazdaság” szinte csak odavetett gondolata például megérne egy misét. A cikk viszonylagos rövidegsége, vázlatossága azonban minden szóba kerülő részlet esetében szükségessé tenné a kifejtő explikációt, s ez nem kedvezne annak a fölismerésnek, amely pedig mindenképpen megkívánja és megérdemli a középpontba állítást.

Tudat, öntudat, osztálytudat.
József Attila gondolkodástörténetéhez

BAGI ZSOLT

Új kultúrát teremteni.

József Attila emancipációs programja 1933 után

Ha a kései József Attila költészetét mint a kulturális emancipáció programjának legmeggyőzőbb példáját próbáljuk felmutatni, akkor az 1930-as évekbeli költészete első pillantásra egyáltalán nem igazolja elvárásainkat. Ezek a versek jellemzően nem közérthetőek, nem a proletariátus számára is könnyen befogadható módon íródtak, nem próbálják felvenni a kapcsolatot látszólagos célközönségükkel. De ezek az elvárások tévesek, és József Attila talán éppen azt tanulta meg kései időszakára, hogy az emancipáció feladatát másképpen fogja fel: ne kiszolgáljon bizonyos elvárásokat, hanem maga teremtsen ilyeneket. József Attila emancipációs programja 1933 után megítélésem szerint új egyetemes öntudat, más szóval új kultúra teremtésében áll, nem pedig előre adott „osztálytudathoz” való csatlakozásban.

Az a szituáció, amelyben az autonóm emancipatorikus gondolkodó 1933 után találta magát – talán mondanom sem kell –, ha nem is tűnt reménytelennek (ezt talán csak késői nézőpontunk mondatná velünk), de legalábbis elveszítette legtöbb támaszát. A fasiszta tömegmozgalmak (és a József Attila által ekkor már ugyancsak elutasított bolsevizmus) Európa-szerte megállíthatatlannak tűnő módon előretörték, a tömegek integrációja helyett azok mobilizációja lett a mindennapi politika legközvetlenebb célja és médiuma. Az emancipáció egykor evidens hordozója – a munkásosztály – csak ezen mobilizációs mozgalmak által tűnt felrázhatóknak. József Attila azonban – nagy esszéje, *A szocializmus bölcselete* szerint – egyik utat sem látta járhatóknak. Harmadik útjának jellemzőit szeretném e tanulmányban megvizsgálni, részint elméleti műveire, részint emancipatorikus költeményeire támaszkodva.

Az „öntudat” fogalma József Attilánál

A kései József Attila költészete – szoros kapcsolatban a ma már meggyőzően rekonstruált értekező prózájával – nagy részben az „öntudat” költészetének tűnik. Maga az „öntudat” kifejezés költészetében éppúgy központi helyeken jelenik meg, mint értekező prózájában. Jelentésének rekonstrukciója azonban korántsem magától értetődő. A kontextusból,

illetve a filozófiai témájú szövegekből annyi legalábbis egyértelmű, hogy ezt a kifejezést 1933 után¹ már biztosan hegelianus értelemben használta, nem pedig valamiféle mentális önreflexió értelmében. Az öntudat Hegelnél nem más, mint az „önmagáért való lét” egyik – legalapvetőbb – formája, amely a kanti reflexív öntudat helyébe olyan szubjektivitást állított, amely – röviden szólva – egyszerre személyes és általános.² A *Fenomenológia* idevonatkozó fejezetében az öntudat eleve társadalmi formában jelenik meg: az úr-szolga viszony és a harc az elismeréséért hozza létre. Ennyiben még ez a „személyes” öntudat is interszubjektív az eredetét tekintve. De általában véve elmondható, hogy az „öntudat” a hegeli filozófia, vagy legalábbis a *Fenomenológia* kulcsfogalma, és mint ilyen a „szellem” filozófiájához tartozik, nem pedig a tudat vagy még szélsőségesebb értelmezésben a psziché valamilyen elméletéhez. Öntudata az egyénnek csak az univerzális szubjektum által, a társadalom közvetítése révén lehet. József Attila 1933 utáni költészete – amennyiben az öntudat keresésének tűnik – azt a problémát teszi meg poétikai programja közép-pontjának, hogy miként lehet az univerzalist reflektálni az egyéniben. A „mindenséggel mérd magad” imperatívusza több mint pusztán szóvirág, ez valójában az egyetemesben reflektált egyén jelmondata.

Hogy csak egyetlen példát idézzünk, az *Eszmélet* önmagában olvasva meglehetősen enigmatikus két sora³ rögtön érthetővé válik, amint e kontextusban értelmezzük:

Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

¹ Elfogadom itt Miklós Tamás elemzését, amely 1933–1934-ben cezúrát mutat fel József Attila gondolkodásában, és a ’33 utáni korszakot mint a determinisztikus marxizmus feladását (és egy új, humanista marxizmus felé való fordulást) értékeli. (MIKLÓS Tamás, *József Attila metafizikája*, Budapest, Magvető, 1988.) Ezt támogatja Veres András értékelése, aki ezt a mozzanatot Miklós elemzésének maradandó elemeként tárgyalja, amely túléli Lengyel Andrásnak, illetve Tverdota Györgynek Miklós datálásaival kapcsolatos kritikáját. (VERES András, József Attila marxizmusáról, *Kritika*, 2012/3.) Magam e korszak kulturális programjának értelmezéshez szeretnék hozzájárulni.

² Lásd elsősorban Jürgen HABERMAS, *Munka és interakció*, ford. WEISS János, *Replika*, (68) 2009. november.

³ Legutóbb Tózsér János próbálta ezt a két sort minden kontextus nélkül olvasni, ami minden abszurditása mellett tájékoztat minket arról a szituációról, amelyben a mai olvasó találja magát. „Nem különösebben nehéz értelmezni ezeket a sorokat. Az első azt állítja: a szenvedés belső (vagyis lelki, mentális) állapot. A második azt: a szenvedés magyarázata (vagy oka) kívül a világban van. A harmadik azt: a seb is (mint a szenvedés oka) kívül a világban van. A negyedik azt: a láz, amit érzünk, belső, lelki állapot.” TÓZSÉR János, *Az Eszmélet és a filozófiai analízis, Élet és Irodalom*, 2016. november 11. Nyilvánvaló, hogy itt a figyelmetlenség és a rossz kontextualizálás egyszerre okozza a hibás olvasat létrejöttét. A legfontosabb probléma: a „sebed a világ” nem értelmezhető úgy, hogy a világban sebek vannak, amelyek mentálisan reprezentálódnak. A világ egésze seb, a megszólított (legyen az egy személy vagy a tudat) „lelke” e seb láza, nem pedig annak reprezentációja.

Valóban nincsen itt szükség komplex költői képek feltételezésére, amelyek magyarázatul szolgálnának a látszólagos ellentmondásokra, ennek ellenére a metafora értelmezhetősége nem független kontextusától. Ha a verset önmegszólítóként értelmezzük is, az önmegszólítás alanya nem egyszerűen a „lírai én”, még kevésbé József Attila, a vers írója, sokkal inkább a vers címe által megjelölt létező: a tudat.⁴ A tudat sebe a világ, és a tudat egyszerre egyedi és általános: a lírai én egyedisége és a világ általában vett öntudata. Problémát első pillanatban csak az jelent, miként értsük ez esetben a második sort („te lelkedet érzed, a lázat”), de ez is csak a kontextust figyelmen kívül hagyva kérdéses. Miklós Tamásnak a neurózis József Attila-féle értelméről adott értelmezése⁵ alapján elmondhatjuk, hogy a „lélek” megkülönböztetése a tudattól (amennyiben az önmegszólítás a tudatnak szól, amelynek furcsa módon „lelke” is van) csak addig tűnik értelmetlennek, amíg nem vesszük figyelembe, hogy a lélek egyéni, a tudat viszont társadalmi. A lélek a világ sebe, amennyiben a tőkés rend világa szükségszerűen neurotikus pszichét hoz létre. E két sor a társadalmi neurózis megjelenítése, nem pedig a külvilág reprezentációja az elmében.

Fontos, hogy leszögezzük: az *Eszmélet*ben és más korszakos versekben a szituáció, a vers „kontextusa” (azon problémák összessége, amelyre a vers poetikus válasz) nem bizonytalan, nem többértelmű. A szituációt József Attila kínos pontossággal vázolja, és e tekintetben az értelmezőnek nincs más választása, mint hogy rekonstruálja azt.⁶ Kései költészetének redukálhatatlan sajátossága az, hogy egy társadalmi-történelmi szituációra adott válaszként születik meg. A meg hasonlottság (az irodalmi nyelv) mindig a válaszban található fel: a válaszok irodalmi válaszok, a szituáció azonban túl van az irodalmi

⁴ Az „eszmélet” szó jelentését Tverdota György meggyőzően tisztázta. Noha nem lehetetlen, hogy rendelkezik mindazokkal a jelentéstöbbletekkel, amit a vers hosszú értelmezéstörténete neki tulajdonított, alapvetően a korabeli filozófiai nyelvhasználat alapján azt jelenti: 'tudat' vagy 'öntudat'. (TVERDOTA György, *Tizenkét vers*, Budapest, Gondolat, 2004, 104 skk.) Mindazonáltal véleményem szerint Tverdota túlságosan közeli kapcsolatot tételez fel Bergson és József Attila tudatfogalma között. Ebben a tekintetben egyébként Tverdota egykori és mai nézetei között is felfedezhető finomodás. (Lásd *Uő, Ihlet és eszmélet. József Attila a teremtő gondolkodás költője*, Budapest, Gondolat, 1987. 307 skk.) Szerintem azonban a harmincas években József Attila ezt a fogalmat már hegelianus értelemben használja, noha azt sem szó szerint átvéve.

⁵ MIKLÓS Tamás, i. m., 118. „Az ebből az időből származó két szövegrészlet megegyezik abban, hogy a neurózis a tőkés társadalom terméke [...] Abban is, hogy ebben a helyzetben, a »neurózisok és társadalmi forradalmak korában« a neurózisban szenvedő vagy forradalmár vagy neurotikus lesz, attól függően, hogy tudatosítja-e neurózisa társadalmi eredetét, vagy ehelyett »önmagával vív.«”

⁶ Nem arról van szó, hogy az irodalom „kontextuális elemzése” mellett törnének itt lándzsát. A kérdésről már állást foglaltunk, arra a konklúzióra jutva, hogy „immanens értelmezés” és „kontextus” nem állnak egymással szemben az irodalmi nyelvben. (Lásd BAGI Zsolt, *A körülírás*, Pécs, Jelenkor, 2005.) Arról van szó, hogy az irodalmi nyelv egy szituációban születik meg, és ez a szituáció József Attila kései költészetében társadalmi. Az irodalmi nyelv meg hasonlott természete (tehát az, hogy egy irodalmi mű értelmezése soha nem kimeríthető, így az értelmezés során az értelmező jelentéstulajdonításai mindig esetlegesek) nem azok szituációját jellemzi.

nyelven. Még pontosabban az irodalmi nyelv az e szituációban adott szükségletre adott válaszként születik meg (nem pedig a társadalmi-történeti szituáció által determinálva csupán reprezentálja e szituációt). A költészet nem is más, mint egy szituáció által kiváltott *válasz*. Az 1934-ben írt *A szocializmus bölcselete* így fogalmaz: „De a világ nemcsak közösségre vágyik. Egyben, sebeit mutogatva, kiált a vajúdo öntudat után.”⁷ Azon túl, hogy itt további adalékot találunk a „sebed a világ” kép értelmezéséhez, amit itt látunk, az az, hogy a társadalmi-történeti szituációra adekvát válasz e szituáció *öntudata*. Itt József Attila az öntudatot a fasiszta közösségi eszmével szembeállítva mint a világ integrált, nem pedig elvont társadalmiságát állítja elének. A világszerte hódító fasiszta eszmék ugyan közösségek (és ennyiben maguk is a szituációra adott válaszként foghatók fel), de közösségiségük nem az öntudat „konkrét egyetemes” közössége, hanem az „absztrakt különös”.⁸ Következésképpen az „öntudat” szónak egy marxista kontextusban,⁹ és József Attilánál is az elsődleges jelentése nem személyes, csupán levezetett. Elsődleges jelentését körülbelül úgy lehetne parafrázálni, hogy „reflektív vagy önmagát önmagaként felismerő kultúra”.

Nincs is más hiba, minthogy az emberiség még nem ébredt, mert nem ébredhetett öntudatra, vagyis annak tudatára, hogy lényegét éppen társadalmi mivolta teszi, hogy vágyai, célja, törekvései és általában cselekedetei társadalmi létéből fakadnak. Másszóval *még nem lépett a gazdasági kategóriák szerint megoszló, de egyaránt társadalmi eredetű tudatok helyébe magának a társadalmi eredetnek a tudata*, amely végül is az emberi közösség tudatához, azaz öntudatos emberiséghez vezérelne. A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi ténynek társadalmi eredete van írva. (*A szocializmus bölcselete*)¹⁰

⁷ A szocializmus bölcselete, szerk. AGÁRDI Péter, *Eszmélet*, 2015. tavasz, Melléklet (A készülő kritikái kiadás szövege és jegyzetei), 7.

⁸ A hegeli fogalmiságban a „konkrét” a közvetített (a totalitás mozzanataként felfogott), az „absztrakt” a közvetlent (a totalitástól elválasztottan kezeltet) jelenti, míg a különőség/egyetemesség logikai kategóriák, amelyek egyaránt lehetnek meghatározóak konkrét vagy absztrakt módon. Lásd elsősorban LUKÁCS György, *A különőség mint esztétikai kategória*, Budapest, Akadémiai, 1957.

⁹ A 20. századi munkásmozgalmi irodalomban közhelyszerűen kezelt az a probléma, amely a magánvaló és a magáértvaló osztály (*Klasse an sich/für sich*) létmódjáról szól. Ez egy Marxnak tulajdonított nézet, ami valójában Marxnál csak egy megjegyzés, nagy valószínűséggel Buharintól származik, aki *A történelmi materializmus elméletében* (1924) használja e fogalmakat, Marxra hivatkozva. Az önmagábanvaló osztálynak öntudatos, önmagáértvalóvá kell válnia, hogy történelmi feladatát elláthassa. Az osztály önmagáértvaló léte vagy öntudata az osztálytudat. Lukács György is ebben az értelemben használja e szót a *Történelem és osztálytudat*ban, még Buharin értelmezése előtt.

¹⁰ JAÖM3 1958, 149.

Ez az idézet is meggyőzhet arról, hogy miért nevezem az öntudatot kultúrának. Az osztálytudat csak akkor valódi önmagáértvaló, ha nem egy különös társadalmi csoport sajátos gondolkodásmódja, hanem univerzális:

Papok, katonák, polgárok után
 így lettünk végre mi hű
 meghallói a törvényeknek;
 minden emberi mű
 értelme ezért bűg mibennünk,
 mint a mélyhegedű.

(*A város peremén*)

Egyszóval az „öntudat” elsődleges jelentésében még csak nem is feltétlenül „megismerést”, „önmegismerést” jelent, hanem azt, hogy a valóság „öntudatra tör”, azaz a termelési mód kifejeződik egy sajátos (neki megfelelő) gondolkodásmódban, vagy hogy a hegeli *Logikát* idekapcsoljuk: sajátos fogalmakban, olyan különös fogalmakban, amelyek a maguk különösségét az univerzális felé közvetítik, univerzálissá válnak.

Alap és felépítmény

Ez mindig a legfélreértettebb marxi gondolat. József Attila azonban meglepő módon a leginkább Althussert előlegezi. A kultúra, az öntudat a felépítmény. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elhanyagolható lenne az alaphoz képest. Ezt tartja József Attila bolsevik elképzelésnek 1933-ban *A szocializmus bölcselete* című írásában.

A bolsevista elmélet mindezzel szemben állást foglal és idealistának bélyegzi ezt a fölfogást. Szintén *Marxra* hivatkozik és azt állítja, hogy a fegyverek és a gépi eszközök birtokában fölépítheti egy párt a munkásosztály többségére támaszkodva a szocialista társadalmat. És fölvesz – legalább egy vagy két emberöltőre szóló – átmeneti időszakot, amikor egyetlen párt kezében egyesíti a polgári diktatúrák politikai hatalmát a polgári tőkés gazdasági parancsuralmával. És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellenmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el. Éppen ezt kell most kifejtenuünk. (*A szocializmus bölcselete*)¹¹

¹¹ I. m., 149–150.

Marx ugyanabban a tanulmányában (*Zur Kritik der Hegelschen Rechts-philosophie*) alább a következőket mondja: „Az elmélet egy népben mindig csak annyira valósul meg, amennyire az szükségleteinek megvalósulása.” És lejjebb: „Nem elegendő, hogy megvalósulásra törjön a gondolat, *magának a valóságnak is gondolatra kell törnie*” – más szóval: nem elegendő, hogy át akarják alakítani az emberek a világot, a világot ehhez meg is kell érteniök. És ahhoz – mondja tovább Marx –, *hogy egy osztály, amely a világot át akarja alakítani és meg is érti, ezt a szerepet játszassa, az egész társadalmat magával kell ragadnia*. Vagyis szükséges, hogy a társadalom tömegeinek *tudatában* megvilágosodjék, hogy a társadalmat átalakítani akaró osztály eszményeit kell követniök.¹²

Igen, a felépítmény, a kultúra kifejezi az alapot, a termelési módot. De mit is jelent ez? Biztosan nem azt – mondja József Attila –, hogy ha az alapot megváltoztattuk, létrehoztuk az (egyébként államkapitalista) tervgazdaságot, akkor majd megváltozik a felépítmény is. Hanem az lesz, hogy a felépítmény ellentétben fog állni az alappal. Ezt csak úgy kerülhetjük el, és általában a termelési mód megváltozása is csak azzal érhető el, hogy az elméleti harcot is megvívjuk.

„A kritika fegyvere semmi esetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi erőt anyagi erővel kell megdönteni, *azonban az elmélet maga is anyagi erővé lesz, amint a tömegeket megragadja*.” A mondat másik fele tehát nem annyira a fegyverek birtokára utal, mint inkább arra az elméleti zűrzavarra, amely a tömegek emberi öntudatának megvilágosodását még meggátolja. Már ebből is látszik, hogy a történelem alakulásának kérdése elválaszthatatlan az emberi tudat alakulásának a kérdésétől.¹³

Ez a nézet lényegében azonos Althusser nézetével, aki szerint az osztályharcot az elméletben is meg kell vívni, létre kell hozni egy olyan episztemológiai törést, amely az ideologikus tudományokat lecseréli a „tudományos”, azaz a marxista–leninista elmélettel. Althusser az alap-felépítmény olyan elméletét dolgozta ki, ahol azok relatíve függetlenek egymástól, eltérő fejlettségi fokuk is lehet, például létezhet kommunista politikai beállítódás kapitalista alap mellett. Mindkét esetben a következmény az lett, hogy az értelmiség szerepe felértékelődött a marxista elméleten belül. Csakhogy míg Althusser ezt a Párt elméletírói számára használta ki, József Attila az „adott világ mérnökeinek”, a költőknek biztosított vele mozgásteret.

¹² I. m., 148–149.

¹³ I. m., 148.

A felépítmény ilyen relatív függetlenségének fel nem ismerése okozza, hogy a bolsevik nézet szerint az öntudat (a szocialista kultúra, amikor az ember felismeri és kifejezi saját társadalmiságát) létrejön, ha létrehozzuk a proletárdiktatúrát:

Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják lényegüket, azt, hogy társadalmi lények. Itt az az ellenmondás tűnik ki láthatóan, amelyet a bolsevista elmélet a termelési eszközökhöz fűzött hiú reményeivel rejt el. Éppen ezt kell most kifejtenuk.¹⁴

Ezek a hiú remények azt jelentik, hogy a bolsevikok azt gondolják: ha az alapot megváltoztatják, a felépítmény magától megváltozik. (Nem minden hasonlóság nélkül való ez a naivitás a rendszerváltás utáni Magyarország liberális elgondolásával, azzal, hogy a jogállam magától megszüli a demokratikus gondolkodást.) Ehelyett a forradalmat el kell végezni a felépítményben is. Létre kell hozni a szocialista kultúrát, azaz a genuin öntudatot.

A költő: az adott világ varázsainak mérnöke

Azt szokás mondani, hogy József Attila „képviselési költészetet” művel. Ez azonban nem igaz, ha képviselaten valamely társadalmi rész gondolkodásmódjának kifejezését értjük. Valóban használja a „képviselés” szót, de soha nem a proletariátus nézeteinek képviselőjeként lép fel, hanem az öntudat megalkotójaként. Ez nem egyszerű nevelés, bár ahhoz is van köze. A proletariátus tudata a kapitalizmusban a kapitalista termelési mód által meghatározott: nem gépi, hanem fetisizált dologi.

Csak nézzétek, a drága jószág
 hogy elvadult, a gép!
 Törékeny falvak reccsennek össze,
 mint tócsán gyöngye jég,
 városok vakolata omlik,
 ha szökken; s döng az ég.

Ki inti le - talán a földesúr? -
 a juhász vad ebét?
 Gyermekkora gyermekkorunk. Velünk
 nevelkedett a gép.
 Kezes állat. No, szóljatok rá!
 Mi tudjuk a nevét.

¹⁴ I. m., 150.

És látjuk már, hogy nemsoká
mind térdre omlotok
s imádkoztok hozzá, ki pusztán
a tulajdonotok.
De ő csak ahhoz húz, ki néki
enni maga adott...

(*A város peremén*)

A költő feladata megteremteni azt a nyelvet, azt a képzeletet, azt az értelmet, amely kifejezi ezt az „együttnevelkedést”, és elkerüli a fetiszizálást („imádkoztok hozzá, ki pusztán a tulajdonotok”). Képviselet helyett teremtő fejlődés. Minthogy pedig a vers az öntudat struktúrája, ezért a képzelet mindig integrált kell hogy legyen, nem olyan, mint Kassáké, akit azért bírál, mert költészete nem tud öntudattá (kultúrává) válni.

Nincs bennük semmi olyasmi, ami az elmeműre bármiféle módoska módján jellemző volna. Írásokat ír, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondatnani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelentést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolgának jelentősége volna. (*Kassák Lajos 35 verse*)¹⁵

Ez az integráció azonban „gépi”, és nem abban az értelemben humanista, hogy egy gép nélküli, ideális emberi totalitás lenne. Azaz nem Kernstok vagy Lukács módján modern. Érdemes megfigyelni, hogy *A város peremén* egészen más értelemben beszél a gépről, mint az 1923-as *A kozmosz éneke*.

[...]

Dübörgő gépváros zugó agyam:
Hangja, mit roppant barlang-visszhang adhat
Mély orgonára, és a gondolathad
Rokkant derékkal görbed untalan,

Mint korhadt fűz görnyed szomoruan
Deres partján zajló, jeges pataknak.
Az építők téglát téglára raknak,
Molnárok szijja suhogón suhan.

¹⁵ József Attila elméleti töredékeire (*A szocializmus bölcselete* már jelzett kivételével) az internetes kiadás alapján utalunk: JAHSZK 2012.

S mind robotol, minek? maguk se tudják,
De egyszer tán megunják ezt a munkát,
Izzadt ölükben örület fogan –

S – egyszerre mind! – kizúdulván a kába
Műhelybörtönből bósz anarkiába
Szétkujtorognak részeg-boldogan.

[...]

(A kozmosz éneke)

A gép itt is a gondolkodás metaforája, de a gondolkodás kényszerű voltát ábrázolja, amellyel szemben a gondolatok szabad anarchiája áll. A séma így nagyon egyszerű: a tudat akkor válik szabaddá, ha szembefordul a kor, a gépek kultúrájával. A gépiség, az üzem, a gyár témája a húszas években sokkal inkább Fritz Lang *Metropolis*zához áll közel, mintsem Marx gyáripár-elemzéséhez. A harmincas években azonban ez már nem így van. A gép olyan metaforává válik, amely a tudat és az öntudat (egyszerre a képalkotás és a gondolkodás, ahogy a Kassák-kritikában láthattuk) integrációját írja le. Az öntudat tehát maga is gépi, hiszen Marx szerint is a társadalmiság legfelsőbb foka a gépiparban fejeződik ki. Ez éles ellentétben áll azzal, ahogy Lukács György (és némiképp a korai József Attila) értelmezi az eldologiasodás jelenségét. Két eltérő Marx-értelmezésről van itt szó: egy avantgárdról és egy klasszicizálóról.

Im itt vagyunk, gyanakvón s együtt,
az anyag gyermekei.
Emeljétek föl szivünket! Azé,
aki fölemeli.
Ilyen erős csak az lehet,
ki velünk van teli.

(A város peremén)

A természet, ahogy azt Marx a *Tőké*ben leírja, nyersanyaggá vált a társadalmi ember számára, nem érintetlen organicitás. Nincs már arról szó, hogy „bósz anarkiába” menekülhetnénk a gépszerűség elől. Létre kell hozni az anyag gyermekeinek új természetét. Ezzel párhuzamos a képalkotás is. Egyrészt a megszólalás közösségisége egy pillanatra sem a megnyugtató képviseleti beszédé, folyamatosan változik, a „mi” „tivé”, majd meghatározatlan alannya. Másrészt a metafora ugyan folyamatosan követhető, a kapcsolatok a szív felemelése, a természet (Nap, Föld) és az üzem, és a tárnák között intuitív, de egyáltalán nem totalizálható. Nincs egy nagy Természet, amelyben feloldódik a korom,

a nap, a szív. Csak a harc van, amit ezek egymással vívnak: a gépi termelés létrehozta szív a nyersanyagokkal és a nap fényével állandó, megbékélés nélküli küzdelemben áll.

Az, ahol József Attila Marx-értelmezése a legélesebben ellentétben áll Lukácséval, a létezés dologiságának kérdése. Lukács világléteében goetheianus maradt és az avantgárdot a kapitalista termelési mód egyértelmű kifejeződésének tekintette. József Attila viszonya az avantgárdhoz teljesen más. Ez megragadható az eldologiasodáshoz való viszonyukban. Ha Lukács *Történelem és osztálytudatát* összevetjük a következő részlettel, rögtön kitűnik a különbség:

[...] úgy a tisztára társadalmi eredetű csereérték határozza meg az áru használati értékét az árutest tulajdonságain belül. Ha olcsóbbá válik a búza, mint a fa, fűtenek vele. Felsőbb köreink, ha vendéget látnak, csupa olyan étellel szolgálnak, ami jó és drága – was gut und teuer – mondja a német, vagyis ez ételeknek használati értéke egyaránt fakad árukból és érzéki tulajdonságaikból. Van is egy áru, amelynek használati értékét éppen a csereértéke határozza meg – ez a forgalomban lévő pénz. „Képzelt” szükségletek kielégítésére szolgáló termelési ágak a művészet, az irodalom, a vallások stb. Mindez azt jelenti, hogy minden kémiai és fizikai szervi működésünk lebonyolításához bizonyos meghatározott képzetekre, gondolatokra van szükségünk. (*Emberi eszmélet és társadalmi haladás*)¹⁶

Lukács szerint a piac logikája mindenestül absztrakt és hamis. Következésképpen az eldologiasodás mindenestül visszafordítandó, az organikus emberit kell újra megtalálni egy olyan irodalomban, amelyet Lukács ekkoriban már realistának nevez. József Attila szerint a piac logikája igaz (nem pusztán eloszlatható fantázia), de van vele szemben másik igazság, az önreflexív társadalmiság, az öntudat. Ennek kifejezése egyfajta tárgyiasságban történik meg és nem a realizmus organikus struktúrájában. A két dologiság vagy tárgyiassodás harca az ösztönök harcára emlékeztet, és József Attila Freudot is úgy interpretálja, mint Marxot: az életösztön és a halálösztön harca ellentétes igazságok harca, és elutasítja Freud késői elméletét, mert úgy látja, a felettes én mindenestül valami hamisság, ami nem küzdhet meg az ösztönökkel, nem fojthatja el azokat, arra csak egy másik ösztön lehet képes.

Freud ujabban egy „ösztönös én és egy felettes, erkölcsi, eszményi én” összeütközésében látja a neurózist, az idegességet. Ezt a nézetét minden tiszteletem ellenére sem oszthatom. Ha nem belső, motorikus erők, tehát ösztönök ütköznek össze az emberben egymással, akkor nem lehet egyáltalában összeütközés. Az erkölcsi, eszményi én motorikus erejét, amellyel ösztönerőt képes elfojtani, csakis ösztönerő szolgáltathatja, magának az erkölcsnek, az eszménynek, semmi ereje nem lehet,

¹⁶ Publikálatlan írás, lásd JAHSZK 2012.

ha ösztönerő nem áll mögötte. [...] Amint az ellentmondásokkal terhes kapitalista termelési módon épül fel a polgári társadalmi rend és erre mint alapra helyezkedik az ideologiai felépítmény, végső fokon a tudomány, a vallás, a művészet és a filozófia, úgy épül fel az ellentétes érdekű ösztönök viszonyán az emberi lélek és végső fokon a tudat minden formája. (*A művészet kérdése és a proletárság*)¹⁷

Két kultúra létezik a kapitalizmusban, az egyik géppé változtatja az ember tudatát, a másik ezt a gépiséget visszaváltoztatja emberek társadalmi viszonyává. Emberivé tenni a gépet egy új képintegrációt, képalkotást feltételez. Ha az ember az *Eszméletet*, *A város peremént* vagy a *Külvárosi éjt* olvassa, nem az organikus képalkotás humanista verseivel találkozik, hanem egy inorganikus, de integrált képalkotással, amely úgy tűnik, hogy József Attila számára a létrehozandó új tudat, azaz új kultúra mintája, transzcendentális horizontja.

Föl a szívvel, az üzemek fölé!
 Ily kormos, nagy szivet
 az látott-hallott, ki napot látott
 füstjében fulladni meg,
 ki lüktetését hallotta a föld
 sok tárnás mélyeinek!

Föl, föl!... E fölosztott föld körül
 sír, szédül és dülöng
 a léckerítés leheletüinktől,
 mint ha vihar dühöng.
 Fujjunk rá! Föl a szívvel,
 füstöljön odafönt!

(*A város peremén*)

A szív organikus metaforája ebben a képben éppúgy megfosztatik természetességétől, mint ahogy a nap fullad meg a füstben. A szív az üzemek felé emelkedik, vagy kellene hogy emelkedjen, de magán hordozza eredetét, nem tagadja meg gépi voltát, a „föld sok tárnás mélyeinek” lüktetését. Nem a „bősz anarkiát” jelenti, hanem az „anyag gyermekeinek” meghatározott és különös szituációját teszi egyetemessé: új képet alkot, új öntudatot alkot, új kultúrát alkot, de ez nem az anyagtól, a géptől, az üzemtől való megszabadulás kultúrája, hanem annak átformálása. A szókép új értelemmel ruházza fel az üzemet, átírja annak jelentését, többé nem eredeti kontextusában, hatalomnélküliségében értjük ezt a szituációt, hanem egyetemességében. Az emancipáció, a felszabadulás nem a természethez való visszatérés, hanem az üzemlét átformálása és hatalommal való ellátása: új öntudat

¹⁷ Kéziratban.

teremtése. Ez a komplex költői kép a maga módján egységes, de nem organikus. Egy intuitív ívet követ az üzemek és a tárnák mélyétől, a léckerítésen és a „felosztott földön” keresztül az üzemek fölötti légtérben való felszabadulásig, olyan ívet, amelynek pedagógiai szándéka eltéveszthetetlen. Ugyanakkor semmiféle naiv természetesség-eszménynek nem hajlandó behódolni, a nap nem barlangon kívüli világosság, hanem a füstölgő valóság átírása a kép által.

Mig megvilágosul gyönyörű
 képességünk, a rend,
 mellyel az elme tudomásul veszi
 a véges végtelent,
 a termelési erőket odakint s az
 ösztönöket idebent...
 (A város peremén)

A „kint” és „bent” oppozíció, amely uralja sok szövegét, többek közt az *Eszméletet*, ezért 1. nem a psziché és a külvilág szembeállítás, 2. nem egyén és tömeg szembeállítása; hanem a tömeg cselekvése és öntudata, a termelés és a kultúra, a társadalom és a kultúra szembeállítása.

A költő – ajkán csörömpöl a szó,
 de ő, (az adott világ
 varázsainak mérnöke),
 tudatos jövőbe lát
 s megszerkeszti magában, mint ti
 majd kint, a harmóniát.
 (A város peremén)

A szókép, a *figura* folyamatosságának, megszakítatlanságának megkövetelése – ahogy láttuk – lényegi jellemzője József Attila projektjének. Ez az, ami elsősorban szembeállítja Kassákkal. Ez egy pedagógiai modell elfogadását tételezi fel (a Kassák-kritika eredetileg a *Korunkban*, a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóiratában jelent meg), amely szerint az újdonságnak a már ismertben kell gyökereznie. Ezzel József Attila figuraelmélete Paul Ricœuréhez kerül közel, aki ugyanilyen módon olyan jelentésadásként értelmezi az „élő metaforát”, amely nem válhat teljesen diszkontinuussá, nem veszhet el benne a hasonlat meghatározó szerepe.¹⁸ A szókép disszenzust, a megszokott érzékiségtől eltérő

¹⁸ Lásd például I. A. Richards kapcsán a Breton-féle szürrealista figura kritikáját, ami egyértelmű rokona József Attila Kassák-kritikájának (Paul RICŰEUR, *Az élő metafora*, fordította JENEY Éva, Budapest, Osiris, 2006, 125–126).

érzékiséget hoz létre, ugyanakkor fenntartja az adott világgal az intuitív – szenzuális – kontinuitást. A disszenzus megteremtése elképzelhető lenne tökéletesen diszkontinuus elvek alapján is, egy „diszjunktív szintézis” nyomán (ahogy azt Gilles Deleuze nevezi), és ily módon sokkal közelebb kerülnénk Lyotard vagy Alain Badiou figuraelméletéhez. A figura ebben az esetben a radikálisan új helyett állna, amely nem a már ismertben kapja meg alapjait. Mindez számunkra jelen pillanatban másodlagos. A figuralitás a disszenzus megteremtésének eszköze a költői nyelvben, amelyet József Attila a maga sajátos poétikai és politikai elvei alapján alkalmaz, kétségkívül visszafogottabb módon, mint sok kortársa. A mérnök, József Attila költőfigurája, újat konstruál a rendelkezésre álló anyagokból. Ettől függetlenül disszenzust hoz létre, olyan érzéklet lehetőségét teremti meg (olyan kultúrát teremt), amely semmilyen módon nem volt meg a szókép előtt.

Öntudat¹

A proletárként való önmeghatározás már nagyon korán fölmerült József Attila pályáján. 1922 novemberére keltezett *Proletárok!* című versében „valakinek” nevezi magát, „aki most / Pásztorok istenes kurjantásával / Közétek lendül belőlem, // Testvéreim!” Nemcsak a „pásztorok istenes kurjantása” ébreszt azonban kételyt az iránt, hogy itt a proletariátussal való tényleges azonosulásról lenne szó, hanem az a körülmény is, hogy a konvenció, amely szerint a megszólított proletárokat testvéreinek nevezi, még nem lép túl a kismemesi öntudatú, de progresszista Ady horizontján, aki a „véreim, magyar proletárok” sorban testvéreiként fogadja el a munkásosztály tagjait. A *Proletárok!* szabadverses formája, a benne felbukkanó expresszionista avantgárd rekvizitumok Kassák 1919-es verseinek, a *Vörös pillanatnak*, a *Népgyűlésnek*, a *Boldog köszöntésnek* a perspektíváját ismétlik meg. „Testvér! Testvér!”, kiált föl Kassák egyik versében. Más kérdés, hogy a „testvéreim” kifejezés, illetve annak adys változata, a „véreim” csak átvitt értelmű lehetett, míg József Attila és Kassák egyenes értelemben is érthette a szót.

A társadalmi identitás tényleges alakítása ment tehát végbe a felkészülés éveiben, a húszas években. A (kis)polgári életvitel kialakításával kecsegtető banki állás kudarcának tudatosítása során, volt osztályfőnökéhez, Tettamanti Bélához írott 1923 decemberében kelt levelében így adott hangot a polgárságtól való viszolygásának: „Én már kezdek kétségbe esni jajgatva törvén az eszem, hogy miféleképpen lehetne a bankoktól örökre megszabadulni. Engemet világnézeti meggyőződésemm minden ilyen nagyobbkaliberű kapitalista vállalatától visszairtóztat, nem is szólva arról, hogy a költő is berzenkedik és félve fél mindentől, ami az ő rovására megy.”² A Vágó Márta-szerelmem hónapjaiban a közte és szerelme közötti társadalmi különbségnek folyamatosan tudatában volt. Márta édesanyjához például ezt a meglepő kérést intézte: „Engedd, hogy fátokat föl-vágjam.” A szakítást, a szerelmesétől való elválást utólag osztálykülönbségek érvénybe

¹ A József Attila Társaság *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* című konferenciájára (2015. május 22–23.) készült tanulmány.

² József Attila levele Tettamanti Bélának, Bp. 1923. dec. 13. [és 14.], in JAL 2006, 46.

lépésével magyarázta. *Végül* című versében így: „Egy jó módú leányt szerettem, / osztálya elragadta tőlem.” A *Kispolgár* című versben pedig ekképpen: „Tűnődtél, mért hagy el / a jó módú leány.” Az *Anyám* című versben 1931 elején aztán újra a proletárokhoz fordul, mint az 1922-es *Proletárok!* című versében: „gondoljátok meg, proletárok – –”. Ezúttal az odafordulás egyértelműen azonosuló jellegű. Prózájában ugyancsak nyomon lehet követni, hogy kiépül a proletár osztálytudat. Az 1930 szeptemberében, az illegális kommunista mozgalomba történt belépésének pillanatában írott befejezetlen vitacikkben ezt olvassuk: „Hiszen mi szeretjük a kultúrát, szeretjük nemzeti mivoltunkat, szeretjük az elnyomottak felszabadítását, – magunk is proletárok vagyunk.”³

A proletárként való önmeghatározás létjogosultságát éppen kétségbe lehet vonni, de igazában ez fontoskodás lenne, mert maga Marx sem volt proletár, Engels, a gyáros még kevésbé, s az osztálykategóriák meghatározása során maguk a klasszikusok sem jártak el soha szociológiai szószálhasogatással. Az az értelmiségi, aki a munkásosztály ügyével szolidaritást vállalt, áldozatot hozott a harcokban, hathatósan és önzetlenül támogatta a politizáló munkásközösségeket, aki osztozott e réteg sorsában, vállalta nélkülözéseit, joggal várhatta el, hogy a proletárok maguk közé tartozónak tekintsék. Persze feszültségek adódtak ebből a szövetségesi viszonyban. A magyar kommunista mozgalomban az értelmiségieket, akik folyton okoskodtak, akadékoskodtak, akik a szemináriumokon villogtak, de például a plakátragasztás feladatától húzódoztak, tulkoknak nevezték. József Attila a *Szabad-ötletek jegyzékében* sérelemként tartja számon, hogy a mozgalomban őt is a tulkok közé sorolták.⁴ Súlyosabb megbélyegzés volt, ha valaki a „kispolgár” bélyeget kapta társaitól. Egy ilyen elnevezésnek erősen megbélyegző vagy elhatárolódó jellege volt. A kispolgár gyanús, közénk keveredett, de nem tartozik valójában a közösségünkhöz.

Bármint legyen is, József Attila 1930 őszétől, osztály-hovatartozását tekintve a proletariátushoz tartozónak tekintette magát. A társadalmi identitás ilyen meghatározása messzemenő következményekkel járt. Minden társadalmi csoporthoz tartozás esetén meg lehet állapítani olyan erkölcsi és illemszabályokat, amelyeknek meg kell felelni, ha valaki az adott közösség része kíván lenni. Nem részletezem a párbajképesség, a dzsentriattitűdök, a polgári magatartásmódok kérdéskörét. Proletárnak lenni, ez éppúgy kötelmek betartásával járt, mint polgárnak, dzsentrinek, arisztokratának lenni. Aki a forradalmi munkásmozgalomban részt akart venni, annak jól fejlett osztályöntudattal kellett rendelkeznie. További elemzéseink tárgya ez az osztályöntudat lesz. Vajon József Attila csakugyan törődött volna ilyen – ma kissé bornírtnak ható – dolgokkal? De még mennyire! Egy nagyon érdekes verse, a valószínűleg 1931 őszén megfogalmazott *Párbeszéd* a cipészsztrájk kapcsán született, és egyfajta proletárillemtanként vagy -erkölcstanként is megállta a helyét. Elég, ha a 4. sort emelem ki: „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!” – mondja a proletár a burzsujnak, aki őt sztrájk törésre akarja rábírn.

³ JÓZSEF Attila, [*Tisztelt szerkesztőség!*...], in JATC1 1995, 292.

⁴ JÓZSEF Attila, *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 434.

Ámde nemcsak napi ügyekben kell helytállnia az osztálytudatos munkásnak, hanem a kommunista párt programját, a végső harc megvívását is vállalnia kell: „csak az öntudatos proletárok diktatúrája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre.” – zárul a vers. Érdemes megemlíteni egy egysoros töredékét is, amelyben nem kellően öntudatos társát inti meg a költő az osztállyal szembeni nem megfelelő magatartása miatt: „S ó te szerencsétlen, ki vizsályba taszítod az osztályt!”

Az idézetekből egyértelműen kiviláglik, hogy József Attila számára volt jelentősége az „öntudatos munkás” vagy „öntudatos proletárok” jelzős szerkezetének. Korántsem magától értetődő azonban, hogy az öntudat kérdésének jelen kellett volna lennie a korszak gondolkodásában, önállóan foglalkoztatnia kellett volna a marxista értekezőket. Márpedig a kérdés figyelemben részesült a forradalmi munkásmozgalom köreiben. Jelenlétét mi sem mutatja jobban, mint egy magyar marxista filozófusnak épp a húszas években megjelent munkája, amely szinte máig ható nemzetközi jelentőségre tett szert. Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című könyvére gondolok, amely magyarul sok évtizedes késéssel *Történelem és osztálytudat* cím alatt jelent meg.⁵ A német nyelvű változat 1923-ban, Berlinben, a Malik Verlag gondozásában látott napvilágot.⁶ Valaképpen tanulmánygyűjteményről van szó, amelyben Lukácsnak 1918 és 1922 között megjelent tanulmányai kaptak helyet továbbfejlesztett formában. Köztük az *Osztálytudat és Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című írásoknak a címében is megjelent a bennünket foglalkoztató probléma.

Vajon József Attila ismerte-e ezt a tanulmánygyűjteményt? Bókay Antal szoros párhuzamot állított föl Lukács műve és József Attila *Egyéniség és valóság* című tanulmányának marxista aspektusa között.⁷ József Attila kétségkívül számontartotta Lukács Györgyöt. Egy nagyon érdekes, Jolán nővérehez írott levélrészlete arról árulkodik, hogy 1925–1926-os bécsi tartózkodása idején személyes kapcsolatban állt a marxista filozófussal: „Itt említjük meg – írja 1926 nyarán küldött levelében –, hogy Lesznai Anna (Jásziné), Balázs Béla és Lukács György igen nagy költőnek tartanak, különösen az utóbbi – mint az első világirodalmi – nem kozmopolita! – kvalitásokkal rendelkező proletár-lírikust, aki hivatva van mielőbbi nagyobb pénzküldeményedet kézhez venni. Fentemlített urak [...] közös levelet írtak Kner Izidornak, hogy J. A. könyvét kiadja.”⁸

A Kner Izidornak írott levél valóság volt. Knerék ugyan nem adták ki a költő verseit, de kéziratát évek múltán, 1930 januárjában visszajuttatták hozzá.⁹ A dolog szépség-hibája, hogy Lukács öregkorában, visszatekintve a húszas évekre, nem tudott érdemi

⁵ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, Budapest, Magvető, 1971, 197–660.

⁶ Georg LUKÁCS, *Geschichte und Klassenbewusstsein*, Berlin, Malik Verlag, 1923.

⁷ BÓKAY Antal, Marxizmus és pszichoanalízis. József Attila elméletei, *Tiszta*, 2006/6. 92–94.

⁸ József Attila levele József Jolánhoz, [Bécs, 1926. július?], in JAL 2006, 112.

⁹ Kner Imre levele József Attilának, Gyoma, 1930. január 31., in JAL 2006, 363.

kiegészítést fűzni az 1926-os találkozásokra utaló József Attila-levélhez,¹⁰ azaz ha egykor meg is dicsérte a fiatal költőt, nem tulajdonított tartós jelentőséget az „első világirodalmi kvalitásokkal rendelkező proletárköltőnek”. Balázs Béla 1938-as moszkvai naplójában visszaemlékezett találkozásukra, de sajnálkozva állapította meg, hogy ekkor nem vette még őt komolyan: „Húsz évig élt és dolgozott egy nagy magyar költő, akiről én nem is tudtam, holott személyesen diákkorában ismertem. Lesznai Anna mutatta be Bécsben és az akkori versei még jelentéktelenek voltak.”¹¹ József Attila ellenben Lukácsot nagy magyar gondolkodóként tartotta számon. Egy francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőinek, Hankiss Jánosnak és Juhász Géának 1930-ban szemére vetette, hogy munkájukban nem szerepeltették a tudóst: „miért nézik Lukács Györgyöt levegőnek” – tette föl a kérdést, s nyomban válaszolt is rá: „Lukács György népbiztos volt, tehát jeltelen semmiség az ő világszinten magasértékű esztétikai-bölcseleti munkássága.”¹² 1932-ben, az általa szerkesztett *Valóság* című, egyetlen számot megért folyóiratban az ő fordításában jelent meg Laurent György álnév alatt Lukács *Goethe világnézete* című tanulmánya.¹³

József Attila Lukácshoz való viszonyának tisztázása közvetlenül azért érdekes, mert segít válaszolni a kérdésre: ismerhette-e a költő a *Történelem és osztálytudat* német nyelvű változatát. A lehetősége mindenesetre megvolt erre. Espersit Jánosnak 1926 elején Bécsből írt levelében azt olvassuk, hogy „a legkülönbözőbb szocialista és anarchista tanokat tanulmányozhatom”.¹⁴ Miért ne fordulhatott volna meg ezek között az olvasmányok között Lukács György könyve? Bécsi ismerősei emlékezése szerint valóban tanulmányozta a marxista irodalmat. Német nyelvtudása mindazonáltal aligha lehetett ekkor még megfelelő szintű a *Geschichte und Klassenbewusstsein* befogadásához. Verseiben, értekező prózájában és levelezésében a legkisebb nyomát sem találjuk olyan gondolatoknak, amelyek eredete Lukács könyvében megtalálható lenne. Ha tényleg ismerte volna ezt a munkát, amint ezt Bókay Antal párhuzama feltételezni enged, legfőleg a harmincas évek elején, marxista műveltségének elmélyítése során kerülhetett volna kapcsolatba vele. Kutatásaim során direkt kapcsolat meglétére utaló jelekre mindenesetre eddig nem bukkantam.

A *Történelem és osztálytudat* jelentősége tehát számunkra nem közvetlen filológiai szinten mutatkozik meg, hanem abban lehet segítségünkre, hogy a Lukács által felállított gondolati mércéhez hozzámérhetjük az osztálytudatról a költő által kialakított felfogást.

¹⁰ LUKÁCS György, *Megélt gondolkodás – Életrajz magnószalagon*, az interjúkat készítette EÖRSI István és VEZÉR Erzsébet, szerkesztette EÖRSI István, Budapest, Magvető, 1989. A 177. lapon esik szó József Attiláról.

¹¹ Balázs Béla *kiadatlan naplójából*, in KJA2 1987, 1192.

¹² JÓZSEF Attila, *Forrás a sivatagban*. „Panorama de la Littérature Hongroise”, in JATCI 1995, 287.

¹³ „A szám élén az ő Egyéniség és valósága áll, majd Lukács György (Laurent György álnéven) *Goethe világnézete* című írása, amelyet Agárdi Ferenc keresett ki a Der rote Aufbau-ból, és József Attila fordított magyarra.” SZABOLCSI 1998, 158.

¹⁴ József Attila levele Espersit Jánoshoz, Wien, 26. febr. 8., in JAL 2006, 97.

Lukács utólagos, önkritikus visszatekintésében figyelmeztet arra, hogy a kötetben megjelentetett írások vagy a világháborút befejező nagy forradalmi hullám idején, az orosz forradalom, a berlini Spartacus-felkelés, a bajor forradalom, a magyar Tanácsköztársaság élménye alapján születtek, vagy közvetlenül a forradalmak leverése után, de még a várhatóan hamarosan bekövetkező világhorradalom reményében íródtak, valamiféle úgynevezett „messianisztikus szektásság”, tehát egyfajta ultrabalos radikalizmus szellemében. A könyv nyelve erősen filozofikus, a polgári gondolkodás proletár szándékú kritikáját Lukács a klasszikus német filozófia elemzése révén hajtja végre, igen erős hegelianus beállítottsággal. Noha szemléleti kiindulópontul a közgazdász Marxnak, *A tőke* szerzőjének felfogását választja, középpontba nem a munkás nyomorát, kizsákmányolását, elnyomását állítja, amelyre a szocialista mozgalmak hagyományosan hivatkoztak, amikor a kapitalizmus megszüntetése mellett érveltek, hanem az eldologiasodás fogalmát. Az eldologiasodás a kapitalizmus olyan átka e felfogás szerint, amely mindenkit sújt, munkást és polgárt egyaránt, de amely pusztító hatást mégis sokkal inkább a munkás életfeltételeire gyakorol.

Az eldologiasodás az a folyamat, amelynek során az áruterelés eluralkodása miatt az emberrel saját termékei idegen tárgyakként kerülnek szembe, az emberi kapcsolatok emberek és dolgok, dolgok és dolgok közötti viszonyok álarcát öltik magukra. Ezt az élettelen dolgok halmazává merevedett világot kell a munkásosztálynak harcai során visszaváltoztatnia közvetlen emberi viszonyokká. Az eldologiasodás elleni sikeres küzdelem egyik alapfeltétele, hogy a proletariátusnak totalitásban kell gondolkodnia. Nem szabad elfogadni megváltozhatatlan, szilárd tényekként a számára adott társadalom közvetlen adottságait. A totalitás gondolata a vízválasztó a polgári és a proletár gondolkodás között. A polgárnak (akár üzletember, akár filozófus) elemi érdeke, hogy az adott világban valami szilárdat, megváltoztathatatlanat lásson, hogy a polgári társadalmat örök adottságként fogja fel. A polgárt érdekei a részletekhez, a tények birodalmához kötik. A munkásosztály ellenben a meglévőt nem tekinti véglegesnek, képes arra, hogy feloldja a látszólag szilárd dolgokat folyamatokká, és a jelent történelmi perspektívába állítsa, amelyben a jelen állapot meghaladhatónak mutatkozik. A módszer, amely a közvetlenül adott kritikáját és a totalitáshoz való felemelkedést lehetővé teszi, a hegeli dialektika módszere.

E felfogás éle nemcsak a polgári gondolkodás, hanem egyúttal a szociáldemokrácia ellen is irányul, amely a kommunisták szerint hajlandó behódolni a polgári objektivizmusnak, empirizmusnak, relativizmusnak, ahelyett, hogy a munkásosztály igazi érdekeit képviselve a kapitalizmus megdöntésére törekedne. A szociáldemokrácia beéri a közvetlen célokért, rövidebb munkaidőért, magasabb bérekért, jobb munkakörülményekért folyó harccal, s a polgári berendezkedést, a totalitást hajlandó változatlanul hagyni. A kommunista nem mondhat le a napi harcokról, de ezt csupán edzésnek, előkészületnek tekinti az igazi harchoz, a rendszer – ha kell, erőszakos – megdöntéséhez. Ez a felfogás ultraradikálisnak minősült, túlzottan intranzigensnek, taktikátlanul kompromisszum-

képtelennek bizonyult. Bizonyos elemeit még maga Lenin is megbírálta. Lukács természetesen megfogadta Lenin kritikáját, s igyekezett pragmatikusabb, rugalmasabb álláspontot kialakítani. Erre kényszerítette őt is, eszmetársait is a történelem alakulása. Az 1919 körül tetőző forradalmi hullám lecsillapult, a kapitalizmus konszolidálódni látszott, az azonnali világforgóradalom határídeje a távolabbi jövőbe tolódott ki. Csakhogy 1929-ben kitört a gazdasági világválság, amelyet a kommunisták megint hajlandók voltak úgy értékelni, mint a kapitalizmus utolsó válságát, amelyből a rendszer már nem fog tudni kikeveredni. Megint elérkezettnek érezték az időt a forradalmi változások napirendre tűzéséhez. A messianisztikus szektarianizmus újra időszerűnek látszott. A magyar értelmiségi fiatalság balra tolódása, a költő bekapcsolódása az illegális mozgalomba ebben az időben, ilyen körülmények között következett be.

Nem lehet ezért azt állítani, hogy József Attila gondolkodása ne olyan irányban fejlődött volna a harmincas évek elején, mint amilyenek a *Történelem és osztálytudat* mutatja az öntudatos proletár beállítottságát. Lukács közvetlen hatása ugyan nem mutatható ki nála, az eldologiasodás, a totalitás fogalmai nem jelennek meg értekező írásaiban, legalábbis nem játszanak számottevő szerepet. Két olyan fogalom azonban, amelyek jelentősége nem kisebb az előbbieknél, hangsúlyt kap József Attila írásaiban is. Az egyik a dialektika fogalma. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban csak arra utalok, aminek a fordítása alapján Farkas János László a költő német nyelvi tudását vizsgáztatta, Leninnek a *Filozófiai füzetek* című könyvéből származó „*A dialektika kérdéséhez*” címet viselő részletre.¹⁵ Bennünket a másik fogalom érdekel, amely közös Lukács és József Attila gondolkodásában: az osztálytudat fogalma.

Kettejük relációjában elsődleges az, hogy Lukács hogyan gondolkodik az osztálytudatról, mert ő képezi a szilárd viszonyítási pontot. Lukács felfogásának magva szintizta kollektívizmus. Számára az egyén mellékes, a közösség pedig mindenekelőtt való. Könyvének *Rosa Luxemburg, a marxista* című fejezetében leszögezi, hogy „Az egyén álláspontjáról [...] nem adódhat semmiféle totalitás; [...] A tárgy totalitása csak akkor tételezhető, ha a tételező szubjektum maga is totalitás [...] A totalitás mint szubjektum e nézőpontját a modern társadalomban egyedül és kizárólagosan az osztályok szolgáltatják.” Szerinte Marx „az egész kapitalista társadalom problémáit az azt felépítő osztályok (kapitalisták és proletárok) mint összességek problémáiként vizsgálja.” Utóbb ehhez még hozzáfűzi: „Az osztály nézőpontjának tudományos és módszertani magasabbrendűsége (szemben az egyén nézőpontjával) már az előzőekből világos [...] csak az osztály képes a társadalmi valóság cselekvő áthatására és totalitásának megváltoztatására [...] A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma, egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.”¹⁶

¹⁵ FARKAS János László, Fordította József Attila, *Literatura*, 2007/3. 328–338.

¹⁶ LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, i. m., 248, 262–263.

Ugyanezt a tételt fejti ki könyvének *Osztálytudat* című fejezetében, erőteljesen cáfolva az osztálytudatnak bármiféle pszichológiai értelemben vehető empirikus megközelítését:

Az osztálytudat mármost az a racionálisan meghatározott reakció, melyet ily módon hozzárendelünk a termelési folyamaton belüli meghatározott, tipikus helyzethez. Ez a tudat tehát nem az összege és nem is az átlaga annak, amit az osztályt alkotó egyes egyének képzelnek, gondolnak, éreznek. Az osztálynak mint totalitásnak történelmileg jelentős cselekvése mégis ettől a tudattól függ – innen ismerhető meg –, nem pedig az egyének gondolkodásától. Ez a meghatározás kezdetről rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja.

Lukács mintegy kiélezi állítását azzal, hogy az osztálytudatot előnyösen különbözteti meg akár a legzseniálisabb gondolkodó vagy művész egyéni tudatától is: „az osztálytudatnak semmi köze a mégoly haladó egyének gondolkodásához és a tudományos megismeréshez”.¹⁷

Végül *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata* című fejezetből vett, viszonylag hosszabb idézettel is megvilágítom, hogyan gondolkodott Lukács az egyén és a közösség, az egyéni tudat és az osztálytudat viszonyáról:

Az egyén soha nem lehet a dolgok mértéke, mert az egyén az objektív valósággal szükségszerűen mint merev dolgok komplexumával áll szemközt, melyeket késsen talál, melyekkel kapcsolatosan csak az elfogadás vagy az elutasítás szubjektív ítéletéig juthat el. Csak az osztály (nem a „nem”, ami csak kontemplatív-stilizált, mitologizált egyén) képes a valóság totalitásához gyakorlatilag, átalakítóan viszonyulni [...] Az egyén számára a dologiság s ezzel együtt a determinizmus [...] megszüntethetetlen. Minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy ettől a „szabadságig” lehessen eljutni, szükségképpen meg kell, hogy hiúsuljon, mert a tisztán „belső szabadság” a külvilág megváltoztathatatlanágát előfeltételezi.¹⁸

Lukács szerint tehát az osztálytudat az osztály, a mi esetünkben a proletariátus tudata. Nem ezé vagy azé a proletaré. Nem Leniné, nem József Attiláé vagy Lukács Györgyé. Az ő tudatuk e képlet szerint lényegtelen, elhanyagolható, mert csak egyéni tudat. A történelmi változásokat nem egyének hajtják végre, hanem mindig csak közösségek, osztályok. Az egyén csak mint egy osztály tagja jöhet számításba. Ennek a gondolkodásnak súlyos következményei vannak. Az egyik ilyen következményt Lukács expressis

¹⁷ I. m., 277–278, 281.

¹⁸ I. m., 485.

verbis ki is mondja: „A proletár osztálytudat ezen alakja a *párt* [...] a párt magasztos szerepe az, hogy a *proletariátus osztálytudatának hordozója, történelmi küldetésének lelkiismerete legyen.*” „A kommunista párt a proletár osztálytudatnak a forradalom érdekében *önállósult alakja.*”¹⁹ A pártnak (ami voltaképpen a pártvezetés direktíváit jelenti) a kommunista párttag szemében abszolút tekintélye kell hogy legyen, elvégre a párt maga testesíti meg a proletár osztálytudatot. Ebből egyrészt következik, hogy a forradalmi munkásmozgalmat egyetlen központból, ebben az időszakban Moszkvából irányították, másrészt az, hogy a moszkvai irányítást tévedhetetlennek kellett tekinteni. De ez nemcsak a szovjet pártvezetésnek történt feltétlen alávetettséget jelentette, hanem a piramis alacsonyabb fokainak abszolút tekintélyét is. Mindenki, aki el tudta érni, hogy őt elfogadják a bolsevik pártakarat autentikus képviselőjének, ítélezhetett a vele szemben álló párttagok véleményének helyességéről vagy teljesítményének értékéről. Az osztálytudat tehát normatív tudat volt, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalata. A pártban fegyelemnek kellett lennie, s aki ezt a fegyelmet nem tartotta be, azt megbírálták, önkritikára készítették, megbélyegezték vagy végső esetben kizárták maguk közül.

József Attila, a párttal kötött házasságának mézesheteiben osztotta az osztálytudatnak ezt a fogalmát, s magára vette azt a gondolkodási fegyelmet, amellyel ennek a fogalomnak az elfogadása járt. Az ilyen fegyelemnek és nevelhetőségnek egy tanulási folyamatban megvan a maga létjogosultsága. Ennek jegyében sajátította el, tette magáévá sorra-rendre a költő a marxizmus tanításait, ennek jegyében tanította a munkásokat az illegális szemináriumokon, s ennek jegyében írta meg több versét is. Amikor azt idéztem tőle, hogy „Öntudatos munkás, amíg él, nem tör soha sztrájkot!”, akkor a párt által kezdeményezett sztrájk esetén elvárható magatartásra figyelmeztette olvasóit. Amikor azt idéztem, hogy: „csak az öntudatos proletárok diktaturája / vethet véget a burzsikizsákmányolásnak örökre”, akkor arra a kommunista tételre emlékeztettem, amely szerint nem elég a béremelésért sztrájkolni, az osztályöntudat azt diktálja, hogy a proletárnak részt kell vennie a kapitalista társadalmi rendszer erőszakos megdöntésében. Az „ó te szerencsétlen, ki viszályba taszítod az osztályt!” figyelmeztetés pedig egy olyan személynek szólt, aki nem tartotta be az osztályszolidaritás kötelező normáját. A költőnek 1930 őszétől 1933 közepéig írott verseiből össze lehetne állítani a proletár osztálytudat normatív tartalmainak katalógusát, amelyet József Attila ekkor magára nézve is kötelezőnek fogadott el. De osztálytudatos álláspontját egy 1932 tavaszán megjelent vitacikkében is megfogalmazta: „a marxi fölfogás nem ösmer »általános emberi szolidaritást«, főkategóriája ezzel szemben éppen az osztályharcé, az osztályérvésé és osztályöntudaté.”²⁰

¹⁹ I. m., 265, 648.

²⁰ JÓZSEF Attila, *Természettudomány és marxizmus*, in JAÖM3 1958, 119–120.

Sőt, a párt vezető szerepéről és megkérdőjelezhetetlen tekintélyéről a mozgalmon belül kialakult közmegegyezést is a magáévá tette. Az a gépirat, amely feltehetőleg a költőnek a szemináriumokon tartott előadásaihoz készült sorvezetőül, erről világosan tanúskodik:

A pártok az osztályoknak, meg az osztályok rétegeinek legöntudatosabb megnyilvánulásai. A pártok vezetik az osztályok harcát, nemcsak politikai, hanem gazdasági téren is [...] Győzelem után a győztes párt vezeti az államgépezetet, természetesen osztályharcos érdekeinek megfelelően [...] Az elnyomott osztályok, ha uralomra jutnak, a meglévő államgépezetet összetörik és új államgépezetet alkotnak [...] A párt vezetői mindig a párt legképzettebb és legosztálytudatosabb képviselői azok, akik a vezetésnek irányát, hogy úgymondjam hadászatát, stratégiáját és harcászatát, vagyis a taktikáját a legjobban el tudja látni. Ahol nem a gombhoz varrják a kabátot, ahol nem egyes emberek alkotnak pártot, amelyhez csak aztán verbuválják a tagokat, hanem ahol a párt történelmi szükséglet, ott mindig a legképzettebb és legosztálytudatosabb párttagok kerülnek élre.²¹

Be kell látnunk, hogy ez a gondolkodásmód mai szemmel korlátoznak minősíthető, s nemigen tudunk hozzá másként viszonyulni, mint idegenkedéssel vagy egyenesen megbotránkozással. Tudjuk, hogy amikor ebből rendszer lett, az szörnyűségekhez, Sztálin és magyar vonatkozásban Rákosi terrorjához vezetett. Az a kérdés merül föl, hogy vajon ezen az alapon egy tehetséges költő műhelyében születhettek-e remekművek? Az egyik válasz erre a kérdésre ismeretes: Nem! A válaszból eredő következtetéseket is levonta az irodalomtudomány. Sokan úgy gondolják, hogy József Attilának az illegális kommunista mozgalom keretében írott versei, a *Tömeg*, a *Szocialisták*, a *Lebukott*, a *Favágó*, a *Munkások* és társai nem tartoznak remekművei közé. Akad, aki a kört tovább tágítja, akár még *A város pereméig* vagy az *Elégiáig* vagy a *Téli éjszakáig* menően is.

A kilencvenes évek közepén volt egy konferencia József Attiláról. A rendezvény végén arra a körkérdésre kellett válaszolniuk a résztvevőknek, melyik a kedvenc József Attila-versük. A rendszerváltás után néhány évvel voltunk, s ki-ki igyekezett valami nagyon szublimált kései költeményt kiválasztani. Ez nagyon felbosszantott, és mindenki megrökönyödésére kijelenttem, hogy az én kedvenc versem József Attilától a *Munkások*. Hű, micsoda megbotránkozást keltettem! Később elemzést is írtam erről a költeményről, amelyben megpróbáltam bebizonyítani, hogy jelentős műről van szó. Ma is azt gondolom, hogy bizonyos témakörökben, bizonyos hangvétellel korlátozott nézőpontból is lehet remekművet alkotni. Nem minden alkotói pozíció alkalmas remekművek létrehozására. Az a radikális osztályharcos elkötelezettség, amely József Attilát a harmincas évek legelején jellemezte, nem zárta ki esztétikailag sikeres szövegek megalkotását. Ha egy évvel tovább tart ez az állapot, az teljes bizonyossággal költészeti hullámvölgybe taszította

²¹ JÓZSEF Attila, [*Tanulmányunk három*] – publikálatlan írás.

volna a költőt. Azt gondolom, idejében túllépett rajta, s ez az elfogultság nem okozott maradandó hatást költői gyakorlatában. Hogyan történhetett meg a továbblépés? Ennek megértéséhez vissza kell térnünk Lukács György gondolatmenetéhez.

Lukács nem tehetette meg, hogy gondolatrendszeréből kiiktassa az egyént, az egyedi munkást. Ha a történelmi változások alanya a munkásosztály, a kapitalizmus valóságában mégiscsak az egyes proletár szenved, mégis az egyedi munkás adja el munkaerejét az egyes tőkésnek. Az eldologiasodás folyamatai az egyént sújtják, még ha ezek a sérelmek az egész osztály sérelmeiként kumulálódnak is. Már első fokon, annak pusztá felismerése, hogy kizsákmányolás tárgya, eldologiasodás szenvedő alanya vagyok, csak saját személyes tapasztalatként élhető meg:

Itt már azok a mozzanatok, melyek a munkás társadalmi létét és tudatformáit dialektikussá teszik, s ezáltal a pusztá közvetlenségen túllendítik, világosabban és konkrétan mutatkoznak meg. A munkás mindenekelőtt csak akkor ébredhet társadalmi létének tudatára, ha tudatába kerül saját áru mivoltának. Közvetlen léte [...] tiszta és merő objektumként illeszti bele őt a termelési folyamatba. Ahogy ez a közvetlenség sokszoros közvetítés következményének bizonyul, ahogy kezd világossá válni, mennyi mindent előfeltételez ez a közvetlenség, kezdenek széthullani az árustruktúra fetiszizált formái: a munkás felismeri önmagát és saját magának a tőkéhez való viszonyát az áruban. Bár még nem képes arra, hogy gyakorlatilag felülemelkedjen ezen az objektumszerepen, tudata: *az áru öntudata*: [...] az áru-termelésre, áruforgalomra épülő tőkés társadalom önismerete, önleleplezése.²²

A kapitalista társadalom megdöntésére irányuló törekvés csak e felismerés nyomán következhet be, s ez sem nélkülözheti a munkás, a proletár mint egyén tevékeny, autonóm cselekvését: „A munkás létezésében levő merőben absztrakt negativitás tehát nemcsak az eldologiasodás objektíve legtipikusabb megjelenési formája, a tőkés társadalmiasodás strukturáló mintaképe, hanem – éppen ezért – *szubjektíve* az a pont, ahol ez a struktúra a tudatba kerül, és ilyen módon gyakorlatilag áttörhetővé válik. [...] csupán e létezés hamis megjelenésmódjait kell a maga közvetlenségében megszüntetni, hogy a proletariátus számára megvilágosodjék saját létezése mint osztálylétezés.”²³ Az idézet utolsó mondata: „a proletár saját léte osztálylétezés” persze meg is szünteti az egyedi proletár öntevékenységet. Lukácsnak gondja van arra, hogy a világot megváltoztatni akaró egyént beterelje az osztálylétezés és az osztálytudat kikötőjébe. Mégis, az egyéni spontaneitás, a személyes tapasztalat megjelent a *Történelem és osztálytudat* horizontján is, és ezáltal fölvehetővé vált az egyén és az osztály viszonya, az egyéni tudat és az osztálytudat relációja.

²² LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat*, i. m., 448.

²³ I. m., 454.

Erre a pontra József Attilának is hamar el kellett érkeznie. Akkor is be kellett volna ennek következnie, ha nem keletkeznek nagyon korán hajszalrepedések a költő és a mozgalom kapcsolatában. A lírikus ugyanis, kollektivista meggyőződése és önfegyelmé dacára is született individualista, született egoista. A saját személyes érzelmeit, egyéni nézőpontját nehezen tudja kiküszöbölni. Az alkotás ráadásul kreativitást, egyéni kezdeményezőkétséget követel, s ez óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyelemmel. Ráadásul, amint ez közismert, József Attila szenvedélyes vitatkozó, lelkes szórszálhasogató volt. Ez megfelelő magatartás lehetett a Japán kávéházban, ahol a bohém értelmiségiek kedvtelve cukkolták egymást, de az interaktivitás nem volt nyerő például azon a szemináriumon, amelyet a magyar kommunisták egyik vezetője, Madzsar József a pártelit válogatott körének tartott.

Nagyon érdekes dokumentuma az osztálytudat és az egyéni ambíciók és aspirációk konfliktusának az a vers, amelyben a költő, igazi lírikushoz méltóan, beszámolt egy olyan, késhegyig menő vitáról, amelyben ő szenvedett vereséget. A *Bánat* című versről van szó. Győztes ellenfelét a költő „elvaduló csahosnak”, tehát veszett kutyának minősíti, s akkor kérdezzük meg Lukács Györgytől: hol van itt az osztálytudat? Egy és ugyanazon osztályt képviselő személyek nagyon is emberi konfliktusát mutatja meg a vers. Ráadásul a „kimartak” ige arra utal, hogy a vers írója kisebbségi helyzetbe került, neki kellett vesztésként elhagynia a terepet, a többség az „elvaduló csahos” pártját fogta. A líra tehát egy olyan határhelyzetről ad tudósítást, amelyben az osztálytudat és az egyéni tudat, a kollektív értékelés és az egyéni értékrend között konfliktus alakult ki. Ilyen konfliktusok lehetségesek – mondhatjuk –, ámde végül is fel kell oldódnuk az osztálytudat egységében.

Történt azonban egy olyan konfliktus, amely már nem látszott oly könnyen feloldhatónak, s amelyben az egyén joggal félreértés áldozatának tekinthette magát. A konfliktus okozói olyan személyek, illetve belőlük álló kollektíva voltak, akik magukat sikerrel tolták föl a párt autentikus képviselőivé. Moszkvai magyar kommunista emigránsokról van szó, közel a centrumhoz, egy szovjet írószervezet (Moszkvai Proletárirók, MAPP) magyar szekciójának tagjairól, akik József Attiláról azt állították, hogy „a fasizmus táborában keresi a kiutat”.²⁴ A magyar proletáriróadalom platformtervezetéről van szó, amely kiverte a biztosítékot a költőnél, s amelyre hosszú, részletes, keserű és támadó szellemű választ írt, melyet igyekezett Moszkvába kijuttatni. Mindenesetre idő kérdése volt, amikor József Attilában kezdett kialakulni az osztálytudat vagy osztályöntudat egy, a Lukács szélsőséges kollektivista változatától eltérő variánsa: osztályöntudata az egyénnek van. Az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem jelentette ez azt, hogy az egyén túltette magát a közösségi tudaton, hogy elutasította annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozott, de jelentette azt,

²⁴ *A magyar proletáriróadalom platformtervezete*, in JAÖM3 1958, 438.

hogy mérlegelni kezdte ezekhez a normákhoz való viszonyát. Megengedett magának olyan egyéni megoldásokat, amelyek a lukácsi osztálytudat fogalmába nem fértek volna bele.

E kalandozás során végzetes félrelépésre került sor. 1931 nyarán találkozott Rapaport Samuval, régi szegedi belgyógyász ismerősével, aki Budapestre költözött és – mivel szert tett pszichoanalitikus képesítésre – pszichoterápiás praxist nyitott. Összekötve belgyógyászati tapasztalatát a pszichoanalitikus képzettséggel, *Idegés eredetű gyomor- és bélbajok keletkezése* címmel könyvet kívánt megjelentetni. De mivel nem volt jó stílusista, a költőt kérte meg kéziratának stílárús javítására. A költő, akinek komoly gyomorpanaszai voltak, jó hipochonderként fölismerte magán a könyvben leírt betegségi tüneteket. Elhatározták, hogy az orvos nem pénzzel fizet, hanem – úgymond – leanalizálják a kézirat javításának értékét. A költő pszichoanalitikai kezelésbe került, s elkezdett érdeklődni az iránt a tanítás iránt, amely a terápia elméleti háttérét képezte.²⁵ Elkezdett foglalkozni a freudi pszichoanalízissel. Ennek egyik súlyos következménye az lett, hogy élettársát, a marxizmust megcsalta egy kétes hírű hölgygel, a pszichoanalízissel. Csak idő kérdése volt, hogy ezt a hűtlenséget megtorolják rajta. A marxizmust korántsem hagyta el hűtlenül, hanem a bigámia bűnébe esett. Egyszerre élt házáséletet a marxizmussal és a freudizmussal. Sőt, mohamedán módon, a két feleséget egy háztartásba kívánta szervezni.

Mi most mégse az egzisztenciális következményekkel, hanem a szemléleti átalakulással foglalkozunk, mert ez jelenti az igazán fogas kérdést. Mi történik, ha az osztálytudat találkozik a betegségi tudattal?, a kizsákmányolt tudatos az elfojtott tudattalannal?, a forradalmiság a neurózissal?, a kollektív a személyessel?, Marx Freuddal? Ez a találkozás teljes bizonyossággal véget vetett a bolsevizmussal töltött mézesheteknek, felrobbantotta az ortodoxiát. Úttörő szerep vállalására kényszerítette a párt ez idáig fegyelmezett köz-katonáját. A teljes odaadás, a feltétlen elkötelezettség határait vissza kellett szorítani, s helyet biztosítani olyan tartalmaknak, amelyek kiindulópontja a magánszemély: szorongásokról, kudarcokról kellett beszámolni, szexuális vágyakat és ezek frusztrációját bevallani, sérelmeket elpanaszolni, ambícióknak hangot adni.

Maga Lukács György is úgy fogalmazott a *Történelem és osztálytudat*ban, hogy: „az osztálytudat a proletariátus »etikája«”.²⁶ Az „etika” szó persze idézőjelbe van téve, mert Lukács az etikai nézőpont tényleges felmerülését a munkásmozgalomban az opportunizmus, tehát a szociáldemokrata megalkuvás jelének tekintette. Az etikai szempontot a harmincas évek elején József Attila is elutasította: „Állandóan felelősségről, erkölcsről, lelkiismeretről, a lélek szigorú bírójáról beszél, holott minden parapatias, neurotikus, ideges ember a felelősségnek, az erkölcsnek, a lelkiismeretnek, a lélek szigorú bírójának a betege ma [...] Forradalmárt nem is köt a polgári társadalom erkölce, felelősségérzete,

²⁵ Lásd erről VALACHI Anna, *Analízis és munkakapcsolat dr. Rapaport Samuval*, in HORVÁTH–TVERDOTA 1992, 229–258.

²⁶ LUKÁCS György: *Történelem és osztálytudat*, i. m., 266.

a nagyobbreszt amúgyis polgári osztályérdeket szolgáló humanizmus.”²⁷ Hiába azonban az etikai szempont elutasítása, József Attila már nem helyettesíthette be Lukács György módján az etikát az osztálytudattal, mert közbeékelődött nála a parapatia, a neurózis, az idegesség tapasztalata. Helyet kellett szorítania gondolkodásában a mélylélektan tanulságainak.

A kétféle indíttatás összeegyeztetését, harmóniába hangolását eleinte, úgy látszik, nem tartotta nehéz feladatnak. Úgy gondolta, lehet valaki egyszerre gyógyításra váró lelki beteg és könyörtelen forradalmár: „A marxizmus az elnyomott proletáriátus fölszabadításának, a pszichoanalízis az elfojtásokkal teli lélek gyógyításának a tudománya.”²⁸ A József Attila-kutatás mindmáig nem volt képes megfelelő mértékben levonni a költő kettős meggyőződéséből eredő következtetéseket, pedig ezek mindvégig rányomták bélyegüket gondolkodására és alkotásmódjára is. Vagy úgy fogták föl a pszichoanalitikus tájékozódást, mint az ötvenes évek kultúrpolitikusai, hogy ez a költő eltévelyedése volt, s legjobb hallgatni róla. Vagy ha szóba kerül, akkor csak bíráló megjegyzéseket szabad tenni vele kapcsolatban. Vagy pedig, mint később, a nyolcvanas évektől kezdve, szégyellően hallgattak a tudományos szocializmus jelenlétéről a költő gondolkodásában, és legszívesebben csak a freudi elkötelezettségét emlegették. Holott a kettő egyszerre volt jelen és hatott gondolkodásában is és művészi gyakorlatában is.

A mi szempontunkból ez azt jelenti, hogy az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Világa a normatív, fegyelmezett gondolkodás és a minden gondolkodást megelőző és megalapozó ösztönös késztetések összehangolt együtteseként gondolható el. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője. A két véglet együttes jelenlétének és együttműködésének képlete már az 1931 őszi megjelent Kassák-kritikájában, tehát nem sokkal a Rapaporttal való találkozás után kialakult: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, a tudatalattinak a mélyéről, – de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza föl képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönböztetve az ébrenlét révedéseiben.”²⁹ Azaz, József Attila megadja a tudattalannak, ami a tudattalané. Neki köszöni azokat a tapasztalatokat, amelyek a művészet nyersanyagát képezik. Ám így folytatja: „S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezzi, hogy közvetlen jelentést lehel beléjük, és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyban foglalja össze.”³⁰ Nem jelent ez mást, mint hogy a költő az értelemlen, a tudatnak is megadja azt, ami neki jár. A műalkotás, a remekmű a két elv, a tudattalan és a tudatos együttműködésének szerencsés együttműködése következtében

²⁷ JÓZSEF Attila, *Az ifjúság nemi problémái*, in JAÖM3 1958, 128.

²⁸ I. m., 128.

²⁹ JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*, in JAÖM3 1958, 111.

³⁰ Uo.

áll elő. A tudat persze nem szükségképpen osztálytudat, de hogy innen származtatható le, azt éppen a Kassák-kritika bizonyítja, amelyben a költő azt veti Kassák szemére, hogy „az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja, és a socialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti”.³¹ E felfogás szerint a művészet anyagát az egyén tapasztalata, annak különösen spontán, tudattalan tartalmai adják, de ezeket a tartalmakat a normatív, kollektív nevelésen átesett, s ilyen nevelésre vállalkozó tudat megfékezi, megnyirbálja, elfinomítja és rendezi. Ahová eljutottunk, az már tartós eredmény. József Attila egész további költészete, többféle változatban, a tudattalan tudatosításának programját valósítja meg.

A pszichoanalízis térnyerése a marxizmus rovására történhetett csak, mivel a marxizmus nem tűrt meg maga mellett másik, akár kiegészítő gondolatrendszert sem, teljes hegemoniára törekedett. A folyamat kulminációs pontjára József Attila gondolkodása 1932 nyarán került, amikor a párt megbízásából általa szerkesztett, csak egyetlen számot megért folyóiratban, a *Valóságban* megjelent *Egyéniség és valóság* című tanulmánya. A tanulmány nagy botrányt okozott mozgalmi körökben hegelizáló, de valójában skolasztikusan túlbonyolított megfogalmazásmódjával. A botrány egyik oka az volt, hogy az olvasók nem értettek belőle semmit. A másik, ennél még megbotránkoztatóbb vonása az volt, hogy amit viszont megértettek, az elképedéssel töltötte el őket. Mint a cím is mutatja, az erősen kollektivistá beállítottóságú marxista eszmerendszertől ebben az időszakban merőben szokatlan módon, a tanulmányban előtérbe került az egyéniség problémája.

Ez nem elég, ráadásul az egyéniség nem mint harcos, egészséges, kiegyensúlyozott proletár került a figyelem középpontjába, hanem mint neurotikus beteg, tehát erőteljes mélylélektani csóvát húzva maga után. És mindennek a teteje, hogy a freudizmus leginkább tenyérbe mászó vonása, pánszexualizmusa vitte a prímet. A tanulmány utolsó fejezete *A neurózis* címet viseli. A gondolatmenet korábbi részében a költő az egyént, illetve az egyéniséget „társadalmi folyamatként” határozta meg, olyan valamiként, amely folytonos alakulásban van, nincsen készen. Folytonos alakulásában egyszerre társadalmi alanynak és társadalmi tárgynak is mutatkozik. Főlöszleges időpazarlás lenne belemélyedni abba, hogy mit is jelent ez, a lényeg az, hogy az egyéniség belső meghasonlását szerinte az idézi elő, ha az egyéniség mint társadalmi alany szembekerül önmagával mint társadalmi tárggyal. Márpedig a jelenben, a kapitalista társadalomban ez történik. Ezért, folytatja a költő, korunk „egyéni, illetve, egyéniségi viszonylatban a neurózisok kora. A neurózis megnyilvánulása zavar a koituszban, a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen tételezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység. A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül koital s így e társadalmi folyamatban pusztán a társadalmi tárgy technikai szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná s így pusztá társadalmi alany”.³²

³¹ I. m., 112.

³² JÓZSEF Attila, *Egyéniség és valóság*, in JAÖM3 1958, 126.

El lehet képzelni azt a megrökönyödést, amellyel a budapesti pártvezetés ezt az okfejtést olvasta. Megbotránkozásukat nem enyhítette, sőt, talán fokozta, hogy a költő a neurózist, a zavart a koituszban közvetlenül összekapcsolta a forradalmársággal, a betegségét a társadalom elleni lázadással: „A társadalmi forradalom korszakában a pusztá társadalmi tárgyak, illetve alanyok vagy forradalmárok, vagy neurotikusok. Neurózis és forradalmárság igen sűrűn össze is szövődik. A különbség mégis az, hogy a forradalmár tevékenysége tudatos, az ő társadalmosítandó tárgyai technikai anyagi valóság, erkölcsi vonatkozás nélkül; a neurotikus tevékenysége pedig tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás.” József Attila 1932-ben neurotikusnak tudta és forradalmárnak tekintette magát. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus, a tudattalannak, mint forradalmár, a tudatnak. Megint ugyanoda jutottunk, ahol már korábban is jártunk: a tudattalan tudatosításának programjához, a két ellentétes elv összekapcsolásának ambíciójához. „A neurotikus gyógyítása – olvassuk tovább a szövegben – éppen nem egyéb, mint társadalmi valóságnak a tudatba hozatala.”³³

Bármilyen bizarrnak tűnik is első pillantásra a pánszexualizmus belekeverése az osztályharcba, a gondolkodás e fordulatának József Attila költészetére nézve rendkívül termékeny hatása volt. Idéztem az imént azt a gondolatot, hogy „a neurotikus tevékenysége [...] tudattalan és tárgya nem az anyagi valóság, hanem az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. A pszichoanalitikus orientáció következménye az volt, hogy a korábban etikaellenes József Attila gondolkodásába a harmincas évek derekán hirtelen bezúdult „az anyagi valóságtól megfosztott, bár tőle produkált erkölcsi vonatkozás”. Azaz a költő öngyötrő moralizálásba kezdett. Kései költészete nem más, mint a büntudattal, a lelkiismerettel folytatott viaskodás, mint az őt ért sérelmek, gyermekkori frusztrációk fölelegetése. A szexuális zavarok tudatosításának hullámán beletorkollott költészetébe mindaz a gazdag és tragikus emberi tartalom, amely kései költészetét oly magasra emeli.

Ezzel párhuzamosan eljutott arra a pontra is, amelyen túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán, anélkül hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a leginkább ékesszóló kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg: „A munkásosztály szerepe ebben a történelmi öntudatosodási folyamatban éppen az, hogy magasra tartja és el nem ejtheti azt a zászlót, amelyre minden emberi lénynek társadalmi eredete van írva.” Az idézetnek ezt a részét Lukács György és a bolsevikok is helyeselheték volna. Ami ezután következik, az már határozottan elszakad attól a modelltől, amely Moszkva felől érkezett hozzánk: „Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek »osztályöntudata« az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett, hogy az »osztályöntudat« a kiirtott emberi

³³ I. m., 126–127.

öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit sem lehet emberi öntudatra kényszeríteni.”³⁴

A költő kitartott az öntudat fontossága mellett, ez azonban többé nem egy osztály öntudata volt, nem is egy egyén osztályöntudata, hanem emberi öntudat. Az emberi öntudat álláspontját aztán mindvégig vallotta. Az 1937 márciusában született *Flóra* ciklus második darabjában így fogalmazott: „Úgy kellesz nekem Flóra, mint [...] munkásoknak emberi öntudat.” Ilyen horderejű változást nem lehetett volna végrehajtani a kommunista mozgalmon belül, s ez a szakítás nyilvánvalóvá vált *A szocializmus bölcseletében* is: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünetménye”³⁵ – írta itt, amit úgy kell értenünk, hogy az osztályöntudat a kialakuló emberi öntudat megzavarodásának tünetménye. Azaz József Attila, szakítva a bolsevizmussal a demokratikus szocializmus, más szóval a szociáldemokrácia irányzatához került közel. De ez a változás nem jelentette sem azt, hogy gondolkodásából kikerült volna a tudattalan problémája, sem pedig azt, hogy a tudatosság elveszítette volna régi pozícióját. Költészetében mindvégig a tudattalan tudatosításának programját hajtotta végre.

Az egyik leglátványosabb fordulatot József Attila gondolkodásában a marxista fordulat a művészet kérdéseit tárgyaló szövegekben idézte elő. Az utolsó olyan szöveg, amelyben a műalkotás minéműségéről, alkotó és költemény viszonyáról, a vers létrejöttéről nyilatkozott, az *Irodalom és szocializmus* volt. Igaz, hogy ez az írás a költő első jelentős gondolatmenete volt, amelyet marxista igénnyel készített, de a látszat ellenére nem történt több annál, mint hogy a húszas évek végén kialakított költészetesztétikáját, lényegi változtatások nélkül vöröstre festette. Amikor a marxista műveltsége elmélyült, nem foglalkozott többé a költői mű kérdéseivel. Élete végén ugyan felmerültek írásaiban a nyelvi művészettel kapcsolatos problémák, de ezek elsősorban verstani természetűek voltak. A költő a műalkotás lényegéről nem hagyott ránk marxista koncepciót.

A művészet kérdése továbbra is érdekelté őt, de nem az alkotás, hanem a befogadás felől közelítve keresett válaszokat, vizsgálódása nem esztétikai, hanem sokkal inkább irodalomszociológiai természetű volt. Ennek a fordulatnak és az új irány kibontakozásának megértése érdekében érdemes visszatérnünk avantgárd korszakához. A kísérletezés éveiben ő is eljutott egy olyan költészeti modellhez, amely a formabontás, a költői nyelv teljes felfogatása legszélsőségesebb változataitól sem riadt vissza. Kassák számozott verseinek hatása alatt olyan műveket alkotott, amelyek nem tartottak számot az érthetőségre, nem kívántak eleget tenni az értelmi megközelítés legelemibb igényeinek sem. A szövegek egymással összefüggésben nem lévő vagy csak igen lazán összefüggő szólalombokból lettek összeállítva, amely szólalombokban önmagukban véve is bukfcencet vetett

³⁴ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in JAÖM3 1958, 149.

³⁵ I. m., 148.

az értelem. Utolsó ilyen kísérletei Párizsban születtek *A bőr alatt halovány árnyék* és *Kiszombori dal* cím alatt.

Az érthetőség követelményének kielégítése számos későbbi kompozíciójában is elmaradt, amelyek nem az avantgárd, hanem a tiszta költészet, a tömény vers kódja szerint olvashatók. Legjelentősebb közöttük a *Medáliák* ciklus. Fordulatszerű változás ezen a téren a húszas évek végén következett be. A fordulatban nyilvánvalóan fontos szerepet játszott a Bartha Miklós Társaságban folytatott tevékenysége nyomán kibontakozó népi elkötelezettsége. Egy nagyobb közösség, a nép, a szegények, a falusi emberek, a parasztság érdekében emelt szót, s elsődleges olvasók, hallgatók gyanánt a belőlük verbuválódott közönségre számított. Illetve, mivel ekkor a költészetet a társadalom antagonizmusával ellentétben a nemzeti egység, s annak anyagi megtestesülése, a magyar nyelv elemi megnyilvánulásának tartotta, verseinek befogadjaként az egyetemes nemzeti közösségre számított.

Ezért sok más költőtársával (Illyéssel, Erdélyivel, Szabó Lőrincsel) együtt, magáévá tette az avantgárd, illetve a kísérletező irodalom hanyatlásával arányosan egyre inkább érvényre jutó normát, a költészet közérthetőségének követelményét. Az 1930 őszén történt kapcsolatfelvétele az illegális kommunista párttal felgyorsította és felfokozta ezt az önkéntes önalávetést a közérthetőség normájának. A harc a közérthetőségért talán mindig is folyt, de az élen járó irodalom egy időre elhárította magától ezt az igényt, előbb az önmagát az átlagosságtól, középszerűségtől megkülönböztető kifinomultság, kulturális elitizmus jegyében, mint a *Nyugat* első nemzedékének számos alkotója esetében. Aztán pedig a forma forradalmára hivatkozva, avantgárd hangszerelésben képviselte ugyanezt. Kassák és mozgalma 1926-os hazatérése előtt szocialista kulturális körökben élénk vita bontakozott ki a kérdésről. A konzervatív ízlésű, középszerű tehetségű szocialista írók és kritikusok hangoztatták, hogy a munkásolvasó sem az esztétikailag kifinomult, sem pedig az izmusok formabontása következtében túlbonyolított nyelvi kompozíciók befogadására nem képes és nem hajlandó. A munkásnak a versben rá kell ismernie önmagára, önnön problémáira, s olyan nyelven kell hozzá szólni, amelyet meg tud érteni. A kommunista agitáció is megkövetelte, hogy teljesen világosan, érthetően fogalmazódjék meg a versekben az üzenet. A húszas évek végére ez az igény győzedelmeskedett.

E küzdelemben József Attila a győztesekhez csatlakozott. A csatlakozás első látványos megnyilvánulása a Kassákkal való szembefordulás volt. A *Korunk* 1931. szeptemberi számában jelent *Kassák Lajos 35 verse* című kritikája, amely a magyar avantgárd vezére által írt 100 számozott vers utolsó sorozatát tette bírálat tárgyává. „Írásokat ír – veti Kassák ellen –, amelyekben nincsenek meg az írás jelei. Mondatokat mond, amelyek a mondattani kapcsolatokat nélkülözik. Képeket képzel, amelyek közül hiányzik a szemléleti folytonosság. Gondolatokat gondol, amelyek jelenést nem hordoznak. Összetételeket gyárt, anélkül, hogy dolgának jelentősége volna.”³⁶ Példaként a költő azt a részletet hozza

³⁶ JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*, in JAÖM3 1958, 111.

föl, amely a korabeli kritikában általános megbotránkozást keltett: „Avagy miféle jelei vannak az ilyen írásnak, miféle kapcsolatokra lelni az ilyen mondatok között, mifajta folytonosságot szemlélhetünk az efféle képeken át, bukkanunk-e jelentésre az ilyen gondolatokban [...] hogy: »A virágnak árnyéka van, a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől, ami a domboldalon ketyeg?« [...] Nem érthetetlenek, csak értelmetlenek – állapítja meg a fiatal költő, a volt Kassák-tanítvány az ilyen versekről. – Nincs értelmük önmagukon belül, nincs értelmük önmagukon kívül. Nincs értelmük különösen és nincs értelmük általánosan. De legfőképpen – nincs értelmük társadalmasan.”³⁷

A Kassák-kritika szerzője olyan művek megalkotását tűzi ki célul, amelyek eleget tesznek az értelmesség, az érthetőség igényének: „Kell-e, hogy a műalkotás értelmes legyen?” – teszi föl a kérdést, s a válasz: „a szó talán az egyetlen dolog, aminek közvetlen értelme van. Másfelől meg az ember értelmes lény, már pedig a költeményt ember alkotja”.³⁸ József Attila olyan közösséget keresett, amely ezt az értelmességet elvárta a költői műalkotástól. Ezt az igényt azonban az olvasók igen széles tábora, talán túlnyomó többségük elvárja az olvasott vagy meghallgatott szövegtől. A differentia specificát, amely lehetőséget biztosít a tágabb közvéleménytől a saját közönség körülhatárolásához, további kritériumok adhatják meg. Nem mindegy, mi az az üzenet, amelyet érthető nyelven közlünk. A Kassák-kritika kezdetén a költő megfogalmaz egy ilyen kritériumot. A költeményt többek között abból a szempontból tartja megvizsgálandónak, hogy „az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)?”³⁹ S ha a szövegnek az osztályharcban kell helytállnia, akkor szocialista vagy kommunisták költő az elnyomottak, kizsákmányoltak számára fontos és rokonszenves mondandókat szólaltat meg.

Kassák számozott verseit József Attila azért ítélte el, mert ezt a társadalmi értéket tagadta meg tőlük:

Van-e e közleménynek akár csak sejtelemnyi hasznuk is a munkásság számára? – kérdezi. – Két eset lehetséges: vagy hatnak, vagy nem hatnak. Ha nem hatnak, hasznuk nincs. Ez a kívánatosabb eset. Mert hatásuk [...] lehet-e más, minthogy az ifjú elméket megzavarja, a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világosságban feltűnő világot sötétségbe meríti? Az imperializmus korában élünk. Hát lehet-e jó harcosa osztályának és történelmi feladatának az a munkásifjú, aki ilyen sorokon épül: „a szélfogóban lakik öreganyánk eresszéték ki ő majd tanácsol valamit, de addig is jó lesz, ha naponta kétszer lemosakodtok hideg vízben kerülitek a nyilvános klozeteket s esténként nem vetemedtek Bernard Shaw olvasására?”

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.

³⁹ I. m., 110.

Hát válik öntudatosá az az ifjúmunkás, hogy várhassunk tőle valamicskét, ha Kassák eme sorain töpreng kevésbé fertőzött elméje: „azt hiszitek két szomorú lámpa között nőttök fel műkezekkel és mülábakkal de mindenki tudja a nyílt tereken lődörögtök és hengegtek a pattanásokkal amik az orrotok körül virágoznak?”⁴⁰

A proletárköltő proletárközönséghez beszél. Munkásifjak a kritikában azért játszanak kiemelt szerepet, mert Kassák a húszas évek végén *Munka* címmel folyóiratot alapított azzal a kifejezett céllal, hogy orgánumában munkásfiatalok korszerű szocialista neveléséhez járuljon hozzá. Ezzel a nevelési szándékkal szembesítette József Attila a számozott versek utolsó sorozatát, amely szerinte elemi szinten alkalmatlan a vállalt nevelő szerep betöltésére.

A proletárköltő azonban nem érheti be azzal, hogy szól a proletárközönséghez. Fel kell számolnia kapcsolatait a polgári irodalmi körökkel. A szakítás egy része automatikusan végbemegy a témaválasztás, illetve a versek hangvétele, a bennük megfogalmazott gondolatok, esetleg az íráskor nyelvezete révén. Az a reakció, amellyel a polgári kritika egy része a proletárköltővé vált József Attila vállalkozását, a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* füzetet fogadta, mutatja, hogy a költőnek polgári közönséggel való kapcsolata legalábbis konfliktusossá vált. A kritika elutasításának erős nyomatókat adott az a körülmény, hogy a kötetet a rendőrség elkobozta, szerzőjét osztály elleni izgatás és közszemérem elleni vétség vádjával bíróság elé állította.

A kölcsönös elhatárolódás végbemeneteléről és horderejéről az a levél a legékeszszólóbb bizonyíték, amelyben a költő mecénása, atyai barátja, Hatvany Lajos jelentette be az általa nyújtott támogatás figyelmeztető célú felfüggesztését a mozgalmi időszak kellős közepén: „jeles orosz elvtársaid kitűnő búza-dumpingje olyan helyzetbe hoz, melyben hajdani maecenási allurejeimet le muszáj szoknom. Nem akarlak fiam, télvíz idején bajba sodorni, – szóval április elsejéig folyósítani fogják a 100. – pengőt havonként. Aztán júniusig 50 pengőt leszek kénytelen folyósítani, – abban a hitben és reményben, hogy addig talán mégis jobbra fordul sorod és valami kis keresetre tehetsz szert.”⁴¹ A barátságtalan levél és barátságtalan gesztus egyik oka nyilván József Attila vehemens kapitalizmusellenessége, az az indulat lehetett, amellyel a tőkét támadta. Kétségtelenül volt valami visszás abban, hogy a kapitalizmus engesztelhetetlen ellensége egy kizsákmányoló anyagi támogatásával tartotta fenn magát. Ezt a visszásságot kívánta felszámolni Hatvany.

De a költő nemcsak írásainak tematikája, szelleme, nyelve folytán, közvetve szakított a polgári társadalommal. Az *Irodalom és szocializmus*ban kategorikusan tagadta, hogy napjainkban polgári irodalom, azaz a polgári társadalmat elfogadó érvényes művészet egyáltalában lehetséges: „Ami ma polgári művészet, az már nem művészet” – írja, s lapalji jegyzetben hozzáfűzi: „A polgári művészetet művészetnek tartja a polgárság, azaz

⁴⁰ I. m., 112.

⁴¹ Hatvany Lajos levele József Attilához, [Budapest, 1931 eleje], in JAL 2006, 367.

szubjektíve művészet, de objektíve nem, azaz egyáltalában nem művészet.” A főszöveg nyomatékosítja ezt a megállapítást: „Az legföljebb »polgári kísérlet a műalkotásra.«”⁴² Márpedig ha így van, akkor az érvénytelen kísérletekre képes polgári művészeket, amilyen például Babits Mihály is volt, könyörtelen bírálatban kell részesíteni, le kell leplezni, a Babits-pamflet és az *Egy költőre* című vers után az *Irodalom és szocializmus* jegyzetében is: „A »poëta doctusnak« (tudós költőnek) csúfolt Babits Mihály írja azt a hülyeséget, hogy : »mi volna más az Intuición, mint Ösztön?« És írja azt az Írástudók Árulása (!) c. »tanulmányában!«⁴³ Ez az agresszivitás azon nyomban visszaütött. Arról, hogy Baumgarten-díjban részesüljön, ettől kezdve szó sem lehetett. A *Nyugat* második nemzedékének költőit bemutató nemzedéki antológiába mindössze két verssel kerülhetett be. A *Nyugat* egészen 1933 áprilisáig nem közölt tőle verset.

Egy ideig ezt a félreszorítást föl se vette, hiszen az értéktelen polgári irodalommal szemben a proletárművészet művelésére tette föl az életét, abban a szilárd hitben, hogy „a népművészet a múlté, a polgári művészet a jelené és a proletárművészeté a jövő”.⁴⁴ A korabeli bulvársajtó és propaganda Moszkva guruló aranyairól, guruló rubelekről beszélt, amikor az illegális kommunista körök anyagi támogatásának titkát feszegette. Nem tudom, hogy voltak-e guruló rubelek, de hogy a költő egyetlen ilyen rubelnek nem került birtokába, abban bizonyosak lehetünk. A rövid életű szélsőbaloldali orgánumok nem fizettek honoráriumot. Az illegális szeminárium után jó esetben a hallgatók az előadójuk villamosjegyét dobhatták össze, hogy télvíz idején ne kelljen gyalog hazamennie Rákospalotáról a Székely Bertalan utcába. De lelkesítette őt az a tudat, hogy saját proletárközönsége van, akiknek ír, akik megértik költészetét, és képesek számára a megérdemelt megbecsülést biztosítani.

A harmincas évek elején ebben a tudatban dolgozta ki a Kassák-kritikánál szélesebb és mélyebb alapozással szociológiai jellegű irodalomszemléletét. Ennek a szociológizáló megközelítésnek legkiérleltebb megfogalmazása a [*Bármiféle társadalmi...*] szavakkal kezdődő töredék. A kezdő mondatok megadják a fogalmi keretet, amelyhez az egész gondolatmenet alkalmazkodik: a gazdasági alap és a rá épülő szellemi felépítmény ket-tösségét, amelyben az irodalom a szellemi felépítmény része: „Bármiféle társadalmi élettevékenységhez szükséges, hogy gazdasági alapja legyen. Valamely társadalomnak egész irodalma a társadalom gazdasági rendjének szellemi függvényeként jelentkezik.” A gondolatmenet egy további részében meggyőzően mutatja ki, hogy a tiszta szellemségként felfogott irodalomnak milyen erős anyagi, gazdasági feltételei vannak: „Hogy pedig sok ember elméjébe eljusson a mű, ahhoz nyomda, gépek, gépgyárok, papírgyárok, festékgyárok és az ezek előállításához kellő termelőeszközök és tudományos eredmények,

⁴² JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*, in JAÖM3 1958, 93–94.

⁴³ I. m., 85.

⁴⁴ JÓZSEF Attila, *Fiatalságunk és a népművészet*, in JAÖM3 1958, 116.

végso fokon tehát az összes termelő eszközök és a társadalom egész materiális termelő ereje szükségesek.⁴⁵

Nem követhetjük részleteiben, hogyan taglalja a szöveg a szellemi függvényként felfogott irodalom mint intézmény felépítését és alakulásának folyamatát. Elegendő kiemelni, hogy szociológiai szempontból korrekt módon eljut az intézményi működés magjához, „a mű alkotójának és a mű kiadójának közvetlen kapcsolatához”, amelyet „közvetlen gazdasági függés”-ként határoz meg. Eljut az olvasóközönséghez, amely ebben az összefüggésben vásárlóként konkretizálódik. Ha az alkotó a kiadótól közvetlenül függ, úgy függése az olvasótól, aki megvásárolja vagy nem vásárolja meg művét, közvetett függés. E ponton azonban a költő meglepő irányban tágitja a függőségi rendszerét. „Az irodalmat – írja – azonban nemcsak az olvasók befolyásolják lényegesen, hanem azok is, akik nem olvasnak.”

A gondolatmenet eljut ahhoz a felismeréshez, amely szerint „az irodalom nemcsak alapját leli a termelésben, hanem vissza is hat a termelésre”. A marxista osztályelmélet és az osztályharc elve ezen a ponton kapcsolódik bele az irodalomszociológiai alapvetésbe:

Az uralkodó osztály irodalma „nemes konzervativizmussal” ellenszegül az érzelmek, erkölcsök, emberi magatartások, gondolatok stb. átértékelésének, tehát az elnyomott osztályok öntudatosodásának. Minthogy pedig az elnyomott osztályok öntudatosodása vagyis az élcsapat létrejötte szükséges ahhoz, hogy a termelés irányítását a kezükbe vehessék [...] az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója. Vele szemben a kizsákmányoltak irodalma a kizsákmányoltak öntudatosodását sietteti, [...] és ezzel együtt a termelés fejlődését szolgálja. Az irodalmon belül tehát éppúgy, mint a társadalomban, osztályharc folyik, amely nemcsak ideális, hanem materiális is, mert nemcsak osztályízlést és ideológiai szükségletet elégít ki, hanem ugyanakkor a termelésre vonatkozóan osztályhatalmi célokat szolgál.⁴⁶

A költő úgy érezte, hogy megtalálta biztos helyét ebben az osztályharcban, s hogy rátalált arra a közönségre, amely honorálni fogja művészi erőfeszítéseit.

Alighanem ez volt életének egyik legsúlyosabb tévedése. Idő kérdése volt, hogy rábredjen arra, hogy a proletár olvasó kiváló irodalmi ítélőképességébe vetett hite pusztá illúzió. A tanulatlan munkást megtenni ítélőbírónak művészeti kérdésekben, zsákutcába vezet. Ha saját kútfejből merít, többnyire az irodalom, a zene alsó regiszterének izlésbeli beidegződéseit fogja mozgósítani. Minden szokatlan, a hagyományokat áthágó, kísérletező megoldással szemben gyanakvó. De a legnagyobb baj az, hogy izlésbeli és műveltségbeli hiányosságai miatt igen nagy mértékben manipulálható, orránál fogva vezethető.

⁴⁵ JÓZSEF Attila, [*Bármiféle társadalmi...*] – publikálatlan írás.

⁴⁶ JÓZSEF Attila, [*Bármiféle társadalmi...*] – publikálatlan írás.

A közérthetőség elvének nagy, kiiktathatatlan hiányossága az volt, hogy nem lehetett egyértelműen meghúzni a határait. Kassák és köre a művelt és művelődni hajlandó proletárra hivatkozva még a merészen kísérletező darabjaikat is befogadhatónak tekintette. Számos olyan munkásolvasó volt ugyanakkor, akik a közérthetőség eszményének tudatosan megfeleltetett műveket sem voltak képesek felfogni, és az érthetőségnek egy ennél sokkal erősebb mértékét kívánták meg. A közérthetőség igényének bizonyos fokát csak a gyermekeknek szóló rigmusok, a publicisztikusan lapos versezetek tudták teljesíteni. József Attila is ilyen csapdába esett bele. Láttuk, hogy elutasította a Kassák-féle versbeszédet, arra hivatkozva, hogy az csak az ifjúmunkások alakuló proletáröntudatának szétzilálására képes.

Amikor azonban saját verseivel állt a munkásközönség elé, tapasztalnia kellett, hogy a közérthetőség igényével írt szövegeit hasonló értetlenkedés, tartózkodás fogadja az olvasók és hallgatók részéről. „Egyiket-másikat nehezen is tudtuk megérteni – írja Andrásfi Gyula, József Attila szemináriumainak egyik, a költőt tisztelő, vele szimpatizáló hallgatója – az olyanokat, hogy »Csibor húzzon tücsökzenét undok urad udvarába!«, szóval az Öt szegény szól című versét. De ő aztán megmagyarázta, hogy ezek az átkok nemcsak a csöszt illetik, hanem gazdáját is... – Értitek? – kérdezte. – Értjük – mondtuk, és most már mintha értettük volna, de legközelebb megint elkezdte valaki a kötözködést, mi az, hogy »rege, róka, rejtem«. Miért írsz, Attila, ilyen marhaságokat? Nem haragudott azért, megmagyarázgatta ezt is, meg más új verseit is.” Megmagyarázgatta, de nem állíthatott minden verse és minden olvasója vagy hallgatója mellé egy versmagyarázót. Azaz hamarosan tudomásul kellett vennie a proletár olvasó hozzáértésének problematikuságát. Tamás Aladár Horváth Mártonra hivatkozva írta, hogy a *Munkásokat*, tehát az egyik leginkább mozgalmi logikával írott versét is hasonló értetlenség fogadta kommunista körökben: „e versét sokan nem értették meg, kifogásolták, gúnyolták érte”.⁴⁷

A példákat szaporíthatnánk, de beérhetjük annak az írásnak a felidézésével, amelyet egyik költőtársa, Pákozdy Ferenc a pártvezetők, Madzsar József és Sándor Pál megbízásából írt a *Külvárosi éj* kötetéről, s amely kritika rádöbentette, hogy a magas esztétikai mércét megütő költészet nem találkozhat a mozgalmi körök és általában a munkásközönség jelentős részének igényeivel. Hogy Pákozdy mint hivatásbeli, mint költőtárs értette-e a költő verseit, és csak a megrendelésnek eleget tenni kívánva és pályatársi rivalitástól fűtötten keltette az értetlenkedő olvasó látszatát, vagy pedig tényleg nem fogta föl a művek értelmét, és nem volt képes felmérni értéküket, nem könnyű eldönteni. De ennek nincs is túlzottan nagy jelentősége. Pákozdy bizvást támaszkodhatott a közönség hozzá nem értésére, bizonyos lehetett abban, hogy értetlenkedése miatt senki nem fogja rajtakapni őt műveletlenségen, az esztétikai érzék elemi hiányán, mert hogy olvasói sem rendelkeznek ilyesmivel. A *Külvárosi éj* című verset például így értelmezi:

⁴⁷ ANDRÁSFÍ Gyula, *Szemináriumvezető: József Attila*, in JAE 1957, 290–294.

A költő úgy látja, hogy a szövőszékek a holdfény fonalával „szövik szövönők való álmait”. (Hogy a szövönők nemcsak álmodozni szoktak, hanem heti 10-20 pengőért sorvadnak a szövőgépek mellett, arról itt nem esik szó!) [...] „[...] vasgyár, cementgyár, csavargyár. Visszhangzó családi kripták. A komor föltámadás titkát őrzik ezek az üzemek.” (Marx mennyivel megrázóbban, költőibben mutatta be a gyárat a Kapital-ban.) „Röpcédulákkal egy-egy elvtárs iramlík át. Kutyaként szimatol előre és mint a macska fülel hátra.” (Kedves hasonlatok az állatvilág köréből). „az öntőműhelye vasladik, s piros kisdedet álmodik a vasöntő az ércformákba.” (Mi az a piros kisded, amiről a vasöntő „álmodik”? Vörös Jézuska?) [...] az „éj”-jel kapcsolatos képzavarokat és logikai ellentmondásokat nem is bolygatjuk.⁴⁸

Az idézett részletből és a recenzió más kitételeiből a költő megértette, hogy áthidalhatatlan szakadék választja el őt a proletárközönségtől, és hogy az a közösség, amelynek keretében harcolni akart egy új világért, nem kér a költészetéből. Egyebek között ez a felismerés vezetett az illegális kommunista mozgalommal való szakításhoz.

A konfliktus tudatosításának helye egy kéziratban és töredékesen fennmaradt fejtegetése, amely az *1. Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá* címet viseli:

„Politizáljon-e” az irodalom? Így hangzik a kérdés, amelyet újra és újra mellünknek, írók mellének szögeznek. Mielőtt feleletet adna az ember, kiderül, hogy a kérdés pusztá formáság, mert tartalmára nézve türelmetlen követelődés. Politizáljon-e az irodalom? Igenis, politizáljon! – válaszol Ignotus, – szálljon síkra a demokrácia értékeinek, az örök emberi értékeknek a védelmében. Politizáljon! – mondja Gömbös, a nemzeti egység pártjának vezére, – itassa át a nemzeti egység eszméjével a lelkeket. Politizáljon! – kiáltják fennen a forradalmi szocialisták – az irodalom az osztályharc fegyvere. A politikusok közt tehát igen nagy az egyetértés. Egyik sem utasítja vissza, sőt a legkülönbözőbb erkölcsi eszmék jegyében az irodalom kötelességévé teszi a politikát, – az ő politikáját. Az irodalomról, az írásművészetről pedig szó sem esik, az íróknak arról kell döntenie, hogy milyen szekeret toljon. Egy ilyen állapot nem sok örömmel kecsegteti azokat az írókat, akik a politikain kívül művészeti öntudattal is rendelkeznek. Céhbeliek fájdalommal látják az irodalomnak, mint a társadalmi haladás egyik jelentékeny formájának a kismimmizését. Avagy dadogjanak-e a gyönyörűségtől, amikor már nem tagadhatják tovább, hogy – a reakcióról nem beszélvén – a munkásmozgalomban is szellemellenes áramlatok kerülnek fölülr? Ez nem vád, hanem – sajnos – a szubjektív föltételek hiányának egyik adaléka. Ha egy osztály – a bér munkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlén ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.⁴⁹

⁴⁸ PÁKOZDY Ferenc, Külvárosi éj. József Attila újabb költeményeiből, *Társadalmi Szemle*, 1933/2. 87–88.

⁴⁹ JÓZSEF Attila, [*Bevezetés, mely borsot tör sokak orra alá*] – publikálatlan írás.

Kemény szavak ezek, amelyek mutatják, hogy József Attila megszabadult olyan történelmi illúzióktól, melyek akadályai lehettek volna költői kibontakozásának, és felismerte, hogy a művésznak „művészeti öntudattal” is rendelkeznie kell. A költő nemcsak egy osztályba tartozik, de azon belül más típusú közösségnek is része, amelyet az idézett részletben foglalkozási csoport értelmében vett középkori eredetű kifejezéssel céhnek nevezett, magát a „céhbeliek” közé sorolva. Csakhogy a szakítás sem jelenthetett megoldást számára. A polgári irodalomnak hátat fordított. A forradalmi munkásmozgalomból kitessékelték. A szociáldemokráciához ekkor még nem volt hajlandósága közeledni. 1933 tavaszára tehát közönség és közösség nélkül maradt. Céhe nem vagy alig tartotta számon. Mindenesetre nem tekintette őt egyenrangú tagjának. Inkább csak céhlegénynek, mintsem mesternek számított.

Végzetesen elmagányosodott. A „nemzeti kommunizmus” kalandja ebben a légüres térben zajlott le.⁵⁰ De érdekesebb megnézni, hogy az ennyire izolálódott költő, a céhlegény ebben az időszakban milyen műveket írt vagy tett közzé. A *Téli éjszaka* nem sokkal korábban, 1932 és 1933 fordulóján készült. 1933 áprilisában jelent meg a *Nyugatban a Reménytelenül*. Nem sokkal később, júniusban ugyanott az *Óda*. 1933 nyarán a *Korunk* közölte az *Elégiát* és *A város peremén* című ódát. Megkezdte a költő az előkészületeket az *Eszmélet* megírásához. Ha e művek felől mérjük föl a távolságot, amely ekkor a magyar versolvasó közönség és a költő között feszült, a szakadékot, amely a két partot elválasztotta, azt tragikusnak kell tekintenünk. A költőnek a maga kárán kellett rádöbennie arra, hogy nincs más, csak polgári közönség. Ha egy munkás elegendő műveltséggel rendelkezik egy irodalmi mű befogadására, akkor ő is polgárként fogadja be a művet, nem pedig proletárként. A költő belátta, hogy újra kell építeni kapcsolatait a korabeli polgári olvasóval, érintkezésbe kell lépni azokkal az orgánumokkal, amelyek verseket tesznek közzé. Az irodalomszociológiai meditációi mögött ez az őt sújtó negatív tapasztalat lappang.

Egy újabb töredékében, a [*Bármiféle társadalmi...*] kezdetű szövegben kidolgozott irodalomszociológiai megalapozásra építve, az általa elszenvedett kudarcral számot vetve, önkritikus élel akart hozzászólni egy, a jövedelem nélküli írók anyagi támogatásának kérdéseiről indított ankéthoz. Ha az író szociológiai szempontból kisárutermelőként határozzuk meg, ha a kiadóban a nagybani vásárlót és közvetítő kereskedőt látjuk, az olvasót pedig az írói műhelyben termelt áru vevőjének tekintjük – írja a *Munkánélküli írók táppénze* című töredékben –, akkor a művésszel szemben is az árutermelő társadalomban érvényes követelményeket támaszthatjuk. Az így megfogalmazott követelményeket, nem nehéz belátnunk, József Attila magamagával szegezte szembe: „Az írók, a tehetségesek, egy kicsit önmagukat is megvizsgálhatnák, hogy miért nem kapós az

⁵⁰ Erről lásd SZABOLCSI Miklós, *A nemzeti szocializmus*, in SZABOLCSI 1998, 255–259.

árujuk. Az irodalom is termelés, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál s az ma már nem elegendő, hogy egyesek tetszését megnyeri a munka.”⁵¹

Az önvizsgálat eredménye lehangelő és kilátástalan: „A szóban forgó írók kivonták magukat az életből. Valóban nyomorognak és mégis álnyomorban élnek. Kávéházban feketéznek, ahelyett, hogy kifőzésben ebédelnének.”⁵² A közönség meghálálná, ha az írók megfelelő választ adnának az őt izgató problémákra. A kávéházban lebzselő bohém értelmiségi – mint Jancsi János Kosztolányi *Barkochbájának* József Attiláról mintázott hőse, mint Gerlei, Nagy Lajos *Budapest Nagykávéházában* József Attiláról rajzolt karikatúra – azonban „nem képes válaszolni, elszakadt az élettől, nincsenek a közönséggel közös élményei, melyeket megformálhatna. Saját, analóg érzelmei, problémái elvont kérdésekké válnak. Nem termelhetnek valóságos szükségletnek megfelelően, mert nem ismerik a valóságos szükségleteket”.⁵³ Megrendítő mértékű elbizonytalanodás. Még nem is olyan régen volt, hogy egy egész osztály történelmi vállalkozása részesének érezte magát a költő. Verseit egy olyan proletárközönség számára írta, amely saját költőjeként, ahogy egy baráti kritikus írta: „a proletariátus Petőfijeként” fogja őt számontartani.⁵⁴

1933-ban és 1934-ben a költő úgy érezte, kilátástalan helyzetbe került. Többes szám harmadik személyben, de saját magáról írta töredékének végén: „Kivonják magukat az életből s az élet kivonja őket magából. Minden intézményes segítség, mely nem műveket jutalmaz, amely az író, pusztán azért, mert író, átsegíti az élet nyomorán, meghoszszabbítja az írói áléletet, mégjobban kitépi a valóság formáló kezéből ezeket a tehetséges, megnyilatkozásra képes lelkeket.”⁵⁵ Válságának mélypontján József Attila levonta a helyzetéből adódó következtetéseket. Elszakadt Szántó Judittól, 1934 telén elszakította szellemi kapcsolatait a fővárosi értelmiségi közzel, Hódmezővásárhelyre költözött. Azt latolgatta, hogy befejezi az egyetemet és vidéken tanárságot vállal. Aztán azt tervezgette, hogy Szántó Judittal Balatonszárszóra költöznek, és gondnokságot vállalnak az Etelka nővére által vásárolt üdülőben. De aztán úrrá lett kétségbeesésén, megírta az *Eszmélet* ciklust, 1934 őszén megszerkesztette és megjelentette válogatott verseinek gyűjteményét, a *Medvetáncot*, és újra belevetette magát az irodalmi életbe, fölve a kapcsolatot a polgári progresszióval, de megmaradva szocialista elveinél, marxista felfogásánál.

⁵¹ JÓZSEF Attila, *Munkánélküli írók táppénze*, in JAÖM3 1958, 154.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

⁵⁴ József Attila: *Külvárosi éj*, *Literatura*, 1933/1. 25.

⁵⁵ JÓZSEF Attila, *Munkánélküli írók táppénze*, i. m., 155.

VERES ANDRÁS

A tudat–osztálytudat–öntudat probléma alakulása József Attila értekező prózájában¹

A konferenciára előzetes tájékoztatásnak készült anyag, Tverdota György *Öntudat* címmel írt kitűnő összefoglalása részben megnehezíti, részben megkönnyíti dolgomat. Mivel egyetértek azzal a folyamatképpel, melyet az 1930-as években József Attila gondolkodásának alakulásáról ad, úgy tűnhet, elveszi kenyeremet. Valójában lehetővé teszi, hogy ne kelljen a munkát előlről kezdenem, hanem az ő szövegét továbbgondolva, némelyik pontján korrigálva vagy kiegészítve írjam tovább, amit József Attila gondolkodói pályájáról tudni lehet.

Tverdota az 1922. novemberi *Proletárok!* című verssel kezdi áttekintését. Úgy gondolja, hogy 1930 ősztől a költő a proletariátushoz tartozónak tekintette magát, részt kívánt venni a munkásmozgalom forradalmi küzdelmeiben, tagja lett az illegális kommunista pártnak, ami együtt járt azzal, hogy jól fejlett osztályöntudattal rendelkezék. József Attila – Tverdota szerint – valószínűleg nem olvasta Lukács György 1923-ban németül megjelent nevezetes könyvét, a *Geschichte und Klassenbewusstseint*, de ekkori álláspontját rokonítja vele a párt vezető szerepének abszolutizálása és az, hogy az osztálytudatot normatív tudatként fogja fel, azaz a párttagok számára kötelező előírások, cselekvési programok foglalatának. De csak idő kérdése volt, hogy a végletesen kollektivistá szemlélettel felhagyjon. A lírikus ugyanis szükségképpen individualista, az alkotás egyéni kezdeményező-készséget, kreativitást igényel – azaz óhatatlanul feszültségbe kerül a kommunista mozgalom által megkövetelt katonás fegyelemmel. Értekező prózájában megfigyelhető, hogy egyre inkább úgy gondolja: az osztálytudat nem egy osztály, a proletariátus tudata, hanem egy egyén ilyen vagy olyan osztálytudata. Nem azt jelentette ez, hogy az egyén túleszi magát a közösségi tudaton, hogy elutasítja annak a közösségnek a normáit, amelyhez tartozik, de azt igen, hogy mérlegeli a viszonyát ezekhez a normákhoz.

¹ A József Attila Társaság *Tudat, öntudat, osztálytudat József Attila gondolkodásában és költészetében* című konferenciáján 2015. május 23-án elhangzott előadás javított és bővített változata, amely Tverdota Györgynek *Öntudat* című, a konferenciát előkészítő anyagához kapcsolódott. Itt mondom köszönetet Bókay Antalnak, aki megőrizte az előadás hangfelvételét.

Még inkább elmélyítette a költő eltávolodását a pszichoanalízissel való találkozása, ettől fogva az osztálytudat és a lélektani értelemben vett tudattalan egyaránt fontos volt számára. Jóllehet Marx és Freud összekapcsolására törekedett, a pszichoanalízis térnyerése gondolkodásában csak a marxizmus rovására történhetett, mivel az utóbbi nem tűrt meg maga mellett másikat, akár kiegészítő gondolatrendszert sem. Két úrnak szolgált egyszerre: mint neurotikus, a tudattalannak, mint forradalmár, a tudatnak. Így jutott el a *tudattalan tudatosításának* programjához, a két ellentétes elv összekapcsolásának ambíciójához. József Attila a harmincas években egyszerre volt a tudattalan és a tudatosság költője.

Tverdota György hangsúlyozza, hogy míg a harmincas évek elején Lukács Györgyhöz és a bolsevik állásponthoz hasonlóan a költő is elutasította az etikai szempontot, a neurózis, az idegesség tapasztalatának figyelembevétele azzal a következménnyel járt, hogy a harmincas évek derekán öngyöttrő moralizálásba kezdett. Ezzel párhuzamosan eljutott oda, hogy túlléphetett az osztálytudat, a proletár öntudat korlátoltságán anélkül, hogy a társadalmi szolidaritás elvéről lemondott volna. Ennek az új gondolati fejleménynek a legjelentősebb kifejtése az 1934-ben megjelent *A szocializmus bölcselete* című írásában történt meg. Kitart az öntudat fontossága mellett, ezt azonban többé nem egy osztály öntudatának tekinti, nem is egy egyén osztályöntudatának, hanem általánosan emberi öntudatnak. Ekkor képviselt álláspontján azután nem változtatott.

Módszertani megjegyzés

Célszerűnek látszik elsőként módszertani fenntartásomat jelezni: nem tartom helyesnek azt a gyakorlatot, amely aggálytalanul felelteti meg egymásnak a tudat és öntudat problémáinak költői és értekező prózai megjelenítését. Példaképpen az *Eszmélet* (1934) ismert sorát idézem: „minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!” Fejtő Ferenc az egyik legmegvilágítóbb írásában (*József Attila, az útmutató*, 1947) a gondolat háttérét a következőképp vázolta fel:

Attila nyilvánvalóan sem közelebbi, sem távolabbi anyagi érdekeket nem keresett a szocializmusban, s ha abban csak az anyagi érdekek kielégítésének filozófiáját ismerte volna meg, mint idegent s megvetésre méltót utasította volna el. Hányszor idézte viták közben Marx gyönyörű mondatát: „A szocializmus nem kenyérkérdés, hanem az emberi méltóság ügye!” Erkölcsi szükséglet volt számára egy filozófia, amely az emberszereteten alapul. [...] József Attila egyéniségében volt valami, hitelenségében is szelíd, keresztényi vagy buddhai, e szavaknak őseredeti, gyermekded és gyengéd értelmében. Sok indulat fűtötte, de mind végső bomlásáig derűsen uralkodott indulatai fölött, kíváncsisággal és megértéssel fordult az emberek felé, nem gyűlölködött és nem szerette a gyűlöletet. [...] „Nem tudok mást, mint szeretni” – sóhajtott a *Eszmélet* egyik stanzájában. Haragudni tudott,

de a gyűlölethez nem volt tehetsége. Szeretetre vágyott, a szó teljes, kölcsönös értelmében...²

Kisebb baj, hogy a Marxnak tulajdonított, valóban gyönyörű mondat szerzősége bizonytalan. Nagyobb baj, hogy az itt leírt álláspont nem egyezik az *Eszméletével*. A vers szövegében olvasható állítás („minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat!”) valójában *ambivalens* pozíciót foglal el: egyfelől sajnálkozik azon, hogy erre kényszerülünk, másfelől belátja, illetve elfogadja ennek szükségességét.

Ugyanakkor Fejtő Ferenc jellemzése is helytálló, s találhatott volna éppen őt igazoló idézetet. Például az *Eszmélettel* közel egyidős, *A szocializmus bölcselete* című írásában (1934) a költő elhárítja az öntudatot fegyverként forgató bolsevik gyakorlatot:

Így tehát éppen azok a munkásemberek öntudatosak, akiknek „osztályöntudata” az emberiség társadalmi lényegének tudatából táplálkozik, vagyis magából az emberi öntudatból, ahelyett hogy az „osztályöntudat” a kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki. Ez a felfogás – természeténél fogva – nem veti meg a harcot, de elveti a parancsuralmat, mert hiszen fegyverrel senkit nem lehet emberi öntudatra kényszeríteni. Olyan eljárás volna ez, mintha a kényszerképzetes betegeket állandó ütlegelésekkel akarnók meggyógyítani.³

A vers szövege többértelmű, nem foglal állást a cikket jellemző egyértelműséggel. Mi következik ebből? Publicisztikájában a költő a lehető legnagyobb pontosságra törekedve próbál fogalmazni; következőképp a politikai és egyéb nézetei közvetlenül kiolvashatók a szövegekből. (Ami nem jelenti azt, hogy ne szorulnának rá alapos értelmezésre.) József Attila költészete merőben más céloknak igyekszik megfelelni. Éppen a legköltőibb szövegeiben jár el a legösszetettebb módon, így az *Eszmélet* idézett sorában vagy az *Elégiában* (1933), amikor az „öntudat kopár öröme”-nek erejére figyelmeztet. Az is igaz, hogy versenként más és más az esélye a szöveg egyértelműsítésének. Az olyan didaktikus szövegekben, mint a *Párbeszéd* (1931), bizonyára könnyebben azonosítható a jelentés. Már más a helyzet *A város peremén* (1933) esetében, amely jóval bonyolultabb, mint a *Párbeszéd*, de akadnak részei, amelyek nyilvánvalóan egyértelműek.

Ha József Attila költészetét és értekező prózáját összességében próbáljuk meg összehasonlítani (ami, valljuk be, fölöttebb kockázatos eljárás), szembevetnő a karakterbeli különbség. Tverdota György – Németh Andort követve – úgy fogja fel József Attila harmincas évekbeli költészetét, mint folyamatos törekvését arra, hogy a tudattalant tudatosítsa. Mármost én az értekező prózáját éppen ellentétes irányultságúnak találom:

² FEJTŐ Ferenc, *József Attila, az útmutató*, in Uő, *Szép szóval*, válogatta és szerkesztette SZÉCHENYI Ágnes, Budapest, Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992, 159–160.

³ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in JAÖM3 1958, 149.

mintha a tudatost igyekezne tudattalanítani – a marxizmus racionalitását egyre kevésbé találja kielégítőnek a pszichoanalízis és nem csak a pszichoanalízis felől. Ebben persze a történelmi fejlemények irracionálisnak megélt alakulása játszott a legfőbb indítékot: a várt szocialista forradalom helyett a német nemzetiszocializmus győzelmével kellett szembesülnie, és Európa-szerte még sok más diktatúra sikerével is (beleértve a sztálini Szovjetuniót is). Kénytelen volt revízió alá venni a marxi jövődölést, Marxnak szemére vetni, hogy lebecsülte a véletlen jelentőségét, illetve hogy talán nem is a véletlenül, hanem mélyebb okokon múlik a 20. századi történelem félresiklása.

József Attila korai álláspontja

Tverdota György folyamatképe döntően az 1930-as évekre szorítkozik, holott a tudat/öntudat problematikája már korábban is fölmerült József Attila gondolkodásában. Ismét erősen leegyszerűsítve, úgy fogalmazhatunk, hogy míg a húszas évek végén elsősorban a tudat mibenléte foglalkoztatta, addig a harmincas évek elején az osztálytudat, később pedig az öntudat kérdésköre. Az osztálytudat problematikáját átvette, ha tetszik, készen kapta, ezzel szemben a másik két kategória összefüggéseinek vizsgálatában a saját kútfeje szerint járt el. A kiindulópontot érkező prózájának korai fő műve, az *Ihlet és nemzet* reprezentálja, az öntudat értelmezését pedig (*A szocializmus bölcselete* mellett) kései fő műve, a *Hegel – Marx – Freud*.

Bár magának a tudatnak kategóriájával nem élt József Attila, de az *Ihlet és nemzet* éppen ennek problematikáját emeli középpontba. Az emberi tudat (az ő terminológiájával: „szellemiség”) három formáját különbözteti meg. Az *intuício* (a szemlélet) közvetlenül a valóságra irányul, ezért csak a részeit ragadja meg, nem képes belátni teljességét, és csak azt fogja fel, ami adott – tehát passzív jellegű „történés”. A másik két tudati forma (a spekuláció és a költészet) viszont aktív, valóságalkító „cselekvés”. A *fogalom* (a spekuláció) közvetve irányul a valóságra, elvonatkoztat tőle, „megtagadja”, hogy megalkossa az igazságot. (A spekuláció tölti be a fogalmi reprezentáció, illetve a tudomány szerepét.) Ezzel szemben az *ihlet* (a költészet) nem tagadja meg, hanem maga mögé utasítja a valóságot: „a valóság teljes fogyatkozása egyetlen valóságélemre”, melyet teljes valóságnyivá növeszt (és így a valóság többi részét eltakarja vele).⁴ Tulajdonképpen az ihlet hozza létre a *nyelvi* valóságot; a szó teremtése valójában költészet („keletkezésekor” maga a szó: költemény), de amikor már „(el)használt” lesz, azaz megszokottá, „adottsággá” válik, a szemléletünk kompetenciájába tartozik. A *nemzet* voltaképpen olyan közösség, amelyet *nyelvi*leg alkotnak meg (ezért mondja József Attila, hogy „a nemzet: közös ihlet”).⁵

Nyilvánvaló, hogy elképzelésében döntő jelentősége van az *eredetiség*nek: éppen ez a megkülönböztető vonása az ihletnek (költészetnek); az adottságra irányuló szemlélet nem

⁴ JÓZSEF Attila, *Ihlet és nemzet*, in JATC1 1995, 123. Lásd még 104–105, 110–111.

⁵ JÓZSEF Attila, *Ady-vízió*, in JATC1 1995, 166.

lehet eredeti. „Tévedés ne essék, ami új, az még nem művészet, de a művészet föltétele, hogy új legyen, mert különben intuíció volna.” – jegyzi meg József Attila, amikor Adyt nagy költőnek nyilvánítja.⁶ A költészet többlete a másik két tudati formához képest, hogy egyesíteni tudja képességeiket. Ugyanakkor az ihlet és a költészet viszonyának bemutatásában érezni némi tisztázatlanságot. Nem feleltethető meg a kettő teljesen egymásnak, illetve ha a nemzetet alkotó nyelvi ihletet költői teljesítménynek tekintjük, az szétfeszíti, illetve metaforikussá változtatja a költészet fogalmát. Aligha véletlen, hogy a „szellemiség” terminusát József Attila hol az „egzisztencia”, hol pedig a „nyelv” fogalmával helyettesíti.

Kétségtelen, hogy az *Irodalom és szocializmus* című előadásszövegét (1931) követően a költő nem vállalkozott újabb művészetelmélet létrehozására, előadásszövege pedig korábbi álláspontját visszhangozza, néhány szocialista szellemű kiegészítéstől remélve a kívánatos aktualizálást. De nemcsak az *Irodalom és szocializmus* esetében nyúl vissza korai művészetbölcseletéhez. Ezúttal költői példával élnek, de mentségemül szolgáljon, hogy *A város peremén* – mint arra már utaltam – egyértelmű kiállásra törekszik. Olyan versről van szó, amely a költő munkásmozgalmi korszakát reprezentálja: nemcsak a marxizmus történelemfilozófiai vízióját tartalmazza (tehát azt, hogy a történelem tudatosításán, illetve a proletariátus öntudatosodásán keresztül vezet az út az osztály küldetésének teljesítéséhez), hanem az ebből fakadó intellektuális fölényérzetet is (a proletariátus kezében van a megfelelő eszköz: a történelemben eligazító és a radikális átalakításához szükséges tudás).

Ugyanakkor a költő hangsúlyozottan megkülönbözteti magát és feladatát osztályától és annak küldetésétől: „A költő [...] (az adott világ / varázsainak mérnöke), / tudatos jövőbe lát / s megszerkeszti magában, mint ti / majd kint, a harmóniát.” Utóbb helytelenül feleltették meg e sorokat a sztálini meghatározásnak („az írók a lélek mérnökei”), mivel a „világ varázsai”-ra való hivatkozás valójában József Attilának a költészet mágikus természetét és eredetét feltételező „névvarázs”-felfogására vezethető vissza. De a költő különbözősét (és függetlenségét) kimondó szöveg nemcsak a mozgalmon belüli mozgásterét értelmezi „eretnek” módon a bolsevik felfogáshoz képest, hanem *átmenti* a korai művészetbölcseleti koncepcióból az „ihlet” különleges képességét (teremtőerejét) és jelentőségét is. Figyelemre méltó az is, hogy az én-tudat és a mi-tudat kettőssége épp olyan hangsúlyt kap itt, mint a költő *József Attila* című korai versében (1924), amikor a munkásmozgalom (és a marxizmus) még csak lehetőségként merült fel a horizontján.

A középső korszak furcsaságai

József Attila életében az 1930-tól 1934-ig tartó időszak (Tverdota György dolgozata lényegében ezt tekinti át) a révbe érés és a rév elvesztésének története. Ahhoz képest, hogy 1930 végén úgy tűnt: megtalálta a maga hitvallását és mozgalmát, a felkészülés éveire

⁶ I. m., 168.

hasznos rendkívül gyors dinamika jellemzi a költő további útkeresését. Az illegális KMP kötelékében zavartalanul eltöltött idő nem volt több mint egyetlen esztendő. 1931 nyarán ugyanis nem akármilyen pofon érte: a moszkvai kommunista emigráció „platformtervezete” azt állította róla, hogy „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”. (Az 1931 őszen–telén írt válaszában először érzi úgy – mióta a mozgalomba került –, hogy hivatkozni kell költői teljesítményére.)⁷ A *Társadalmi Szemlében* megjelent egyetlen írását, a *Marxista munkásoktatás* című cikkét (1931. szeptember) a folyóirat szerkesztői alaposan megkurtították, *Az ifjúság nemi problémái* című recenziója pedig nem jelent meg.⁸

Tverdota írása a pszichoanalízis hatásában jelöli meg a költő eltávolodásának legfőbb indítékát. Föltehetően különbséget kell tenni az eszmei és a mozgalmi pályaív között. Míg az 1932 májusában publikált írásában a marxizmus természettudományos relevanciáját védi Totis Béla egyik cikkével szemben (*Természettudomány és marxizmus*), addig Totis 1931-ben megjelent könyvét már a marxizmus és a pszichoanalízis alapján együtt részesíti megsemmisítő bírálatban (*Az ifjúság nemi problémái*, 1932 nyara). Utóbbi írásában⁹ veti fel először, hogy a marxizmus mellé emelhető a freudizmus, mivel mindkettő társadalmi megoldást szorgalmaz, csak az egyik a szociális, míg a másik az egyéni létmód anomáliáit próbálja meg orvosolni. A két tan közti párhuzamnak és egyesítésük szükségességének gondolata az *Egyéniség és valóság* című cikkének (1932. június) már legfőbb tézise lett. Ez az írása már mintha egyenesen elvtársai megbotránkoztatására készült volna.

De az igazi fordulópontot József Attila életében Hitler győzelme jelentette, ennek traumáját élete végéig nem tudta kiheverni. *Az egységfront körül* című cikke 1933 májusában – a német fiaskó okaként a bolsevik és szociáldemokrata testvérharcot megjelölve – már nyílt szembehelyezkedés a kommunista politikával. Az 1933 végén és az 1934-ben írt, töredékben maradt szövegei jól érzékeltetik a mozgalomtól való eltávolodását. A szovjetunióbeli írókongresszusra való meghívás elmaradásának sérelme csak az utolsó csepp volt a pohárban. Az i-re tette föl a pontot az 1934 novemberében publikált, nyíltan antibolsevista írása, *A szocializmus bölcselete*.

Lehet mondani, ezek az események elsősorban a mozgalmi életét befolyásolták. De következményei voltak eszmei tájékozódásában is. *Az Egyéniség és valóság* forrásvidékét nem tartom kielégítően feltártnak. A pszichoanalízis jelenléte persze nyilvánvaló, és a tudat merőben új értelmezését indítja el a költő gondolkodásában. Ugyanakkor nem világos, hogy József Attila mennyire tudott támaszkodni magára Marxra. *Az Egyéniség és valóság*ot lehet olvasni logikai zsonglörködésként is, de az eldologiasodás-probléma egyfajta megközelítéseként is. Ehhez nem volt szüksége József Attilának Lukács György

⁷ Vö. JAÖM3 1958, 209–219.

⁸ A *Korunk* Nagy Lajos recenzióját közölte. Lehet, hogy a baráti kör túlságosan élesnek találta József Attila szövegét, és Nagy Lajos helyette írta meg a maga változatát. De az is lehetséges, hogy József Attila eleve vitacikknek szánta írását. Csak annyi bizonyos, hogy sikerült őt lebeszélni a szöveg publikálásáról.

⁹ József Attila nem publikálta bírálatát, jöllehet ezúttal befejezett szövegről van szó. A JAÖM3 1958 jelentette meg először, a 127–134. lapon.

könyvére. Marx ifjúkori művéről, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokról* már tudott ekkor, de alapos tanulmányozásába csak később fogott. Valószínűleg *A tőke* árufetisizmus fejezete lehetett legfőbb ihletője. (Igaz, utóbb az is előfordult, hogy József Attila az árufetisizmus fejezetre hivatkozott, holott a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra* építette állításait.) Amikor a marxi tanítást filozófiaként kezdte vizsgálni, álláspontja elmélyítésében messzemenő segítséget kapott e korai Marx-műtől. S úgy gondolom, kései korszakában József Attila reformmarxista álláspontjának kialakulásában legalább akkora jelentőséget kell tulajdonítanunk a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, mint a pszichoanalízis hatásának.

Bár a mézeshetek rövid ideig tartottak a mozgalomban, a proletariátus világtörténelmi küldetését hirdető szocialista elképzelés hosszú időre meggyőződése lett a költőnek. Tehát az osztálytudat fogalma több volt számára, mint a proletársors leírása és megértése. De hangsúlyozni kell, hogy a marxizmus nem elméleti, hanem *gyakorlati* kérdés volt a szocialista munkásmozgalom számára: az iránytűt jelentette a burzsoázia elleni harcban. Marx utolsó Feuerbach-tézise világosan kimondja, hogy a filozófusok eddig magyarázni próbálták a világot, a cél immár az, hogy megváltoztassuk. A marxizmus a gyakorlat filozófiájának hirdette magát. Természetesen nem elhanyagolható segítséget jelentett a harcban a tőkés gazdaság Marx által adott tudományos bírálata, amely a termelésben a proletariátust mutatta ki az érték létrehozójának. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a marxi tan nézőpontjából a munkásmozgalomnak egyszerre volt kötelessége és kiváltsága a világtörténelmi fordulat végrehajtása. Ezért nem igazán érzem szerencsésnek a „magánvaló” és „magáértvaló” kategóriák alkalmazását a tudat, illetve öntudat marxista megközelítésére, mert filozófiai dilemmának állítja be a kérdést – mint ahogy ez történik Lukács György hivatkozott könyvében is.¹⁰

Az osztálytudat fogalma szocialista értelmezésben *eleve tartalmazza az öntudatot is*. A proletariátust tudatosítani kell ahhoz, hogy felkészüljön feladatára, tehát az öntudatos proletár csakis szocialista meggyőződésű lehet. Nem akármilyen hierarchiát lehetett felépíteni erre az állványzatra: a tudatos proletár felett áll a még tudatosabb párt és e fölött a még nála is tudatosabb vezér. A szocialista mozgalom eleinte igyekezett betartani a demokratikus játékszabályokat, de az alapító atyák, illetve a szociáldemokrata vezetők tekintélye eleve kikezdte ezeket, a bolsevik gyakorlat pedig csaknem teljesen mellőzte őket. A bolsevista párt tudatosan militarista szervezetként működött, hatékonyabban helytállva a hatalomért folytatott küzdelemben – az igazi gondok akkor jelentkeztek, amikor sikerült győznie. A küldetéssel járó öntudat persze nem lebecsülhető hittel és erővel vértezi fel híveit, akik nem akármilyen fölényt érezhetnek tudatlannak tekintett és szükségképpen kudarcra ítélt ellenfeleikkel szemben.

József Attila örömmel talált rá a munkásmozgalomban a részben virtuális, részben valóságos közösségére, amely őt is a történelmi igazságszolgáltatás és haladás beteljesí-

¹⁰ Itt Bagi Zsolt megközelítésmódjával vitázom, melyet a konferencián *A szocializmus bölcséletéről* adott.

tésének szereplőjévé tette. Nem elméleti megfontolások vezették. Az 1929-es gazdasági világválság igazolni látszott Marx jövődölését, katasztrófaelméletét. A mozgalomba kerülve aztán a költő belevetette magát a rendelkezésére álló irodalomba, szeminárium-vezetőként maga is tanuló volt. Az *Irodalom és szocializmus* (1931) talán legfőbb újdonsága az, hogy kinyilvánítja elkötelezettségét a proletariátus mellett, amelyen nem annyira az osztályt érti, mint inkább az ő választott közönségét, amely egyben mindkettejük jövőjének letéteményese. A proletárköltő elnevezés valójában *szocialista* költőt jelent. Figyelemre méltó, hogy bár egyik eszmefuttatásában újra nekirugaszkozik a művészet és a proletariátus közti viszony tisztázásának (*A művészet kérdése és a proletárság*, 1933?), ez töredékben marad.

Marxista meggyőződését nem rendítették meg mozgalmi konfliktusai. Ami igazán kikezdte hitét, az Hitler győzelme Németországban. Ez sem azonnal. Fejtő Ferenc visszaemlékezéséből tudjuk, hogy József Attilával együtt kezdetben kérészéletű, átmeneti diadalnak tekintették a nácik uralomra jutását, történelmi kisiklásnak, melyet rövidesen korrigálni fog az idő. (Talán ez magyarázza, hogy miképp születhetett a magabiztos hitet tükröző nagy vers, *A város peremén* Hitler győzelme után – ha ugyan akkor született. A vers keletkezésének időpontjában a szakirodalom mindmáig bizonytalan. Ugyanez a datálási lehetőség fölmerül *A művészet kérdése és a proletárság* esetében is.)

Később azonban, a nácizmus megerősödését és az európai diktatúrák trendjét látva, kénytelen volt revízió alá venni álláspontját. 1935-től arra a kérdésre keresi a választ, melyet legpregnansabban a *Hegel – Marx – Freud* című kései művében fogalmazott meg: miért nem következett be a Marx által jószolt forradalom, „miért nincs még szocializmus”? Van viszont már hitlerista állam, ami a helyzet abszurditását még nyomatékosabbá teszi.

Csak azt kérdem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet az, hogy az ún. „tárgyi előfeltételek megvannak” s az alanyiak hiányoznak? Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?¹¹

Nagy gazdasági-politikai fordulatokhoz kötni a marxi elmélet érvényességét korántsem kifogásolható, mivel maga a tan a gyakorlat filozófiájaként lépett fel, s ezzel függővé tette magát a történelmi próbatételektől. Sokan azzal fejezték ki csalódásukat, hogy kiléptek a kommunista vagy a szociáldemokrata pártból. A vezetők és hivatalos hitszónokok persze készen álltak a kellemetlen fejlemények súlyának kisebbitésére és ugyanakkor a bűnbakkeresésre, a kommunista és a szociáldemokrata pártok egymást vádolták. Nem riadtak vissza attól sem, hogy megmagyarázzák: nem a tan tévedett, hanem a történelem.

¹¹ JÓZSEF Attila, *Hegel – Marx – Freud, Literatura*, 2008/1. 104.

József Attila harmadik utat választott: megpróbálta tisztázni a marxi elmélet fogyatékosait, és ezekre kereste az ellenszert. Élete talán legvakmerőbb vállalkozása volt ez.

A kommunista mozgalomból kikerülve átmenetileg légüres térbe került, 1933 nyarától 1934 őszéig. 1934 nyara volt az abszolút mélypont időszaka. Minden tekintetben defenzívába szorult. Jóllehet a mozgalom már 1933-ban kiközösítette őt, de csendben tette, ő pedig hallgatólagosan tudomásul vette. Ám azt, hogy nem kapott meghívást a Szovjetunióba, úgy élte meg, mint a kiközösítés nyilvánossá tett, látványos gesztusát. Ekkor döbbsent rá igazán, hogy nincs visszaút számára. Az *Eszmélet* versciklusát nem tudom másként értelmezni, mint a költő totális elbizonytalanodásának dokumentumát. A variációsan fölvetett állításokra mindig vagy tagadás következik, vagy az, hogy egyáltalán nincs felelet. A fölvetett lehetőségeket újra meg újra elejti, s bár sokféle utat villant fel, egyik se vezet sehová sem. Az *Eszméletről* szóló irodalom egyik nagy tévedése volt, hogy a marxista pozíció megtalálását próbálta kiolvasni belőle. Szövegszerűen aligha mutatható ki ilyen összefüggés.¹²

A szocializmus bölcselete

Más kérdés, hogy nem sokkal ezt követően József Attila megpróbált talpra állni: kísérletet tett saját marxista pozíciójának tisztázására. Már csak azért is elengedhetetlennek tarthatta ezt, mert a megszegyenítő mellőzésre daccal felelt: különb marxista ő, mint akik kitessékelték a mozgalomból. Első próbálkozása, *A szocializmus bölcselete* című cikk a szociáldemokrata elméleti folyóirat, a *Szocializmus* 1934. novemberi számában jelent meg. A cikk megírásának indítékai között nyilvánvaló szerepet játszik a *törlesztési* szándék. Átveszi a bolsevizmus fölött gyakorolt szociáldemokrata kritikát, és legalább elvont történelmi modellként magáévá teszi a szociáldemokraták *evolucionista determinizmusát*. (Mónus Illésnek csak nehezen sikerült megnyernie József Attilát; másfelől *Az egységfront körül* című cikke szociáldemokrata körökben is kiverte a biztosítékot.)

A történelem – írja a költő – valójában „öntudatosodási folyamat, amelyet semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet, aminthogy egy ember sem gondolhat végig egy dialektikus gondolatsort úgy, hogy a gondolatsorból kihagyjon valamit”. Azaz arra hivatkozik, hogy a bolsevizmus a Szovjetunióban a marxizmust lejárató parancsuralmi rendszert teremtett, amivel csak azt sikerült elérnie, hogy szerte Európában a megrettent tömegek a fasizmusok ölelő karjaiba menekülnek. A munkásságot és a többi elnyomott réteget nevelni kell, nem pedig fegyverrel kényszeríteni arra, hogy öntudatos legyen.

A cikk címe azt a megállapítást teszi hangsúlyossá, hogy Marx fő műve, *A Tőke* „nem is közgazdaságtan, mint sokan hiszik, és nem is a közgazdaságtan kritikája, hanem magának a polgári *gazdaságnak* a társadalmi öntudatra ébredt ember szempontjából

¹² Álláspontomat részletesen kifejtettem *Az Eszmélet szerkezetéről* című tanulmányomban, lásd in *Eszmélet*, szerkesztette Fűzfa Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2013, 121–131.

írt bírálata”.¹³ Másképp fogalmazva: a marxi tan: *filozófia*, méghozzá „determinista, tudományos történelemszemlélet”, és nem tudomány.¹⁴ Tulajdonképpen József Attilát már korábban is (például az *Egyéniség és valóság*ban) a marxi tanítás *filozófiai* aspektusa érdekelt, de nem merészkedett odáig, hogy egészében filozófiává avassa. E megközelítés is föltehetően *átvétel* – szociáldemokrata körökben is voltak, akik elfogadták a frankfurti iskola interpretációját, így próbálva *megóvni* a 19. századi kapitalista gazdaságról adott kritika érvényességét az időközben bekövetkezett változások következményeivel szemben.

Nem kívánom itt részletesen boncolgatni József Attila írását. A cikk legfőbb érdekessége témánk szempontjából, hogy immár az általános, sőt „objektív” *emberi öntudat* magaslátáról tekint le a „szubjektív osztálytudatokra”,¹⁵ és ebből az egyetemes horizontból teszi szóvá a különféle torzulásokat. A „társadalmi öntudatra ébredt ember” formulája bizonyára a polgári gazdaság kényszereitől magát függetleníteni képes, felvilágosult, egyetemes horizonttal rendelkező nézőpontot jelöli. Elvonsága szembeötlő, megvalósulásának lehetősége pedig csak a távoli jövőben kecsegtet eredménnyel. De rendelkezik azzal az előnnyel, hogy túlemelkedik minden partikuláris megosztottságon, pozitívuma kétségbevonhatatlan.

Míg az *Egyéniség és valóság* az egyén szintjén diagnosztizálta a tudattorzulást, itt má e jelenséget József Attila *egész politikai irányzatokra terjeszti ki*: „a fasizmusok [...] a szocializmus központi lényegét sajátítják ki és torzítják el” – írja egy helyen,¹⁶ másutt pedig: „a bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tünetménye”.¹⁷ Más szóval: a fasizmus is kénytelen átvenni a közösségi elv képviselőt, ha tömeghatást akar elérni; a bolsevizmus pedig kisajátítja és rövidre zárja az emberi öntudat képviselőt. Nem kétséges, *A szocializmus bölcselete* határvonalat húz a költő gondolkodástörténetébe. Egyfelől lezárja korábbi korszakát, amikor legfeljebb *kiegészíteni* akarta, de nem *felülbírálni* a marxi tanítást. Másfelől új szakaszt nyit, elsőként azzal, hogy itt merül fel először a *kollektív tudatzavar* problémája. Ez nemcsak azért fontos, mert József Attila utolsó korszakának meghatározó témája lesz, hanem mert a marxi elmélet radikális újragondolására készíti. Elsősorban e kérdésfelvetése ad a cikknek megkülönböztetett jelentőséget.

József Attila pozíciója utolsó korszakában

Tverdota György dolgozata a tudat–osztálytudat–öntudat probléma tárgyalását gyakorlatilag *A szocializmus bölcseletével* zárja. Holott nem kétséges, hogy az utolsó három év elméleti teljesítménye még inkább számottevő, mint a középső korszaké.

¹³ JÓZSEF Attila, *A szocializmus bölcselete*, in JAÖM3 1958, 150.

¹⁴ I. m., 152.

¹⁵ I. m., 151.

¹⁶ I. m., 148.

¹⁷ Uo.

Láthattuk, hogy amikor a költő új szövetségeseket igyekezett találni, először a *Szocializmus* körében fogadták szívesen. (Más kérdés, hogy a költő végül eltávolodott a szociáldemokratáktól is.) A *Szocializmus* című folyóiratban jelent meg a Gömbös Gyula miniszterelnökkel szövetkező, Új Szellemi Frontként fellépő népi írók ellen támadó cikke is, amely ismét összehozta őt Ignotus Pállal, és megújult szövetségük az év végén a közösen szerkesztett folyóiratuk, a *Szép Szó* megalapításához vezetett. 1935 derekán bámulatosan megnő a költő értekező kedve, írásai szinte egymásra torlódnak. A *Toll* július 15-i száma közli Kosztolányi-bírálatát, valamivel korábban jelenik meg hozzájárulása a középosztály-vitához a „manchesterianus” nagytőkések (a szabadversenyességes kapitalizmus) folyóirata, a *Cobden* júniusi–júliusi számában, és ugyanitt decemberben a Hendrik de Man különutas szocialista irányát képviselő Hort Dezső *Új szocializmust!* című könyvéről írt recenziója.¹⁸ (A három írást már az is összefűzi, hogy az első kettőben is tetten érhető a Hort-könyv hatása.)

Közeledése a szociáldemokratákhoz logikus lépés volt a kommunista párttal való szakítása után. Kevésbé látszik érthetőnek, legalábbis első pillantásra, a Magyar Cobden Szövetség ankétján való szereplése. Föltehetően Ignotus Pál volt a közvetítő, maga Ignotus is részt vett a vitában, később pedig Fejtő Ferenc is elmondta véleményét a *Népszavában* – tehát a *Szép Szó* még csak formálódó társaságának valamennyi jelentős szereplője érdekeltnek tudta magát a középosztály-probléma megítélésében. De nem valamifajta Ignotusszal létesítendő „paktum” motiválta József Attilát,¹⁹ hanem mindenekelőtt a *téma* volt fontos számára: a munkásmozgalom által figyelembe nem vett *középosztály*, amely aztán azzal vétette észre magát, hogy uralomra segítette a fasizmusokat. S nemcsak József Attila, hanem a vita legtöbb részvevője is e fejlemény súlyos következményeivel és ezek orvoslási lehetőségeivel akart számot vetni. A költő nyíltan szól erről: „A középosztálybeliek ideológiai szempontból még a fasizmushoz is azért csatlakoznak, mert a fasizmus az osztályharc, sőt az osztályellentétek megszüntetését ígéri [...] Az a zátony, melyen a szocializmus hajója – azt hiszem, csak egyelőre – Közép-Európában megfeneklett, a középosztály funkcióját föl nem ismerő szocialista politikai elméletben leli magyarázatát.”²⁰

Tulajdonképpen az általa már a mozgalmon belül is képviselt *népfrontkoncepció* megvalósulása került napirendre ekkor – a *Cobden*-vitában is, a *Szép Szó* körének „népfrontos” összetételében is. A náciizmus és a többi politikai-szellemi diktatúra volt a közös ellenség. Hogy mennyire ez lett a meghatározó szempont József Attila számára, jól érzékelteti, hogy még Kosztolányi-bírálatának korábbi változatában is – a költőtárs nihilizmusával

¹⁸ Ebben az időszakban írja a végül töredékben maradt recenzióját is Babits Mihály *Az európai irodalom története* című könyvéről.

¹⁹ Vö. LENGYEL András, „Magával kötve mint a kéve”. József Attila középosztály-értelmezéséhez, *Kritika*, 2015/5–6. 17.

²⁰ JÓZSEF Attila, *A középosztály és a vajudó világ*, in JAÖM3 1958, 174.

kapcsolatban – szükségesnek találta megjegyezni: „ne higgyük, hogy olvasói is nihilisták lennének. E korban ugyan a szociális törekvések mellett benne lappang a társadalmi üresség érzése is és éppen ezt az érzést igyekeznek magukban sokan a fasizmussal, hitlerizmussal elfojtani”.²¹ Mint ahogy az inkriminált népi írók ellen sem csupán az szólt, hogy lépre mentek a politikai és kulturális diktatúrát gyakorló miniszterelnököknek, hanem saját nézeteik gyanús és ködös elemei is, a modern ipari társadalmat megtagadó közösségi elképzeléseik. A *Szép Szó* megalapításában az is szempont volt, hogy alternatívát nyújtson a népi *Válással* szemben.

Az „emberi öntudat” formula a maga általánosságával immár a népfrontos egység létrejöttét szolgálta. Jól érzékelteti ezt az Ignotus Pállal közösen írt fizetési felhívás szövege (1936 januárjában):

Programunk röviden Szép szóval napvilágra hozni azt az emberi öntudatot, melyet a világszerte fellépő erőszak a lelkek mélyére kényszerít. Igazságokat, de nem szükségképpen új igazságokat keresünk, inkább régi tévedésektől kívánunk óvakodni. [...] Társadalmunk alapja, melyet végső fokon a gazdaságban jelöltek meg elődeink, megingott. A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott s [...] az egész társadalom fejtelenségét tükrözi vissza. A társadalom elvesztette régi eszméjét, melyről sok mindent mondhatunk, csak azt nem, hogy kirekesztő lett volna, hogy ne kívánt volna minden emberinek foglalatául szolgálni. Korunk emberisége a schizofrenia kórképét mutatja. „Nemzeti öntudat”, „osztály öntudat”, „faji öntudat” önállósították magukat és szét akarják tépni az emberiséget, melyet saját alkotásai, a tudomány, az irodalom, a művészet, az ipari és mezőgazdasági technika ma jobban egybekötnek mint valaha. E zűrzavarban fellépésünkkel, írásainkkal, gondolatainkkal, értelmességre hivatkozó hitünkkel az emberi egység igényét próbáljuk ismét életre hívni [...]

Az emberi öntudatot tartalmazó mondat szó szerint jelenik meg (illetve tér vissza) a nevezetes *Szerkesztői üzenet*ben (a *Szép Szó* 1936. márciusi számában).²³

A szövetségkeresés természetesen *elvi eredményekkel* járt József Attila részéről. A *szocializmus bölcseletében* föltehetően Mónus Illés szociáldemokrata köre felé tett gesztusokat, a középosztály-vitában és a Hort Dezső könyvéről írt recenziójában a harmadikutas Hendrik de Man szocialista munkaterve iránt mutatott érdeklődést. A hozzá közel álló Kosztolányi Dezső költészeteről szóló írását is motiválta, hogy nyilvánosan demonstrálja

²¹ JÓZSEF Attila, *Ének a semmiről*, in JAÖM3 1958, 410.

²² IGNOTUS Pál–JÓZSEF Attila, [T. C.!...], lásd SZABOLCSI Miklós, Egy kiadatlan „Szép Szó” dokumentum, *Kritika*, 1980/4. 13–14.

²³ JÓZSEF Attila, *Szerkesztői üzenet*, in JAÖM3 1958, 186.

a hangsúlyozottan polgári költő iránti megértését és nagyrabecsülését. Ugyanakkor valamennyi szövegében jelzi és képviseli a maga *vállaltan marxista pozícióját* is, amely – a mozgalomból kikerülve – tulajdonképpen ekkor válik egyre inkább *autonóm* állásponttá.

Különösen fontos dokumentuma e folyamatnak a Hort-recenzió, amely két ponton vitázik a könyvvel. Nem ért egyet Hort Dezsővel abban, hogy a „történelmi materializmus” helyett az „ökonómikus realizmus” elnevezést ajánlja, mert ez a marxi gondolatvilágot (Hort intenciója ellenére) leszűkítené a gazdasági szférára. József Attila azért tartja megfelelőbbnek – a Marx ifjúkori műveiben talált elnevezést követve – az ökonómikus vagy szociális humanizmus kifejezést, mert a marxi elméletet elsősorban filozófiának tartja, és (Hort Dezsővel ellentétben) úgy véli, hogy a filozófiának kell alárendelni a szociológiát is. (E tekintetben József Attila *A szocializmus bölcséletében* megkezdett utat folytatja tovább, a marxizmus diszciplináris újrapozicionálását.)²⁴

A másik, fontosabb vitapont a költő szerint: valójában *hol célszerű kezdeni* a marxi elmélet kritikáját. Úgy gondolja, hogy Hendrik de Man (és Hort Dezső) adós marad a felelettel arra, hogy

[...] a homo moralis, vagy ideologicus miért fordul szembe a homo oeconomicusszal, másszóval hogyan lehetséges, hogy a gazdasági belátás nem hat közvetlenül? A Marx-kritikának itt kellene kezdődnie [...] Ha Marx alapján jobban megértjük, hogy pl. a vallásos érzés miért öltött abban a korban olyan, ebben pedig ilyen eszmei-szociális formát, még mindig kérdéses marad, hogy egyáltalában miért van a homo oeconomicusnak vallásos érzése, hogy a szubjektum lelki háztartásában miért mutatkozik gazdaságosabbnak a hit, mint az értelem? Azért fontos ez, mert a társadalmi összeütközések elsősorban az embereken belül folynak le s az emberek olyan eszmékkel jelennek meg társaik között, amelyek belső harcaik eredményei.²⁵

Ezt követően József Attila megismétli régi vesszőparipáját, azaz a pszichoanalízisre hivatkozva mutat rá a marxi tanítás hiányosságára: „A marxi elmélet filozófia, de pszichológia is. Humanizmus, de éppen a legemberibb jelenséget – az elmebetegséget és a neurózisokat nem lehet vele megérteni.” A „legemberibb” jelző világosan jelzi a költő személyes érintettségét. De a problémafelvetés merőben új kontextusba kerül, az elméleti kiütkeresésnek immár igen nyomós aktuálpolitikai indítéka van, az, hogy a diktátorokat és tömegtébolyokat produkáló kor rácsáfolni látszik a marxi jövődölségre:

Hol a határ a nagyzási mánia és a diktátorságra törő akarat között? Mennyivel észszerűbb egy ember számára vallásos kedélye, mint a társadalom szempontjából a vallási téboly? A „szellemi természetről” szóló marxi felfogás kritikáját itt

²⁴ JÓZSEF Attila, *Új szocializmust! Hort Dezső könyve*, in JAÖM3 1958, 177.

²⁵ I. m., 178.

kell kezdeni, a homo oeconomicusnál és nem a res oeconomicánál. A társadalmi fejlődés humanista elvét össze kellene vetni már az egyén szociális fejlődésének tanulmányozásával, a történelmi materializmust a pszichoanalízissel.²⁶

A Hort-recenziónak jelentőségét elsősorban az adja, hogy Hort Dezső könyve *mintát* kínált József Attila számára: hogyan lehet és kell számot vetni a marxi tanítás időszerű és elavult elemeivel. Amikor megjelöli, hogy a Marx-kritikának *hol* kell kezdődnie, már *a maga változatát készíti elő* – azt, amit a *Hegel – Marx – Freud* című tanulmányában és annak szövegváltozataiban próbál később megvalósítani. A recenzióban fölvetett kérdések képezik bölcséleti igényű töprengéseinek kiindulópontját utolsó éveiben.

Hegel – Marx – Freud

Kései fő műve befejezetlen maradt, bár az első részt legalább retorikailag lezárja az utólag megírt hetedik pont. Nagy kár, hogy ez éppúgy ismeretlen maradt (már József Attila szerkesztőtársai előtt is), mint a töredékes szövegváltozatok, amelyek nemcsak jóval radikálisabb kritikát gyakorolnak Marx fölött, mint a *Szép Szó*-emlékszámban publikált tanulmány, hanem sokkal érdekesebbek problémafelvetésükben is, érvelésükben is.

József Attila szemléleti nagykorúságát jól érzékelteti, hogy sikerült szakítania *a hagyományos*, „*vonalszerű*” fejlődéssémával, amit részben a marxizmustól kapott örökölt. Tulajdonképpen a *Szép Szó*-ból ismert szövegváltozat is (egy-két megállapítást leszámítva) azt a teleologikus logikát követi, hogy a későbbi gondolkodók felülírják a korábbiakat – tehát Feuerbach meghaladja Hegelt, Marx meghaladja Feuerbachot, Freud pedig (ha nem is haladja meg, de) rámutat Marx és Engels hiányosságaira. A töredékes szövegváltozatok jóval árnyaltabb mérlegelésre vállalkoznak: éppúgy kiemelik a hegeli koncepció helyes megállapításait Feuerbachhoz és Marxhoz képest, mint ahogy a feuerbachi elgondolás pozitívumait is Hegellel vagy Marxszal szemben.

Az eredetileg tervezett címváltozatok közül sokkal találóbb lett volna az első rész élére a Hegel–Feuerbach–Marx, mint a Hegel–Marx–Freud hármasa, mivel Freud kevésbé szerepel benne (ő a tervezett második rész főszereplője lett volna), Feuerbach viszont kulcsjelentőséget kap. Az abszolút szellem önmozgásának hegeli elvét – olvashatjuk a tanulmány harmadik pontjában – Marxot megelőzve Feuerbach úgy alakította át emberivé, hogy a fejlődést az emberek *öntudatosodási* folyamatoként írta le: előbb mint különféle vallásos változások sorozatát, utóbb pedig mint (a maga által is képviselt) humanista fordulatot, melynek eredményeként az isteni szeretet helyébe az emberszeretet vallása lép. József Attila mindenekelőtt az *ész*, illetve az *erkölcs* meghatározó szerepét emeli ki a két gondolkodó tanításában: „Hegelnél az ész működik – öntudatlanul – a művelődés

²⁶ Uo.

erkölcsében, Feuerbachnál az erkölcsiség lép elő tudatosan s teszi ésszerűvé a különböző korok vallásos képzeit.”²⁷

A 4. pont már Feuerbach és Marx történelemképét hasonlítja össze. Míg Feuerbach öntudatosodásként, addig Marx *önteremtésként* gondolja el az emberi történelmet. Jól-lehet József Attila Feuerbachhoz köti az öntudatosodást, nem következetes ebben, hiszen Marx esetében is a „teljes emberi öntudat” kiteljesedéséről ír: „Marx gondolata szerint azonban mindenki szocialista, aki tudva munkálkodik azon, hogy az ember méltó legyen önmagához, hogy az emberi lényeg kifejlésre jusson, hogy megszűnjenek azok a társadalmi különbségek, amelyek a termelés fejletlenebb fokán szükségesek voltak, ma már azonban mind az anyagi termelésnek, mind az erkölcsi jóérzésnek, mind a teljes emberi öntudat kialakulásának akadályai.”²⁸

Az önteremtés fogalmába a *nemi tevékenység* is beleértendő – ennek József Attila megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít.²⁹ Ugyanakkor kritizálja is Marxt a nemiség lebecsüléséért, és egyoldalúnak találja, hogy Marx a férfi és nő viszonyát csupán termelésnek tekinti. „Marx szemére veti Feuerbachnak – írja József Attila –, hogy a nemiséget »idealizálta.« Feuerbach éppígy felróhatná Marxnak, hogy ő pedig »materializálta« a nemiséget.”³⁰

A tanulmány utolsó, 7. pontjában már azt is kifogásolja, hogy Marx beéri a férfi és nő viszonyának jelentőségével: „Marx megfélemez a gyerekekről. Azt mondja, hogy az embernek önmagához való viszonya nyilatkozik meg a férfi és a nő »legtermészetesebb« viszonyában, de nem gondol arra, hogy ugyanígy »legtermészetesebb« viszony a felnőtt és a gyermek viszonya. Nem tud – hiszen akkor még nem is tudhatott arról, hogy a felnőtt egyén olyan viszonyban van önmagával, amilyen viszonylatban a felnőttekkel volt gyermekkorában; hogy ez a viszony nem pusztán a tudatra jellemző viszonyítás, hanem lelki valóság, melynek tünetei a testi szervek működésének zavaraiiban jelentkeznek.”³¹

Hasonlóképp érvel (és hivatkozik a pszichoanalízisre) a 6. pontban, amikor Engels Feuerbach-kritikáját céltévesztettnek ítéli. Marx az embert mint látható, érzéki valóságot szemléli, életfeltételeiből és „*reális énjéből*” következtet jövőjére. Azért teheti ezt, mert úgy gondolja, hogy az egyén léte adva van saját tudata számára. „A tudat sohasem lehet egyéb, mint a tudott lét és az ember léte az ő valóságos életfolyamata. [...] Nem a tudat határozza meg az életet, hanem az élet határozza meg a tudatot.” Eszerint saját tudatunkkal közvetlenül nem alakíthatjuk létünket. József Attila szerint ez a feltételezés nem állta ki az idő próbáját.³²

²⁷ JÓZSEF Attila, Hegel – Marx – Freud, *Literatura*, 2008/1. 105.

²⁸ I. m., 108.

²⁹ I. m., 106–107.

³⁰ I. m., 108, 121.

³¹ I. m., 110.

³² I. m., 109.

A pszichoanalízis ugyanis azzal a fölfedezéssel vált betegségek gyógymódjává, hogy „a tudat képes a lét közvetlen alakítására, ha másként nem, hát úgy, hogy kivet magából, elfojt oly gondolatokat, melyeket éppen a valóságos, természetes lét sugalmaz s ezzel az elfojtással annyira megváltoztatja a létet, hogy az egészséges ember beteg emberré válik, az érzéken-észszerűen gondolkodó lényben létre jön pl. az a vallásos kedély, az a valóságos lelkiállapot, melynek fogalmát oly mulatságosnak találta Engels Feuerbachnál.” Márpedig az ilyen ember – teszi hozzá József Attila – kétségkívül valóságos lény, és „ez a tudat nem a lét képét torzítja el, hanem magát a létet mint természetet s e torzított lét képét többé-kevésbé híven megőrzi”.³³ Engels még úgy vélte, hogy mindennek, ami egy emberre hat, a tudatán kell keresztül mennie. Azóta a lélektan sok olyan jelenséget derített fel, amelyet a 19. századi gondolkodó nem ismerhetett. Például megtudtuk, hogy az éhség és a tudat, a nemi vágy és a tudat között a kapcsolat megszakadhat, vagy hogy a tudat a jóllakottságot és a nemi kielégülést igen sokszor nem veszi tudomásul stb.³⁴

József Attila tulajdonképpen arra keresi a választ, hogy a marxi jövődőlés miért mondott csődöt, hol csúszott hiba a számításba. Talán úgy gondolta, hogy ha ezt meg tudja magyarázni, fényt deríthet a náci és a többi diktatúra sikerének titkára is – legalábbis mélyebb válaszokhoz jutva el, mint amilyeneket a szociológia kínál (például a középosztályra mutogatással). De maga a tanulmány távolról sem tartalmazza mindazokat a tévedéseket és hiányosságokat, amelyeket József Attila a marxi elméletben felismer vagy felismerni vél. A továbbiakban kissé részletesebben bemutatok néhányat ezek közül, a töredékben maradt szövegváltozatok alapján. Külön érdekességük, hogy csaknem mindegyikben szerep jut Feuerbachnak is.

Elsőként Marx *természetfelfogását* bírálja. Marx egyoldalúan fogalmaz – írja József Attila –, amikor az emberi lényeket a társadalmi viszonyok összességként határozza meg, mivel abba beletartozik a természeti viszonyok összessége is.

Marx itt Feuerbach hibájába esett. Hegel a természetben működő ész tudatosodásának látta az emberi művelődést; Feuerbach elszakította az emberi erkölcsöt a természetben működő észről; Marx ezt a szakadékot akarta áthidalni s újabb szakadékot hasított természet és társadalom között. [...] A marxi szakadék abban áll, hogy ő a természetet a társadalomban élő emberek környezetének tekinti csupán, mint előfeltételt veszi számításba. A természet azonban nemcsak „számunkra” van adva, hanem velünk, lényegünk szerint is, – testsúlyunkkal pl. adva van a tömegvonzás, – ösztöneinkkel, biológiailag határozott mivoltunkkal pedig egymáshoz s az egyéb természethez való, a társadalom közvetítése nélkül, sőt annak ellenére fönnálló kapcsolataink.³⁵

³³ Uo.

³⁴ I. m., 109–110.

³⁵ I. m., 115.

József Attila materialista irányból való érvelése itt szellemes és találó. Részben az előző gondolatmenetből növeszti ki a *véletlen* marxi lebecsülésének kritikáját:

Ösztönös mivoltunk társadalmi életünkben állandó meglepetésekkel szolgál, azzal a természetes, termékeny véletlennel, amely Hegel bölcséletében megleti a maga helyét, éppen mint „szükséges véletlen”. A marxi társadalomfölfogásban azonban nincsen a véletlennek szerepe, ha csak nem úgy, hogy ez a véletlen a külső természet részéről éri a társadalmat pl. kozmikus katasztrófa formájában. Marx hallgatólagosan föltételezi, hogy az emberi társadalmi fejlődésben éppen az emberi természet oldaláról nem lép föl váratlan, véletlen meglepetés. Én inkább Hegellel tartok és szükségesnek tartom a véletlen fölbukkanását. Napjainkban ilyen véletlenek fölbukkanásának vagyunk tanúi.³⁶

József Attila a marxi történelemvízió túlzottan racionális voltát bírálja itt, ugyancsak megszívlelendő módon. Valószínű, hogy a hitleri hatalomátvételt is beleértette napjainak véletlenei közé.

Hasonlóképpen veti Marx szemére a *gazdasági oldal abszolutizálását*:

S ahogy Feuerbachnál az erkölcsiség mögé búvik a természetes szerelem, úgy lapul meg Marxnál a gazdasági valóság mögött. [...] Marx egyáltalában nem magyarázza meg azt az erkölcsiséget, melyet Feuerbachnál visszavet, nem tesz mást, mint hogy a vallásos erkölcsiség helyébe a gazdasági erkölcsiséget lépteti. Egyszerű ténynek veszi azt a különös dolgot, hogy a családban az asszony és a gyermekek a férfi rabszolgái. A társadalom [...] tagjai (az emberek) pedig aszerint alkotnak osztályokat, hogy a termelési eszközökhöz képest milyen tulajdonjogi helyzetet foglalnak el. Így azonban a társadalomnak ugyan a gazdaság az objektív alapja, magának a gazdaságnak alapját viszont a tulajdonjog, tehát egy erkölcsiség teszi. A társadalmat tehát a puszta természet helyébe a tulajdon és a jog hozza létre és nem az élelmiszerek előállítását. A családot a nemi ösztönök tartják ugyan össze, de nem változtatják közvetlenül társadalommá. A társadalom sejtjévé akkor válik a család, amikor a nemiségen kívül fellép az erkölcsiség is és vele a jog – mely mi másból származhatna a családon belül, ha nem éppen a nemiségből, azaz nemiségről való lemondásból?³⁷

Itt József Attila érvelése igen vitatható, kezdve ott, hogy a tulajdonjogot erkölcsiségnek nevezi. Figyelmen kívül hagyja azt is, hogy a gazdasági szféra szakszerű vizsgálata nem tűri meg a saját szempontjából külső, illetéktelen tényezők, így az erkölcs figyelembe-

³⁶ Uo.

³⁷ I. m., 121–122.

vételét. Részben ez az ára annak, ha *A tőkét* átpozícionálják tudományból filozófiává. Jóval meggyőzőbb vagy legalábbis érdekesebb, amikor Engels Feuerbach-kritikáját Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című művére hivatkozva kritizálja. Először a kétféle szeretetfelfogáshoz fűz kommentárt:

„Szeretet is uralkodik a börzén, amennyiben ez nemcsak érzelmős frázis, mert mindenkinek boldogságösztone kielégül a másokban” – gúnyolódik Engels Feuerbachon. „A valóságban minden osztálynak, sőt minden mesterségnek megvan a maga morálja és a szeretet, amelynek mindent egyesítenie kellene, háborúkban, veszekedésekben, pörösködésekben, házi zsörtölődésekben, válóperekben és egymás minél nagyobb kizsákmányolásában nyilvánul meg.” – Engels veti e szavakat Feuerbach ellen s így elhárítja a kérdést, ahelyett hogy felelne rá, hogy a szeretet, amelynek – mint ő maga mondja – mindent egyesítenie kellene, miért tör ellenes táborokban önmaga ellen.³⁸

Nyilvánvaló, hogy a „nem tudok mást, mint szeretni” verssor költője nem nyugodhatott bele a kérdés lekezelésébe. Ellenérvként Max Weber nagy hatású könyvére hivatkozik:

Max Weber kutatásai azonban inkább Feuerbachot igazolják, mint Engelst. Weber, mint ismeretes, a kapitalizmus kifejlődését a protestantizmus puritán erkölcsi eszményeivel magyarázza, történelmi adatai alapján. A gúny, melyet Engels Feuerbach ellen irányoz, visszafordul – a puritánok erkölcsi eszményei szerint az értéktőzsde ha nem is „legszentebb temploma” az erkölcsösségnek, de mindenesetre tiszteletreméltó helye. „A feuerbachi elvont embertől a valóságos eleven emberhez csak akkor juthatunk el, ha azt tetteiben, a történelemben szemléljük” – mondja Engels. Max Weber „tetteiben, a történelemben” szemlélte „a valóságos, eleven embert”. (Azért teszem ezt a kifejezést idézőjelbe, mert valóságos, eleven embert csak akkor szemlélünk, ha személy szerint találkozunk vele – „osztályokkal” épp oly kevésbé találkozunk és beszélgethetnénk, ha „valóságosan, elevenen” végig-sétálhatnánk a történelmen, ahogy „vallásos kedélyekkel” nem koccinthatunk.)³⁹

József Attila éles szemmel ismeri fel Engels Feuerbach-kritikájának még egy sebezhető pontját: azt, hogy a vallással szembeni ellenszenve vakká teszi őt az *egyházi (intézményes) jóváhagyás* társadalmi jelentősége iránt. A költő teljes joggal hivatkozik a marxista munkásmozgalom vezetőinek hasonlóképp intézményesült jóváhagyó („egyházi”) szerepére:

³⁸ I. m., 124.

³⁹ Uo.

„Feuerbachnál abban áll az idealizmus, hogy ő a kölcsönös vonzalmon alapuló emberi viszonyokat, a szerelmet, barátságot, részvétet, önfeláldozást nem tartja egyszerűen annak, amik azok önmagukban is, a Feuerbach számára is múlthoz tartozó különleges vallásokra vonatkozó visszaemlékezés nélkül is, hanem azt állítja, hogy ezek csak akkor hatnak igazán, ha a vallás magasabb kenettel látja el őket. [...]” Így Engels. Azonban az „osztályérdek” is csak akkor hat igazán, ha a „tudományos szocializmus” „magasabb kenettel” látja el s a marxista Internacionálénak ugyanaz a szerepe a munkásmozgalomban, mint az Egyháznak a hívek mozgalmában – dönt arra nézve, hogy valamely gondolat összefér-e a szocializmussal vagy sem. Engels sem hinné, hogy a munkásmozgalmak résztvevői keresztül-kasul annyira tudósok, hogy ne inkább hitük és erkölcsi eszméik tegyék őket szocialistákká, mint tudományos fölkészültségük.⁴⁰

Nem kétséges, hogy József Attila „hibajegyzéke” legalább részben választ adhatott számára a marxi elmélet kisiklására. De a feltárt fogyatékoságok együtt sem magyarázták meg azt, hogy a szocializmus helyett miért a nemzeti szocializmus lett a befutó. Tanulmánya 7. pontjában végül oda kanyarodik vissza, amit már az *Egyéniség és valóság*ban is fölvetett: a szubjektív, tudati tényező társadalmasodása valamiképpen lemaradt az objektív, technikai tényezőhöz képest.⁴¹ A lét közvetlen befolyásolhatósága legfeljebb lélektani támpontokat adhatott a tömegmanipuláció megdöbbentő sikereinek magyarázatához, de maga József Attila sem gondolta azt, hogy a marxi elmélet heurisztikai erejét ez törte volna meg. Arról nem is beszélve, hogy ha más nem, hát a bolsevik hatalomátvétel Oroszországban hasonlóképp bizonyíthatta: a marxi elméletre is lehet építeni eredményes tömegmanipulációt. József Attila és elvbarátai akkori paradox helyzetét mi sem mutatja jobban, mint hogy arra kényszerültek: saját kisebbségi álláspontjukat – partikuláris öntudatukat – nyilvánítsák általános emberi öntudatnak.

⁴⁰ I. m., 124–125.

⁴¹ I. m., 110–111.

A LEGGYAKORIBB HIVATKOZÁSOK RÖVIDÍTÉSEI

- HORVÁTH–TVERDOTA 1992 „*Miért fáj ma is*”. Az ismeretlen József Attila, szerkesztette HORVÁTH Iván, TVERDOTA György, Budapest, Balassi–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
- JAE 1957 *József Attila emlékkönyv*, szerkesztette SZABOLCSI Miklós, Budapest, Szépirodalmi, 1957.
- JAHSZK 2012 JÓZSEF Attila *Összes tanulmánya és cikke. Szövegek 1930–1937*, közzéteszi HORVÁTH Iván főszerkesztő, FUCHS Anna szerkesztő, sajtó alá rendezők BOGNÁR Péter, BUDA Borbála Sára, DEVESCOVI Balázs, GOLDEN Dániel, programozó KIRÁLY Péter, Budapest, ELTE, 2012. Site: textus.elte.hu/ja [József Attila Hálózati szövegkiadás]
- JAL 2006 JÓZSEF Attila *Levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta STOLL Béla, összeállította H. BAGÓ Ilona, HEGYI Katalin, STOLL Béla, Budapest, Osiris, 2006 (Osiris Klaszszikusok).
- JAÖM3 1958 JÓZSEF Attila *Összes művei. 3. kötet. Cikkek, tanulmányok, vázlatok*, sajtó alá rendezte SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1958 (József Attila Összes Művei).
- JAÖM4 1967 JÓZSEF Attila *Összes művei. 4. kötet. Novellák, önvallomások, műfordítások. Pótlások az 1–3. kötetekhez*, sajtó alá rendezte FEHÉR Erzsébet, SZABOLCSI Miklós, Budapest, Akadémiai, 1967 (József Attila Összes Művei).
- JATC1 1995 JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*, közzéteszi HORVÁTH Iván vezetésével BARTA András, GOLDEN Dániel, HEGEDŰS Orsolya, KIS Zsuzsanna, SERÉNY Zsuzsanna, Budapest, Osiris, 1995.
- KJA1–3 1987 *Kortársak József Attiláról. 1–3. kötet. 1922–1945*, szerkesztette BOKOR László, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta TVERDOTA György, Budapest, Akadémiai, 1987 (Új Magyar Múzeum: Irodalmi Dokumentumok Gyűjteménye, 13).
- SZABOLCSI 1998 SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Budapest, Akadémiai, 1998 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 40).

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Hradeczky Móni
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Hollós János
A borítót Szák András tervezte

Nyomdai munkálatok
Felelős vezető